

Поводом обележавања 60 година од оснивања Филозофског факултета

Овај Зборник изашао је уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

UNIVERSITAS STUDIORUM NEOPLATENSIS

ACTA

FACULTATIS PHILOSOPHICAE

IN MEMORIAM BORIVOJE MARINKOVIĆ

EDENDA CURAVERUNT

Nikola Grdinić
Svetlana Tomin
Nevena Varnica

Neoplante MMXIV

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ЗБОРНИК
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

У СПОМЕН НА БОРИВОЈА МАРИНКОВИЋА

УРЕДИЛИ

Никола Грдинић
Светлана Томин
Невена Варница

Нови Сад
2014

Боривоје Маринковић (1930–2012.), фото Марина Ненин

Уводна напомена

У складу са традицијом да се угледним наставницима посвети посебан зборник у знак поштовања и захвалности, Филозофски факултет и Одсек за српску књижевност посвећују овај зборник научних радова професору Боривоју Маринковићу (1930-2012.).

Установио је у универзитетској настави као посебан предмет *Српска књижевност 18. века*, који и данас као такав постоји само на Филозофском факултету у Новом Саду. Његов истраживачки рад од средњег века до половине 19, посебно 18. века, у области српске књижевности и историје културе оставио је дубок траг, био веома цењен и запажен у иностраним славистичким круговима, препознат и награђиван од домаћих институција. Остао је запамћен по спремности да помогне колегама, нарочито у прикупљању грађе и чињеница без којих се не може, а што је у старијим књижевним периодима посебно тежак и приметан посао. То показује и одзив у овом зборнику његових ученика, колега са Филозофског факултета и струковних колега са других универзитета. Предајући овај зборник јавности желимо да се на достојан начин одужимо професору Боривоју Маринковићу за његову преданост и велики рад који је уложио у једну недовољно проучену област. Истовремено, овим зборником желимо да дамо допринос научној области којом се он бавио.

На почетку зборника су текстови посвећени његовом раду, потом у хронолошком следу радови из области којима се бавио; на крају су прилози чланова редакције. Радови у зборнику штампани су оним писмом, језиком, и конвенцијом у навођењу литературе коју су аутори изабрали.

САДРЖАЈ

Уводна напомена	5
Библиографија радова Боривоја Маринковића	8
Радомир Ивановић <i>Допринос Боривоја Маринковића српској науци о књижевности</i> (Прилог књижевној аксиологији).....	33
Предраг Палавестра <i>Књигољубац и три књижевна писма</i>	58
Радмила Гикић <i>Једног дана моја кореспонденција....</i> <i>Боривоје Маринковић – Светозар Петровић.....</i>	70
Горана Раичевић <i>Чувари колективног памћења</i> (Сећање на Боривоја Маринковића поводом једне белешке из књиге "Скривени свет Владимира Ђоровића").....	84
Наташа Половина <i>Душанова "Реч уз Законик" и византијска аутобиографска књижевност</i>	99
Томислав Јовановић <i>Опширно синаксарско житије светог Симеона у Ђоровићевом препису из</i> <i>манастира Завале</i>	118
Јелка Ређеп <i>Радич Божић, српски витез.....</i>	128
Dorota Gil <i>Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej.....</i>	132
Goran Stanivuković <i>Barok: pojam, istorija, i engleska književna kritika</i>	140
Розана Бенакјо <i>Употреба заменице "Ви" за персирање у Русији Петра Великога:</i> <i>социолингвистички приказ.....</i>	161

Моника Фин <i>Нумизматика и емблематика петровске епохе и илустрације Орфелиновог "Житија Петра Великаго"</i>	172
Ljiljana Banjanin <i>Venecijanski hroničar Gaspare Goci i njegova "Gazzetta Veneta"</i>	188
Персида Лазаревић Ди Ђакомо <i>Павле Соларић о метаморфози Морлака</i>	198
Нада Савковић <i>Наговештај осијанизма у српској књижевности</i>	214
Мирјана Бошков <i>"Бист у пределу сремском ногобола и рукобола" ("Календар" у Зборнику Аврама Милетића)</i>	223
Ненад Љубинковић <i>О аутентичности тестаментa Петра Првог Петровића</i>	238
Зорица Хацић <i>Наша, књижевна, посла</i>	248
Миливој Ненин <i>Незаобилазни Панта</i>	258
Ала Татаренко <i>Постмодернистичко посезање за матрицом историјског романа: "Судбина и коментари" Радослава Петковића</i>	277
Љиљана Пешикан-Љуштановић <i>Историјски подтекст романа "Страх и његов слуга" Мирјане Новаковић</i>	288
Никола Грдинић <i>Рана теорија српског романа</i>	301
Невена Варница <i>Један београдски професор – Драгољуб Павловић</i>	318
Светлана Томин <i>Открића Ђорђа Сп. Радојичића (1905 – 1970) Ауторства, датирања, нови текстови</i>	325

1953.

1. *Да ли је Бранков „Хајдуков гроб“ мотив из народне песме.* – Млада култура, Београд, II/1953, бр. 7 (5. фебруар), 3.

1954.

2. *Динко Шимуновић о себи.* – Књижевност, Београд, IX/1954, књ. XVIII, св. 2 (фебруар), 148-155.

1955.

3. *Југословенска литература и Енциклопедија Југославије.* – Млада култура, Београд, IV/1955, бр. 39 (24. новембар), 7.

1956.

4. *Један заборављени разговор Лазе Костића о Толстоју.* – Наш весник, Београд, III/1956, бр. 125 (23. август), 7.
5. *Најстарији Доситејев портрет.* – Живот, Сарајево, V/1956, књ. IX, св. 11 (новембар), 756-759.
6. *Гуслар Саво Матов Мартиновић о Вуковој смрти.* – Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд, 1956, књ. XIX, 243-255.

1957.

7. (Заједно са Голубом Добрашиновићем) *О књижи „Вук у сећањима савременика“* (необјављено). – (Помен) Ковчежић, Београд, 1958, књ. I, 174.
[Предавање одржано на другом састанку Друштва за проучавање Доситеја и Вука у Београду 6. маја 1957. године.]
8. *Јован Алексијевић, непознати српски песник с почетка XIX века из Војводине.* – Живот, Сарајево, VI/1957, књ. X, св. 7-8 (јул-август), 39-53.
9. *Један прилог изучавању српског грађанског песништва.* – Израз, Сарајево, I/1957, књ. II, св. 7-8 (јул-август), 163-166.

10. *Методије (Атанасије) Михаиловић, непознати српски песник с почетка XIX века у Војводини*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1957, књ. XXIII, св. 3-4, 237-252.

1958.

11. *Историја једног примерка Баурингових превода српских народних песама*. – Питања књижевности и језика, Сарајево, 1957/1958, књ. IV-V, св. А, 197-204.
12. *Једна епизода из живота Симе Милутиновића Сарајлије*. – Израз, Сарајево, II/1958, књ. III, св. 1 (јануар), 92-99.
13. *Необјављена песма Стефана Живковића „Телемаха“*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1958, књ. XXIV, св. 1-2, 127-132.
14. *Прилози библиографском изучавању Захарија Орфелина*. – Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1958, књ. XXI, 121-125.
15. *Петар Томић, заборављени песник Карађорђево Србије*. – Историјски гласник, Београд, X/1958, св. 1-2, 107-115.
16. (Заједно са Селмом Чучковић) *Прилог библиографији о Сими Милутиновићу Сарајлији*. – Живот, Сарајево, VII/1958м књ. XI, св. 6-7 (јун-јул), 555-565.
17. *Око Доситејеве преписке*. – Ковчежић, Београд, 1958, књ. I, 136-142.
18. *О Вуковим „објављеницима“*. – Књижевне новине, Београд, IX/1958, бр. 78 (24. октобар), 8.
19. *Један досад непознат чланак Вука Караџића*. – Књижевне новине, Београд, IX/1958, бр. 80 (21. новембар), 7-8.
20. *Wer war Ludwig Franc Hack von Ancheran?* – Südost-Forschungen, München, 1958, Bd. XVII/1, 82-94.

1959.

21. *Прва Вукова интересовања за српске народне песме*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. VI-VII (1958-1959), Нови Сад, 1959, 265-268.

22. *Поводом чланка Милована Сучевића*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. VI-VII (1958-1959), Нови Сад, 1959, 268-269.
[Текст прештампан: *Поводом једне песме о „паденију“ Србије*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 90 (10. април), 7.]
24. *О једном Вукову преводу*. – Израз, Сарајево, III/1959, књ. V, св. 1 (јануар), 105-111.
25. *Из песничке биографије Симе Милутиновића*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 85 (30. јануар), 7.
26. *Прилог проучавању Доситејевог „первог писменог опита“*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 70-75.
27. *Некритичко издање једног Доситејевог писма из 1805. године*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 124-125.
28. *Доситејево „писмо“ Петру Добрњицу*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 125-126.
29. *Доситејева „Пјесна“ о лепоти Србије*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 126-128.
30. *Један запис Арсе Теодоровића о Доситеју*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 128.
31. *Ка проучавању извора о Доситеју*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 129.
32. *Његош и Вукова „Црна Гора“*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 133-134.
33. *Кад је Вук долазио у Шибеник*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 136-137.
34. *Из Вукове хронологије*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 138.
35. *Прилог библиографији радова о Доситеју Обрадовићу (I)*. – Ковчежић, Београд, 1959, књ. II, 145-158.
36. *Необјављене успомене Стевана Тодоровића о Бранку*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 93 (22. мај), 8-9.
37. *Маргиналије уз две тобожње песме Доситејева*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 95 (19. јун), 6.

38. *Из наше старе преводачке књижевности*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 101 (11. септембар), 6-7.
39. *Из студије о Орфелину*. – Књижевне новине, Београд, X/1959, бр. 103 (9. октобар), 8.

1960.

40. *Пословице у делима Доситеја Обрадовића*. – Путеви, Бања Лука, VI/1960, св. 4-5 (јул-август), 387-402.
41. *Прилог проучавању књижевно-публицистичког рада Спиридона (Шпира) Поповића (1808-1866)*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1960, књ. XXVI, св. 3-4, 373-383.
42. *Белешке о групном или такозваном рецитативном начину певања српских народних песама*. – Стремљења, Приштина, I/1960, св. 4 (новембар-децембар), 293-303.
43. *Дневник Јустина Михаиловића (1831-1844)*. – Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1960, књ. XXVI, 103-128.
44. *Једно Доситејево писмо из 1807. године*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 37-43.
45. *О датуму Доситејевог писма Стефану Шупљикцу*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 93-99.
46. *Три прилога проучавању Доситеја Обрадовића (Доситеј и Герасим Зелић; Доситејев поштовалац „Стефан Вујановић“; Ка проучавању Доситејевих веза са устаницима)*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 100-108.
47. *Уз једно Доситејево писмо*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 171.
48. *Доситеј и „саветник Банзе-Каменски“*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 171-172.
49. *Један необјављен запис о Доситеју из 1802. године*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 172-173.
50. *Поводом једног непознатог Доситејевог писма*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 173-175.

51. *О презимену „романског епископа Ђиуке“*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 175-176.
52. *Из Вукових односа са Савом Мркаљем*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 177-179.
53. *Библиографски преглед досад објављених Доситејевих писама*. – Ковчежић, Београд, 1960, књ. III, 190-199.

1961.

54. *Доситеј Обрадовић: Живот и доживљаји (аутобиографија)*, Београд (Просвета), 1961, 221+3 (непаг.).
55. *Кад је први пут објављено Доситејево писмо Прави-тељствујуишем совјету српском*. – Књижевне новине, Београд, XII/1961, бр. 142 (7. април), 7.
56. *Писма Доситеја Обрадовића (аутографи)*, Нови Сад (Матица српска), 1961, 86+2 (непаг.).
57. *Доситеј Обрадовичъ, 1811-1961 (албум)*, Београд (Вуков и Доситејев музеј), 1961, 15 (непаг.).
58. *Порекло једне Вукове изјаве о Доситеју*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1961, књ. XXVII, св. 3-4, 249-252.
59. *Доситеј у говору и твору*, Београд (Нолит), 1961, 125+3 (непаг.).
60. *Неколико нових података о Вуку Караџићу и Јустину Михаиловићу*. – Књижевност и језик, Београд, VIII/1961, св. 4, 473-475.
61. *Нови подаци о Доситеју Обрадовићу*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 171-176.
62. *Будимско издање „Собранија“*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 177-183.
63. *Ка критици Магарашевићевог издања Доситејевих беседа из Далмације*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 184-192.
64. *Уз неколико Доситејевих стихова*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 202-204.
65. *Доситејева посвета Данилу Марковићу*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 204.

66. *Прилог библиографији радова о Доситеју Обрадовићу (II)*. – Ковчежић, Београд, 1961, књ. IV, 208-236.
67. *Писмо уреднику „Књижевних новина“*. – Књижевне новине, Београд, XII/1961, бр. 155 (6. октобар), 8.
68. *Непознати учитељ великог песника. Белешке о Јовану Пантелићу, Бранковом професору из Сремских Карловаца*. – Књижевне новине, Београд, XII/1961, бр. 158 (17. новембар), 6-7.
69. *Трагом наше књижевне прошлости (Записи Доситејевих савременика; Вуково интересовање за албанске (шиптарске) народне песме; Један досад незапажен преводилац Пушкина код нас средином прошлог столећа)*. – Књижевност, Београд, XVI/1961, књ. XXXIII, св. 11-12 (новембар-децембар), 462-473.
70. *Доситеј Обрадовић: Сабрана дела. III 1811-1961*, Београд (Просвета), 1961, 746+2 (непаг.).

1962.

71. *Загонетни Филип Вишњић*. – Израз, Сарајево, VI/1962, књ. XI, св. 1 (јануар), 92-97.
72. *Из Вуковог необјављеног бележника*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 162. (12. јануар), 2 (-8).
73. *Један Вуков претплатник*. – Дубровник, Дубровник, 1962, св. 1-2, 110-111.
74. *Допуне библиографији радова Андре Гавриловића о Његошу*. – Библиографски вјесник, Цетиње, II/1962, св- 1-2, 185-188.
75. *Прилози библиографском изучавању писама Павла Соларића*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1962, књ. XXVIII, св. 1-2, 137-144.
76. *Наши стари „грађански“ песници*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 165 (23. фебруар), 6.
77. *Белешке о Доситеју Обрадовићу (Трагом загубљених писама из Доситејеве преписке са Трлајићем; Једна нетачност у тумачењима Доситејевог „Венца од алфавита“; Поводом „објављенија“ Севастијана (Самуила) Илића на Доситејеву „Ижицу“)*. – Савременик, Београд, VIII/1962, књ. XV, св. 2 (фебруар), 149-155.

78. *Нови прилози проучавању наше прошлости*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 169 (20. април), 8.
79. *Прологомена за опиту теорију версификације*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 170 (4. мај), 5.
80. *Савремена литература и наше књижевно наслеђе*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 171 (18. мај), 2 (-10).
81. *За пуну компетентност у знању и закључцима*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 173 (15. јун), 6.
82. *Нова студија о Његовом десетерцу*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 174 (29. јун), 8.
83. „Судбина једне слике“. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 175 (13. јул), 10.
84. *Доситеј и стари Београд*. – Савременик, Београд, VIII/1962, књ. XVI, св. 7 (јул), 62-79.
85. *Феудализам и порекло нашег епа*. – Књижевне новине, Београд, XV/1962, бр. 176 (27. јул), 8.
86. *Из прошлости и заборав (Прилог за биографију Павла Јулиња; Две појединости из живота Вука Караџића у Карађорђевој Србији; Неколико бележака за историју војвођанског „бећарца“)*. – Књижевност, Београд, XVII/1962, књ. XXXV, св. 7-8 (јул-август), 174-183.
87. *Један непознат превод Шилерове баладе „Die Kindesmörderin“*. – Данас, Београд, II/1962, бр. 34 (29. август), 10.
88. *Два Доситејева бечка познаника*. – Багдала, Крушевац, IV/1962, бр. 42-45 (септембар-децембар), 19-21.
89. *Непознати рукописи Р. Петровића, Р. Драинца и И. Секулић*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 181 (5. октобар), 7.
90. *Наши познати књижевници одговарају: Како су објавили своју прву књигу (анкета)*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 181 (5. октобар), 1-3, бр. 182 (19. октобар), 1 (-5).
91. *Два писма Милана Беговића*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 182 (19. октобар), 6.

92. *Из преписке Исидоре Секулић*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 183 (2. новембар), 10.
93. *Богдан Поповић о примењеној уметности*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 185 (30. новембар), 4.
94. *Борислав С. Лежимирац: Преглед издања Српске академије наука и уметности (1847-1959)*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 185 (30. новембар), 9 (потпис: К.К.).
95. *Интимни запис Јована Дучића*. – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 186 (14. децембар), 5.
96. *Borislav S. Ležimirac: Pregled izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti. (Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1961.)* – Књижевне новине, Београд, XIV/1962, бр. 168 (6. април), стр. 9. [текст потписан иницијалима „К.К.“]

1963.

97. *Два писма Љубомира Недића*. – Књижевне новине, Београд, XV/1963, бр. 187 (1. јануар), 5.
98. *Нова свеска „Библиотекара“*. – Књижевне новине, Београд, XV/1963, бр. 187 (1. јануар), 12.
99. *„Без улепшавања ствари“*. Писмо Радоја Домановића о сатири. – Књижевне новине, Београд, XV/1963, бр. 188 (11. јануар), 7.
100. *У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу (I) (Датум смрти Доситејевог пријатеља Симеона Курајице; Доситејева песма „Полза“; О једној анегдоти Јована Ст. Поповића о Доситеју)*. – Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVI, св. 1 (јануар), 91-96.
101. *Јован Авакумовић у светлости нових података*. – Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVI, св. 2. 2 (фебруар), 156-170.
102. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*, Београд (Бранко Ћоновић), 1963, XV+216+4 (непаг.). (друго издање, бр. 121; треће издање, бр. 158).
103. *О песмама учених људи у другој књизи Вукове „Пјеснарице“*. – Ковчежић, Београд, 1963, књ. V, 45-51.

- [Текст прештампан у интегралном виду: Вук и нове пјесне. – Савременик, Београд, X/1964, књ. XIX, св. 3 (март), 249-257.]
104. *Ново издање Трлајићевог писма Доситеју од 1. априла 1805. године.* – Ковчежић, Београд, 1963, књ. V, 127-132.
105. „Славеносербске вједомости“ о Доситејевом „Собранију“. – Ковчежић, Београд, 1963, књ. V, 151-152.
106. *Једно мало издање Доситејеве аутобиографије.* – Ковчежић, Београд, 1963, књ. V, 153-154.
107. *Прилог библиографији радова о Доситеју Обрадовићу (III).* – Ковчежић, Београд, 1963, књ. V, 179-196.
108. *О српском грађанском песништву.* – Савременик, Београд, IX/1963, књ. XVII, св. 3 (март), 229-240.
109. *Јован Дучић: Писма из Женеви и Париза.* – Савременик, Београд, IX/1963, књ. XVII, св. 4 (април), 355-366, св. 5 (мај), 474-488.
110. *Уз Дучићева писма из Женеви и Париза.* – Савременик, Београд, IX/1963, књ. XVII, св. 4 (април), 367-369.
111. *У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу (II).* Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVI, св. 5 (мај), 450-459.
112. *Напомене о заборављеном песнику.* – Путеви, Бања Лука, IX/1963, св. 3 (мај-јун), 302-311.
113. *Песник о својим елегијама.* – Багдала, Крушевац, V/1963, бр. 52-53 (јул-август), 23-24.
114. *Доситејева „енглеска“ библиотека.* – Дневник, Нови Сад, XXII/1963, бр. 6069 (29. септембар), 14.
115. *О Доситеју и поводом Доситеја.* – Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVII, св. 9 (септембар), 291-297.
116. *До дна речи.* – Савременик, Београд, IX/1963, књ. XVIII, св. 11 (новембар), 397-400.

117. *У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу (III)*. – Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVII, св. 11-12 (новембар-децембар), 498-513.
118. *Песник као у магли далеког XVIII столећа*. – Књижевност, Београд, XVIII/1963, књ. XXXVII, св. 11-12 (новембар-децембар), 514-534.
119. [Јован Дучић] *Једна љубав. (Из необјављеног дневника.)* – Књижевне новине, Београд, XV/1963, бр. 194 (5. април),
120. *Вук и 1964. година. Шта учинити око Вукове прославе. (анкета)*. – Књижевне новине, Београд, XV/1963, бр. 189 (25. јануар), 1 (-6) (-7), бр. 190 (8. фебруар), 1 (-2) (-6-7).

1964.

121. *Вук. Стеф. Караџић: О књижевности и књижевницима*, Београд (Рад), 1964, 120+8 (непаг.).
122. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*, Београд, (Рад), 1964, 174+2 (непаг.).
123. *Уводне напомене о мелодијском ритму*. – Израз, Сарајево, VIII/1964, књ. XV, св. 1 (јануар), 116-121.
124. *Библиографска грађа о Јовану Авакумовићу*. – Библиотекарски годишњак Војводине (1963), Нови Сад, 1964, књ. IV, 179-184.
125. *Прилози објављени у „Књижевним новинама“ у 1963. години*. – Књижевне новине, Београд, XVI/1964, бр. 214 (10. јануар), стр. I-IV [исправке и допуне: Књижевне новине, Београд, XVI/1964, бр. 215 (24. јануар), 9].
126. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*; Београд (Бранко Ђоновић), 1964², 234+2 (непаг.).
127. *Дрво на сред свијета (народна приповетка из Вукове оставштине)*. – Књижевне новине, Београд, XVI/1964, бр. 216 (7. фебруар), 9.
128. *Пример „маштовите“ литературе. Поводом приче „Дрво на сред свијета“*. – Књижевне новине, Београд, XVI/1964, бр. 216 (7. фебруар), 9.
129. *Вукови диспути о литератури*. – Дневник, Нови Сад, XXIII/1964, бр. 6199 (9. фебруар), 15.
130. *Речи о Вуку. Боривоје Маринковић: Вукови диспути о литератури*.

(*Предавање посредством Радио телевизије Београд*) (Помен:) Политика, Београд, LXI/1964, бр. 18097 (22. фебруар), 18.

131. (Заједно са Голубом Добрашиновићем) *Сусрети с Вуком*, Нови Сад (Матица српска), 1964, 315+1 (непаг.).
132. *Вук Стеф. Караџић: О српској народној поезији*, Београд (Просвета), 1964, 343+7 (непаг.).
133. *Писмо Јована Ст. Поповића „предрагој младежи српској“*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/1 (1964), Нови Сад, 1964, 146-149.
134. *Анонимна књига поезије XVIII столећа*. – Књижевност, Београд, XIX/1961, књ. XXXIX, св. 7-8 (јул-август), 93-109.
135. *Доситејеве „сентенције“ из манастира Драговића*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 269-270.
136. *Уз једно писмо Павла Јулинца*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 270-277.
137. *Трагом нових података о Јовану Авакумовићу*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 277-284.
138. *Вукова прва добротворка*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 284-285.
139. *Доситејева писма на страницама будимског „Летописа“*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 285-286.
140. *„Спјев Славно-сербљству“ Симе Милутиновића*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књ. XII/2 (1964), Нови Сад, 1964, 290-294.

1966.

141. *Вук Стеф. Караџић и прозна народна традиција*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1966, књ. IX, 163-206.
142. *Јован Мушкатиновић, будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу*. – Књижевност, Београд, XXI/1966, књ. XI II, св. 2 (фебруар), 168-182.

143. *Друштвено-политичка ангажованост првог нашег сатиричара XVIII столећа*. – Летопис Матице српске, Нови Сад, 1966, књ. 397, св. 5 (мај), 437-444.
 144. *О Алексију Везилићу*. – Израз, Сарајево, X/1966, књ. XIX, св. 5 (мај), 449-461.
 145. *Девет фрагмената о Емануилу Јанковићу*. – Књижевност, Београд, XXI/1966, књ. XI II, св. 6 (јун), 502-531.
 146. *До дна речи*. Браничево, Пожаревац, XII/1966, св. 4-5 (јул-октобар), 25-29, св. 6 (новембар-децембар), 29-33.
 147. *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, Београд (Просвета), 1966, књ. I 551+5 (непаг.), књ. II, 556+4 (непаг.).
- 1967.**
148. *Закопано благо Војводине*. (интервју) – Дневник, Нови Сад, XXVI/1967, бр. 7308 (12. март), 11.
 147. *Уводне белешке за једну студију о Павелу Ненадовићу–Млађем*. – Библиотекарски годишњак Војводине (1966), Нови Сад, 1967, књ. VII, 171-178.
 148. *Библиографска грађа о Павелу Ненадовићу–Млађем*. – Библиотекарски годишњак Војводине (1966), Нови сад, 1967. књ. VII, 203-206.
 149. *Василије Петровић Његош, данас*. – Савременик, Београд. XII/1967, књ. XXVI, св. 7 (јул), 656-667.
 150. *Источњачки видици Силвестра Поповића*. – Браничево, Пожаревац, XIII/1967, св. 4 (јул-август), 57-61.
 151. (Непотписани чланци, објављени у „Политици“ у рубрици „Да ли знате“ 1967.)
 1. *Кад је отворена прва књижара у Новом Саду*. – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19303 (2. јул), стр. 5007;
 2. *Да ли је приповетку „Свијету се не може угодити“ створио наш народ*. – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19308 (7. јул), стр. 5027;
 3. *Кад је преведен код нас први роман с француског језика*. – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19321 (20. јул), стр. 5079;
 4. *Ко је од Срба у XVIII веку писао о космичком пространству*. –

- Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19326 (25. јул), стр. 5099;
5. *Ко је дао предлог да се покрену прве српске новине.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19342 (10. август), стр. 5163;
6. *Када је код нас објављена прва збирка циганских народних приповедака.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19362(30. август), стр. 5243;
7. *Од кога је потекла прва замисао о стварању наше националне библиотеке.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19373 (10. септембар), стр. 5287;
8. *Колико су били дуги наслови наших књига у 18. веку.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19379 (16. септембар), стр. 5311;
9. *Да ли се Иво Војновић познавао са Вуком Караџићем.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19382 (19. септембар), стр. 5323;
10. *Ко је написао први јуначки еп у нашој новијој књижевности.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19407 (14. октобар), стр. 5423;
11. *Који је крај Новог Сада био прозван „Протина Елба“.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19410 (17. октобар), стр. 5427;
12. *Ко је био учитељ деце Хајдук Вељка.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19417 (24. октобар), стр. 5467;
13. *Које је народне песме Вук забележио од свога оца.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19432 (8. новембар), стр. 5520;
14. *Кад је први пут забележен бећарац „Од швалера бољег рода нема“.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19436 (12. новембар), стр. 5536;
15. *Ко је од Срба први објавио расправу из физике.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19438 (14. новембар), стр. 5544;
16. *Да ли је Доситеј написао историју српске књижевности.* – Политика, Београд, LXIV/1967, бр 19441 (17. новембар), стр. 5556.

1968.

152. *Трагом Павла Јулинца.* – Летопис Матице српске, Нови Сад, 1968, књ- 402, св. 1 (јул), 98-112.
153. *Белешке о заборављеној традицији* (Трагом изгубљеног епоса Јована Чарнојевића; Јован Стефановић Баловић и његова „философска“ дисертација; Младаalachке визије Димитрија Чарнојевића ; Мојсије Рашковић или трагичност недовршеног живота). – Савременик, Београд, XIV/1968, књ. XXVIII, св. 10 (октобар), 246-263.
154. *Скица за три портрета* (Дионисије Новаковић – Симеон Кончаревић – Василије Јовановић-Бркић). – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови сад, 1968, књ. XI/1, 221-250.
155. *О писцу прве српске аутобиографије у XVIII столећу* – Књижевност и језик, Београд, XV/1968, св. 4, 35-50.

156. Поводом „Нацрта плана“ за критичко издање Вукових сабраних дела. – (У књизи) О издању сабраних дела Вука Караџића. Нацрт издања и анкета, Београд, 1968, 73-82.
157. (Непотписани чланци објављени у „Политици“ у рубрици „Да ли знате“ 1968)
17. *Ко је био власник најдрагоценије приватне библиотеке српских рукописа у XIX веку.* – Политика LXV/1968, бр. 19494 (13. јануар), стр. 5768;
18. *Када је Јован Скерлић објавио своје мишљење о „Писмима из Норвешке“ Исидоре Секулић.* – Политика LXV/1968, бр. 19513 (1. фебруар), стр. 5845;
19. *Ко је била Екатерина (Катерина) Браћевачка.* – Политика LXV/1968, бр. 19532 (20. фебруар), стр. 5921;
20. *Како су се читаоци некад односили према Доситејевим „Баснама“.* – Политика LXV/1968, бр. 19560 (19. март), стр. 6033;
21. *Ко је био Јован Стефановић Баловић.* – Политика LXV/1968, бр. 19574 (2. април), стр. 6089;
22. *Ко је у XVIII веку саставио тројезични италијанско-српско-руски речник.* – Политика LXV/1968, бр. 19603 (3. мај), стр. 6205;
23. *Који је Новосађанин у 18. веку окупљао књижевнике у својој кући.* – Политика LXV/1968, бр. 19616 (16. мај), стр. 6257;
24. *Ко је у Земуну у XVIII веку имао књижару.* – Политика LXV/1968, бр. 19632 (1. јун), стр. 6321;
25. *Ко се од Доситејевих ученика бавио „философическом науком“.* – Политика LXV/1968, бр. 19648 (17. јун), стр. 6369;
26. *Ко је од наших писаца први сплаварио Дунавом.* – Политика LXV/1968, бр. 19653 (22. јун), стр. 6397;
27. *Које се новосадске кафане Лаза Костић највише сећао.* – Политика LXV/1968, бр. 19656 (25. јун), стр. 6409;
28. *Кад је штампана прва ћириличка књига у Новом Саду.* – Политика LXV/1968, бр. 19664 (3. јул), стр. 6441;
29. *Како је Јован Јовановић Змај читао Вуков „Рјечник“.* – Политика LXV/1968, бр. 19672 (11. јул), стр. 6473;
30. *Када је и где излазио лист „Доситије“.* – Политика LXV/1968, бр. 19680 (19. јул), стр. 6505;
31. *Ко је био Вуков први добротвор.* – Политика LXV/1968, бр. 19689 (28. јул), стр. 6541;
32. *Ко је био Станислав Шумарски.* – Политика LXV/1968, бр. 19716 (24. август), стр. 6647;
33. *Ко је објавио „Факсимиле од рукописа знаменитих Срба“.* – Политика LXV/1968, бр. 19740 (17. септембар), стр. 6743;
34. *У каквој је породици рођен Емануил Јанковић.* – Политика LXV/1968, бр.

19765 (12. октобар), стр. 6843;

35. *Да ли је Лукијан Мушички икад долазио у Београд.* – Политика LXV/1968, бр. 19772 (19. октобар), стр. 6871;

36. *У колико је примерака сачувана прва српска оригинална расправа из физике.* – Политика LXV/1968, бр. 19807 (23. новембар), стр. 13;

1969.

158. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*, Београд (Нолит), 1969, 195+1 (непаг.).

159. *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину.* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1969, књ. XII/1, 263-350.

160. (Непотписани чланци, објављени у „Политици“ у рубрици „Да ли знате“ 1969.).

37. *Ко су били први учитељи у првим српским школама у Будиму почетком XVIII века.* – Политика, LXVI/1969, бр. 19987 (28. мај), стр. 15;

38. *Какво су образовање имали калуђери и свештеници у североисточној Србији у првој половини XVIII столећа.* – Политика, LXVI/1969, бр. 19997 (7. јун), стр. 15;

39. *Ко је међу првима почео да се бави прикупљањем српских имена.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20000 (10. јун), стр. 15;

40. *Ко је био Христофор Рачанин.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20004 (14. јун), стр. 15;

41. *Ко је био мецена Доситеја Обрадовића док је боравио у Лондону.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20074 (23. август), стр. 13;

42. *Ко је од Новосађана први почео да се бави преводилаштвом.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20161 (18. новембар), стр. 13;

43. *Ко је аутор немачко-српског речника из 1790. године.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20177 (6. децембар), стр. 11;

44. *Ко је био Михаил, један од преписивача српских књига с почетка XVIII века.* – Политика, LXVI/1969, бр. 20184 (13. децембар), стр. 13;

1970.

161. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*, Београд (Рад), 1970, 211+5 (непаг.).

162. *Емануил Јанковић, у подсећању.* – Књижевне новине, Београд, XXII/1970, бр. 377 (7. новембар), 8-9.

163. „Дневник једног Србина“ о догађајима између Аустрије и Француске с краја XVIII столећа. – Зборник за историју, Нови Сад, 1970, св. 1, 97-104.
164. (Заједно са Богданом Гавриловом) *Библиографија радова академика Ђорђа Сп. Радојичића*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1970, књ. XIII/1, 3-33.
165. *У породичном кругу Емануила Јанковића*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1970, књ. XIII/1, 359-419.
166. *Прилог евидентирању библиографије наших историчара*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1970, св. 2, 171-179.

1971.

167. *Прилог библиографском изучавању Стефана Раваничанина, писца с краја XVII и почетка XVIII столећа*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1971, св. 3, 205-213.
168. *Емануил Јанковић с оне стране непознатог*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1971, књ. XIV/1, 191-300.
169. (Заједно са Богданом Гавриловом) *Додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића“*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1971, књ. XIV/2, 763-774.
170. *Грађа о Хаџи Рувиму Ненадовићу (1752-1804), летописцу предустаничке Србије*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1971, св. 4, 177-191.
171. (Сарадња у књизи) *Југословенски књижевни лексикон*, Нови Сад, 1971.
Е. Јанковић (стр. 173-174), П. Јулинац (195), М. Максимовић (295), Ј. Мушкатиновић (343-344), Д. Обрадовић (379-380), З. Стеф, Орфелин (383-384), С. Пишчевић (411), Григ. Рачанин (439), Ј. Рајић (444), В. Ракић (446), П. Соларић (496), Г. Стеф. Венцловић (509), А. Стојковић (511), Н. Шимић (526), Григ. Трлајић (542), А. Везилић (562), М. Витковић (569).

1972.

172. *Из историје схоластичке философије код Срба у 18. столећу. О књижевном раду Јована (Софронија) Младеновића*. – Књижевне новине, Београд, XXIV/1972, бр. 407 (16. јануар), 8.
173. (Заједно са Богданом Гавриловом) *Други додатак „Библиографији радова*

академика Ђорђа Сп. Радојичића“. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1972, књ. XV/2, 855-856.

174. *Белешке о Стефану Суботићу*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1972, св. 5, 134-143.
175. *Биографско-библиографски подаци о Емануилу Јанковићу (1758?-1791), писцу, преводиоцу, књижару и издавачу у Новом Саду*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1972, св. 5, 187-208.
176. *Необјављени листићи. О Бојки и о попу Дукљанину (Из посмртне оставштине академика Ђорђа Сп. Радојичића.)* – Дневник, Нови Сад, XXX/1972, бр. 9163 (7. мај), 13.
177. *Поводом заборављеног чланка Илариона Руварца о грофу Ђорђу Бранковићу*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1972, св. 6, 92-104.
178. *Симеон Степановић Пишчевић (1731-1797) и његови „Мемоари“*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1972, св. 6, 195-198.
179. *Ка бољем познавању Атанасија Димитријевића Секереша (1738-1794), писца, преводиоца и првог значајног књижевног рецензента*. – Зборник за историју, Нови Сад, 1972, св. 6, 199-202.
180. *Твораштво по сродности или Емануил Јанковић*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1972, књ. XV/1, 241-369.
181. *Алексијевић Јован Г.* – Лексикон писаца Југославије. Књ. I (А – Ђ), Нови Сад, 1972, 39.
182. *Атанасије „даскал“*. – Лексикон писаца Југославије. Књ. I (А – Ђ), Нови Сад, 1972, 107-108.
183. *Аврамовић Теодор*. – Лексикон писаца Југославије. Књ. I (А – Ђ), Нови Сад, 1972, 113.
184. *Добрић Марко М.* – Лексикон писаца Југославије. Књ. I (А – Ђ), Нови Сад, 1972, 652.

1973.

185. (Заједно са Симом Ћирковићем) *Ђорђе Сп. Радојичић: О царици Јевдокији и о називу царица у титулатури средњовековне Србије*. (Из рукописне

оставштине.) – Зборник за историју, Нови Сад, 1973, св. 7, 105-109.

186. *Подаци о Силвестру Поповићу (1700-1771 ?), архимандриту манастира Раковца, заборављеном путописцу и живописцу.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1973, св. 7, 191-192.
187. *Досадашња интересовања за Јована Авакумовића и његово песничко дело.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1973, св. 7, 193-197.
188. *Белешке о Христофору Жефаровићу (поч. XVIII столећа – 1753) и његовој „Стематологији“.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1973, св. 8, 175-195.
189. *Bibliographia orpheliniana (I).* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1973, књ. XVI/2, 859-896.
190. (Заједно са Богданом Гавриловом) *Трећи додаток „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића.* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1973, књ. XVI/2, 853-858.
191. *Иларион Руварац и његово дело.* – Истраживања, Нови Сад, 1973, књ. II, 454-509.

1974.

192. *Трагом Павела Ненадовића-Млађег (око 1720-1788), преводиоца „Стематологије“ (1741) Христофора Жефаровића и „Привилегија“ (1745) Марије Терезије.* – Зборник за историју, Нови Сад, св. 9, 165-169.
193. *Грађа за свестраније испитивање доприноса Павла Јулинца (1730 ? – 1785) разитку српске историографије и преводилачке књижевности.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1974, св. 9, 170-174.
194. *Ђорђе Сп. Радојичић: Три средњовековне теме.* (Из рукописне оставштине.) – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1974, књ. XVII/1, 11-35.
195. *Грађа за проучавање Ђорђа С. Ђорђевића (1867-1898).* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1974, књ. XVII/2, 727-752.
196. (Заједно са Лазаром Чурчићем) *Теодора Петровић: Из историје српске књижевности,* Нови Сад (Матица српска), 1974, 488+4 (непаг).

197. *Писац и преводилац Дионисије Новаковић (1705 – 1767), један од раних представника наше Просвећености.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1974, св. 10- 185-191.
198. *Помени о Јовану (Софронију) Младеновићу (1721– 1781) и његовом доприносу српској „схоластичкој философији“.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1974, св. 10, 192-193.
199. (Заједно са Љубицом Брунет) *Прилог проучавању библиографије радова др Љубомира Дурковића-Јакишића.* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1974, књ. XVII/2, 787-808.
200. *Izvodi iz radova o Dositeju Obradoviću.* – (У књизи) D. Obradović i Život i priključenija. Priredio Anđelko Barlić, Zagreb, 1974.
Izvodi iz radova o Dositeju Obradoviću. – (У књизи) D. Obradović i Život i priključenija. Priredio Anđelko Barlić, Zagreb, 1976², 159.
201. [Рецензија] *Поводом нове библиографије о Бранку Радичевићу.* стр. 1-3 [необјављено];
[Помен:] И. Веселинов – Т. Петровић, *Библиографија Бранка Радичевића. Матица српска. Рукописно одељење. Библиографије*, Нови Сад, 1974, стр. [4].
202. [Рецензија] *Поводом рукописа др Николе Гавриловића „Рад на оснивању ћирилске штампарије за Србе, Румуне и Русине у Хабсбуршкој монархији (1750 – 1770)“*, стр. 1-8 [необјављено];
[Помен:] Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у хабсбуршкој монархији у XVIII веку. Институт за изучавање историје Војводине. књига 8.*, Нови Сад, 1974. стр. [IV].

1975.

203. *Bibliographia orpheliniana (II).* – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1975, књ. XVIII/2, 805-835.
204. (Заједно са Маријом Клеут) *Завештање Владана Недића.* - Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1975, књ. XVIII/1, 27-40.
205. *Доситеј Обрадовић: Живот и прикљученија*, Београд (Рад), 1975², 211 + 5 (непаг.).
206. *Из документације о Атанасију даскалу „Србину“, писцу заборављеног дела*

„О српским царевима“. – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 11, 193-197.

207. *Вести о Јовану Стефановићу Балевићу (око 1720? – 1758), историчару црне Горе и писцу прве „философске дисертације“ у прошлости нашег народа.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 11, 196-197.
208. *Петар Аси-Марковић (1770-1844), преводилац, први издавач „циганских“ народних приповедака и књижевни мецена.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 11, 198-201.
209. *Сведочанство о Ђирилу (Кирилу) Хоповицу (XVII-XVIII), учеснику у догађајима тзв. велике сеобе и писцу занимљивог „Летописа“.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 12, 209-211.
210. *Подаци о животу Јована Чарнојевића (1713?-1759) и његовом у тами времена скривеном песничком раду.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 12, 212-213.
211. *Досадашњи резултати истраживања о Михаилу Максимовићу, првом сатиричком писцу код Срба у XVIII столећу.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 12, 214-216.
212. *Бугарин Партеније Павловић (1695-1760), писац прве аутобиографије у српској књижевности XVIII столећа.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1975, св. 12, 217-221.

1976.

213. *Проблеми српског путописа XVIII столећа. Никола Димитријевић (необјављено).* [Предавање одржано у Музеју града Новог Сада 26. фебруара 1976. године.]
214. *Сусрети и разговори. Путопис претходник телевизији. Са Боровојем Маринковићем о развоју српског путописа (интервју, Даринка Николић).* – Дневник, Нови Сад, XXXV/1976, бр. 10534 (29. фебруар), 17.
215. *Прилози библиографском изучавању Николе Димитријевића (†1744), епископа вршачког и темишварског, једног од наших путописаца из 1727. године.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1976, св. 13, 195-199.

216. *За хронологију података о Мојсеју Рашковићу (1749?-1773), аутору интелектуалног „Орација“ из 1768. године.* – Зборник за историју, Нови Сад, 1976, св. 14, 213-215.
217. *Извори за Орфелинову преписку (I).* – Библиотекар, Београд, XXVIII/1976 [! = 1979], св. 3-4, 495-514.
Текст прештампан: *Извори за Орфелинову преписку (I).* – Споменица о 250-годишњици рођења Захарија Орфелина. Посебан отисак из „Библиотекара“, 3-4, 1976, Београд, 1976 [! = 1979], 105-124.
218. *Andželko Barlić, Izvodi iz radova o Dositeju Obradoviću.* (У књизи) D. Obradović: *Život i priključenija*, Zagreb, 1976², 159.

1977.

219. *Janković Emanuil Manojlo (Ujvidek, 1758 – Szabadka, 1791. sep. 23).* – Világirodalmi lexikon. Ötödik kötet (Im – Kamb), Budapest, 1977, 530-531.
220. *Julinac Pavle (Szeged, 1730 – Bécs, 1785, febr. 24. vagy 25).* – Világirodalmi lexikon. Ötödik kötet (Im – Kamb), Budapest, 1977, 814-815.

1979.

221. *Stefan Ferenčević.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 115.
222. *Jeremija M. Gagić.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 180.
223. *Grigorije Račanin.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 306.
224. *Pantelejmon Hranisavljević.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 401.
225. *Hristofor Račanin.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 408-409.
226. *Mojsej Ignjatović.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 435.
227. *Isaija Račanin.* – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 468.

228. *Jeftrem Janković – Tetovac*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 530.
229. *Marko Jelisejić*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 572-573.
230. *Spiridon Jovanović*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 623.
231. *Vasilije Jovanović Brkić*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 631-632.
232. *Josif Jovanović Šakabenta*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 636.
233. *Ivan G. Jugović*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (Đ – J), Novi Sad, 1979, 666-667.

1982.

234. *Muškatirović (Muskatirovity), Jovan (Zenta, 1743 ? – Pest, 1809, jul 26)*. – Világirodalmi lexikon. Nyolcadik kötet (Mari – My), Budapest, 1982, 746/b.

1984.

235. *Obradović (Obradovity) Dositej*. – Világirodalmi lexikon. Kilencedik kötet (N – O), Budapest, 1984, 534/a – 535/b.
236. *Orfelin Zaharija Stefanović*. – Világirodalmi lexikon. Kilencedik kötet (N – O), Budapest, 1984, 534/a – 535/b.

1987.

237. *Библиографија радова о старим штампаријама у ужичком крају*. – Штампарство у ужичком крају (1537– 1987). Поводом 450 година Рујанске штампарије, Титово Ужице, 1987, 305-319.
238. *Karanović (XVIII v.)*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (K – Lj), Novi Sad, 1987, 75.
239. *Kišdobranski, Nikolaj*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (K – Lj), Novi Sad, 1987, 151.

240. *Končarević, Simeon*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (K – Lj), Novi Sad, 1987, 231-232.
241. *Konstantinović, Gerasim*. – Leksikon pisaca Jugoslavije, II (K – Lj), Novi Sad, 1987, 244.

1988.

242. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Прва књига: „Мних Макарије от Чрније Гори“ (XV-XVI)*, Цетиње, 1988, 309 + 41 (непаг.)

1989.

243. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Друга књига: Божидар и Вићенцо Вуковић (XVI)*, Цетиње, 1989, 302 + 30 (непаг.)
244. *Откривање заборава. Поводом најстаријег (првог?) Хаџи Рувимовог записа из 1777. године*. – Напред. Додатак за културу, уметност и науку, Ваљево, III/1989, св. 10 (31. март), 1-7. [Уз број: Напред, Ваљево, XLVII/1989, бр. 2097 (31. март)].
245. *Хаџи Рувим, пре целине, пре смисла. Књига прва: Записи с коментарима (1777-1790)*, Ваљево, 1989, 401 + 3 (непаг.)
246. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Трећа књига: Следбеници Божидара и Вићенца Вуковића (XVI-XVII)*, Цетиње, 1989, 344 + 4 (непаг.)
247. *Приступ Доситеју Обрадовићу*. – Венац, Г. Милановац, 1989, св. 9 (септембар), 2-5.

1990.

248. *Хаџи Рувим, пре целине, пре смисла. Књига друга: Записи с коментарима (1791 – 1803)*, Ваљево, 1990, 438 + 2 (непаг.)

1991.

249. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Четврта књига (први део). Од Горажда до Мркишине Цркве (XVI)(Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева)*, Цетиње, 1991, 305 + 3 (непаг.)

1992.

250. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Четврта књига (други део). Од Горажда до Мркишине Цркве (XVI) (Београд – Мркишина Црква – Допуне). Цетиње – Београд – Нови Сад, 1992, 483 + 5 (непаг.)*
251. *Simić Nikolaj. – Világirodalmi lexikon. Tizenharmadik kötet (XIII) (Sf – Suruki), Budapest, 1992, 126/a.*
252. *Solarić [Szolarity], Pavle (Velika Pisanica, 1779. avg. II. – Velence, 1821. jan. 18.). – Világirodalmi lexikon. Tizenharmadik kötet (XIII) (Sf – Suruki), Budapest, 1992, 319/a.*
253. *Stefanović – Venclović Gavril. – Világirodalmi lexikon. Tizenharmadik kötet (XIII) (Sf – Suruki), Budapest, 1992, 543/b-544/1 (без потписа)*

1993.

254. *Trlajić [Trlajity] Grigorije (Mol 1766 jan. 25 – Resznoje, Harkov mellett, 1811. szept. 28). – Világirodalmi lexikon. Tizenötödik kötet (XV) (Taa-Tz), Budapest, 1993, 853/b.*

1994.

255. *Најстарији запис Хаџи Рувима. – (У зборнику) М. Исаиловић – С. Бранковић: Ваљево кроз векове, 1993, књ. I, 155-177.*

1997.

256. *Библиографија радова о Јовану Рајићу. – (У зборнику) Јован Рајић. Живот и дело, Београд, 1997, 391-436. [технички спремио за штампу Станиша Војиновић]*

1998.

257. *Белешке и напомене о Ђоровићу поводом његових дела. (У књизи) Владимир Ђоровић: Scripta Minora (необјављени рукописи), Ваљево, 1998, 357-503.*

2005.

258. *Девет фрагмената о Емануилу Јанковићу. – (У књизи) Петар Јонович, Српско књижаство: Нови прилози, Нови Сад, 2005, 89-120.*

2006.

259. *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса. (Између истраживања и реконструкције.)* Билећа – Гацко, 2006, 1063 + 8 (непаг.)

2007.

260. *Огледи о старом српском штампарству. (Предговори из серије од пет књига о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама у XV, XVI и XVII stoleћу.)* Нови Сад, 2007, 363 + 5 (непаг.)
261. *Емануил Јанковић (око 1758 – 1791),* Нови Сад, 2007, 450 + 6 (непаг.)
262. *Радмила Гикић Петровић: Библиографија радова о Милици Стојадиновић – Српкињи (1851-2007).* – (У књизи) Р. Гикић Петровић: Библиографија радова о Милици Стојадиновић Српкињи, Нови Сад, 2007, 7-8.

2008.

263. *Белешка о библиографским прилозима. Радмила Гикић Петровић: Библиографија радова о Милици Стојадиновић Српкињи (1851 – 2007). Завод за културу Војводине. Нови Сад, 2007.* – *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 2008, књ. 482, св. 5 (новембар), 1242 -1243.
264. *Заборављени братственици по перу,* Београд, 2008, 357 + 3 (непаг.)
265. *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину.* – *Рачански зборник*, Бајина Башта, 2008, књ. XIII, 73-124.
266. *Трагом Доситеја,* Београд, 2008, 320 + 4 (непаг.)

2011.

267. *Прелиставање заборава(Вук и други),* Београд, 2011, стр. 522

Напомена уредништва: Библиографију је за живота урадио проф. Боривоје Маринковић. За објављивање уступила нам ју је његова супруга Мирјана Маринковић, на чему јој љубазно захваљујемо.

*Допринос Боривоја Маринковића српској науци о књижевности
(Прилог књижевној аксиологији)*

„Живети у сећању најпотпунији је живот
какав се може замислити, сећање засићује
богатије од стварности и поуздано је као што
није ниједна стварност. Животни тренутак
којег се сећамо већ је прешао у вечност.“
С.Кјеркегор

Апстракт: Допринос Б. Маринковића (1930-2012) српској науци о књижевности оствариван је континуирано готово шест деценија (1953-2012). Највреднији део је садржан у: а) монографијама – *Емануил Јанковић (око 1758-1791)*, 2007, *Трагом Доситеја* (2008) и *Прелиставање заборав* (*Вук и други*), 2011, као и књизи студија и огледа *Заборављени братственици по перу* (2008), б) потом у приређеним издањима и антологијским изборима: Д. Обрадовић – *Живот и доживљаји (аутобиографија)*, 1961, *Писма Д. Обрадовића (аутографи)*, 1961, *Доситеј у говору и твору* (1961), В. С. Карацић – *О књижевности и књижевницима* (1964) и *О српској народној поезији* (1964); избору – *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа* у две књиге (1966) и *Скривени свет Владимира Ђоровића* (2006) и других, в) као и у области библиографије и штампарства – *Библиографија у нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа* у четири тома (1988-1991). Аутор је у овом раду вредновао и превредновао целокупни Маринковићев научни опус, имајући у виду и вишедеценијску рецепцију тога дела.

Кључне речи: литературологија, лингвистика, културологија, фолклористика, компаратистика, епоха просвећености, класицизам, сентиментализам, предромантизам, историјска критика, вредновање, превредновање и рецепција.

I О процесу вредновања и превредновања у науци о књижевности

Евидентан допринос професора Боривоја Маринковића (1930-2012) српској науци о књижевности, а у њеним оквирима посебно историји књижевности, фолклористици, компаратистици, библиографији, текстологији, историји књиге

и штампарства, до данас је недовољно вреднован и превреднован, упркос оствареном опусу, садржински богатом и жанровски разноврсном, оствариваном готово пуних шест деценија (1953-2012). Природом предмета обраде аналитичар је принуђен да у релацијској теорији основну пажњу посвети и другим, сродним духовним дисциплинама (као што су историографија, историја културе, антропологија и етнологија), те је схватљиво што се често „студиј књижевности“ укрштао са „студијем културе“. На тај начин се донекле ублажава недостатак већег броја писаца и репрезентативних дела Епохе, као и губитак многих. Неопходну надокнаду представља обиље описа детаља или „величине малених“, како би рекао Антун Барац. Уз помоћ ретких и тешко доступних појединости, Маринковић употпуњује „биографију писца“, „биографију дела“ и „биографију времена“ (XVIII века у целини и прве половине XIX века).

За почетак, као доказ наведених мишљења, бисмо навели две значајне монографије које су посвећене „златном периоду“ српске књижевности. У специјалистички рађеној монографији Милорада Павића – *Рађање нове српске књижевности (Историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма)*, Београд, 1983, стр. 637, која генолошки припада историји жанрова, и волуминозној монографији Јована Деретића – *Историја српске књижевности* (Београд, 2002, треће издање, стр. 1295), која генолошки припада општој историји, јер је у њој национална књижевност представљена *in extenso*, само су успутно поменуте неке од Маринковићевих књига (најчешће монографије о Емануилу Јанковићу и двотомни избор српске грађанске поезије XVIII и с почетка XIX века, I-II). Такав однос према Маринковићевом доприносу науци о књижевности, намерно или ненамерно прећуткивање и научника и његовог научног доприноса, захтева посебно објашњење.¹

Знатно више пажње Маринковићевом делу је посветио Предраг Палавестра у двотомној *Историји српске књижевне критике (1768-2007)*, I-II, Нови Сад, 2008, стр. 912, упркос чињеници о енормној заступљености књижевнокритичких портрета (преко 200) у периоду од готово два и по века (1768-2007).² У другом тому, одељку „Промена критичких мерила“, започетом расправом о „универзитетској критици“, Палавестра сажето истиче Маринковићев књижевнонаучни и културолошки допринос, тврдећи:

„Традиционалнији позитивистички приступ, на истом Новосадском универзитету, имао је *Боривоје Маринковић* (1930), пажљив библиограф и доследни следбеник традиционалне књижевне историографије. У истраживањима рада Доситеја Обрадовића, српске грађанске лирике XVIII века, мало познатих дела Емануила Јанковића и Хаџи-Рувима, он је као вредан познавалац грађе донекле кориговао и попунио празнине у књижевној историји тога раздобља. Допуњена студија *Емануел Јанковић* (2007), о Доситејевом савременику, природословцу, преводиоцу и књижару-издавачу с краја XVIII века, мајсторски је образац позитивистичке историјске школе, настао према истраживачком

узору Павла Поповића, показаном у студији о Миловану Видаковићу. Сличан подвиг Маринковић је остварио и у *Огледима о старом српском штампарству* (2007)“, књ. II, стр. 662.

Веома скрупулозан у процесу вредновања и превредновања, Палавестра је похвално оценио Маринковићев укупни допринос, док је истовремено негативно оценио примењену методологију која је, већ неколико деценија раније, проглашена анахроном. Негативне констатације о методу садржаног у синтагмама „традиционалан позитивистички приступ“ и „образац позитивистичке историјске школе“ неопходно је поближе размотрити. На овом примеру показана је видљива несагласност књижевнонаучних премиса у теоријској и у примењеној равни истраживања, јер је та превазиђена научна методологија, упркос антипозитивистичкој побуни, активно преживела читав XX век и изнедрила у свом окриљу десетине литературолога без чијег се удела не може замислити целовито представљање српске књижевности. О томе сведочи сâм Палавестра у избору *Павле Поповић и историјска критика* (Београд, 1979), уврстивши у избор најзначајније српске научнике ове провенијенције (осим П. Поповића, још и: Тихомира Остојића, Петра Колендића, Војислава М. Јовановића, Драгољуба Павловића, Младена Лесковца и Ђорђа Сп. Радојичића). Истом кругу припадају још и литературолози попут Харалампија Поленаковића, Трифуна Ђукића, Јефта Миловића, Мирослава Пантића, Боривоја Маринковића и других.

Позитивизам као филозофски правац, примењен у филозофији, теорији права, теологији и науци о књижевности, много је комплекснија појава него што то тврде његови противници. На ту чињеницу указује Лешек Колаковски у виспрено конципираној књизи *Филозофија позитивизма* (Београд, 1972), инсистирајући на основној премиси сваке врсте позитивистичке идеографије – *чињеничности*. In ultima linea, ни једна област духовних делатности не може досећи потребан степен егзактности (научне уверљивости) без овладавања *чињеницама и чињеничностима*, неопходним за *тумачење предмета* (какав је махом негован у XIX веку, времену историзације свести), да би се избегла опасност коју филозофи и теоретичари идеја у XX веку виде у теоретизацији свести.³ Временом је дошло до антитеоријске побуне (у књизи А. Компањона – *Демон теорије*, 2003), јер је прекомерна теоретизација свести довела дотле да се *тумачење предмета* претвори у *предмет тумачења*.

У књижевном и књижевнонаучном развоју често је долазило до промене односа продукционог и рецептивног модела, зависног од „прилива знања“, о коме зналачки пише Карл Р. Попер. У аналитичку праксу уведене су три обновљене и модернизоване књижевнонаучне дисциплине: *наратологија*, *генологија* и *версологија*. Од нових књижевнонаучних дисциплина вредно је посебно поменути *теорију историје књижевности* и *теорију књижевне критике*. Преломни сегмент представљају књиге теоретичара историје књижевности Клаудија Гиљена – *Literature as sistem* (Prinston, 1971) и Клауса

Улига *Theorie der Literaturhistorie* (Heidelberg, 1982). У сасвим нов однос доведени су: најшири круг проучавања (*Wissenschaftsgeschichte*) и најужи круг проучавања (*Problemgeschichte*), што неминовно утиче на промену оба пола бинарне опозиције: *системско – проблемско*. Уз то је позната дијада *синхронија – дијахронија* претворена у тријаду, додавањем *историјске актуелизације*, коју је у праксу увео Ханс Роберт Јаус, оснивач теорије рецепције.

Заморени од претеране теоретизације, нарочито изражене у периодима владавине феноменологије, структурализма, деконструкције и постмодернизма, литературолози усвајају процес центрипеталних сила уместо до тада владајућих центрифугалних, затим поново уводе историјску уместо аисторијске перспективе, настојећи да основе науке о књижевности обогате што већим бројем егзактно проверљивих детаља, премиса које своју научност заснивају на *истинитости, поновљивости и проверљивости*. Често оспоравана наука о књижевности, у том контексту посматрана, сада је коначно стекла потребне квалификативе научности (истина, само у теорији и историји књижевности, али не и у књижевној критици). У одељку „Идеја филозофије књижевности“ (1978) познати филозоф и теоретичар књижевности Миливој Солар о томе пише: „Како је свим тим истраживањима заједнички неки идеал знанствене објективности, и како таква објективност захтијева методичко ограничавање на једно подручје на којем се траже примјерене објективне методе истраживања, у пракси знанственог проучавања конституирају се „ужа подручја“ и струке од којих се свака за себе успјешно даље екстензивно развија, захваљујући неким опћим начелима прикупљања и систематизације знанствене грађе“ (стр. 19).⁴

Што се тиче друге Палавестрине примедбе („о истраживачком узору Павла Поповића“), историчар је хтео да нагласи међусобне разлике у српској књижевној критици, с обзиром на то да је у основи прихваћена подела на: *вредносну критику* Љубомира Недића, *естетичку критику* Богдана Поповића, *импресионистичку критику* Јована Скерлића, *историјску критику* Павла Поповића и *стваралачку критику* Исидоре Секулић и Бранка Лазаревића.⁵ У предговору избору *Павле Поповић и историјска критика* (стр. 7-46) Палавестра најпре указује на унутрашњу сложеност овог критичког модела, с обзиром на то да је, ради обухватности, подељен у четири подврсте: *критику текста, биографску критику, критику укуса и компаративну критику*. О томе Палавестра пише:

„Брига за примену и развој метода историјске критике била је за Павла Поповића једна од првих интелектуалних и књижевних обавеза и он јој је годинама посвећивао неопходну пажњу. Захваљујући томе, историјска критика је у српској књижевности добила више следбеника него иједна друга критичка врста. Понешто измењена и прилагођена научним и наставним потребама, она се одржала колико због поузданости свог егзактног истраживачког метода, толико и због тога што су, из генерације у генерацију, са катедре за историју књижевности новим

ученицима предавани у руке исти критички инструменти. Служити се тим инструментима, значило је изучити школу и савладати науку. Такву сталну и осигурану могућност продужавања ни у српској ни у другим књижевностима никад није имала ниједна друга критичка школа“ (стр. 35-36).

Наведене напомене о научности науке о књижевности, могућностима вредновања и применама научних методологија, примерених Маринковићевом научном опусу, - биле су неопходне као увод у расправу о односу историје, историје књижевности и историје националне и наднационалне културе. Маринковић је широко обавештен о свим тим областима духовних делатности као могућностима модификовања стварности. Посвећен низовима *чињеница*, руковођен жељом да попуни евидентне *празнине* у епоси којом се бави, он се свесно и вољно одрицао других и другачијих *приступа* предмету истраживања, лишен потребе да буде у матици свакодневних збивања, мисионарски предан основном циљу – да својим разноврсним и неуједначено оствареним прилозима (монографијама, расправама, студијама, огледима, освртима, чланцима, приказима и белешкама) допринесе најпре целовитој слици Епохе, а непосредно потом да саопшти низове научних открића, који на елаборирану тематику и проблематику бацају „бочно светло“. Стога су веома ретки пасажии његових прилога посвећени књижевној теорији и књижевној критици. Он је такође доследно избегавао проширивање, актуелизацију и проблематизацију оних књижевнонаучних тема, апорија и проблема који су били изван његовог примарног круга интересовања, што се двојако одражава на рецепцију његовог научног дела. Да закључимо: примедбе о анахроној методологији и методима су оправдане, али су резултати њима остварени неопходни у свакој врсти овладавања целовитошћу српске књижевности и етапама њеног развоја.

Редак пример теоретизације налазимо у Маринковићевом „Предговору“ мозаичној монографији *Трагом Доситеја* („Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 9-17), у коме експлицира сопствено виђење Епохе просвећености, као и две стилске формације које су га највише интересовале – *класицизам* и *сентиментализам*. Поредећи Маринковићеву периодизацију српске књижевности тога времена са периодизацијама које су у својим историјама предлагали М. Павић (*барок, класицизам и предромантизам*) и Ј. Деретић (*барок и просвећеност, односно класицизам и предромантизам*), уочићемо да се у Маринковићевој научној апаратури не спомиње формација *предромантизам*, који је у нашу праксу увео Павић (под утицајем Д. Морнеа и П. ван Тигема). Као синоними за формацију *предромантизам* употребљавају се термини: *проторомантизам, неразвијени романтизам, патријархални романтизам* и слични.

Потпун опсег значења свака од поменутих стилских формација добија тек накнадним разматрањима бинарних опозиција којима оне припадају у ширем или ужем контексту: на пример *традиција – модернизам*, на општем

плану посматрано, или као: *класицизам – сентиментализам; класицизам – предромантизам, класицизам – романтизам*, итд., на ужем плану посматрано, неке од дотадашњих периодизацијских категорија сасвим су нестале из употребе (као што су: *рационализам, јозефинизам и сентиментализам*, на пример). Недостатак стилске формације *сентиментализам* осећа се у највећој могућој мери, јер је она била веома подробно и прихватљиво теоријски образложена у многим националним наукама о књижевности, у којима је трајала дуги низ година (ту превасходно мислимо на *сентиментализам* у немачкој, француској и руској књижевности).⁶

У наведеном „Предговору“ Маринковић је сажео основне идеографске карактеристике европске књижевности XVIII века, у чијем се контексту одвијала српска књижевност истородне провенијенције:

„Европска књижевност XVIII столећа, поникла на богатим традицијама ренесансне естетике и класицистичке литературе из времена енглеске рестаурације и француске феудалне монархије, била је заснована на култу здравог разума, прогресу научне мисли и рационалистичкој филозофији просвећености. Насупрот схоластичком учењу о ништавности људске егзистенције и „прародитељском греху“, који је, тобоже, условио урођену грешност чулне природе земаљског човека, идеолози и теоретичари новог доба обликовали су своја учења на хуманистичким схватањима о човековој природној доброты и вечитим врлинама његове душе. Самим тим, разуме се, просветитељски покрет у XVIII столећу, идеалистички у суштини, одиграо је значајну улогу у периоду ослобађања човека и његовог стваралачког рада од неприкосновених догми феудалног друштвеног уређења“ (стр. 9).⁷

Бројне ограничености примењеног аналитичког и интерпретативног, односно генеративног и синтетичког метода књижевнонаучне експертизе, Маринковић је у репрезентативним прилозима успео да превазиђе особеним начином елаборације, тематизације, актуелизације, проблематизације и систематизације међусобно сродних и разнородних предмета. Усвајању његових прилога увелико је доприносио литераризовани стил излагања, брига о чистоти језика и потреба да се у највећој могућој мери избегну понављања и неодрживе претпоставке. Уз то, импонује његова већ пословична скромност, као и неретко испољавана критичност и аутокритичност, које без посредника сведоче о постојању аналитичарске самосвести, демонстриране у ретким али жестоко интонираним полемикама (као што су полемике са Младеном Ст. Ђуричићем, Војиславом Илићем Илијашевићем и Владимиром Ћоровићем); потом у правовременим исправкама ретких погрешака; као и у потврђивању одрживих претпоставки, с обзиром на то да *интуиција* такође представља облик сазнања (у том погледу узоран је осврт о коначном утврђивању имена двају Доситејевих бечких познаника – Антимоса Газиса и Петра Витковића).

Свестан чињенице да је највећи број прилога расут по ретким и тешко

доступним публикацијама, Маринковић је последњу деценију и по живота оправдано посветио тематизацији и систематизацији сродних прилога у објављеним књигама, тако да су све своје видљиве и латентне садржаје сада оне почели да емитују у релативно новој светлости и контексту. Ради се, с једне стране, о оригиналним прилозима: А) трима монографијама – *Емануил Јанковић (око 1758-1791)*, „Дневник“, Нови Сад, 2007, стр. 453, *Трагом Доситеја* („Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 234) и аманетној књизи *Прелиставање заборава (Вук и други)*, „Службени гласник“, Београд, 2011, стр. 524) и Б) књизи расправа, студија, огледа и чланака *Заборављени братственици по перу* („Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 360). Све четири наведене публикације, којима ћемо се помно бавити у продужетку овога рада, могу се, условно дабоме, прогласити четворотомним *Избраним делима (I-IV)*, уз напомену да су оне довољно изазовне, како у теоријској тако и у примењеној равни анализе.⁸

Врхунац дотадашње, већементно вођене расправе о потреби вредновања и превредновања филозофских, културних, научних и књижевних вредности представљају дијаметрално супротстављена мишљења Нортропа Фраја (противника двају процеса), саопштена у „Полемичком уводу“ *Анатомije критике* (1957), и Рене Велека (заговорника двају процеса), саопштена у зборнику радова *Literary Styl* (London-New York, 1971). Увелико потпомогнуто резултатима савремене аксиологије (најпре новокантоваца Х. Рикерта и В. Винделбанда, а потом и феноменолога М. Шелера и Н. Хартмана), Велеково мишљење је у већини прихваћено. То значи да је прихваћена и примењена његова дефиниција вредновања: „Уметничко дело није збир неутралних чињеница или особина, већ је по сâмој суштини своје природе предмет набијен вредностима“, као и следећи закључак: „Књижевна дескрипција и вредновање су неразлучиви, вредновање не само да израста из дескрипције већ је постулирано и прећутно садржано у сâмом чину сазнавања“. О процесу усвајања резултата књижевне аксиологије занимљиво и систематично пише Миодраг Радовић у запаженој књизи *Књижевна аксиологија (Проблеми и теорије књижевног вредновања у двадесетом столећу)*, Нови Сад, 1987.⁹

II О значају композиционе и конструкционе схеме у монографијама и књигама студија и огледа

Епоси просвећености, којом доминирају стилске формације *класицизам* и *предромантизам*, као врста „нове осећајности“, Маринковић свим својим аналитичким потенцијалом приступа са циљем да у први план истакне релевантна својства националне и наднационалне *духовности* или *словесности*, како је говорио Ватрослав Јагић. Основно начело Епохе је – *Scribere iussit veritas* (Истина налаже да се пише), а првобитни подстицај да се бави овом сложенем тематиком и проблематиком аутор је могао преузети из студије Стојана Новаковића „Доситеј Обрадовић и српска култура“ (1911) у којој аутор

пише: „Тако је међу Србима у Угарској свима могућим начинима избијала на врх потреба да се учине јакe, радикалне промене у дотадашњој култури, управо да се та стара, византијска, култура помири и доведе у складу са западноевропском, те да народ има чим борити се даље за свој опстанак међу народима“.¹⁰

С обзиром на чињеницу да је XVIII век у науци проглашаван „веком просвећености“, „философским веком“ и „педагошким веком“, било је неопходно у проучавање уложити свеукупну националну енергију, већ потврђену како у духовној тако и у материјалној култури. Све врсте истраживања могу се сврстати у три широко схваћене области духовних делатности: „биографију времена“, „биографију дела“ и „биографију писца“, будући да су оне садржане једна у другој попут концентричних кругова, способних да једна другу „бочно осветле“ и да на тај начин помогну остваривању *целовитости* приказа Епохе. Посебну тешкоћу у том напору представља недостатак аутентичних дела и сведочанстава о њима, потом несхватљив немар према светињама књижевне баштине, као и намерно уништавање извора и грађе, проузроковано различитим историјским, социјалним, економским и психолошким околностима. На тај начин је онемогућено свестрано и континуирано праћење историјског, научног, културног књижевног развоја. Имајући на уму посвећеност *духовности* као највишој националној вредности и добити, Исидора Секулић је тим поводом записала: „Злата немамо, велике индустрије за конкуренцију немамо, мистицизма и опсене немамо, остаје нам концентрација духа и памети, и дисциплина морала“.¹¹ Ово стваралачко начело Маринковић је свесрдно усвојио и доследно примењивао у пракси током пуних шест деценија.

Како процес вредновања и превредновања изгледа у Маринковићевој културној и научној пракси најбоље ћемо показати уколико га за ову прилику поделимо у три обухватне целине:¹²

- *Прва целина* обухвата оригиналну научну продукцију, посвећену Епоси просвећености. Посебно место у њој имају монографије – *Емануил Јанковић (око 1758-1791)*, Нови Сад, 2007, *Трагом Доситеја* (Београд, 2008) и *Прелиставање заборава (Вук и други)*, Београд, 2011, као и књига студија и огледа *Заборављени братственици по перу* (Београд, 2008), којом су обухваћени прилози о мање познатим писцима XVIII столећа, које ће Антун Барац метафорично дефинисати као „величину малених“.¹³

- *Друга целина* обухвата релативно велики број зналачки приређених издања и антологијских избора, као што су: Доситеј Обрадовић – *Живот и доживљаји (аутобиографија)*, Београд, 1961, *Писма Доситеја Обрадовића (аутографи)*, Нови Сад, 1961, Доситеј Обрадовић – *Сабрана дела, III (1811-1961)*, Београд, 1961, *Доситеј у говору и твору* (Београд, 1961), Вук Стеф. Караџић – *О књижевности и књижевницима* (Београд, 1964), Вук Стеф. Караџић – *О српској народној поезији* (1964), *Сусрети са Вуком* (Нови Сад, 1964, у коауторству са Голубом Добрашиновићем), *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа, I-II* (Београд, 1966), *Хаџи Рувим, пре целине, пре смисла, I-II*, (Ваљево, 1989-

1990) и *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (Између истраживања и реконструкције)*, Билећа – Гацко, 2006. Осим тога, навели бисмо и издање: Владимир Ђоровић – *Scripta minora (Необјављени рукописи)*, Ваљево, 1998. Рукопис је припремила Мирјана Д. Стефановић (стр. 1-355), док је Трећи део (III) – „Белешке и напомене о Ђоровићу, поводом његових дела“ (стр. 357-511) написао Б. Маринковић. Нека од ових издања објављивана су више пута.¹⁴

- *Трећа целина* обухвата издања посвећена библиографијама и штампарству: *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*:

- *Прва књига*: „*Мних Макарије от Чрније Гори*“ (XV-XVI), Цетиње, 1988.

- *Друга књига*: *Божидар и Вићенцо Вуковић* (XVI век), Цетиње, 1989.

- *Трећа књига*: *Следбеници Божидара и Вићенца Вуковића* (XVI- XVII), Цетиње, 1989. и

- *Четврта књига*: *Рујно, Грачаница, Милешева*, Цетиње, 1991.¹⁵

У био-библиографској белешци, саопштеној на крају књиге *Заборављени братственици по перу* и другде, Маринковић се већ реториком наслова, поднаслова и међунаслова бори против заборава као вида непоштовања вредности и традиције, у нади да ће стваралачким напорима попут оног које сâм остварује бити успостављена равнотежа између *заборава* и *сећања*. Тој идеји он служи сваком врстом и жанром литературологије, које он генолошки дефинише као: *монографске студије, расправе, есеје, критичке и полемичке текстове*, али не двоји, на пример, самостално објављена дела (попут књига) од прилога објављених у периодичним публикацијама.¹⁶ О томе како је генериран текст монографије о Е. Јанковићу Б. Маринковић детаљно и веома скрупулозно обавештава читаоца у „Напомени“ (стр. 449-450).

Из претходно реченог видно је колики значај у вредновању и превредновању имају савремена наратологија, генологија и версологија. У првом реду то се односи на категорију *монографија* (гр. monos – сâм, једини; grafein – писати). Опште позната је чињеница да ова књижевна врста настаје или по априорно замишљеној концепцији још у иницијалној фази настајања дела (какав је случај са монографијом о Е. Јанковићу) или по апостериорној концепцији, будући да примарни предмет омогућава тематизацију разноврсних прилога у једну целину која несумњиво указује на извесне празнине у њој (какав је случај са монографијама о Д. Обрадовићу и В. С. Караџићу). Прву врсту дефинисали смо као *кохерентну монографију*, јер она у потпуности остварује унапред постављене циљеве које аналитичар жели да оствари, зависан од сопственог знања и умења, док смо другу врсту дефинисали као *мозаичну монографију*.

У њој је, очигледно видно смањен степен конструкционе и композиционе кохеренције, превасходно у зависности од нивоа књижевнонаучне егзактности, језика, стила и примењене технике истраживања. Критеријуми теоријске расправе увелико су потпомогнути критеријумима вредновања и превредновања.

Илуструјмо овај закључак примерима: У монографији о Доситеју Обрадовићу – први део „Теме“ (стр. 9-229), кохерентнији је и вреднији од другог дела – „Датуми“ (стр. 229-315). Истоветан случај налазимо и у мозаично компонованој монографији о Вуку: Први део (I), стр. 11-199, кохерентнији и вреднији од Другог дела (II), стр. 203-502, посвећеног Вуковим савременицима и неопходног у расправи о предромантизму. „Бочну светлост“ коју бацају на основни предмет монографије (Вуково дело), ови прилози би, по нашем мишљењу, у подједнакој мери остваривали објављени и у посебној књизи студија и огледа, а не само као саставни део *мозаичне монографије*.¹⁷

А) Кохерентна монографија (О Емануилу Јанковићу)

По сопственом сведочењу, Маринковић је пуне четири деценије допуњавао и прерађивао ову монографију, све до коначне редакције (2007). О томе он на примерен начин обавештава своје савременике, у покушају да покаже пожртвованост и преданост послу којим се бави: најпре кроз три наставка редиговане докторске дисертације (објављене у „Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду“, 1970-1972, књ. XIII/1, XIV/1 и XV/1); потом указујући на изостављање „Биографско-библиографских података о Емануилу Јанковићу (1758?-1791), преводиоцу, књижду и издавачу“, публикованих у „Зборнику Матице српске за историју“ (1972, књ. XLV); да би, на крају, педантно навео све изворе и литературу којом се служио приликом израде монографије (Ј. Радонића, В. Сечанског и, нарочито, Ј. Будинског). Аутор упућује своје читаоце и на дисертацију енглеског слависте Питера Херитија – *Књижевни језик Емануила Јанковића* (Нови Сад, 1983).¹⁸

Попут музичког дела, Маринковићева прва монографија је подељена у три релативно сразмерна дела: „У породичном кругу (два одељка), „С оне стране непознатог“ (два одељка) и „Твораштво по сродности“. У првој целини аутор се бавио породичним родословом, пажљиво саопштавајући допуне и коригујући велики број нетачности и полуистина. У другој целини, на занимљив и литерарно ефектан начин, рестаурира атмосферу у Јужном Угарској и Средњој Европи кроз опис Јанковићевог живота, настојећи да га осавремени и учини приступачним оновременом читаоцу (користећи поступке „осадашњења“ и „усаосећавања“). У трећој, најзанимљивијој и научно највреднијој целини монограф подробно анализира све врсте делатности којима се Јанковић бавио, ставивши књижевно дело у епицентар анализе, комбинујући три врсте ситуирања тога дела: а) унутар Јанковићевог корпуса, б) у контексту српске књижевности и в) у контексту европске књижевности.¹⁹

На какав начин Маринковић елаборира глобалне идеје Епохе илустративно показује „Увод“ (стр. 5-15). На сажет начин у њему су изложени основни циљеви које овим делом жели да постигне, укрштајући често научни са књижевним

дискурсом. У оквиру најшире схваћеног концентричног круга аналитичар већ на сâмом почетку бележи:

„У данима националне, верске и економске неизвесности, средини класно и етнички мало поларизованој, у којој су грађански односи били тек у зачетку, а услови опстанка у посве примитивној организацији друштва, он је смогао храбрости и разлоге да неупућеној читалачкој публици, код које се образованост превасходно мерила степеном основне писмености, понуди неколико дела из књижевности европских народа која нису била само друга и другачија у односу на дотадашњу литерарну продукцију, већ и далеко комплекснија у тематским оквирима и унутрашњој стилско-жанровској структури“ (стр. 5).

Сужавајући фокус рестаурације атмосфере, елабориране тематике и проблематике, аутор се не либи да покаже несумњиву даровитост полемичара, будући да доиста суверено влада предметом елаборације и да временом, кроз три фазе научне метаморфозе, евидентно обогаћује сопствену ерудицију и акрибију (I фаза: 1953-1970; II фаза: 1971-1990, и III фаза: 1991-2012). О томе непосредно сведочи инсерт монографије препун аналитичких дилема и полилема:

„У његовом случају, штавише, не може да буде спроведен до краја ни толико елементаран, а неопходан процес у раздвајању информација које су веродостојне од оних које то нису и које то не могу да буду никако, услед чега је у постојећој литератури, поступком не увек будне обазривости, било више тражених но нађених решења, онога што се пре може сматрати логиком досећања но логиком доказивања. Заинтересованим посматрачима не сме, стога, да остане непознато да су се видови обавештености о овом писцу из наше прошлости спорадично прикупљали у поводима већ озлоглашеног пословичног нехата и да у обелодањеној документацији, штурој и по опсегу и по значају, нема покаткад ни најнужнијих одговора на иначе небројена питања из домена његовог живота и области његових стваралачких преокупација“ (стр. 7).

У средишту најужег, трећег концентричног круга расправе нашле су се најпре филозофија и психологија стварања уопште, повезане са продукционим моделом Епохе, потом недуги одељак посвећен рецепцији Јанковићевог дела, да би се потом, у троуглу расправе о естетици, поетици и критици, монограф на иновантан начин позабавио Јанковићевим психолошким портретом, заменивши удаљену перспективу непосредним дијалогом, несумњиво доприносећи, на тај начин, поновном „оживљавању Епохе“:

....“Дотад у далеко од домовине, у градовима појединих европских народа, центар штампарске активности био је ове године, његовом заслугом, несумњиво у Новом Саду. Школован и васпитан, интелектуалац и родољуб, од извесног дара и потврђеног укуса, зналац језика, стравствени путник пробуђене свести и чврстог опредељења, једноставан у поступцима и доследан у акцијама, поштен, радан и самопрегоран,

предан заносима већма но интересима, обдарен талентом да анимира и прожет страшћу да поседује, све то и много штошта друго, Емануил Јанковић дочекао је тренутке своје пуне ангажованости, као пропагатор духовних вредности“ (стр. 228-229).

Омеђени простором, навели смо само невелик број вредности монографије *Емануил Јанковић (око 1758-1791)*, али се већ и на основу првотних утисака може закључити да се ради о репрезентативном делу *историјске критике* и значајном остварењу у својој врсти. Бројне су целине ове монографије које сведоче о истинским способностима монографа, о његовом творачком потенцијалу. Оне су нарочитом снагом показане у анализи комедиографског триптихона – *Терговци* Карла Голдонија (1787), *Зао отац и неваљао син* (Франца Ксавера Штарка (1789) и *Благодарни син* Јохана Јакоба Енгела (1789). Читалац је ускраћен изостављањем опширније анализе других дела, с обзиром на то да је Јанковић аутентични полиграф и полиглот (добро је владао немачким, латинским, мађарским и италијанским, а у својој штампарији обезбедио је матрице за штампање књига на српском, грчком и влашком језику), као што је полиглота био и сâм Маринковић (знао је и служио се немачким, енглеским, руским, чешким и словачким).

Због познатих околности остала су малоанализирана или неанализирана и друга дела овог прегатоца: два рукописа из филозофије (*Морална философија* и *Начало мудрости*), два из природних наука (*Опита популарна физика* и *Физика човеческог тела*), једно дело из окулистике (*Рожданик*) и превод са немачког биографије прослављеног аустријског војсковође Гидеона Ернеста Лаудона (*Описаније живота и хероических дјел цесарско-краљевског фелдмаршала барона от Лаудон*), као и издање неидентификованог молитвеника на грчком језику (*Синописис Сакра*). Скроман и самокритичан у процени сопствених научних доприноса, Маринковић се искрено нада да је првом монографијом у потпуности остварио три априорно одабрана циља: „популарисање видова духовне искуствености“, „продубљивање идеја рационалистичке филозофије“ и „превођење и објављивање репрезентативних дела савремене науке и књижевности“.

Б) Мозаичне монографије (О Доситеју и Вуку)

Историјску перспективу проучавања писаца, дела и процеса књижевног развоја Маринковић доследно негује у мозаично конципираним монографијама – *Трагом Доситеја* (2008) и *Прелиставање заборав* (*Вук и други*), 2011. Оправдање за примену такве аналитичке матрице аутор налази у томе што су два репрезентативна ствараоца, мислиоца, реформатора и прегатоца представљали „духовне оријентире“ националне историје, културе науке и уметности, као и аутентичне „учитеље енергије“, који су у подједнакој мери инспирисали

савременике и следбенике. Истовремено, ради се о комплексном периоду развоја *класицизма* и *предромантизма* и *романтизма* којима се не може овладати без мултидисциплинарног приступа, тј. без овладавања релативно великим бројем духовних дисциплина којима су се бавили и који и данас захтевају нове одговоре. Доситеј и Вук представљају аутентичне примере полиграфа или полиисторика, те је утолико схватљивије што се Маринковић определио за синкретички модел дефинисан као *историјска критика*, уз напомену да први део синтагме упућује на дијахронијску, а други на синхронијску раван проучавања, разумевања и тумачења књижевнаучних тема, проблема и апорија.

У парадигматској студији „Југословенска књижевност као целина“ Павле Поповић је понудио аналитичко-синтетички модел, којим се истовремено може остварити више истраживачких циљева, упркос томе што је убрзо након конституисања такав модел проглашен анахроним.²⁰ Научност науке о књижевности, по Поповићевом мишљењу, које је у потпуности усвојио Б. Маринковић, остварује се више у релацијској него у супстанцијалној теорији, о чему сведочи пасаж Поповићеве парадигматске студије:

„Испитивање књижевности почело се сматрати као део испитивања историје, историје у ширем смислу, историје људског духа уопште. Као год што је историја стала да гледа на велике догађаје само као на велике манифестације људског духа, његових разних стања и промена, и да та стања и промене његове у њима изучава тако је и историја књижевности, у истом циљу, узела гледати на књижевна дела као на још пуније и зрелије манифестације тог истог духа, и изучавати их баш са те стране. Сва су књижевна дела постала за њу најпре ‘историјски документи’, ‘отисак нарави које их окружују’ и ‘обележје једног стања духа’. Литерарна критика се због тога изменила, и од критике укуса постала *историјска критика*“ (подвукао П. П.).

Најважнију „шифру тумачења“ у Маринковићевом аналитичком моделу представља расправа „Поводом ‘Нацрта плана’ за критичко издање Вукових сабраних дела“ (1968). Завршетак расправе у целини је посвећен разradi књижевнаучне методологије примерене критичком издању наших писаца, с обзиром на то да је предвиђено објављивање Вукових дела у 32 тома. Аутор најпре тврди да се тематизација дела мора обавити по априорно изабраној и унапред осмишљеној, ужој припадности прилога, као што је, на пример, учињено са *епистографијом*, којој је посвећено чак 11 књига (бр. 9-19). Насупрот другим научницима, особито онима који се залажу само за *хронолошку* а не и за *типолошку поделу*, Маринковић предлаже да средишњу целину чине комплекси широко обухваћених питања: 1. *Рјечник*, 2. *Народне творевине* и 3. *Преписка*, јер је у њима дошло до природне и логичке интерференције идеја Епохе и реформаторских идеја. Видно је да Маринковић усваја мишљење Јулије Кристеве – да су сва дела једног писца међусобно повезана и зависна једно од другог, насупрот мишљењима структуралиста, који су тврдили да је свако

уметничко дело у себе затворена структура.

Када је у питању критичко приређивање дела, аутор у поменутој расправи више инсистира на утврђивању *аутентичности текста*, што значи да потпуну предност даје *текстологији* а не *аксиологији*, као обновљеној књижевнонаучној дисциплини. О томе он пише: „Приређивање Вукових сабраних дела није и не сме бити прилика да се, истовремено, критички оцењује и књижевноисторијски вреднује значај појединих његових дела; напротив. Рад на издавању тих списа у оквиру овог издања недвосмислено захтева максимум објективних мерила приликом њиховог сакупљања у нову целину. У критичком приређивању Вукових сабраних дела од највеће важности мора бити минуциозна анализа текста и његово у свему верно и адекватно транспоновање“ (стр. 190).

Да би тај високо постављени циљ био у потпуности реализован, Маринковић предлаже истовремену употребу две аналитичке парадигме: *хоризонталног принципа* (који неминовно захтева примену *хролошко-тематских начела*, савременије дефинисан као *синтагматика*) и *вертикалног принципа* (који неминовно захтева истраживање глобалних идеографских опредељења, савременије дефинисан као *парадигматика*). Укрштањем двају само наизглед антиподним принципа бинарне опозиције, Маринковић будућим приређивачима, у суштини гледано, препоручује истовремену употребу интерпретативног и аналитичког модела, односно генеративног и синкретичког.²¹ Занимљиво је притом напоменути да аутор неретко у „систем чврстих оквирних граница“ сврстава и одрживе претпоставке, уз децидно упозорење: „Прихватљивост једне претпоставке, као што је познато, није у занимљивости, него у њеној утемељености“ (*Трагом Доситеја*, стр. 156).

Као што је познато, Маринковић је објавио 267 жанровски разноврсних прилога. Од тога је Емануелу Јанковићу посветио десетак, Доситеју 52, а Вуку тридесетак. У монографију „Трагом Доситеја“ уврстио је 39 („Теме“ – 16 и „Датуми“ – 23), док је у монографију *Прелиставање заборав* (*Вук и други*) уврстио 43 прилога (I – 20, стр. 199, а II – 23, стр. 201-505). Применимо ли *хоризонтални принцип*, *мозаичном монографијом* се може сматрати само *I део* (стр. 1-199), док обухватнији *II део* (стр. 201-505) представља у правом смислу самосталну књигу расправа, студија, огледа, осврта, чланака и бележака која, истина, баца „бочну светлост“ на монографију, али се може анализовати и као самостална књига студија и огледа, јер је степен кохеренције у њој знатно слабији од *I дела*. На ту видно испољену премису интенционалног лука указује сâм Маринковић реториком наслова: *I део* „Вук“ представља „мозаичну монографију“, а *II део* „и други“ књигу студија и огледа, уз напомену да оба дела књиге повезује метафорика и реторика наслова – *Прелиставање заборав*.²²

Људске судбине су неприкосновено своје, записао је Душан Матић. Разноврсним способностима, које несумњиво поседује, Б. Маринковић је могао да нам у наслеђе остави и другачије конципиране монографије, у којима би био примењен искључиво *вертикални принцип*. Међутим, ради се о априорно

одабраном циљу или систему циљева, односно методу и методологији, без обзира на то што су савременици *хоризонталном принципу* и методу упућивали десетине, махом одрживих и критички интонираних примедба. Какав циљ и какав метод је изабрао монограф као своје водеће научно начело најбоље је показано у „Поговору“ књизи *Прелиставање заборав*: „Текстови ове књиге настајали су током времена из различитих побуда, увек са жељом да се бар у нечему разјасне безбројне недоумице у српској књижевној повесници XIX столећа. То нису и, уосталом, не морају бити проблеми од великог значаја, али сâмим тим што постоје траже да се и на њих обрати пажња. Због пуне објективности у излагању неопходно је, међутим, знати где су ти текстови, и када су, први пут објављени“ (стр. 503), будући да се без тог знања не могу пратити процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста.

Енормно је велик број прилога у самосталним публикацијама Б. Маринковића у којима је показана „апологија појединости“. На ту премису интенционалног лука аутор је указао наводећи цитат из дела Исидоре Секулић: „Наука је јака када се баци у појединост“ (1938), на почетку мозаичне монографије *Трагом Доситеја* (стр. 5). С тим у вези ваља закључити да монограф посебну пажњу придаје реторици наслова и одабраном моту, односно „Предговору“ и „Поговору“, који служе као делови композиционог прстена или као места са издигнутим значењем. Свесно и вољно посвећен *појединостима*, Маринковић их у анализираним књигама најпре проналази у Доситејевим раним радовима и Вуковом раном раду на сакупљању народних умотворина, као и на *појединостима* садржаним у писмима и другим забележеним, аутентичним или неаутентичним сведочењима (аутор каже у деспотним и адеспотним преписима). Најсрећнији је када открије до тада непознате *појединости*, на основу којих је, потом, лако исправити дуго неговане научне заблуде, када су од „полуистине“ временом претваране у тзв. „научне истине“.

Применом савремених критеријума вредновања и превредновања без тешкоћа се може установити да је *мозаична монографија* рађена поступком – *бриколаж* (тј. од расположивог и доступног материјала), који је дефинисао антрополог Клод Леви Строс). Најзначајније аналитичке домете Маринковић је остварио у следећим прилозима монографије:

- огледу „Ка критици Магарашевићевог издања Доситејевих беседа из Далмације“ (1961, стр. 49-57), огледу „Белешке о Доситеју Обрадовићу“ (1962, стр. 59-67), чланку „Ка проучавању Доситејевих веза са устаницима“ (1962, стр. 74-77), осврту „Два Доситејева бечка познаника“ (1962, стр. 79-84), чланку „Петар Витковић“ (1962, стр. 82-84), другом делу аналитичког триптихона „У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу“ (1963, стр. 98-104), као и другом делу треће целине (1963, стр. 114-122); а потом и у: огледу „Доситејев портрет сликара Стефана Суботића“ из 1801“ (1972, стр. 151-161), студији „Доситеј Обрадовић и стари Београд“ (1962, стр. 183-207) и другим. Општи поглед на Маринковићева књижевна научна опредељења може се стећи на основу увида у

уводну напомену триптихона „У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу“ (II):

„Циљ ових бележака, као и оних које ће тек доћи на ред, јасно је одређен и одређено конципиран: сврха им је да послуже као регулатор у заморном и, често, врло деликатном филтрирању чињеницама, проверених информација, од мистификованих и из необавештености исконструисаних домишљања, поготову што је могућност консумирања свих досад откривених података о овом нашем заслужном просветитељу и писцу XVIII столећа, с обзиром на гломазност и неприступачност великог дела литературе о њему и његовом времену, сваким даном све тежа и компликованија“ (стр. 93).

Као монографија настала по апостериорној замисли – *Прелиставање заборав* (Вук и други), 2011, игром судбине постала је аманетна књига овог научника. Она је рађена такође применом *хоризонталног принципа*, али уз напомену да су неки од значајних прилога: „Вукови дијалози о литератури“ (1964), „Вук Стеф. Карацић и прозна народна традиција“ (1966) и, нарочито, „Поводом ‘Нацрта плана’ за критичко издање Вукових сабраних дела“ (1968), рађени применом *вертикалног принципа*, тако да је аутор показао способност укрштања синтагматских и парадигматских оса у монографији. У међусобном вредновању – друга *мозаична монографија* заостаје за првом, а обе за *кохерентном монографијом* о Емануилу Јанковићу (2007). Евидентно је, такође, да у све објављене прилоге, без обзира на њихове научне домете Маринковић улаже потребну стваралачку енергију, сву суму знања, искуства и умења којима располаже, али је такође евидентно да је у мање значајним прилозима беспотребно расипао сопствену аналитичку енергију и моћ.

Свим садржаним прилозима у монографији *Прелиставање заборав* демонстрирано је Маринковићево изванредно познавање Духа епохе и регистра најважнијих Вукових реформаторских настојања. Уз дужно и често дирљиво поштовање, монограф анализира спектар Вукових даровитости у различитим областима духовних делатности, као и способност антиципације језичког и књижевног развоја, чиме се истичу визије „видовитог Вука“ и „крилатог Вука“. У завршном делу уводног осврта „Вукови дијалози о литератури“ Маринковић прихватљиво и литерарно занимљиво пише о почецима Вуковог „хода по мукама“ или о овладавању знањем и умењем, како би остварио вансеријско дело:²³

„Радио је, другим речима, пипав и почесто незахвалан посао, који ће тек касније, кад се буде заморио, почети све више и свакако с више одговорности и мисаоне одлучности да се примењује у нашој књижевно све богатијој и обилнијој жетви. Дужност које се прихватио без великог знања, јер је и овде као и у много чему другом заорао прву бразду на пустарском тлу, Вук је обављао толико колико је могао, увек доследан својим основним начелима и до усијања упоран ако се за њих требало борити. Он није израдио неки естетички систем, нити је нашу духовну

климу задужио школом из које би излазили спремни и одани посленици, али је својим радом на књижевној критици и појединим мислима без реда разбацаним умногоме убрзао развој нашег сазревања и био од помоћи, колико је то од њега зависило и колико је сâм умео и знао у крчењу терена на којем је, после извесног затишја или тек повремених и ништавних варницења, никла и временом све више постајала споменом критичко-сазнајна мисао и, као њен корелат, литература књижевно-теоријских садржаја“ (стр. 16).

С више теоријске тачке посматрано, „матичну ћелију“ монографије о Вуку свакако представља зналачки урађена расправа „Вук Стеф. Карацић и прозна народна традиција“ (1966, стр. 119-171), којој би прикладније место било на почетку монографије. Вуково интересовање за наративну прозу осведочио је следећим издањима: *Народне српске приповијетке* (Беч, 1821, 12 приповедака), *Српске народне приповијетке* (Беч, 1853, 50 приповедака) и постхумно издате *Српске народне приповијетке* (Беч, 1870, 56 приповедака), које је приредила Ана Краус-Карацић. Наведеним издањима претходило је објављивање 12 приповедака у бечким „Новинама српским“ (1821), које су, по свему судећи, истовремено дистрибуиране и као сепарат новинског издања. О тешкоћама сакупљања, презентовања и публиковања српских народних приповедака Вук сведочи искрено и исповедно: „У том писању приповијетки већ треба мислити и ријечи намијештати (али опет не по *своме* укусу, него по својству српског језика), да не би ни с једне стране било прећерано, него да би могао и учен чатити и прост слушати“). Имајући у виду Вукову књижевну даровитост, најбоље исказану стилизацијом наративних облика, Маринковић је о томе забележио: „Испрва се мислило, док се нису изнашли рукописи ових приповедака, да је Вук само у појединостима вршио редакторске интервенције у текстовима које је одабрао за штампу. Није се, изгледа, хтелo веровати да су тек његовом стилизацијом народне приповетке блеснуле пуним сјајем“ (стр. 156).

Применимо ли строге критеријуме вредновања, које је Маринковић свесрдно заступао, без нарочитих тешкоћа можемо установити да је највише научне резултате остарио следећим прилозима:

- огледом „Вук и ‘Нове пјесме’“ (1964, стр. 49-59), огледом „Вукови певачи“ (1964, стр. 73-88), у коме је монограф не само регистровао осамдесетак именованих и неименованих певача и казивача, него је пажљиво пописао песме које су они саопштавали или слали Вуку (преко 400), чланком „Неколико нових података о Вуку Карацићу и Јустину Михаиловићу“ (1961, стр. 97-300), чланком „Један до сада непознат чланак Вука Карацића“ (1958, стр. 105-108), нарочито чланком „О Вуковим објављенијима – Како се издавала књига пре 100 година“ (1958, стр. 109-112) и огледом „Поводом ‘Нацрта плана’ за критичко издање Вукових сабраних дела“ (1968, стр. 187-199), који је у целини посвећен разрази књижевнонаучне методологије, за коју се монограф свесрдно залагао. Чланком се на сажет начин резимирају и Маринковићева научна искуства и сазнања:

„Али је, по правилу, најмањи број оних писаца који су сâми, из ових или оних разлога, прикупљали властита књижевна дела и штампали их и презентирали у оквирним границама сабраних или критички одабраних издања“ (стр. 188). Оваква врста исказа, обојена личном нотом, може се дефинисати као искрен, експлицитан и циљно интониран „ауторски коментар“.

Б е л е ш к е

І О процесу вредновања и превредновања у науци о књижевности

1 У овом раду смо користили необјављену и до сада најпотпунију „Библиографију Боривоја Маринковића“, којом је обухваћен период од 1953. до 2011. године. На 30 рукописних страница „Библиографијом“ је обухваћено 267 библиографских јединица. Први пут Маринковић је публиковао део „Библиографије“ у „Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду“, Нови Сад, књ. IX, 1966, стр. 410-415. У првој деценији и по (1953-1967) регистровали смо 167 библиографских јединица.

2 Упутно је видети три прилога у којима смо опширно и систематично елаборирали бројне проблеме и апорије: студију „Књижевноисторијски домети у српској и македонској науци о књижевности (Прилог теорији књижевне историје)“, објављену у књизи *Књижевна критика као десета муза* („Змај“, Нови Сад, 2007, стр. 157-181) и „Историја критике као историја идеја (Домети српске књижевне критике)“, објављену у књизи *Дарови и дугови* („Змај“, Нови Сад, 2009, стр. 159-182), као и необјављени оглед „Наука и уметност: дијада и монада? (Књижевнонаучна методологија Мирослава Пантића)“, 2012, рук. стр. 19.

3 Колаковски тим поводом оправдано примећује: „Позитивизам је, дакле, нормативно становиште које регулише начин употребе термина какви су ‘знање’, ‘спознаја’, ‘информација’; сâмим тим позитивистичке регуле на извјестан начин праве разлике између филозофских и научних спорова које је вриједно водити и оних који немају шанси да буду ријешени и, према томе, нису вриједни пажње“ (стр. 31).

4 У студији „Шта знамо из књижевности?“, објављеној у сарајевском часопису „Израз“, 1977, стр. 812-832, Солар пише: „Како чињенице важе као чињенице тек уз становиту интерпретацију која их чини чињеницама, у нашем случају књижевним чињеницама, потреба за теоретским нацртом ‘чињеничности’ књижевних чињеница то је јача што је чињенична грађа обилнија и што мање опћа интерпретација, која произлази из становитог претходног разумијевања књижевности може задовољити потребе систематизације, кохеренције

сустава знања и знанствених идеала провјерљивости нпр.“ (стр. 824). Видети Соларове књиге *Увод у филозофију књижевности* (Загреб, 1978) и *Филозофија књижевности* (Загреб, 1985).

5 Као место са издигнутим значењем Палавестра у предговору пласира финално разматрање о позитивизму: „Позитивистичка својства модерне науке о књижевности не искључују такав дијалог, без обзира на то да ли је основни критички приступ формално-структурални, херменеутички или марксистички и да ли се критичар и историчар књижевности задржавају на поетици и унутрашњим својствима књижевног дела, или проучавају његову спољашњу комуникативност и историчност. Оно што се у српској књижевности сасвим поуздано сачувало од метода историјске критике као једна тековина минулога доба, може представљати одређен допринос савременом плуралистичком прожимању критичких и књижевноисторијских приступа. Дијалог, који се данас води, ништа не одбацује и ни од чега не ствара неприкосновену светињу; све је у сталном дијалектичком преображавању и прожимању, поготову у тако блиским и комплементарним дисциплинама као што су књижевна критика и књижевна историја“ (стр. 46).

6 Овој тематици и проблематици посветили смо четири међусобно сродна прилога: „Доситејева аутобиографска повест у светлости сентиментализма“, објављен у књизи *Обнова поетског говора* (Културно-просветна заједница, Подгорица, 1995, стр. 7-25); „Пофалба на дарбата (Елементите на класицизмот, предромантизмот и романтизмот во поемата *Сердар* од Григор С. Прличев)“, објављену публикацију *Пристапни предавања* (Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1993, стр. 29-40); „Еманација дивљег генија у дјелу Стјепана Зановића (1751-1786)“, објављен у књизи *Виђења и сновиђења (Књижевна дела између конвенције и инвенције)*“, „Кровови“, Сремски Карловци, 1999, стр. 9-31, и „Духа не угашајте“ (Семантика и морфологија *Житија* Герасима Зелића), објављен у књизи *Искусствени кругови* („Змај“, Нови Сад, 2002, стр. 11-39). Писање прилога о Д. Обрадовићу и Г. Зелићу иницирао је проф. Б. Маринковић, на чему смо му својевремено срдечно захвалили.

7 У продужетку Маринковић сведочи о интерференцији стилских формација *класицизма* и *сентиментализма*: „Еволуција књижевних идеја ушла је у нову етапу развитка током прве половине XVIII столећа. Класицизам, као књижевна теорија, надживео је, истина, свој век и прекорачио у друго столеће према традицији и, с друге стране, због услова којим се штедро користио у приликама такозваног школског система грађанског друштва, али су у новом столећу његови теоретичари већ увелико извршили метаморфозу суштинских принципа преживелог погледа на свет. Као његова реакција – у оквирима све жешћих политичких и идеолошких сукоба између трећег сталежа, формираног

грађанства и последњих упорних носилаца феудализма – јавља се у првој половини XVIII столећа нова литерарна струја под именом сентиментализам“ (стр. 10).

8 Маринковићева радна, интелектуална, креативна и интуитивна енергија нарочитом снагом се показује у припреми појединих књига за штампу, у бројним и зналачки писаним коментарима и белешкама, које несумњиво и са нове тачке осветљавају овај сегмент српске књижевне баштине. Ради се најпре о двотомном избору *Хаџи Рувим (Пре целине, пре смисла)*, *Књига прва: Записи с коментарима (1777-1790)*, стр. 404, и *Хаџи Рувим (Пре целине, пре смисла), Књига друга: Записи с коментарима (1791-1803)*, стр. 440, издали „Милић Ракић“, Народни музеј и СИЗ друштвених делатности, Ваљево, 1989; а потом и о књигама *Скривени свет Владимира Ћоровића – Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (Између истраживања и реконструкције)*, СПКД „Просвјета“, Билећа-Гацко, 2006, стр. 1171. Истоветну пажњу заслужује и књига *Scripta minora (Необјављени рукописи)*, и: Ваљевска штампарија – „Центрекс“, Ваљево, 1998, стр. 517, у којој је Ћоровићеве необјављене рукописе приредила за штампу Мирјана Стефановић док је – III „Белешке и напомене о Ћоровићу, поводом његових дела“ написао Б. Маринковић (стр. 357-511).

9 Овом проблематиком опширније смо се бавили у двама огледима: најпре у „Естетичким и поетичким проблемима и апоријама у савременом науци о књижевности (Прилогу научној методологији)“, објављеном у „Гласу CDXVIII Српске академије наука и уметности“, 2011, књ. 27, стр. 115-134, обрадивши три средишне категорије – *вредност, метод и литерарност*, а потом и у „Књижевнонаучним дијалозима у савременој полонистици и југославистици (Прилогу компаратистици)“, који ће бити објављен у „Гласнику Одјелења умјетности“ Црногорске академије наука и умјетности (бр. 32/2013). У њему смо анализирали књиге филозофа, естетичара, поетичара и критичара – Романа Ингардена, Хенрика Маркјевича, Лешека Колаковског, Стефана Моравског, Марије Јањион, Марије Ренате Мајенове, као и – Миливоја Солара, Светозара Петровића, Милорада Живанчевића, Зорана Константиновића, Предрага Палавестре, Мирка Зуровца, Виктора Жмегача, Јанка, Коса, Георги Старделова и других.

II О значају композиционе и конструкционе схеме у монографијама и књигама студија и огледа

10 О бинарној опозицији *словесност – бесловесност* пише Доситеј у „Закљученију прве части“: „Не мислећи, не расуждавајући и не чинећи никаква употребљенија богоданог разума и словесности, нити признајући никакав приклад од других учених и просвештених народа, остају за вавек у всеконачном

и плача достојном бесловесију“, док Герасим Зелић у „Предисловију“ своје *Житију* (Будим, 1823) тврди да су библиотеке – „пречесне плодова умова човеческије храмине, које су самом дјелу јесу и ваља да се зову словесније душа житница“.

Друштво за проучавање XVIII века у Новом Саду објављује периодичне публикације. За нашу расправу од посебног је значаја зборник радова – *XVIII век* (Нови Сад, књ. 1, св. 1, 1997).

11 Гојко Тешић као рецензент Маринковићеве књиге на задњој корици понесено закључује: „*Прелиставање заборав* професора Боровоја Маринковића једна је од оних књига од којих се дрхти на свакој страници, доказ и наук млађима, а нажалост, заборављено, јер је све површније испитивање. И како се научном акрибијом и поштовањем сваког детаља може склопити слика као целина о једном писцу, о једном добу, о националној прошлости као залогу културне баштине за сва времена“...

12 Четири анализирани књиге у Маринковићевом избору, припремљене за штампу у првој декади XXI века, назвали смо *Сабраним делима* у четири књиге (I-IV). По нашем мишљењу дела би била прегледнија да су објављена у пет књига (I-V): I о Е. Јанковићу, II о Доситеју, III о Вуку, IV књига би била састављена од студија, огледа и чланака објављених у другом делу монографије о Вуку (стр. 201-505), а V *Братственици по перу*, у понуђеном облику, као књига студија и огледа.

13 Ради се о често обимним и обухватним књигама *Прве целине*: прву књигу објавио је „Дневник“ (стр. 454), другу „Службени гласник“ (стр. 324) а трећу такође „Службени гласник“ (стр. 360). Исти издавач објавио је и четврту књигу (стр. 554).

14 Прву књигу *Друге целине* објавила је „Просвета“ (стр. 224), другу „Матица српска“ (стр. 84), трећу „Просвета“ (стр. 746), четврту „Нолит“ (стр. 128), пету „Рад“ (стр. 128), шесту „Просвета“ (стр. 350), седму „Матица српска“ (стр. 316), осму „Просвета“ (књ. I – 556; књ. II- 560), девету „Милић Ракић“, Народни музеј, СИЗ друштвених делатности и Фонд за финансирање културе:

- *Књига прва: Записи с коментарима (1777-1790)*, стр. 405,

- *Књига друга: Записи с коментарима (1791-1803)*, стр. 440,

док је десету књигу издала СПКД „Просвјета“ (стр. 1071), а једанаесту Ваљевска штампарија и „Центрекс“ (стр. 518).

15 Све четири књиге *Треће целине* објавила је Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“:

- *Прва књига* садржи 309 + /41/ стр.

- Друга књига 302+/30/ стр.
- Трећа књига 344 + /4/ стр.
- а Четврта књига 305 + /3/ стр.

16 У савременој генологији књижевнонаучне врсте и жанрови подељени су у осам категорија: *монографија, расправа, студија, оглед/есеј, осврт, чланак, приказ и белешка*. Ове категорије применићемо, поштујући и квалитативна и квантитативна мерила, на оне Маринковићеве прилоге које он није тачно генолошки дефинисао:

- студију „Дневник Јустина Михаиловића (1831-1844)“, објављену у „Зборнику Матице српске за друштвене науке“, Нови Сад, 1960, књ. XXVI, стр. 103-128;

- студију „Вук Стеф. Карацић и прозна народна традиција“, објављену у „Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду“, Нови Сад, 1966, књ. IX, стр. 163-206;

- расправу „У породичном кругу Емануела Јанковића“, иста публикација, 1970, књ. XIII/1, стр. 359-419;

- расправу „Емануел Јанковић с оне стране непознатог“, иста публикација, 1971, књ. XIV/1, стр. 191-300;

- и расправу „Твораштво по сродности или Емануил Јанковић“, иста публикација, 1972, књ. XV/1, стр. 241-369. Последње три расправе представљају део докторске дисертације о Е. Јанковићу (у коначној редакцији издате тек 2007. године).

А) Кохерентна монографија (О Емануилу Јанковићу)

17 Њиме су обухваћени, између осталих, следећи писци: Методије Михаиловић, Стефан Живковић Телемак, Сима Милутиновић Сарајлија, Јустин Михаиловић, Стефан Тодоровић, Спиридом Поповић, Иларион Руварац и други.

18 Маринковић педантно наводи, коментарише и често коригује коришћену литературу. Најчешћи критички дијалог монограф води са реномираним научницима који се баве истоветном тематиком и проблематиком, као што су: Павел Јозеф Шафарик, Васа Стајић, Милан Шевић, Миховил Томандл, Божидар Ковачевић, Едуард Винтер, Ђорђе Рајковић, Бошко Петровић, Миrash Кићовић, Трива Милитар, Душан Поповић и другим.

19 У естетичкој и поетичкој монографији *Анаграми и криптограми у романима Умберта Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009) навели смо ауторски коментар којим писац тврди да се тек у Средњем веку осећа као у завичају, односно да му је он много познатији и лакши за одгонетање од пишчеве савремености (XX

века), чак и када се ради о најједноставнијим егзистенцијалним проблемима. Истоветан закључак односи се и на Б. Маринковића када је реч о Епоси просвећености, односно о формацијама *класицизам* и *предромантизам*.

Истоветном тематиком и проблематиком бавили смо се и у преостале три монографије које, заједно са оном о Еку, чине књижевно научну тетралогију, рађену по априорно одабраној концепцији: *Митеме и поетеме Томаса Мана* („Змај“, Нови Сад, 2007), *Лавиринти чаробног реализма Габријела Гарсије Маркеса* (ЦАНУ, Подгорица, 2011) и *Снови и судбине у наративној прози Михаила А. Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2012).

Б) Мозаичне монографије (О Доситеју и Вуку)

20 О методу, методологији и методолатрији занимљиво пишу Ханс Георг Гадамер – *Истина и метода* (1978), Паул Фајерабенд – *Против методе* (1987) и Милослав Шутић – *Трагање за методом* (2010). Попут других научника који се баве науком о науци, поменути аутори покушавају да конституишу „појмовни апарат“ и „појмовни систем“, као и да у истраживање укључе топосе као што су: „залеђина разумевања“, и „обједињавајућа начела“. При томе често наглашавају постојеће контроверзе које служе као средишни доказ постојања „контрасних естетика“ и „контрасних поетика“, у жељи да новим „приливом знања“ бар у извесној мери допреносу модификацији претходних сазнања.

21 Маринковић резолутно тврди: „Финални продукт, који би могао да настане после доследног спровођења оба ова принципа, представљало би дело достојно поштовања – ново и критичко издање Вукових сабраних списа у изворном облику и логичком распореду, очишћено од разноликих наноса и сведено у један систем чврстих оквирних граница“ (стр. 196). И ово је једно од крупних научних опредељења Б. Маринковића.

22 У запаженој књизи *Природа критике* (1972) Светозар Петровић пише о употреби две врсте термина: *термина-индикатора* (као метафоричне ознаке спектра садржаних поетских идеја) и *чврстог термина* (као елемента логичко-дискурзивног начина мишљења). Готово да је непотребно рећи да наслов *Прелиставање заборава* представља *термин-индикатор*, а да поднаслов (*Вук и други*) представља *чврст термин*. Такође је непотребно понављати чињеницу да у Маринковићевом начину мишљења логичко-дискурзивни начин (у појмовима) увелико надвладала ејдетски начин мишљења (у сликама).

23 О теорији и историји књижевне критике Маринковић се могао информисати из књига Нортропа Фраја *Анатомија критике* (1957), Рене Велека *Критички појмови* (1966), Е. Д. Хирша *Начела тумачења* (1971), Пола

де Мана *Проблеми модерне критике* (1971) и Мари Кригер – *Теорија критике* (1982), као и из књига југословенских научника: Драгише Живковића *Почеци српске књижевне критике* (1957), Светозара Петровића *Природа критике* (1972), Драгана М. Јеремића *Мерила раних мерилаца* (1973), Миливоја Солара *Књижевна критика и филозофија књижевности* (1976), Милана Радуловића *Видови српске књижевне критике* (1978) и бројних других аутора истоветне провенијенције.

Литература

Дела

- Маринковић Боровоје (2007). *Емануил Јанковић (око 1758-1791)*. Нови Сад: Дневник
- Маринковић Боровоје (2008). *Трагом Доситеја*. Београд: Службени гласник
- Маринковић Боровоје (2008). *Заборављени братственици по перу*. Београд: Службени гласник
- Маринковић Боровоје (2011). *Прелиставање заборава (Вук и други)*. Београд: Службени гласник

Литература

- Ренар, Жорж (1900). *Научни метод књижевне историје*
- Скерлић, Јован (1909). *Српска књижевност у XVIII веку*
- Остојић, Тихомир (1911). *Живот Доситеја Обрадовића*
- Стојановић, Љубомир (1924). *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*
- Стајић, Васа (1936-1940). *Новосадске биографије (I-V)*
- Белић, Александар (1948). *Вукова борба за народни и књижевни језик*.
- Костић, Мита (1952). *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*
- Живковић, Драгиша (1957). *Почеци српске књижевне критике*
- Сусрети с Вуком* (1964). Приредили Голуб Добрашиновић и Боровоје Маринковић
- Коларић, Миодраг (1965). *Класицизам код Срба (1790-1848)*, I.
- Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа (I-II)*, 1966. Приредио Боровоје Маринковић
- Маркјевич, Хенрик (1970). *Главни проблеми науке о књижевности*.
- Поповић, Миодраг (1971). *Вук Стеф. Караџић*
- Гиљен, Клаудио (1971). *Књижевност као систем (Огледи о теорији књижевне историје)*
- Павле Поповић и историјска критика* (1979). Приредио Предраг Палавестра
- Солар, Миливој (1980). *Идеја повијести и повијест књижевности*

- Улиг, Клаус (1982). *Теорија књижевне историје (Начела и парадигме)*.
- Павић, Милорад (1983). *Рађање нове српске књижевности (Историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма)*
- Херити, Питер (1983). *Књижевни језик Емануила Јанковића*
- Халер, Агнес (1984). *Теорија историје Методолошка мисао у пресеку (Садашњи тренутак науке о књижевности (1986)*. Приредио Зоран Константиновић
- Радовић, Миодраг (1987). *Књижевна аксиологија (Проблеми и теорије књижевног вредновања у двадесетом столећу)*
- Деретић, Јован (1989). *Поетика просвећивања (Књижевност и наука о делу Доситеја Обрадовића*
- Бродел, Фернан (1992). *Списи о историоји*. Приредио Андреј Митровић
- Деретић, Јован (2002). *Историја српске књижевности*
- Књижевне теорије XX века* (2004). Приредио Милослав Шутић
- Јонович, Петар (2006). *Српско књижаство. Нови прилози*
- Палавестра, Предраг (2008). *Историја српске књижевне критике (1768-2007)*
- Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури* (2011). Група аутора

Књигољубац и три књижевна писма

Када сам се, почетком јесени 1949. године, уписао на студије књижевности у Београду, међу првима које сам срео на Универзитету били су два Београђанина - Боровоје Маринковић и Милорад Павић. Стајали смо заједно на Студетском тргу испред Филолошког факултета, под дрвећем којег више нема, чекајући да се пред нама отвори нови свет, у који смо веровали. Док смо чекали да добијемо индексе, мували смо се по степеницама данашењег Ректората, у пространом холу са плочама и именима студената погинулих у пређашњим ратовима. Сва тројица смо хтели да студирамо књижевност, и то баш у Београду. Маринковић је имао друга из гимназије, сина књижевника и језикословца Драгутина Костића, који га је снабдевао очевим ретким књигама и рукописима из заоставштине, док се Павић занимао преводњем са руског и за старију српску књижевност. Павић је долазио са Вождовца, Маринковић са Врачара, из делова града које сам овлаш познавао само по књигама прочитаним под окупацијом. Сретали смо се на предавањима и заједно седели на часовима, који су се тада држали у великој «Учионици бр. 45». Ту је Маринковић, ваљда да би скренуо пажњу да има пробране и ретке информације, већ на првим часовима изазовно махао Винаверовим полемичким *Громобраном свемира*, обавештавајући нас да зна више него што пише у наставном програму.

Ушавши, тако, у један непознати и дуго очекивани свет, свако од нас се трудио да уради нешто ново. Павић је преводио Пушкина и руске песнике, Маринковић је писао о старој словенској азбуци. На прву београдску славу, Св. Игњатија Богоносца, био сам позван код Маринковића, који је тада са родитељима и сестром становао у Драгачевској улици, поред недовршеног Светосавког храма. Његов отац, професор статике на Грађевинском факултету у Београду, седео је, кад сам дошао, непомично у колицима, са спуштеном главом и једва чујно говорио. На предавања су га, у тим колицима, доводили студенти, док је Борина мајка, и сама грађевинац, исписивала дугачке формуле на школској табли. У дељивом стану, из којег се понекад чула музика, живели су стари и млади Маринковићи - повучена бака, њена кћи и два сина са својим породицама. Били су прва стара београдска грађанска породица у коју сам ушао – албански ратници, француски ђаци, професори Велике школе и универзитета, градитељи астрономске опсерваторије и оснивачи српке метеорологије. Учинио ми се да ту у исто време сви живе одвојено и заједно, да нико ни с ким не говори и да су сви

подједнако љубазни према дошљацима. Држали су се повучено, на пристojном одстојању, сви одувани ратом из своје порушене виле у лепом сунчаном крају на Неимару.

Понекад смо ту, у Драгачевској улици, учили заједно, испод неког дрвета које је, у раном цвату, расло у дворишту. Гледали смо младе девојке кад су ишле у школу. Бора је имао добро памћење и јак смисао за имена, податке и књижевну библиографију, коју је скупљао и бележио где је и кад год је стигао. На факултету смо слушали предавања у разним учионицама, у новој згради и у старој палати Капетан-Мишиног здања, где је Бора, једнога дана, у углу неког ходника, наишао на бачени део предратне факултетске архиве. Обрадован тим открићем, намењеним за отпад, однео је кући неке записнике, белешке и програме старих предавања. То га је касније скупо коштало. Кад је, након дипломирања, хтео да се запосли у Вуковом и Доситејевом музеју, стигла га је прича да скупља и код себе чува ретку стару грађу и изворне документе. Због тога није добио тражено место. Твдоглав и сумњичав, никад није открио прави и највећи извор својих књижевних података – рукописе, књиге и књижевну оставштину Драгутина Костића (посрбљеног Карла Бајна, 1873-1945), којома се, преко Костићевог сина, издашно служио.

Завршио је средњу школу у Трећој мушкој гимназији, у истој генерацији са Бориславом Пекићем, Мироном Флашаром и Николом Милошевићем. Као изданак београдске грађанске класе, у тадашњој школи могао се научити само невољама, накупити страха и неповерења. Радио је неко време за Вуков и Доситејев музеј, каталогизовао грађу и писао за «Ковчежић». Тада је, са Голубом Добрашиновићем, објавио књигу *Доситеј у говору и твору*. Збуњен и повређен што није добио очекивано стално место, где је већ радила наша колегиница Јелена Шаулић, једнога дана 1962. године дошао је код мене у «Књижевне новине» и ту се запослио као коректор. Одатле је право отишао за асистента Ђорђа Сп. Радојичића, на Филозофски факултет у Нови Сад, на предмет српске књижевности XVIII века, који му је, као изданку универзитетске историјске критике Павла Поповића, сасвим одговарао. Докторирао је 1970. године са тезом о Емануилу Јанковићу и потом је, као асистент и млади професор, водио новосадске студенте на студијска путовања по Европи. За узврат на моје књиге, за «Књижевне новине» је слао календар књижевних годишњица, исечен из старих фељтона «Српског књижевног гласника».

Био је тешке нарави, врло пробирљив, осетљив на пријатеље и на неки чудноват начин увредљив. Са мношћом никад није имао сукоба, али је нашег заједничког пријатеља Милорада Павића пропустио кроз густо сито свога обимног фактографског знања. Нисам сазнао зашто су се, некада блиски пријатељи, један од другог тако удаљили. Можда су један о другом знали нешто

што други нису, а можда и због Павићеве потребе да буде дручији од осталих. О томе су господски ћутали. Када је Павић, после Пушиковог *Бронзаног коњаника*, објавио своје прве историјске студије о Гаврилу Стефановићу Венцловићу и Симеону Пишчевичу и дисертацију о породици Војислава Илића, Маринковић је у њима нашао мноштво ситних грешака, и хтео је то да објави. Убедио сам га да то не чини. Павић је први из наше генерације сам прошао кроз густиш књижевне прошлости и дао једно ново виђење давно минулог времена. Ту је морало бити омашки, чак и олаких судова, али је, у тим радовима, први пут у целини, са гледишта наше генерације, као новим орловским погледом сагледана читава стара књижевна епоха XVIII века. У њој је Маринковић претражио чак и најмрачније кутове од којих је начинио књигу *Заборављени братственици по перу*. Било је споредно да ли је нека вредна стара књига објављена у уторак или у среду, и да ли се сестра неког давног писца звала Милица или Милена. Било нам је важно приближити, и у оном што нам је било битно, освежити давно нестало време.

Бора ме је послушао, али Павићу никад није ни заборавио грешке из књижевног XVIII века. Када је Павић, касније, из «Просвете», где је био уредник, добио место професора у Новом Саду, Драгиша Живковић ме је, као њиховог пријатеља са студија, замолио да спречим Мариновића да се грубо и прегласно успротиви доласку Милорада Павића на факултет и на исти предмет. Рекао сам то Маринковићу и он ми је обећао да ће ћутати, али под условом да му се Павић никад не обрати, да га не помиње и да му се никад не приближи ближе од два метра. Павић је био изабран за професора српског класицизма и предроманизма, постао је чак и декан заједничког Филозофског факултета, али је са Маринковићем увек остао на одстојању, као да на студијама нису били блиски пријатљи и потом професори на истом факултету.

Боривоје Маринковић је, наводно због тадашњег председника Младена Лесковца, у Новом Саду избегавао и Матицу српску. Није улазио ни у њену чувену, добро снабдевену антикварницу. Књиге из Матичине библиотеке, кад би му затребале, доносио му је наш колега Лазар Чурчић, у оближњу кафану «Златна греда», где се и са мном састајао кад бих долазио у Нови Сад. Ни београдски Филолошки факултет није залалазио због професора који су, у судентској афери са пронађеним рукописима, сумњали у његову реч. Имао је врло тврда и селективна пријатељства; бандоглав, какав је био, никоме није праштао, нити је лако одступао од својих првобитних мишљења и судова. Када сам на новосадском факултету био одбијен, послао ми је примерак конкурсне документације, припремљене за седницу где се о мени одлучивало. Јавио ми је ко је гласао за мене, ко ме је нападао и ко ме је, својим равнодушним немаром и ћутањем, препустио судбини. Дружио се са ретким колегама са студија, са историчарем српског језика Александром Младеновићем и групом млађих

лингвиста, међу којима је био и његов венчани кум Милорад Радовановић. Кад год би нешто веће објавио, слао ми је те књиге са дирљивим кратким посветама, па смо, током година, тако разменили више наших књига. Када бисмо се срели, о томе нисмо говорили.

На новосадски Филозофски факултет дошао је заслугом професора Ђорђа Сп. Радојичића, великог znalца старе српске књижевности, академика и некадашњег библиотекетара срушене Народне библиотеке. После је у Новом Саду основао и Легат Ђорђа Сп. Радојичића. Радојичић је објавио неколико значајних књига о старој српској књижевности и могао је, као професор, пружити многа знања новом младом научнику. Поготову што је и овај долазио из београдске универзитетске школе Павла Поповића, где је сваки сигуран историјски податак увек био важнији од надахнутих књижевних домишљања. Уверен сам и да је Маринковићево научно занимање старим списима Хаџи-Рувима Ненадовића из Боговађе, затим Јеротија Рачанина и Рачанским преписивчаком школом, потекло од Радојичићевих упута да се истражи и објави заборављена српска књижевна грађа из XVII и XVIII века. Из тога путоказа, Маринковић је извукао добре и корисне поуке. Али код Ђорђа Сп. Радојичића нема толиког обиља извора, података, страница, навода, провера и залажења у истраживањима до најмањих фактографских детаља. Он је историју књижевности ипак видео као стваралачку синтезу идеја и твораштва, књига и збивања, а не као попис, опис и потпуну библиографију затеченог и давно прохујалог времена.

Друга новосадска трагачка и истраживачка школа - поред Ђорђа Сп. Радојичића и Боривоја Маринковића - била је школа коју је, својим доласком у Нови Сад, донео Милорад Павић. Павић је епоху XVIII века и старије српске књижевности, барока, класицизма, предромантизма и романтизма - којом се бавио и Маринковић - читао друкчије, мање предано и библиографски, журно, скрелићевски, као да чита «брајеву» азбуку, опипавајући само врхове речи и оне књижевне идеје које су давале тон епохи или се уздизале изнад других. Било је природно што су се те две научне школе, чији су се издanci нашли у истој генерацији и на истом факултету, међу собом сударају, сукобљавају и разилазе. У Новом Саду и Војводини је започео српски културни и књижевни препород, ту је постојала јака грађанска традиција. Једна београдска школа је, преко проверених, тврдох података и чврстих чињеница, давала је сређену и очишћену грађу за прве велике синтезе. Дуга је, свесно претцаравајући преко споредних и мање значајних појединости, успевала да укаже на смисао, правце, стилско јединство и носиоце главних књижевних идеја, на карактер одређеног погледа на свет, епохе, контекста и језика културе датог доба.

Притиснут неком невољом да у Новом Саду објави велико дело од преко хиљаду страница заборављених рукописа историчара Владимира Ђоровића,

Бора Маринковић ми се обратио за савет - како и где да то велико дело објави? Свој големи рукопис Маринковић је морао припремати и проверавати годинама, идући свуда реч по реч, по трагу свога великог и одбаченог претходника. Владимир Ћоровић, знаменити српски историчар и професор, као предратни академик и ректор Београдског универзитета, био је у послератним годинама потпуно прећутан, неомиљен и «неподобан». Док је био ректор, замерио се комунистима, који су из рата изашли као победници. Велики истраживач, који је погинуо на почетку рата, Ћоровић је због тога дуго био неприхватљив; нигде није помињан, никада није био штампан, па су га нове генерације нових студената биле сасвим изгубиле из вида. Сећам се да је у Српској књижевној задрузи, негде шездесетих година, било великих неприлика, истрага и политичких рецензија кад је неко предложио да се поново објави Ћоровићева стара књига о Светој Гори.

Прво писмо

У вези са мањим и запостављеним списима (*scripta minora*) Владимира Ћоровића, Маринковић и ја смо разменили неколико писама. У првом писму (од 20. октобра 2002) рекао сам му: «Са занимањем сам прочитао твоје писмо о пројекту Ћоровић и запањено се да толики и такав труд још лебди у ваздуху и да немаш конкретнoг начина да се материјализује. Наравно да ћу размислити куда да кренеш и коме да се обратиш, односно да ћу ти, колико могу, помоћи да нађеш издавача за необјављену књигу Владимира Ћоровића *Српска земља и српска историја*, са твојим коментарима. Треба добро размислити одакле и којим путем да се крене, јер на томе путу, како обојица знамо, има много замки, бусија, друмских разбојника, непријатеља и не-пријатеља које треба избећи. Кад се мало разаберем и распитам, јавићу ти шта предлажем.

Да бих имао јаснију ситуацију, требало би да знам да ли је рукопис већ био најављен или уговорен код неког издавача или рецензента. Ако се неко о томе већ изјашњавао – на виђено или на невиђено, службено или приватно, то је свеједно – ко је то био и где је, односно зашто, ствар застала? Даље, где је ту Ненад Љубинковић, Ћоровићев унук који је у свом поседу имао неке дедине рукописе, објављивао их и са њима располагао? Да ли он и даље придржава ауторска права и како ће се понашати кад му се обрати потенцијални издавач Ћоровићеве књиге коју си ти припремио? Треће, сваки издавач ће за такву књигу, у коју мора доста уложити, тражити мишљење од стручних историчара којих, како знаш, има свакојаких. Има ли »иђе, икад, ико« ко би залегао за ту књигу такву каква је, а да не тражи немогуће, подмеће ногу, треби труње, поткрада изворе и измишља накнадне заврзламе? Четврто, да ли издавача треба тражити међу београдским гороганима, од којих су најмоћнији повезани са издавачком мафијом, или је боље ићи на тзв. независне издаваче који би такву књигу

сигурно објавили као праву послатицу, али траже или скупљају мираз? Постоје неки добронамерни издавачи из Републике Српске, где управо Ћоровића кује у звезде, и они (рекло би се) имају потенцијалне финансијере у дијаспори. Они, наравно, држе до Екмечића и другова, али су се и мени обраћали, па би се с њима могло разговарати.

Дај ми, дакле, нешто потпунију информацију, и то не само о тексту, него и о контексту, па да видимо којим правцем треба кренути. Мислим да, у начелу само на основу Ћоровића, твога имена и толиког твог научног труда, не би требало очекивати посебне тешкоће и сметње; проблем су, како сам знаш, мали људи и ситни пакосници, завидљивци и узнешене бубице којима је твојих 1000 страна коментара довољно да излију жуч, јер све што су написали није ни део тога.

Својим налазом да је Ћоровић сам себе прештампавао, наводио и користио више пута, бацио си и мене у неприлику. То и ја понекад радим, па не могу после да се разаберем у сопственом тексту. Највише сам то радио кад сам на основу својих дневних критика, као обрађене грађе, писао *Послератну српску књижевност* и *Историју модерне српске књижевности*, а поготову када сам припремао предавања и прегледне синтетичке чланке за иностране или пригодне наступе. Такве »аутокомпилације«, које су, кажеш, тебе »довеле до шока«, јесу тема за »теоријска рамишљања«, али нису ни крађа, ни превара, ни грех. Готово да су постале *conditio sine qua non* откако су књиге роба и не пишу се на пергаменту, у једном примерку. Наравно да је тешко после утврдити шта је шта, и одакле је шта, али мислим да ауторима треба признати и дозволити »право последње руке« - све док је писац жив и при свести, он је апсолутни творац свог текста и господар свега што потписује својом вољом. Свака »каснија рука« увек је све је боља и боља, ако се не изневерава основна мисао. Тешкоће и компликације заиста настају настају код приређивања, али су поправке, прераде, преправке, преношења, допуне, скраћења, преношења и пребацивања у сопственом рукопису природне и легитимне, поготову у већим радовима и синтезама. Поетика данашњег постмодернизма дозвољава чак и позајмице са стране, а аутокомпилација није ништа друго него некакав »пачворк« којим се свако сам покрива. (Овим сам, како видиш, и своју савест мало утешио.)

Што се пак тиче саме књиге, по садржају видим да си обавио сјајан и драгоцен посао. Нисам ни слутио колико је Ћоровић остао расут и колико је заправо велико његово дело. Када ова *Српска земља* изађе, са истим издавачем или са Заводом за уџбенике, који то ради, треба ући у преговоре да се припреме бар Ћоровићева изабрана дела у 10-15 књига. Али, о-том-потом, кад се овај пројекат доврши. Дакле, чекам да ми се јавиш са новим подацима.»

Друго писмо

«Као што видиш, неко време сам утрошио да дођем до било каквог конкретнијег податка о томе коме би се могао обратити за штампање Ћоровића II са свим твојим истраживањима и коментарима. Било ми је важно што си ми пружио тражене додатне информације о контексту, јер сам се према томе могао равнати. Било би неупутно и неприлично да се обраћам на адресе које су се о томе већ изјашњавале, а да ја о томе ништа не знам – то је, драги мој Боро, био једини разлог што сам у прошлом писму тражио »додатне информације« о »пројекту« и о »контексту« - да не тумарам и не пипам у мраку као у дечијој игри »ћораве баке«.

Нарочито ми је драго што си ме обавестио о контактима са Историјским институтом, да случајно не пођем тим путем, јер је тај пут за мене а ргіогі више него мутан и неизгледан. Институти данас уопште више немају новаца: држава свима затвара славине. Чак је и Речник САНУ доведен у питање, и то, уверавам те, много озбиљније него што се у јавности види и зна. Дијалектолошка и ономастичка истраживања су сасвим замрла, Аца Младеновић и ја нешто као покушавамо да скрпимо, али ми нисмо онај кључ који може да отвори (празну!) касу. То не може чак ни свеприсутни Дејан Медаковић са свим својим угланцаним орнатом и лукавошћу уклапања у све политичке гарнитуре и сезоне. У Историјском институту се у таквој беспарици воде тихе и закулисне борбе великих и малих родољуба.

То, међутим, не значи да се управо Смрадићи и Шербуловићи не би радо закирили васкрслим Владимиром Ћоровићем и на то сам те »durch die Blumen« јасно упозорио. Зато сам те питао и »где је ту Ненад Љубинковић«, односно да ли си имао контакте са »добронамерним издавачима у Републици Српској«. Ћоровић би са својим огромним делом, знаним и незнаним, добродошао свим данашњим српским потребама, али су, бојати се, родољупци узели под своје све опције: Ћоровићеве дане, сусрете, скупове, награде итд. Они су се у Херцеговини наметнули као његови легитимни потомци и настављачи. Ко им приђе, поготову ако им дирне у новац и славу, добиће обазено етикету »млаког« Србина и српског издајника, мондијалисте, плаћеника, глобалисте, паписте...

Бранко Милановић из Бања Луке вероватно управо зато није ни могао ништа да ти каже, јер он ни bonissima fine ништа не може, а вероватно и не сме или неће да се замера. Међутим, можда постоји и средњи пут. У тој истој Бања Луци постоје и други људи и друге иницијативе, и они би можда могли помоћи - ако у издавању Ћоровића виде и нађу свој интерес. То, код онога који нуди, подразумева дуг, упоран и промишљен, стрпљив рад добрих нерава и без гадљивости. У Универзитетској библиотеци у Бања Луци је управник писац

Ранко Рисојевић, на Филозофском факултету је професор Младен Шукало. Они имају неке своје издавачке пројекте, чак и неке часописе, издају књиге код локалних издавача који су сасвим скромни и сиромашни, али би се можда могли заинтересовати да таквог истинског великана, какав је непознати Влада Ћоровић, узму под своје. Ја немам кључ ни за ту браву, али те људе могу питати, јер знам да су бањалички Срби добар и предузимљив свет, напуштен од парадних и парадерских тзв. родољуба, да раде без таламбаса и да с муком одржавају какав-такав привид српске националне културе, да их нико у томе одавде не помаже, а кад им помогне, помогне погрешну иницијативу.

Затим, постоји и издавачко предузеће »Свет књиге«. Ту ради бивши управник сарајевске Народне библиотеке Боро Пиштало, отац познатог и доброг млађег прозаисте Владимира Пиштала, добар, паметан и предузимљив човек који је у српској дијаспори, идући са шеширом у руци од врата до врата, некако скуцао паре за две књиге о Мостару. Прву, зборничког карактера, *Књигу о Мостару*, уредио је Стево Ћосовић, који је у »Свету књиге« добронамеран оперативни уредник, а другу *Срби у Мостару* уредио је сам Пиштало. За ту другу тражио је од мене предговор и добио га је.

Ако, дакле, сматраш умесним, кад ми кажеш да то учиним, могао бих препоручити Пишталу и Ћосовићу да ти закажу састанак, тј. да их ти сам непосредно обавестиш шта имаш и шта нудиш. Они свакако и сада имају у дијаспори везе са онима који су (били) вољни да помогну и који би можда и сада помогли издавање бар једне Ћоровићеве књиге са твојим обимним, драгоценим довршеним истраживањима.

Можда би се преко Пиштала и Ћосовића, неки добар и имућан Србин-Херцеговац из Америке могао сада заинтересовати и за Владу Ћоровића – ако би се томе приложнику пришло с праве стране и у добар час. Ни ти ни ја, наравно, нисмо људи за тај и такав посао, али поменути издавачи од тога и тако живе, па нека залегну ако у евентуалном издавању Ћоровића могу наћи нешто и за себе. Ако се одлучиш на тај пут, спреман сам да ти припремим тај сусрет. Мислим да ће те они лепо саслушати и вероватно помоћи, понављам - ако у томе буду видели и себе. А као издавачи, природно би било да управо они прихвате баш Ћоровића. Они ће, наравно, о свему питати Екмечића и можда Љубинковића, али то се тебе не тиче – нама је важно да Ћоровић изађе како си га припремио, са свим твојим тумачењима. Чекаћу, дакле, да размислиш о овом путу и да ми се јавиш шта си одлучио. Поздрави своје даме у Надино и моје име.»

Треће писмо

«Пре неколико дана добио сам твој волуминозни *Скривени свет Владимира*

Ђоровића, што си га недавно издао у херцеговачкој »Просвети« из Билећа и Гацка. То је ваљда онај рукопис који си, тражећи издавача, пре четири године крстио *Српска земља и српска историја*. Обрадовао сам се кад сам видео да си успео да нађеш прикладног издавача за други део запостављене оставштине Владимира Ђоровића, делимично сабране у књизи »Scripta Minora« из 1998. године. Слутим да си тај пут за издавање пронашао преко Бања Луке, Републике Српске и Бранка Милановића (видим да је он резензент), на кога сам те још онда, с уздржаном надом и опрезом упутио. Како знаш, ја одавно нисам добро виђен ни прихваћен ни међу босанским муслиманима ни међу мојим херцеговачким земљацима (огорченим, љутитим Србима), а нисам се баш ни трудио да будем у њиховој милости.

Начинио си велики и прави споменик Владимиру Ђоровићу, громадни, тврди каменити стењак на његовом непостојећем гробу. Твоја књига је задивљујући доказ његове непресушне интелектуалне енергије и големога знања, силног духовног захвата, мисаоне концентрације, распореда грађе и беспрекорног стила. Знам колико си се мучио и носио с тим послом, и колико је и за тебе и твоју породицу било тешких, безнадежних дана и покушаја да се Ђоровићева оставштина (са његовим неиздатим сабраним делима) приреди за штампу. (Узгред речено, можда је сад тренутак да покушаш заинтересовати издаваче за сабрана дела Владимира Ђоровића!)

Жао ми је што ти пре неколико година нисам могао помоћи када си ме питао за савет коме то да понудиш и ко би се с тим великим подухватом могао изборити - бар донекле и с оним истим упорством, којим си ти на томе послу сагоревао. Многи ваљани и вредни приређивачки и издавачки послови и данас не долазе до краја и не излазе из штампе. Имао сам, како знаш, доста мука да из гроба ископам и Заводу понудим Бранка Лазаревића, који је ипак остао крњ и непотпун. Мислим да су твоји предузимљиви издавачи из Билећа и херцеговачке »Просвете«, који се окупљају око »Ђоровићевих сусрета« и тамошње »Нове Зоре«, били прави носиоци аманета да се достојно задржи и очува успомена на оба брата Ђоровића. Колико су они помогли теби, толико си у томе аманету ти помогао њима да сачувају успомену на свога великана Владимира Ђоровића.

Тек се спремам да зароним у твоју књигу и да у њој потражим неке мени још неприступачне и непознате податке о темама које улазе у (на жалост све уже) кругове мога занимања. У твојим коментарима, при првом летимичном читању, посебно ме је привукао онај део који називаш »ефекат понављања«, тј. прештампавања, коришћења и уграђивања делова сопствених ранијих текстова у нове радове, што си нашао не само код Ђоровића него и код других писаца. Препознао сам, на стр. 731. и неке поставке из мога писма од 20.X 2002, »да је право сваког појединца да располаже плодовима свога духа или знања«.

Назвао сам тада то онда »аутокомпилацијом«, и мислим да је тај термин и сада прихватљив. Ти и даље остављаш отвореним начелно питање: зашто Ћоровић (и њему слични) такве изворе није свугде тачно и акрибично »научно«, означио и обележило? Мени се, видиш, и даље чини да је на папиру напросто немогуће и непотребно обележити порекло и корен сваке своје мисли, која ти прође кроз главу и којој је само твоје перо дало животни облик. Последња рука аутора је увек најпресуднија и најважнија. Ако би се то иследнички тражило, бележило и утврђивало, прашума расположивих, корисних, малих, великих и сувишних података о генотексту и генези ставова, тада би била још гушћа и непроходнија. Зато људима и подвижницима рада и истине, притиснутим многим подацима, какав је био Ћоровић, коришћење сопствених ставова, мисли и формулација треба некад прогледати кроз прсте, јер је, на концу, важан само резултат и њихова (аутентично њихова, ни од кога преузета и покрадена), тврдо утврђена, доказана и заживела (потврђена, опетована, парафразирана) мисао. Таква, више пута поновљена мисао, само је проширила и учврстила откривену и добро ауторски формулисану суму знања и подстакла нову мисао.

У сваком случају, мислим да је твој уреднички подухват, везан за Владимира Ћоровића, вредан сваке хвале, и да си тиме себи за сва времена обезбедио светло место уз самог Ћоровића. Без тебе би он остао непотпун и сакат. Вредело се томе великом српском историчару посветити и помоћи му да остане на површини наше националне свести о себи самима, поготову откако су га – а и баш зато што су га – годинама многи непозвани засипали заборавима и шиканама. Зато ти захваљујем на пажњи што си ме се сетио и посало ми *Скривени свет Владимира Ћоровића*. Једнако ме је обрадовало кад сам видео да је књигу опремила твоја Сара и да је то учинила лепо, господски и достојанствено. Колика ли је тек Мирјанина заслуга, која вас је одржавала на површини док сте пливали кроз толике океане података! Хвала ти. Поздрави своје девојке.«

*

* *

Маринковић је био велики књижевни зналац старина, књигољубаац који живи у скрајнутом дворишту. Строгих научних захтева, сумњичав и неповерљив (највише према самоме себи!), због чега, после вишегодишњег чекања на Ћоровића, дуго није ништа објављивао. Ипак, списак његових књига обухвата око дведесетак позамашних књига. Када сам, неколико година касније, добио у руке *Скривени свет Владимира Ћоровића* са хиљадама података и библиографских јединица, постало ми је јасно зашто Маринковић на почетку своје научне каријере није одобравао хитро претрчавање преко књижевне позорнице, разна теоријска и полутеоријска и контестуална истраживања,

велике синтезе и «орловске погледе» накнадне памети с висине минуле историје. Без својих чврстих погледа на важност изворних података за научни рад на књижевности, Маринковић не би могао израдити своју *Библиографију о нашем ћирилском штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI i XVIII столећа*, у којој су, у пет књига, представљени главни подаци о раду старих српских штампарија - ободске, цетињске, Црнојевићеве, горажданске, манастирске и београдске.

Изненадно, крајем 2007 године, из Новог Сада су стигле две његове књиге: *Емануил Јанковић и Огледи о старом српском штампарству*. Обе су биле објављене код истог издавача, у истој опреми, с опширним напоменама и са мноштвом библиографских података, с коректуром коју је радио сам Маринковић. Биле су знак да се Маринковић коначно преломио и да је, упркос пасионираним и пажљивим проверама сваке речи, као какав стари филателиста, пред крај живота ипак ступио у књижевну арену и придружио се онима који су своје књиге објављивали кад год су могли и код онога ко био вољан да их штампа и да у њих уложи новац. Изашао је из своје чахуре, из неповерљиве тврдоглавости, и прихватио живот онакав какав је био, а којим смо сви ми живели.

За њега је, у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик*, Нада Савковић добро рекла: „Маринковић је поседовао таленат да препозна 'знакове поред пута', да на основу штурих података, пабирака, које многи пре њега нису уочили или нису препознали њихову вредност, реконструише књижевни рад и животни пут наших некадашњих писаца. [...] Сматрао је да је у нашој свести присутан маћехински однос опрема властитој традицији; зато је као истрајни истраживач српске књижевне баштине афирмисао многобројне готово заборављене личности из наше прошлости које су допринеле стасавању српске новије књижевности и културе. Његовом заслугом многа дела, грађа и писци су изронили из мрака минулих столећа. Не само домаћи, него и инострани слависти су се ослањали на његова истраживања и дела. Био је изванредан стилиста, врстан аналитичар архивске грађе, ерудита и мајстор синтеза. Као научник се руководио сазнањем, како је написао, да 'научна мисао, која увек коригује своје ставове и као кртица шири и подзиђује ходнике којима се креће у правцу замрачених и непознатиох простора, затаји само онда кад постане слепо оруђе потпуне необавештености и властите тако трагичне несналажљивости'.“

Био сам присутан када је Боровоје Маринковић објавио свој први рад и кад му је штампана прва књига. Њему сам дао прве примерке своје прве књиге. Пратили смо у почетку наша прва издања, ослањали се на њих и наводили их кад је затребало. После се тај ланац прекинуо. На крају сам, са чуђењем, утврдио да је Боровоје Маринковић, што у Београду што у Новом Саду, објавио нарамак дебелих књига. Значи – није било узалуд! За сваку од тих књига, само у проверама,

требало је утрошити хиљаде и хиљаде сати, дана, ситних и крупних потрага, провера, тачних наслова, година и страница; требало је преврнути стотине и стотине ретких и тешко доступних књига и дати о њима своје мишљење. То је био наш једини живот.

У нашој генерацији, с којом смо некада почели и са којом смо живели, то је био онај живот што смо га сами изабрали, ма колико да смо у њему посртали, лутали, тражили се, падали или се дизали. У том животу се, што на почетку нисмо знали, требало изборити за сваки корак, за сваку реч, коју смо написали или негде изrekli. Тражили смо, свуда по свету, своје место под сунцем, наилазећи увек на живот немилосрдан и кратак, подједнако равнодушан према свима, на живот ни најбољи ни најгори, ни празан ни бесмислен, живот проживљен у чудно историјско невреме, без великих победа и радости, али и без правих патњи и непоправљивих разочарања.

Радмила Гикић
Нови Сад

Једног дана моја кореспонденција....

Боривоје Маринковић – Светозар Петровић

Писма Боривоја Маринковића упућена Светозару Петровићу

1.

С малим закашњењем, али не и мањом радошћу, драги мој Свето, хитам са овом књигом, како бих реч испунио.
Воли те Б.

2.

Драги Свето,
Са овим уздарјем касним прилично: оно што могу да ти дам, представља само трагове трагова, на жалост. Како, међутим, то чиним из свег срца, за добре односе док смо живи и док можемо да радимо, прихвати ове „остатке” као да они то нису, мада знам да те много шта из „моје области” и не треба и не може да интересује.
Поздрави своје, Твој Боривоје Маринковић

3.

Мој Свето,
Владимир Николић [„Земунски”] писао је о Пачићу у Бранковом колу 1902. године (у пет наставака).
Воли те Б.

4.

[1975]

Драги Свето,
Више не знам шта сам ти бележио о Силуану, па постоји могућност да се понављам, свеједно.
Ево још једног податка из литературе: Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске књижевности* (XIV-XVII века), Београд, 1942, 45-46, 77-78. Студија је у овој књизи прештампана (и у нечему допуњена), први пут је, иначе, била објављена у Срп. књ. гласнику (ваљда за 1941, мрзи ме да погледам).
Толико (опет).
Твој Б.

Ако се не видимо, желим ти све најлепше у 1975. години, дабогме, „срећан пут” у SAD.

Б. М.

5.

Драги Свето,¹

Лето је, врућина и досада, па није лепо што те стално нечим гњавим. Ипак...

Сигуран сам да ти није промакла Чика Ђокина студија о Силуану у Зборнику радова Института за проучавање књижевности САН (Београд, 1951, књ. I, 45-57). Разгледајући је данас другим поводом, приметио сам да је аутор објавио обе оне фотокопије са Силуановим стиховима (између стр. 48-49). О тим рукописима расправља на стр. 52-53, 56). Ако ниси погледао раније, требало би да учиниш то сада.

Жао ми је, драги мој, што откривам већ откривено, али у хитњи да ти помогнем и да с тобом поделим радост неке новине – фотокопије сам ти само пренео из Београда у Нови Сад, не погледавши шта, у ствари, чиним.

Твојима и теби желим све најлепше

Боривоје Маринковић

6.

Драги Свето,

Анкету *Искушења поезије* у *Delu* читао сам још онда, 1957, па и сада, сасвим случајно. Учинило ми се да би је требало имати у својој библиотеци и, ево, достављам ти је, уколико сматраш да би ти нечему користила.

Заборав је, на жалост, пао на ове одговоре, мада, у суштини, ретка су зрна *мудрости* и *искуства* (курзиви Б. М.) која се у њима крију.

Воли те твој Бора

7.

[24. фебруар 1975.]

Драги мој Свето,²

Твоје предуго писмо стигло ми је пре три дана, али ти нисам могао одмах одговорити из сасвим оправданих разлога: попадасмо овде од зборова, седница и „тако то”! Уопште ми није јасно шта радимо и куда то идемо. Јожа и даље прети неким „бомбама” – овога пута, изгледа, сасвим извесним. Прича се, највише, о „разбијању” класичног облика универзитета, као, тобоже, прерасли смо те облике и грабимо ка неком циљу који је лично, лично мени, апстрактно нејасан. Доста тога замутио је нови секретар, против кога су, најблаже речено, бар половина наставника. Бомбардују нас материјалима и документима (које не читам!), зборовима и седницама (на које готово не идем!), речима и перспективи

¹ Писмо је сачувано одвојено, у фасцикли са назнаком „Силуан”, са осталом грађом.

² Петровић дописао у углу „stiglo u Chicag. 11. 4, odgov. 12. 4”.

и перспективи – у речима. Чини се да је дошао тренутак кад је неважно постало да ли се бавимо својом основном делатношћу – да ли пишемо и шта пишемо, да ли држимо часове и како. Гужва је толика и хаос такав да смо једва и испите одржали, а како нам банка узима још један део зграде,³ где нам је администрација – у априлском року вероватно ћемо са студентима седети и код „Гурмана”. Између Жижија⁴ и Жеже дошло је, рекао бих, до крајње тачке толерантности, од које пут води у бункере или лудницу. Марића⁵ – баш брига – нигде нема, чујем да је са госпођом Никол у Косјерићу. Миша⁶ се повукао, дефинитивно, не рекавши, ником, о томе (тако би написао Црњански), Егерић,⁷ „светозарује” (пише нешто о Светозару Марковићу), па ни њега поново не виђам, секире су ископане, *баш нам је лепо* (курзив Б. М.).

Једино је III степен стабилан, више захваљујући твојим прецизним упутствима него нашој способности, Светланиној⁸ и мојој. Држали смо се „слепо” свега твога, па је све досад ишло како треба и све је, бар досад, било учињено на време и опште задовољство. У уторак (за два дана) почиње се с радом! Од пријављених наставника само двојица, Кољевић и Нејгебауер,⁹ нису добили комисије; Кољевић по молби (због несрећног случаја у породици, погинуо му је братанац, син Николе Кољевића, у Аустрији, на скијању), Нејгебауер и без молбе (није се нико пријавио на његов општи курс). Шкреб¹⁰ нам први пут долази 12. марта, Марић је променио тему курса, не говори о модерном роману већ о грчкој трагедији (sic!). Разговарао сам са свима полазницима и, у разговору, с њима утврдио ко ће шта да слуша, ко ће из које области да пише свој рад, ко ће – апроксимативно – бити у комисији, а ко напротив, ментор. Мој Свето, помало се бринем за све и о свему, само не о твоме „чеду” – III степену.

Радује ме што ћеш писати о Силуану. Управо због те радости шаљем ти, уз ово писмо, још два рада: један је Кашанинов (на последњој страни!), који ти је несумњиво познат, други је Ћоровићево (ксерокс), који би свакако требало да имаш на уму. Ових дана изашла је (у „Просвети”) занимљива Кашанинова књига о срп. сред. књижевности (великим делом прештампан из „Књижевности”, мањим делом изнова писана).¹¹

Лави се (курзив Б. М.) – ако ти шта треба, чак и онако, као пријатељ, из белог света.

Твојој супрузи, сину и теби жели све најлепше, најбоље, најсимпатичније, најмаксималније, Ваш заувек Боровоје Маринковић

³ Његошева бр. 1

⁴ Драгиша Живковић

⁵ Сретен Марић

⁶ Милорад Живанчевић

⁷ Мирослав Егерић

⁸ Светлана Бранковић

⁹ Александар Нејгебауер

¹⁰ Зденко Шкреб

¹¹ Милан Кашанин: *Српска књижевност у средњем веку*, „Просвета”, Београд, 1975.

Драги мој Свето,

Имао сам великих невоља с писмом које сам ти послао крајем фебруара, највише због тога што ми у пошти никако нису хтели дозволити да ти пошаљем оне текстове о Силуану. Револтиран, као што можеш претпоставити, одлучио сам да моје писмо крене обилазним путем (бродом), па макар ти никад не стигло. Што се тиче чињенице да писмо није имало датума, то је – кад сам ја у питању – сасвим нормална ствар! Дакле, мој Свето, не стављам датум. Не патим од сујете да ће једнога дана моја кореспонденција некоме бити од значаја, па, ето, из скромности дођох до принципа. Чудан ти је човек.

Мада бих волео да ти у животу увек буде добро, ако већ не може лепо, радујем се, ипак, твом скорашњем повратку „дому, слатком дому”. Искомпликовало се битисање у нашој установи у толикој мери у којој ти, овако изненадно, не би све могао „разумети”. Не знам како и због чега, људи постадоше неверни своје лику и властитом моралу, па у лову на нека решења дејствују, покаткад, супротно свему очекиваном. Изолација у овим тренуцима била би сврсисходна када би човек умео да буде склон кукавичлуку: то ја не умем и нећу. Отуда, дабогме, сва та нервирања, којих је напретек, и сва она разочарања, без којих би живот био лепши. У јеку су, баш ових дана, састанци наших активиста, на којима се – ко зна по који пут – доводи у питање лично достојанство свакога од нас посебно. Нервоза је ухватила корена чак и у особама код којих се то не би очекивало. Прошле недеље, на пример, дошло је до неочекиваног инцидента између [изостављено] и њеног [изостављено], с једне стране, и [изостављено], с друге, нису ми јасни узроци, не бих умео да ти образложим последице (осим, разуме се, причу о неким шамарима и лакшим [изостављено] телесним повредама). Свашта се, затим, говори о дисциплинским репресалијама. Да те Бог сачува.

Сутра нам почињу испити („априлски”). Одмор од часова добро је дошао, али сада почињу „масаже” друкчије врсте. Помало је све то непријатно, као и кише, које су се усталиле до одвратности. Данас је први лепши дан. Био сам два дана код мојих у Београду. И тамо ми је било досадно. Послови одмичу, но све некако без срца. Шкреб нам уредно долази и врло је задовољан, како ми рече, својим слушаоцима. Планирање за следећу школску годину (за III степен) нешто је застао због тога што нам нико досад није могао дати правно тумачење израза „уговор и цену”, од чега зависи судбина наших гостију. У среду, 23. априла, имаћемо још један (четврти) састанак Коорд. одбора само због те појединости. Састанак је молио да закажем лично наш Јожа.¹² Ваљда ће ово бити у реду. Ко зна, уосталом.

Кад бих ти овако писао, не знам где бих се могао зауставити. Не желим, најзад, да ти лепе дане озбиљног рада уневеселим нашим неозбиљностима. Прекидам, стога, негде на самом почетку, уз све жеље да са својом породицом provedеш

¹² Јожа Погачник

ово преостало време што угодније.
Добра ти срећа, мој Свето, Воли те Бора.

9.

Мој Свето,
Овај сепарат је редак, поготову с пишчевом посветом. Не знам ко би могао да
буде Тура? (Димовић? Гавела?)
Б.

10.

Драги мој,
Скрипта Вида Латковића *Теорија књижевности* (I део из 1950, II део из 1952)
чувао сам, све до данас, као успомену на моје школске дане. Табаци су, сада,
твоји, само твоји, мада не верујем да ће ти Видов текст бити занимљив и
користан. Али ако...
Твоје и тебе воли Б.

11.

[1975]

Мој Свето,
Пре неколико дана, у Београду, у књижари, срео сам се с Лалом Маринковић¹³
(која ми није никакав род). У разговору који ми није био занимљив нимало (због
наметнуте ми теме о неком Пантићевом¹⁴ присуству или тако нешто). Лала ме је
замолила да ти пренесем – овако накнадно и овако касно – искрену захвалност
што си написао и објавио рад „о издавању средњовековног пјесничког текста”.¹⁵
Она је, наводно, и сама о свему томе баш тако мислила, али је дуго година била
спречавана да сопствено мишљење организује и изобликује из (тривијалног)
разлога очувања међуколонијалних односа на Катедри (?!).
Замоливши ме да ти ово њено мишљење пренесем у могућно дословној
ситуацији, што, ето, ја и чиним, остајем, ипак, помало збуњен сазнањем да
некаквог мистицизма има не само у нашим животима већ и у нашем приступу
„науци”, уколико те науке одиста има.
Наташу и тебе, као и увек, поздравља и воли
Ваш Бора

¹³ Радмила (Лала) Маринковић

¹⁴ Мирослав Пантић

¹⁵ Светозар Петровић: О издавању средњовековног пјесничког текста (Поводом „Србљака”),
Зборник за славистику, Нови Сад, 1975, бр. 8, стр. 9-40.

12.

Мој Свето,
Тражећи данас једну књигу за нашег Николу Грдинића, коју сам му обећао, нашао сам – у гомили оваквих и сличних исечака – и овај чланак о Индији. Мени није потребан, можда ће тебе интересовати. Волео бих да тако буде.
Твој Б

13.

Прочитао сам и простудирао текст – мада је постављен доста условно, хипотетички – мислим да представља „преломни” моменат у досадашњој бедној „пачићологији”.¹⁶ Радујем се од срца.
Божа Ковачевић скуплао је „грађу” о Пачићу читавог живота, од тога, међутим, није објавио ништа. Можда би требало с њим да говориш – док је још жив, мученик.
Б.

14.

[1976]

Драги Свето,
Видим из *Croatice* (VII-VIII)¹⁷, коју сам прегледао у књижари, да си почео да се бавиш тзв. „слободним стихом”. У књижари наиђох на ову књигу, па ето, с љубављу.
Наташу и тебе воли Б.

...

*Писма Светозар Петровић упућена Боривоју Маринковићу*¹⁸

1.

Dragi Boro,
Ove su dvije knjižice za Tebe – da nam jednu takvu napišeš!
Sveto

2.

Čikago, 8. II 1975.

Dragi Boro,
Na početku nove postdiplomske sezone – ledeni (na radiju baš kažu -20°C) čikaški

¹⁶ Светозар Петровић: Студије о Пачићевом канцонијеру, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIII, 1975, 2, стр. 209-248; Студије о Пачићевом канцонијеру (II), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIV, 1976, 2, стр. 221-251.

¹⁷ Svetozar Petrović: Stih A. B. Šimića i pitanje o komparativnoj tipologiji slobodnog stiha, *Croatica*, Zagreb, 1976, бр. 7-8, стр. 303-320.

¹⁸ Pisma su sačuvana kod Mirjane Marinković, supruge Borivoja Marinkovića.

pozdravi! Čitav januar je, doduše, prošao vrlo umjereno (osim jednog hladnog talasa), ali sada već nekoliko dana traje prava čikaška zima: sunčano i ledeno, pa vjetar koji čini da ono što ovdje zovu wind-chill effect bude i po -40 do -50°C. Štednja energije (porasla je i najviše +18°C!) ne osjeća se, međutim, u kući u kojoj stanujem ni na univerzitetu – ne znam koliko je tu sada, ali sjedim u košulji sa kratkim rukavima i držim u sobi neprestano otvoren prozor.

Šta radim? Sjedim uglavnom u biblioteci, pogotovo sada dok mojih još nema (dolaze za dvadesetak dana). Malo isprobavam i razne modele aparata za kopiranje (jedan primjer pogađaš li šta je? – u prilogu). (Printer je izrađen na klasičnom Xroxu – za osjetljive tekstove on je izgleda još uvijek najbolji, mada bi se uz podešavanje svjetlosti i sl. moglo vjerovatno izvući mnogo više i ja se zabavljam na automatima kojima sâm rukujem kako znam i umjem).

Nije me ovdje bilo tri i po godine, pa se još sasvim ne snalazim među novim knjigama – Gospode! koliko li novih knjiga svake godine izlazi! – i ne znam još pravo reći ima li uopće šta zaista značajno i novo. Ima li nešto što bi Tebe zanimalo odavde? Javi!

Kod nas upravo ferije ide kraju i spremate se za posao. Ima li inače šta nova? Gnjava li Te postdiplomci? A gnjaviš li Ti (kako bi trebalo) njih?

Napiši koju riječ! Dotle,
Mnogo Te pozdravlja Sveto¹⁹

3.

Čikago, 12. april 1975.

Dragi Boro,

Već sam se zaista počeo pitati kako da nema od Tebe baš nikakva glasa kad – juče! – stiže od Tebe pismo, februarsko, nedatirano, ali sa poštanskim datumom od 24. februara. Stavio si na njega marke za avionsko pismo ali nisi nalijepio oznaku „Avionom” pa je putovalo brodom i nauživalo se Atlantika. Kako bilo, drago mi je da znam da nisu Tvom nepisanju bile razlog nikakve posebe nepravilike, mada mi je žao što je ispalo da se Ti sad opet o mom nepisanju, vjerovatno, pitaš.

Hvala Ti na opširnom opisu naših fakultetskih prilika i poslova. Hvala Ti pogotovo na novoj porciji Siluana – ako ikada najzad ipak nešto o Siluanu napišem, bićeš Ti za to najviše zaslužan odnosno kriv.

Vrlo me je dirnula vijest o bratancu Koljevićevu. Imam neki impuls da napišem par riječi Nikoli Koljeviću ali je vjerovatno bolje da sada to više ne činim: imam, nažalost, neka iskustva u tim stvarima pa znam da zakašnjela ohrabrenja i riječi saučešća češće bivaju nov udarac nego ma kakva pomoć, čovjek, naravno, ništa kroz par mjeseci ne zaboravi, niti rana zarasta pa da bi je neko mogao da povrijedi, ali ga pismo neizbježno vrati na prvi užasan dan. Jadni Nikola! Kako su te naše svakodnevne nepravilike i muke beznačajne pod znakom ovakvih tragičnih udaraca.

Znao sam da će naši postdiplomski dobro funkcionisati pod Tvojom upravom pa sam nekako bez iznenađenja primio vijest da stvari s njima normalno idu. Hvala Ti što si

¹⁹ S. Petrović, 5508, S. Hyde park, BLVD., Chicago, Ill. 60637, U. S. A.

se prihvatio tog posla, još jednom. Možda je smiješno da brigu za te studije uzimam nekako lično, ali bio je to pravi veći posao koji su mi ljudi u Novom Sadu tražili da uradim, za sredinu koja me je lijepo primila i kojoj se onda ipak nekako moram i odužiti. A i inače mislim da je dobro da ih imamo – ne mislim da im važnost treba precijeniti, ali neki, makar i mali, doprinos kulturnoj i naučnoj fizionomiji sredine ipak znače.

Meni je veći dio boravka ovdje prošao – za dva mjeseca, otprilike, treba da pokupim prnje pa da krenemo, s noge na nogu, brodom, kući. Dosta sam se naradio, najviše u biblioteci, prošlih mjeseci, a sada, kada sam mislio da ću malo otpočiniti, ispalo je da imam, u drugom trimestru, više studenata nego što sam očekivao pa i pune ruke posla sa njima. Tako sada opet dalje kao magarac radim – nekome je valjda suđeno da mu tako dovijeka bude – ali mi nije previše žao jer je veći moj kurs, o teoriji istorije književnosti, na ovdašnjoj komparativnoj književnosti, i za mene nov, prvi put ga u tom obliku predajem, pa se i zabavljam, što znači da ne samo američki studenti nego i ja od njih i od iskustva svojih sa njima takođe – a što bih? – učim! Čitav posao dao mi je ujedno priliku da popunim nešto praznina koje sam u ovoj oblasti imao – naročito u literaturi koja je izašla u zadnjih nekoliko godina – tako da sam uglavnom zadovoljan, upravo sam zadovoljan, što nije možda čovjeku pozitivna osobina ali je prijatna.

Pozdravi mi Svetlanu i svakog drugog za koga misliš da će mu biti drago da ga pozdravim. Ako stigneš, napiši mi još koju riječ o sebi i novosadskim nam poslima. Radujem se da ću skoro i ja tamo pa ćemo se opširno narazgovarati.

Moji Te mnogo pozdravljaju, srdačno, Sveto

4.

Port Arthur, 18. juna 1975.

Iz predivne teksaške panorame, bez šešira, mnogo Te pozdravlja Sveto²⁰

5.

Čikago, 12. april 1977.

Srdačan pozdrav iz čikaškog kraja, Sveto²¹

6.

[Svetozar Petrović pisao je, 13. septembra 1977. godine, referat za izbor Borivoja Marinkovića za redovnog profesora za predmet Srpska književnost XVIII i prve polovinXIX veka. Ovde navodimo skraćenu varijantu, izostavljajući biografske podatke itd.: „Radovi pokazuju veliku raznovrsnost kandidatovih interesa. Iako su od samog početka njegova proučavanja jasno upućena prvenstveno prema književnim

²⁰ Bez datiranja, pečat: „Port Arthur, jun 18. 1975.”

²¹ Razglednica: „The University of Chicago, Founded in 1890 by John D. Rockefeller, Frank Lloyd Wright’s House”, nije datirana, ali je vidljiv pečat: Chicago, 12. apr.

i kulturnim pojavama XVIII i ranog XIX veka, pojedini njegovi prilozi saopštavaju neku novu građu i o drugim piscima i pojavama: Branku i Njegošu, L. Kostiću, i Lj. Nediću, R. Petroviću i I. Sekulić, D. Šimunoviću i M. Begoviću. Nekoliko puta pisao je o narodnoj poeziji. Iako je za Marinkovićevo istraživanje književnosti XVIII i početka XIX veka karakteristično – gotovo programatsko – bavljenje slabo poznatim, nikako proučenim i sve do njegovih priloga gotovo zaboravljenim piscima i pojavama, više je puta pisao i o Orfelinu, Dositeju, S. Milutinoviću i Vuku. Pored brojnih posebnih priloga, napose bibliografskih, Dositejem i Vukom bavio se i kao priređivač njegovih tekstova. Samo je Dositejev *Život i prikličenje* objavljen između 1961. i 1975. u Marinkovićevoj redakciji (jednom i u njegovom prenosu na savremeni jezik) u sedam što revidiranih što ponovljenih izdanja. Uz ta i druga izdanja popularne namene, za koja je sastavljao predgovore, rečnike i komentare, priredio je III knjigu *Sabranih dela* Dositejevih, izdanja Dositejevih autografa, zanimljiv tematski izbor *Dositej u govoru i tvorbu*. Učestvovao je u priređivanju zbornika uspomena na Vuka, a priredio dva tematska izbora Vukovih tekstova i naročito značajan, po dodacima kojima ga je snabdeo.

Najveći deo kandidatovih naučnih i stručnih radova može se svrstati u neku od pet osnovnih pravaca odnosno krugova delovanja, pa će se prvenstveno ti pravci odnosno krugovi ovde prikazati, sa naglaskom na nekim najznačajnijim radovima a zatim na onim radovima koji prilikom ranijih izbora nisu ocenjivani.

Prvi krug Marinkovićevog delovanja, začet pojedinim studijama već 1957. godine, obuhvata grupu pojava koju smo navikli da nazivamo srpskom građanskom poezijom. Vrhunac su tog rada dve knjige zbornika *Srpska građanska poezija XVIII i s početka XIX stoleća*, koje sadržavaju uvodnu studiju na blizu 100 strana, 500 pesama i opsežan komentar sa prikazom pesmarica i nepristupačnih starih izdanja, kao i s napomenom o pojedinim pesmama. Za ovo delo Marinković je dobio Oktobarsku nagradu Novog Sada, a u referatu na osnovu kojega je izabran za vanrednog profesora prikaz ovog dela zaključen je ocenom po kojoj ono „predstavlja celovit i zaokružen pregled građanske poezije. Fenomenu njene pojave, prostiranja, trajanja, prirode, B. Marinković je prišao kao naučnik svestan težine i složenosti zadatka. Njegovi pogledi i kritički komentari nesumnjivo doprinose uspešnijem rešavanju nekih zamršenih pitanja ove zanimljive i značajne oblasti srpskog pesništva.”

U poslednjih pet godina Marinković nije objavljivao novih radova o građanskom pesništvu. Njegov interes se sada preneo na nove tematske oblasti. U prijavi on ih sâm navodi: monografija o hadži Ruvimu Neškoviću i kritičko izdanje njegovih spisa, prikupljanje i proučavanje Orfelinove prepiske i monografija o njemu, knjiga pod radnim naslovom *Geneza i struktura srpskog putopisa XVII i XVIII st.* Bavljenje poslednjom od ovih oblasti vidi se i iz objavljenih Marinkovićevih radova – stariji srpski putopis predstavlja zato drugi krug Marinkovićevog delovanja koje se ovde može prikazati. Ono je započelo opsežnom studijom o Račanima iz 1969, a nastavlja se nizom manjih priloga u novije doba, pri čemu se ističe Marinkovićev interes za Nikolu Dimitrijevića.

Treći pravac Marinkovićevog delovanja predstavljaju radovi – nekad opsežne monografije a nekad sitni prilozi – koji su posvećeni proučavanju slabo poznatih pisaca XVIII i s početka XIX veka. Svrha je tim radovima da izvuku iz zaborava i pouzdano predstave delo, građansku i intelektualnu biografiju i izvorni kontekst pojave tih ljudi koji, kako Marinković sam zna da kaže, često pripadaju više istoriji nego književnosti ali su, svaki na svoj način, i nezaobilazan deo opšte slike srpske književnosti i kulture toga vremena. Marinković je u ove studije uneo široku obaveštenost i pouzdano poznavanje naših prilika u XVIII i na početku XIX veka, sposobnost da pribavi nepristupačnu građu i pronade zaturen podatak, ali i da proceni važnost te građe i podatka, i kritički razmotri rezultate starijih istraživanja. I sasvim kratki Marinkovićevi tekstovi ove vrste – npr. njegove obrade pojedinih pisaca za *Leksikon pisaca Jugoslavije*, članak o nekom kulturnom radniku, ili mala studija o slikaru i jednom njegovom portretu – dragoceni su prilozi tačnom poznavanju i razumevanju starije srpske književnosti i kulture. Ovim radovima pripada i njegova doktorska disertacija o E. Jankoviću, koja je objavljena u tri dela. O toj monografiji je prilikom Marinkovićevog izbora za docenta rečeno da se njome, ubedljivo posvedočava ona istinska naučno-istraživačka strast koja leži u osnovi celog njegovog rada na proučavanju XVIII i XIX veka, uz nesumnjivu naučnu akribiju i širu obaveštenost o prilikama, uslovima i stremljenjima jednog doba. Treći deo monografije, *Tvoraštvo po srodnosti ili Emanuil Janković*, objavljen 1972, prikazuje redom Jankovićeva dela, najpre njegove popularno-naučne spise a zatim njegovo prevođenje komedija. Marinković kritički razmatra i sve što znamo o izgubljenim delima, kao i o delima koja su se Jankoviću pripisivala ali nisu nikad postojala. Za Marinkovićev je istraživački postupak pri tom karakterističan ne toliko interes za pojedina književna dela kao dela, koliko interes za njihovu genezu i sudbinu. On se pita o motivima i izvornom smislu pojedinih Jankovićevih poduhvata a zatim, naročito pažljivo, prati sudbinu tih dela u književnosti: njihovo mesto u vlastitom vremenu, njihovu publiku, život na sceni, istoriju u kritici, njihove čak moderne prerade (karakter npr. jedne savremene televizijske adaptacije, i odjek te adaptacije u kritici). Iako ovo ispitivanje vodi i do opšte karakterizacije Jankovićeve književne pojave (moglo bi se možda svesti na zaključak: „skromno prevodilaštvo“ a po efektu „presudan zaokret“, tj. uvođenje komedije), njegova je izrazita osobitost i novost upravo u metodički strogom proučavanju sudbine Jankovićevog dela.

Četvrti pravac kandidatovog delovanja čine njegovi bibliografski ogledi o piscima XVIII i ranog XIX veka. Poznat kao vrstan bibliograf, Marinković je već ranije sastavio nekoliko važnih bibliografija (Orfelin, Dositej, Solarić i dr.), a u novije doba pristupio je sistematskom sabiranju bibliografske građe za oko 200 srpskih pisaca XVIII veka. Pod opštim naslovom *Literatura o srpskim piscima XVIII stoleća* ovi se ogledi objavljuju u *Zborniku za istoriju* od 1971. godine; dosad ih je objavljeno tridesetak, a od izbora za vanrednog profesora sedamnaest. Izvan ovog niza objavljena je u dva dela opsežna *Bibliografija orpheliana*.

Poslednji važniji pravac kandidatovog delovanja može se opisati kao proučavanje i sistematsko prikupljanje građe o životu i delu istaknutih istoričara i istoričara

književnosti. Anticipira ga vrlo korisna bibliografija bibliografijâ naših istoričara iz 1970., a ističe se upravo u poslednjim godinama kandidatovog rada. Marinkoviću pažnju privukao je napose I. Ruvarac, čiji rad u opsežnoj studiji prikazuje najpre hronološki sastavljenom bibliografijom a zatim iscrpnom raspravom o tekstovima spornog autorstva, o sudbini pojedinih tekstova, o zamrešenim pitanjima koautorstva (u posebnom radu osvetljava jednu zaboravljenu polemiku Ruvarčevu iz 1885). Na sličan način Marinković je prikazao rad Đ. S. Đorđevića. Baveći se delom Đ. Sp. Radojičića, nastavio je da objavljuje, sâm ili sa saradnicima, dodatke njegovoj bibliografiji i spise iz njegove rukopisne zaostavštine. Sa saradnicima je takođe pripremio bibliografije Lj. Durkovića-Jakšića i V. Nedića. Ovamo pripada i njegova saradnja u pripremanju knjige radova T. Petrović.

Specifični uslovi proučavanja književnosti perioda kojim se kandidat bavi – velika oskudica sakupljene i pouzdano obrađene građe, nepristupačnost i vrlo važnih izvora itd. – odlučno su odredili naučnu fizionomiju kandidata. Ne uzdržavajući se, u nekim svojim radovima, ni od sintetskih književno-istorijskih zahvata, najveći je deo svoga izvanredno velikog radnog potencijala uložio u brojna posebna ispitivanja, prvenstveno biografska, bibliografska i tekstološka. Ne bežeći od proučavanja koje zahteva mukotran sitan rad, sklon da se posveti baš onim pitanjima koja su se u dosadašnjem proučavanju pokazala kao najzamrešenija i najspornija, ili proučavana nikako nisu ni bila, težeći pri tom da svoj zaključak zasnuje što pouzdanije, Borivoje Marinković je dao značajan prilog našem poznavanju srpske književnosti i kulture XVIII i XIX veka.

[] Kandidat sâm u prijavi nije označio javlja li se za mesto redovnog ili za mesto vanrednog profesora. Ceneći rad i kvalitet kandidata u celini, a napose njegov krupan i danas već nezaobilazan doprinos proučavanju naše starije književnosti, predlažem Veću da dr Borivoja Marinkovića izabere za *redovnog profesora* za predmet Srpska književnost XVIII i prve polovine XIX veka.

U Novom Sadu, 13. IX 1977.”]

7.

Novi Sad, 20. XI 1978.

Dragi moj Boro,

iskreno sam se ražalostio saznajući da je umrla Tvoja draga majka. Nisam je poznavao, ali znam koliko si Ti bio s njom vezan, a znam i koliko se u bolesti namučila.

Volio bih da sam mogao da Te vidim i da Ti stegnem ruku, ali kako stvari idu ne znam kad bi to moglo da se ostvari. Želim zato da Ti makar ovako, pismeno, kažem da Nataša i ja učestvujemo u bolu Tvom i Tvoje porodice.

Iskreno, Tvoj Sveto

8.

Allahabad, 8. II 1986.²²

Evo me na mjestu zločina – ovdje sam bio dvije godine prije trideset godina. Danas je tu – na ušću Džamune u Ganges – najvažnije veliko kupanje u rijeci, i čitav je grad kao košnica.

Sve vas troje pozdravlja, Sveto

P. S. [?] – pijem!

9.

Missouri, 25. mart 1987.

Bratski misurijanski pozdravi, Sveto²³

10.

Seul, 7. I 1994.

Draga Ceco, Miro i Boro,

Ovo nije pismo nego naš prilog za vaš kućni naučni skup o Makariju. Prilog, na žalost, nije ni sopštenje ni koreferat nego nekakvo prethodno obavještenje (da se koristi samo u pratećim priredbama): još o svemu znamo vrlo malo; da ne znamo knjige o temi, nije velika nepravilnost, nismo stručnjaci, o tome se od nas i ne očekuje ništa, ali nismo još ništa od materijala ni vidjeli sami ni opipali, a to je ono što se očekuje od nas kao laika a svjedoka (po principu: „da čito - ,odo’’). Nismo još stigli ni na jedno mjesto koje bi bilo za to odlučno važno. Tek sam prekjue, nakon mukotrpnih istraživanja, uspio da utvrdim da u Seulu postoji specijalizovan muzej stare knjige, i saznao mu adresu (svi koje ovdje znamo tvrdili su nam da u Seulu, doduše, ima na stotine muzeja ali da takvog nema), tako da ćemo otići do njega iduće sedmice, na vrijeme za proslavu ali prekasno za ovo pismo. Na ostrvo Kanghwa (čitaj: Kanhua) prijatelji su nas jednom već bili povelili, prije tri mjeseca, ali nas je užasna saobraćajna gužva svratila u Inch’ŏn (Inčhŏn) u riblji restoran na rivi; planiramo ponovo put tamo iduće subote. U manastir Haein (Hä-in) mogli bismo stići kad pođemo u Kyŏndu), ako se ne pokaže da su u pravu naši ovdašnji znanci koji tvrde da turisti nemaju pristupa manastiru, pogotovo ne biblioteci (uprkos onome što ćete na priloženom snimku pročitati).

Umjesto izvještaja o ozbiljnom radu, tj. ’odanju, zato, samo feljton o onome što mi sada iz čorbinih čorba možemo iscijediti o počecima korejskog štamparstva.

Otkad u Koreji traje štampanje po drvenim blokovima na kojima je urezan slog

²² razglednica

²³ Nije datirano, pečat: „Missouri 25. mart 1987’’

(woodblock printing), na kineski način, još ne znamo da li se zna. Po knjigama čovjek nailazi na fotografije pojedinih strana iz tako štampanih u Koreji spisa (najobičnije ilustrovanih budističkih sutra) iz vrlo ranog vremena (najstariji primjer na koji sam naišao je iz 11. vijeka). Najvažniji korejski posao u ovoj vrsti štampe je objavljivanje čitavog budističkog kanona, Tripitake. Od prvog takvog pokušaja za koji se zna, a koji se obično stavlja u 11. vijek, nije ostalo ništa; već pripremljen slog, po kome, valjda, ni jedan primjerak nije bio još štampan, uništili su u jednoj invaziji Kitani, neka vrsta Mađara, ili sličnog nekog drugog zapadnog naroda.

Nov slog priprema se od 1237. na ostrvu Kanghwa, kamo su pred Mongolima izbjegli vladari iz dinastije Koryo (Korjo, po njima evropsko ime za zemlju koja se danas zove Hanguk, ili ceremonijalno malo prošireno). Drvo je uvezeno iz Kine, močilo se onda tri godine u slanoj vodi i tri godine u slatkoj, tri godine bilo zakopano u zemlji a tri se sušilo na otvorenom. Urezivanje je trajalo 16 godina, i tako je pripremljeno – po raznim izvorima – 81.258 odnosno 86.600 blokova sa tekstom na obe strane (na strani prosječno 22 reda po 14 znakova u redu); blokovi su formata, u inčima, 9,5 x 29 x 2,5. Po tom slogu je onda štampana danas slavna Tripitaka Coreana, danas najstariji i najbolje sačuvan potpun tekst budističkih svetih spisa na svijetu, u 6.780 tomova. Sačuvana su tri primjerka štampanog teksta ali je sačuvan i čitav slog. On je, kad su se prilike promijenile i ostrvo postalo nesigurno, prenesen u hram/manastir Haein, u blizini mjesta Taegu (Tägu), na jugoistoku zemlje, i tamo smješten u posebno izgrađenu biblioteku čiji su graditelji, pokazalo se, dobro odmjerili poželjnu vlagu i temperaturu. Tih 400 km prenijele su ga 1488. godine pješke budističke kaluđerice, svaka sa po jednim blokom na glavi.

Sve je to, naravno, samo predistorija današnjeg štamparstva. Najviše šanse danas prevedu u istoriju imali su, izgleda, Kinezi, ali su zabrljali. Oni su neku vrstu pravog štamparskog sloga – nečeg što se slaže (engleski bi se to reklo movable type) – i zamislili, još u vrijeme dinastije Sung, u 11. vijeku; ali zamisao se nikad nije pretvorila u praksu koja bi išla dalje od eksperimenta, bilo zato što su rezbarenje u drvetu previše voljeli, bilo zato što njihovoj potrebi za velikim tiražima nova tehnika nije odgovarala, pogotovo zato što su slog htjeli da rade iz gline. Pravi štamparski slog – movable metal type – stvorili su Korejci, ne zna se tačno kada ali svakako prije 1234 (neki misle: još u drugoj polovini 12. vijeka, drugi: tek kad su vladari iz dinastije Yi Kyu-bo (I Kjo-bo) imao je, zapisano je, prije smrti (1241), 28 primjeraka jedne knjige štampane novim načinom na Kanghwi. Ne zna se koji je metal korišćen za slog za prva izdanja; misli se: bakar; kasnije se koristi bronza. Najstarija danas sačuvana a datirana štampana knjiga je iz 1377. a nalazi se u pariškoj Nacionalnoj biblioteci.

Za vreme dinastije Koryo pravo štamparstvo ostalo je ipak, izgleda, u sjeni štampanja po drvenim blokovima; svakako, ostalo je u sastavu istoga državnog ureda za štamparstvo. Stvar se promijenila sa novom dinastijom, Yi (I). Već prvi kralj nove dinastije 1392. osniva poseban resor za novu vrstu štampe, a drugi, T'aejong (Thädon), objašnjava 1403. da je glavni razlog prihvatanja novog izuma štedljivost: „Da bismo u državi imali dobru upravu, moramo mnogo da čitamo. Budući da je Koreja daleko na

istoku od Kine, knjige se teško nabavljaju. Ako želimo da ih preštampamo, moramo da izradimo nove blokove za štampanje, a to je ogroman posao a blokovi se, uz to, lako lome. Teško tako možemo da štampano sve knjige koje su nam potrebne. Zato odlučujem da se izradi metalni slog od bronzе, tako da možemo da preštampamo svaku novu knjigu do koje dođemo.“ Istovremeno je određen i standardan tip znakova, nazvan kyemi (kjemi), po imenu godine u kojoj je stvoren; slog tipa kyemi, iz 1403, sačuvan je, i to je danas najstariji sačuvan a datiran štamparski slog. Tipovi sloga se poslije toga više puta mijenjaju (već 1434. kyemi zamjenjuje kabin) ili se jednostavno novi dodaju i repertoar širi.

Eto, to je sve što se o tome danas zna. (U Na-dong 107)

Srećnoga vam Makarija svima želi Sveto

Postskriptum, 8. I 1994.

Koliko nauka danas brzo napreduje, vidjeće se po ovome što slijedi. Sasvim neplanirano, švrljajući po gradu, stigli smo danas poslije podne u Nacionalni muzej (to je glavni narodni muzej, ne onaj ranije ovdje spomenut). I tamo vitrina o počecima štamparstva: eto, pro'odasmo. Drveni blokovi su veći, i djeluju impozantnije; sad shvatam i kako se s njima radilo: nasadićao se svaki u par drvenih ručki i onda se, kao pečat, pritiskao na papir. Dobro istrošeni i izmrljani, djeluju i oni kao pravi štamparski slog. Gotovo da shvatim Kineze. Metalni pokretni slog djeluje neuglednije (Radmila, koja je vitrinu, i trenutak prepoznavanja, ovjekovječila kamerom, samo ga je repom snimka zakačila); u stvari, slog k'o slog. Pravo iznenađenje u ovom muzeju bilo mi je nešto treće: cigle sa ispisanim tekstom na tanjoj dužoj strani, i to tekstom koji je služio ili mogao da služi otiskivanju na papir, i takvih papira je nešto sačuvano, a cigala ko đubreta, po principu: gdje god nađeš zgodnu ciglu, tu natpis ureži. Najstarija izložena koju sam zapazio datirana je 5. vijekom.

Чувари колективног памћења²
(Сећање на Боровоја Маринковића поводом једне белешке из књиге
"Скривени свет Владимира Ђоровића")

„Идеалан људски живот немогуће је замислити другачије сем као смењивање појединачног и друштвеног живота, као припадање и у подједнакој мери, бежање.“
Нортроп Фрај

Ако се сложимо са овом тезом великог канадског познаваоца европске и светске књижевне традиције и културе, онда можемо рећи да је Боровоје Маринковић проживео један идеалан људски живот. Већ бавећи се животом и делом Милоша Црњанског, наслу-тила сам да само изузетно снажне индивидуалности, појединци који се чак повремено (или једном засагда) сасвим повуку из друштвеног живота – па уместо да у њему учествују, постају посматрачи „спољашњих“, официјелних културних и институционалних социјалних збивања забележених и вреднованих у савременим хроникама – медији, награде итд.) – могу да постану истински носиоци колективних вредности и највернији чувари националне традиције. Боровоје Маринковић посветио је читав живот ономе што бисмо фукоовским језиком могли назвати „археологијом српске културе“, што је био његов начин супротстављања изузетно снажној и константној ентропијској сили која је, делујући споља али и изнутра, непрестано угрожавала памћење српског народа, његово сећање на своју културну и духовну историју. Такав подухват, који захтева дуготрајно и мукотрпно путовање у историјску прошлост, борбу за очување и бележење сваког, ма како наизглед малог и за игноранте безначајног податка из наше културне и духовне прошлости, има у себи нечег монашког. Монашког, ако се повлачење из света (у којем се као императив поставља стално доживљавање „новог“ и „другачијег“, као и свесрдно неговање несуштинске посебности засноване на таштини и бескомпромисној борбености ега) схвати као истински гест индивидуе окренуте не само себи,

¹ gorana.raicevic@gmail.com

² Да није било свесрдне помоћи Наташе Половине, Светлане Томин и Мирјане Маринковић не би било ни овог текста. Рад је настао у оквиру истраживања вођених у оквиру пројекта 178005 Аспекти идентита и њихово обликовање у српској књижевности које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

већ нечему што је превазилази – култури једног колектива схваћеној као веза са духовношћу целе људске заједнице. Научник са посебном осетљивошћу према сународницима који се по својој трагичној судбини (у историјским околностима захваљујући којима је српски народ током готово читавог 20. века враћан уназад на колективистички импулс жртвовања проливањем крви, а који га је увек кочио да у потпуности развије националну кохезију засновану на осећању симболичке жртве – одрицања од сваке врсте себичности, на солидарности и уважавању рада за опште добро) могу сматрати истинским јунацима српске историјске трагедије, Боровоје Маринковић оставио је дело које је уистину део оне на исидоријански начин схваћене службе духовној заједници народа у коме се родио и чије је мане и пропусте својим радом покушао да исправи и надомести. Истрајући у том послу попуњавања рупа на „излоканим путевима наше културе“, и доказујући опет ону Исидорину тврдњу да „кад се с мишљу прионе ... нема празних гробова и утонулих времена“ (Секулић према Маринковић 2006: 22), професор Маринковић је иза себе оставио књиге који ће злонамерни назвати „позитивистичким“ (мислећи, авај, да је „прикупљање заборављених чињеница посао занатлијски насупрот методама „генијалних“ тумача који ће дело неког писца прочитати у светлу увек нове и помодне књижевне теорије). Прави читалац, међутим, у свему чиме се Боровоје Маринковић бавио, откриће (осим акрибичности и ванредног једноставног и разумљивог језика и стила) усмереност ка питањима, проблемама и темама које нису само значајне, већ имају и кључну, темељну позицију у архитектоници српске књижевности и културе. Нимало случајно, професор Маринковић годинама је откидао од заборава све што је за свог релативно кратког али испуњеног и продуктивног живота урадио у српској науци Владимир Ћоровић (1885-1941), а на чијем су уништењу предано и систематски радила окупаторска администрација Трећег рајха а нешто мање систематски, али можда још успешније, појединци и институције послератне комунистичке номенклатуре. Иако је Боровоје Маринковић своју монументалну студију *Скривени свет Владимира Ћоровића* (2006) скромно сматрао тек малим прилогом за неку будућу синтетичку студију „о стварном Ћоровићевом доприносу српској, балканској, словенској, европској и светској култури, науци и књижевности у бурним временима прве половине XX stoleћа“ (Маринковић 2006: 23), овом приликом покушаћу да покажем колико је кратак пут од наизглед мале белешке до једног од најважнијих питања која се тичу српског националног бића, његовог трагичног историјског постојања, али и могућности његовог трајања и опстанка.

У запису број 101. своје књиге *Скривени свет Владимира Ћоровића* Боровоје Маринковић написао је да је – према драгоценом сведочењу Веселина Чајкановића – Ћоровић „одржао једно данас непознато предавање о народној

песми *Пропаст царства српског* у Новом Саду 24. маја 1925. године. Према Чајкановићу, Ћоровић је том приликом изнео тезу да је та песма настала „у црквеним круговима, под утицајем црквене књижевности и летописа. Отуда је привољење небеском царству и цела идеја о небеском и земаљском царству.“ (Чајкановић 1935. према Маринковић 2006: 299). Настављајући да говори о Ћоровићевом тумачењу ове песме, у следећем одломку (101/а Ћоровић о „небеском царству цара Лазара“) – који се као и претходни односи на активности српског историчара у 1925. години – Маринковић наводи да је овај кратак текст под насловом „Небеско царство кнеза Лазара“ (*Венац*, Београд, 1925. књ XI, св. 3, 189-190), „заједно с још једним, првим, објављеним месец дана раније, припадао [је] пишчевом загонетном спису под насловом *Хагиографски утицаји у народној књижевности*, који никад, у целости није публиковао...“ (Маринковић 2006: 300) У даљем тексту аутор указује на то како су Ћоровићево „уздржано истраживање“ о узроцима због којих се Лазар уочи боја определио за царство небеско, а не земаљско, каснији истраживачи користили без помињања његовог имена, док га је један аутор чак публиковао и као своје откриће. (Маринковић 2006: 300-301)

Доказујући како се није радило о неком „случајном“ увиду, узгредној опаски о чувеној песми из друге књиге Вукове (откривајући изнова своју суверену обавешетеност о Ћоровићевом животу и раду), Боровоје Маринковић наводи и делове из до данас непримећеног текста под истим насловом (Влад. Ћоровић, *Небеско царство кнеза Лазара* – Задужбина. Годишњак IV „Фонда Станојла и Драгиње Петровића“ за годину 1925-1926. Београд, 17-19):

...Наше је тврдо уверење, које се појединачним испитивањима све више утврђује, да је утицај нашег црквеног средњег века, са високо образованим свештенством и сјајним црквеним грађевинама, био много већи него што се обично узима. Ми сви данас добро знамо да је црквена организација Пећске патријаршије извела духовно уједињавање српског народа за време робовања под Турцима; знамо да је, сем верског, вршила и врло велик политички утицај, да су патријарси били вође устанка, да су водили народ у сеобе и сл. Културни утицај свештенства био је, исто тако врло велик, што је, уосталом, сасвим разумљиво када се зна да су свештеници били готово једини писмени људи и да су поглавито они општили са светом ван српског круга, путујући и читајући. Неће, према томе, бити ништа необично ако се утицај црквених схватања буде осетио и у области народне поезије, за коју се некад мислило да је чисто „народно благо“.³

³ Боровоје Маринковић у својој књизи истиче да је Ћоровић, упркос својим свестраним, веома разуђеним и многоструким истраживањима различитих области духовне баштине српског народа, којој је приступао са „радозналошћу озареног детета и ерудицијом научника неспутаног талента“ (455), „имао више љубави, склоности и знања према старијим него према новијим периодима у развиту српске духовности.“ (259) Указујући у својој књизи

Са овим ставом, истиче даље Боровоје Маринковић, у потпуности је сагласно Ђоровићево мишљење изнето у *Историји Југославије* (1933) о кључном утицају српске православне цркве као стожера духовног и националног окупљања српског народа у периоду у којем овај није имао своју државу. Појмови „калуђер и гуслар“, наводи Маринковић Ђоровићеве речи, „ишли су упоредо, они су два најглавнија чиниоца српског духовног живота у време робовања. Није нимало тешко доказати да је, чак, и један велики део наше епске поезије калуђерског порекла, односно производ културе стечене у манастирима... У нас се међутим, догодило нешто што је у основи најближе правом хришћанству, а ипак тако ретко. У нас је, ето, по тим општим схватањима, црква доиста постала народ, а народ црква, истина не у теолошком и моралистичком, него у национално-политичком смислу. Наше православље, ‘српска вера’, постало је оваплоћење наше национално-државне традиције, а наша национална психа дала је митологисаној вери хришћанства извесне елементе правог веровања.“ (Ђоровић према Маринковић 2006: 305)

Циљ овог рада је да се укаже на важност ове Маринковићеве забелешке, али и на значај и тачност Ђоровићевог увида везаног за кључни мит српског националног и духовног идентитета, а који је српски историчар у годинама непосредно после Првог светског рата нужно довео у везу са савременим приликама. Нимало случајно, управо закључујући овај одломак – који се у мору тема и затурених и занемарених биографско-библиографских података о Владимиру Ђоровићу што нам се у овој књизи нуде лако може изгубити и пренебрегнути – Боровоје Маринковић ће и сам проговорити о историјској судбини српског народа, као и о њеној трагичности:

Када се једног дана у миру, у тишини, прочитају сва Ђоровићева релевантна дела и из њих издвоје, систематизују и проуче ауторови често дисонантни погледи на народ, нацију, веру, државност, на прошлост, на будућност, на оно што се морало или на оно што се никако није смело учинити, на све то заједно и на све то појединачно, тек ће се онда, вероватно, моћи сагледати смисао и суштина његовог промишљања о судбоносним темама српског народа, о опстанку и пропадању, о рађању и умирању. И једног и другог било је, не тако ретко, као што се зна, у истим тренуцима, заслугом и нас самих, и вољом других. У томе је трагичност српства до наших дана. (Маринковић 2006: 305)

на „непостојећа, недовршена, необјављена, уништена, недовољно протумачена дела“ Ђоровићева, Маринковић је тако забележио податке о томе да се овај аутор између осталог бавио и утицајима грчког класичног мита на српску усмену књижевности (121), „хисторијским елементом“ у нашој народној епизи (281), те да је чак имао и довршену студију „о постанку нашег епа“ (141) са једне стране, док се, са друге, континуирано бавио и старом српском књижевношћу, тако да је, по неким сведочењима, имао и „готово довршену“ историју наше старе књижевности. (612)

Из ова два кратка одломка јасно је да и Владимир Ћоровић и Боровоје Маринковић косовски мит⁴ виде као фокалну тачку колективног памћења српског народа, као што као подједнако значајну наводе везу усмене народне епике са старом српском књижевношћу. Схвативши, попут Нортропа Фраја, да је стварна функција мита, али и књижевности једног народа (која по овом теоретичару и није ништа друго до мит) „у повлачењу кружнице око човекове заједнице и у управљању погледа унутра, према тој заједници“ (Фрај 1985: 64), ни један ни други нису могли а да управо поводом судбоносне косовске епопеје искораче из „уздржаних“ тумачења овог кључног догађаја српске материјалне и духовне историје, одредивши се за субјективан и емоцијом обојен говор о судбини српског народа, те о перспективи његовог опстанка. У томе, свакако, нису били усамљени.

Од времена Ћоровићевог текста, о песми *Пропаст царства српског* написано је на десетине научних студија. Песмом коју је Лукијан Мушички забележио од слепице из Гргуреваца, нису се бавили само фолклористи. У њихове расправе о старости српске народне епике, те о њеном жаришту и ширењу, укључили су се и сви они истраживачи који су се кроз своју визуру бавили универзалним антрополошким али и историјским и националним задатостима српског народа и његове колективне судбине. Загонетка опредељења Лазаревог за небеско царство, опредељења које је дубоко обележило и одредило не само највреднија дела српске књижевности већ и оно што бисмо назвали колективним сећањем или памћењем, добила је тако различита тумачења која су неретко садржавала и вредносну димензију. Тако су се на једној страни нашли ставови, попут оног који је изнео Миодраг Павловић, да „је опасно примењивати ствари чисто духовног искуства на област историје“. Песник и у многим случајевима прворазредни тумач српске песничке традиције, али и велики познавалац митског, архајског, па дакле и општег антрополошког супстрата човечанства, протумачио је чувени мотив из епске песме као опасну песму сирена: ако јој се не одупре, народ који попут древног епског јунака лута по историјској пучини, може изгубити битку за опстанак. Позивајући се на Фројдове увиде о стваралаштву које је резултат сублимације, дакле одрицања од нагонских порива, њиховим преусмеравањем у интелектуалну и стваралачку енергију, Миодраг Павловић тврди да се исти механизам не може применити и на колективној равни:

⁴ Овом приликом не занима нас онај правац проучавања који је покушао да утврди стварне историјске чињенице везане за Косовску битку и да их разграничи од легенде која се на тим чињеницама изградила. У овој причи полазимо од Андрићевог увида да је у причама и легендама садржана права историја човечанства, односно да се граница између историје и мита брише управо када се бавимо питањима односа једне заједнице према својој прошлости. “I mitovi su figure sećanja: razlika između mita i istorije je nepotrebna. Za kulturno pamćenje nije važna faktička istorija već sećanje. Moglo bi se reći da se u kulturnom pamćenju faktička istorija pretvara u sećanje čime se transformiše u mit.” (Asman 2007: 52)

...ако одрицање у личном животу може довести до сублимације, не значи да национално одрицање, пристајање на пораз, јесте, по аналогији, највећа историјска мудрост једног народа. Као што самоубиство није аскеза него њена супротност, тако и бирање пораза не може донети историјски спас ни данас ни сутра. Није мудрост у бирању пораза, него у бирању врсте победе. (Павловић 2000: 342).

Павловићев став, који се крајем 20. и почетком 21. века прометнуо у подругљиву тезу националних прагматичара о „небеском народу“, делује, став је произашао из индивидуалистичке, мало освешћене а више несвесне жеље за животом, када долази до потпуно неприхватљивог изједначавања порива за жртвовањем и фројдовског нагона за смрћу. Оваква грешка утолико је необичнија што је Миодраг Павловић познат и по својим студијама о феномену жртвовања и жртве, антрополошким расправама сакупљеним у књизи *Поетика жртвеног обреда* у којој се овај аутор бави жртвом као једном од најстаријих обредних пракси својствених свим познатим културама: претхришћанским и хришћанским. Иако се овде Миодраг Павловић не дотиче питања Лазаревог опредељења за царство небеско, из текста у којем га логички и вредносно оспорава, јасно је да и он, али и аутори који су, њему насупрот, о тој одлуци из народне песме писали као о колективном прихватању највиших духовних и моралних вредности, сматрају да се – без обзира на разлоге свесне Лазареве одлуке (оправдање пораза), и без обзира на вредносни став истраживача – у средишту највише тумачене књижевне творевине српског духовног наслеђа налази феномен *жртве* и *жртвовања*. И зато, можемо рећи да управо од односа истраживача према овом феномену зависи и теза коју ће он или она изнети о доминантном и одређујућем утицају, односно слоју, који у песми *Пропаст царства српског* преовлађује, то јест да ли ће нагласити њен обредни, епски (јуначки или витешки) или хришћански аспект. Обредно жртвовање је паганско приношење жртве боговима које треба умилоствити и само у овом случају можемо говорити о “жртвеном јагњету” као свакој невољној и несвесној жртви. Епско, јуначко или витешко жртвовање засновано је на етичком кодексу часне и славне смрти која хероју обезбеђује вечни живот у поезији и уметности. (Јунаци трагедије обично су у исто време спој ове две врсте жртве.) Хришћанску жртву посматраћемо у светлу коренског мита о богочовеку који се жртвовао за спас човечанства.

Стиче се утисак да је, данас, међу истраживачима који се баве усменом књижевношћу превладало мишљење да је претхришћански, индоевропски митски и обредни супстрат, тло у којем је ова песма дубоко укореењена, те да је треба посматрати и тумачити управо у том обредном кључу. Тако, на пример, не оспоравајући утицај Лазаревог црквеног култа и хагиографске литературе на

усмено песништво, а на трагу Чајкановићевих истраживања, у обимној студији *Пракосово* (2002) Александар Лома каже:

Пагански корени представе о „царству небеском“ указују нам да идејна подлога „Пропасти царства српског“ не мора бити хришћанска. Да она то заиста и није, већ да је та песма изданак претхришћанске усмене традиције, доказују два у њој садржана мотива за које нам досадашњи тумачи, који њен настанак приписују књишком надахнућу и црквеној средини, не пружају задовољавајућа објашњења. (Лома 2002: 138)

Не помињући нигде име Владимира Ћоровића када полемише са заговорницима тезе о утицају хришћанских средњовековних списа на кључну песму косовског циклуса, и нудећи детаљну компаративну анализу појединих мотива из наше епске усмене традиције са индоевропском (Махабхарата и др.), Лома тврди да је сваки такав јуначки подвиг, „жудња јунака за небесима и жудња небесима за њима, често са еротичним симболизмом“, те да се освајање рајског насеља на небу (тако што се црква од свиле и скерлета пореди са неком врстом паганског вилинског лебдећег града, чардака ни на небу ни на земљи), врло лако, „без велике стилске и идејне прераде“ да пребацити „из паганског кода у хришћански.“ „Тако је“, закључује Лома, „могло и настати убеђење да је ова кључна песма косовског циклуса настала као одјек хришћанске хагиографске литературе. Пре ће бити да је утицај ишао у обрнутом смеру, од усмене ка писаној књижевности.“ (Лома 2002: 157-158)

Са друге стране, треба поменути и супротно мишљење Наде Милошевић Ћорђевић, која – не поричући да је идеја о царству небеском „идеја о вечном животу до кога се досеже херојском смрћу на ратишту, борбом, ранама задобијеним од непријатеља – идеја епска и старија од хришћанства“ – у тексту „Косовска легенда и српски средњовековни списи“ каже да је у усменој косовској епици ова ипак израсла „на хришћанској идејној основи, свакако не без утицаја средњовековне књижевности, којој, с друге стране, даје плодотворне усмене епске моделе којима располаже.“ (Милошевић Ћорђевић 2000: 22)

Уважавајући тезе поменутих аутора о блискости паганског, епског, и хришћанског схватања жртвовања и жртве,⁵ а не желећи при том да улазим у религиозне и теолошке расправе, покушаћу да одговорим на питање зашто је Ћоровић био у праву и зашто је Боривоје Маринковић инсистирао на значају његове тезе о хришћанској подлози косовског мита.

Бавећи се на другим местима превагом колективистичког односно

⁵ Уз пуно уважавање теза о блискости средњовековне писане (хришћанске) и усмене културе и књижевности које је изнео Арон Гуревич (Gurevič: 1987)

индивидуали-стичког порива у појединим периодима историје српске књижевности, изложила сам тезу да се о томе може судити на основу преобладајућих књижевних мотива сводивих на појмове жртве и ероса. Као што се еротски (сексуални) нагон доводио у везу са себи супротним поривом, тежњом појединца ка смрти, тако се и принцип жртве у најранијој историји човечанства, вероватно устоличио на опште прихваћеном увиду да је смрт предуслов живота. Сви претхришћански митови о смрти и васкрсењу божанства везују се за природни циклус годишњих доба – умирања и поновног рађања вегетације. Жртвовање као обредна пракса увек је колективан чин, а идеја о жртви која служи умилошћењу божанства везује се за остварење добробити заједнице, као и за њен опстанак.⁶ Перцепција везе жртве и колектива, међутим, може да се изгуби када се ова посматра као самосвестан, индивидуални чин, као резултат свесног избора што произлази из епског императива херојске етике оличеног у лозинки: боље јуначка смрт него живот обележен срамотом кукавичлука. Управо у том херојском етичком кодексу, у којем се храброст узима као највиша вредност, као улазница у свет вечног памћења и славе, садржана је и она доза таштине и гордости која нас наводи да о таквом саможртвовању мислимо као о чину моћне индивидуе што за собом повлачи и замагљивање или потпуно губљење осећаја о вези тог изузетног појединца са колективом, са најчешће безличном масом од које се по свему разликује. Управо овако схваћена жртва доминира у херојском свету епске поезије, али обезбеђује и основни мотив драмске радње у трагедији. Тек ће хришћанство, религија заснована на идеји о својевољној жртви бога човекољупца за спас људи оптерећених несавршеношћу и првобитним грехом, поновно у први план истаћи везу између институције жртве и обнављања заједнице – општељудске, хришћанске, али и националне колективности. Жртва Христова је, тако, у потпуној супротности са херојским идеалом, лишена сваке таштине. Она је прометејска по својој суштини, само што се сада, иако је осуђен на страдање, син није супротставио оцу, већ је његова жртва за човечанство део опште узвишене промисли. Тако је вечни живот обећан свим смртницима који се, следећи Христов пут, уједињени у вери, нади и љубави, симболички одричу себе, поштујући ближњег и другог.

Да у песми *Пропаст царства српског* централни мотив јесте мотив жртве, у томе се сви истраживачи слажу. По речима Александра Петрова, овде је у ствари представљен „жртвени обред битке“ зато што се Лазар опредељује

⁶ Пример жртвовања животиња у „примитивним“ културама овако је описао Луј-Венсан Тома: „Ta tesna veza čovek/životinja objašnjava zašto ova poslednja, koja verovatno zamenjuje ljudsku žrtvu paljenicu, postaje žrtva određena da tokom obreda opšti sa bogovima. Ovde srećemo temu *plodne smrti* u pravom smislu reči ... U trenutku molitve i posvećenja, žrtva se javlja kao poklisar vernika i žreca, čak celokupne zajednice koja učestvuje u obredu. Duša, ili vitalni princip životinje, nošena krvlju posutom na žrtvenik i sakralizovana rečima sveštenika, postaje nužni posrednik između vernika i sveštenika s jedne strane i predaka, duhova i Boga, sa druge. Pričest koja zatim sledi – jedenje mesa žrtve „osnažuje“ povezanost grupe, koja nakon toga očekuje oproštaj i blagoslov svetih sila. (Toma 1980: 126)

„за царство небеско и за њега битка постаје жртвени обред.“ (Петров 1991: 98). Али, зашто је важно схватити да се ради о хришћанском а не паганском схватању жртвовања, и зашто стихови из Александриде, који се често наводе као пандан страдању косовских ратника не могу одговарати хришћанском виђењу мартирског жртвовања које јесте херојско, али се не исцрпљује у идеалу вечног живота као „славе“:

*Боље нам је у боју умрети,
него пред Персијанцима бежати,
... боље поштена смрт
него сраман живот.⁷*

Не спорећи да је онај херојски, витешки етос присутан и у великом броју наших народних песама и да у њој има јунака чији се поступци управо у складу са таквим етосом могу и тумачити, треба имати на уму да је, како каже Јан Асман (Assmann, Jann), ритерство као друштвени облик памћења у ствари индивидуалистичко, те да се уз личност витеза-ратника највише везују “lični elementi životnog stila koji se može povezati sa pojmom ‘loose society’: potreba za slobodom, samostalnost, inicijativa, nezavisnost, čast i sl.” (Asman 2007: 284) Косовско предање, сачувано у песми *Пропаст царства српског*, као основни мит културе сећања, памћења које и твори једну заједницу, по својој суштини, као самотворац свест колектива, није могло да чува само такве индивидуалистичке, херојске вредности. У том смислу, *Пропаст царства српског* и јесте и није епска песма: херојство је медијум којим се у будућност преноси једна много важнија и изворнија порука. Истичући свесну жртву Лазара и његових ратника, као и посебан морал који из те жртве проистиче (а који је на нивоу оног колективно несвесног сачуваног управо у народној песми) и Владимир Ћоровић у својој *Историји српског народа* повлачи разлику између нашег епског песништва и других, старијих, епова: “Наша народна епска песма нема ништа песнички лепше, свесрдније осећано, и етички више прочишћено него што је циклус о косовској погибији. *Илијада* је значајна по свом широком епском оквиру и са својим херојским личностима, које су сличне боговима и које често богови и воде, али је њен основни мотив отимачина, увређено самољубље и превара. У *Нибелунзима*, језиво мрачним, полазна тачка је освета. У нашем косовском циклусу основни мотив је свесна жртва и вршење дужности према отаџбини.” (Ћоровић 2005: 183-184)

Ако се, међутим, схвати као хришћанска жртва (утемељена на семантичком центру кружнице која описује значења и функције институције жртвовања)

⁷ Као што се трагедија косовских јунака не може поредити ни са стиховима из Шекспировог *Хамлета* које наводи Светозар Матић: „...за једну ћуд, за сенку славе / Гробницама иду као постељама. (Матић 1968: 11, прев. С. Пандуровић)

– те ако се, на тај начин, у први план истакне хришћански контекст усменог предања, Лазарево опредељење није опредељење за вечни живот гордих јунака, за високо место у сећању потомака, *већ за обнову и опстанак саме те заједнице* који ће обезбедити свесно положени људски животи. Косовска битка, у оваквој перспективи, сагледана је као преломни догађај српске националне историје, као што је то и до данас остала, а Лазарево бирање „пороза“ као избор искупљења и продужења живота заједнице. Појединачна херојска и мартирска смрт, схваћена као жртва, услов је будућег живота колектива, као што је то била жртва Христова. Не ради се, дакле, *само* о свесном саможртвовању (насупротив траженој Аврамовој жртви коју помиње Петров), већ и о томе да косовски јунаци, након причешћа које је прворазредни симулакрум жртвеног обреда (примање тела Христовог), приносе себе као христолику жртву, зарад обнове и продужења живота своје заједнице. Одабир пораза, само у овом парадоксу жртвовања – смрти која даје живот – открива се као једини начин да заједница опстане. То је јасно видљиво у тексту *Повесног слова о кнезу Лазару* патријарха Данила Млађег:

...И како виде овај дивни муж Лазар да се спрема рат, потруди се за Бога и за отачаство своје. Примивши за себи онај мученички глас и огласивши војницима и властели својој, утврђиваше их и јачаше говорећи: „Пођимо, браћо и чедо, пођимо на подвиг који је пред нама, угледајући се на наградодавца Христа. Смрћу послужимо дужности, пролијмо крв нашу, искупимо живот смрћу и дајмо удове наших тела непоштено на сечење за част и отачаство наше, а Бог ће се свакако смиловати на остатке наше и неће истребити до краја род и земљу нашу.“ И тако их укрепи, утврди молитвама. (1970: 113, прев. М. Башић, нагл. Г. Р.)

“Царство српско”, заједница која се већ налази у великим искушењима након наглог суноврата краткотрајне Душанове империје, угрожено неслогом и разједињеношћу српске властеле и великаша, у виђењу народног певача пропало је у бици на Косову пољу, али је сећање на мученичку смрт јунака и самог Лазара, наставило да живи и у вековима ропства, чувајући идеју државности. Или, како је то рекао Светозар Кољевић: „...у срцу опредељивања између ‘небеског’ и ‘земаљског царства’ лежи слутња угрожене људске заједнице да она ипак може духовно опстати док њени појединци задржавају њен, и свој, духовни и морални идентитет.“ Тако ће из ове трагедије, која према овом аутору, у себи има „и неке чудне унутрашње ведрине“ ... „колективни дух, у једном индивидуалном чину [Милошев подвиг], тријумфовати над историјом својом унутрашњом слободом, која ће послати и залог неке магловито далеке, могућне историјске победе.“ (Кољевић, С. 1992: 595-597) Косовску Лазареву жртву, отуда, можемо схватити само као доследну последицу жртвене праксе која смрћу појединаца целом колективу даје нови живот. Она „пуста земља“ после Маричке битке из записа монаха Исаје:

... земља пуста од свега добра: и људи, и стоке и других плодова, јер не бејаше ни кнеза ни вође ни наставника међу људима, ни избавиоца, ни спасиоца, него се све испуни страха исмаилћанског, а храбра срца витешких људи претворише се у најслабија женска срца... (1970: 111, прев. М. Башић)

одлуком и чином витешке погибије Лазара и његових ратника требало је, као у старој келтској легенди о светом гралу, да донесе српском народу ново пролеће и обезбеди му опстанак у вековима који ће доносити нова искушења и нове трагедије. А гледано из перспективе Ђоровићевог савременика и пријатеља Милоша Црњанског, та жртва је имала смисла:

Да је Српство, и кад није имало своју државу, и кад му се под Турцима рушила и црква, ипак сачувало духовно, све атрибуте једне нације, то је једна од најдубљих и најзначајнијих у нашој прошлости појава. Сличних нема. (Црњански 1999: 109)

У светлу ове историјске чињенице рушења цркава, коју помиње Црњански, прогона свештенства и спаљивања светитељских моштију, онај храм „од свиле и скерлета“ не може се тумачити као вилински чардак ни на небу ни на земљи, већ као старозаветна црква-шатор (Излазак). Извесно је да се ради о симболички схваћеној нематеријалној грађевини, која је не случајно црвене, гримизне, боје – жртвена крв је овде први степен на лествици која води у небески Јерусалим.⁸ Тај „шатор“ или „преносиви храм из пустиње“, како то каже Нортроп Фрај, може да представља и симболично ширење хришћанства, али и да, у сенци националне историје, упуту на судбину народа осуђеног на вековне сеобе.

У том смислу, теза Владимира Ђоровића о улози хришћанства, односно православне цркве као кохезивног елемента у формирању колективног

⁸ Да је Боривоје Маринковић имао на уму баш ове консеквенце Ђоровићеве тврдње о утицају хришћанских списа на песму *Пропаст царства српског*, видимо из текста који је баш на овом месту уметнут у књигу *Скривени свет Владимира Ђоровића* и који би требало да нас усмери на ауторова размишљања о истим темама након што је дело које је настајало годинама, па и деценијама, већ штампано (Поступак тако карактеристичан за Боривоја Маринковића показује само колико је посао којим се бавио безграничан и несагледив!) Текст Биљане Јовановић-Стипчевић под насловом „Русална среда у српском рукопису XIII века“ (Београд 1981), иако наизглед нема непосредне везе са овом проблематиком, а поводом празника Преполовљења говори управо о градњи цркве Христове, небеског града. Тако у овом тексту читамо: „Светиња се, осим тога, у Изласку пореди са шатором, битним и изнијансираним појмом у књизи Постања...“ Небески град настао тако што се духовна супстанца ослободила „коначно жртвом, чиме је остварена могућност њеног поновног јављања – епифаније и, потом, обнове.“ и „Духовна супстанца која се ослобађа жртвом, пошто се уградила у симболизам небеске грађевине и спасења....“ (Јовановић-Стипчевић 1981: 245-245). „Симболика којом се исказује да је остварена спона земаљског и небеског, да су жртвом учвршћени земаљски темељи, да је остварена могућност уздицања – враћања небу (Оу), да се најављује светлост највишег реда, да се објављује стварање нове цркве из несазданог духовног елемента, могла би се сагледати као објава уздигнуте Речи, која је нови облик спасења и заштите.“ (249)

идентитета српског народа, као и о хришћанској подлози на којој је израстао косовски мит као фигура колективног сећања мора се прихватити као сасвим оправдана. У том смислу, Лазарево опредељење за царство небеско, не може се, дакле, тумачити као опредељење за “оностраност”, или као негирање живота, већ управо као избор који ће обезбедити онострано, земаљско трајање заједнице косовских јунака. Хришћанство у историји српског народа није у својој основи доминантно платонистичко – тако да у потпуности негира вредност земаљске егзистенције, већ је, иако непрестано окренуто ка духовним вредностима, носилац нормативних темеља једне заједнице која на овим вредностима учи како да поступа и шта да памти. То колективно памћење, како каже Асман “*ide u oba pravca: napred i nazad.*” Другим речима, оно “*ne rekonstruiše samo prošlost, ono promišlja i iskustvo sadašnjosti i budućnosti*” тако да би било “*besmisleno ‘principu sećanja’ suprotstaviti ‘princip nade’*: oba se međusobno uslovljavaju i ne mogu se jedno bez drugog zamisliti.” (Asman 2007: 41) Отуда, Косовски мит, као фундирајућа прича српског колективног идентитета, не може се тумачити као порицање живота већ као његово прослављање. Историјски усуд, међутим, умногоме је одредио преминацију епског и херојског елемента у српском народу, чак и у времену када је за друге народе Европе он постао увелико анахрон и стран оној врсти цивилног друштва заснованом на глорификацији индивидуализма контролисаног правним и административним уредбама о заједничком животу. Херојски, ратнички елемент, тако је суштински обележио и највреднија дела наше духовности и културе, тако да смо најчешће склони да занемаримо њено хришћанско обележје: и у најспиритуалнијем делу српске књижевности, у Његошевој *Лучи микроkozma* сукоб добра и зла обликован је у призорима кржаве и страшне битке – бојишта на ком се одлучује о животу и смрти.

Већ сам напоменула да је Боривоје Маринковић показао да овај „Апологет националне културе није ни могао ... игнорисати раскошно богатство српског усменог фолклора, и оног у стиху, толико и уметничком вредношћу народних песама“, наводећи и речи самог Ћоровића из 1919. године: “*Niko, možda, više od mene koga je ona odgojila u zemlji još živog kulta gusala i koji sam najveći deo radnog vremena utrošio u njezinu studiju, ne ceni etički značaj i umetničku vrednost narodne pesme.*“ (Ћоровић према Маринковић 2006: 130) Дакле, без обзира на то што је, како сам каже, одгојен на народној песми, и што се целог живота бавио изучавањем неког од њених аспеката, аутор Црне књиге о страдању српског народа у Првом светском рату, морао се, попут толиких савременика, посебно усредсредити на питања смисла и сврховитости жртве која са собом повлаче питања обнове заједнице, општечовечанске, али и посебних националних колектива. Међуратна епоха, која се не случајно назива епохом авангарде, и која у себи носи основну идеју рађања једног новог човека, у новом свету

који је или сасвим одбацио или ревалоризовао постојећу традицију, дубоко је обележена полемикама заступника два супротстављена мишљења о томе каква нам је обнова потребна: она унутрашња, духовна („револуција душа“ како је називао Црњански) или насилна, спољашња промена путем социјалних револуција. Нимало случајно, у енглеској књижевности, управо после Великог рата појављује се *Пуста земља* Томаса Стернса Елиота, која у средишту има древну легенду о остарелом Краљу Рибару који влада пустом земљом, што чека на витеза који ће донети свети грал и пробудити ново пролеће. Демијан, главни јунак истоименог романа немачког писца Хермана Хесеа каже: “Свет хоће да се обнови. Мирише на смрт. Ништа ново не долази без смрти.” (Хесе 1964: 197, прев. П. Албала). У српској књижевности у *Лирици Итаке*, Милош Црњански слави пораз и смрт уместо победе, жртву Гаврила Принципа, а не славну прошлост Душана Силног. Иво Андрић у својој раној песми у прози “Победник” такође проблематизује идеју победе: “Ко би рекао да је овако мрачно у душама хероја.” У исто време, лирски субјект *Ex Ponta* усамљени уметник тониокрегеревске осећајности поново је “болом жртве” везан за човечанство “које преко патње иде истини и добру у сусрет.” И један и други, дакле, два можда највећа српска писца 20. века, усвојивши у младости авангардистичке идеје, својим делима говорили су да живот није вредност сам по себи, те да му често више служи одрицање и аскеза него испуњеност и изобиље. У доба у којем је и Исидора Секулић писала да сиромаштво није социјални проблем већ питање “неба и земље” градио је Владимир Ћоровић споменик свом народу. Случај комедијант није дозволио националном барду да доживи нови светски рат, још страшнији, монструознији од првог (у чији освит је подједнако ирационално смрт затекла Јована Скерлића на кога, по ширини замаха, воље за “откопавањем” таме векова Владимир Ћоровић умногоме подсећа). Немачки окупатори, припадници старог народа високе културе, знали су добро да је најрањивији орган у једном народу управо његово културно памћење, па су након рушења Народне библиотеке – институције која то памћење чува – мета постали и списи појединаца као што је то био Владимир Ћоровић. Послератне власти, у складу са новим анационалним колективизмом, радиле су на изградњи новог и другачијег сећања у којем су читави историјски периоди, али и појединци, ако не у потпуности избрисани, а оно прећутани и маргинализовани. У том времену започео је своју “службу” Боривоје Маринковић, супротстављајући се целог живота силама ентропије и заборава, тихо, мукотрпно, монашки, заштићен зидинама храма од књига којима се окружио и љубављу своје породице. Изгубивши веру у институције, професор Маринковић остао је до краја педагог и професор, дајући свакоме за којег се уверио да иде његовим трагом све што је знао и имао, без параде, великих речи и велике помпе. Доживевши ратове 90-их, после којих наступа период екстремног индивидуализма који резултира можда никад до сада виђеним немаром према прошлости и културним вредностима у њој похрањеним, а прогласивши своју монументалну студију о Ћоровићу скицом и уводом у неку наступајућу, коначну

студију о српској култури прве половине 20. века, Боровоје Маринковић поставио је кључно питање: “Ко ће је написати?” Ако га буде, то ће бити само онај који ће наставити његовим путем: аскетским, монашким, уз велика одрицања од привлачних искушења шареног вела 21. века који нас окружује, одвајајући нас као заједницу, колико од прошлости, толико и од будућности, чији би, судећи према оном што у тој прошлост имамо, требало да будемо део.

ЛИТЕРАТУРА (ОСНОВНА):

Маринковић, Боровоје (2006). *Скривени свет Владимира Ђоровића*. Билећа – Гацко: СПКД “Просвјета”

ЛИТЕРАТУРА (СЕКУНДАРНА):

1. Asman, Jan (2007). *Kultura pamćenja* (prev. Nikola B. Cvetković). Beograd: Prosveta
2. Gurevič, Aron (1987). *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos
3. – (1970). Запис Исаије Монаха (прев. М. Башић). *Стара српска књижевност* III. Нови Сад – Београд: Матица српска – СКЗ. 109-111.
4. Јовановић Стипчевић, Биљана (1981). Русална среда у српском рукопису XIII века. *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*. Београд: САНУ. 231-285.
5. Кољевић, Светозар (1992). Ко ме ли се приволети царству? – Битка на Косову у народној песми. *Бој на Косову: Старија и новија сазнања*. Београд: Књижевне новине. 591-604.
6. Лома, Александар (2002). *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: САНУ (Балканолошки институт)
7. Матић, Светозар (1968). Трећи прилог о Даниловом “Слову”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 16/1. 5-14.
8. Милошевић Ђорђевић, Нада (2000). Косовска легенда и српски средњовековни списи. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 48/1. 7-34.
9. Павловић, Миодраг (2000). Момчило Настасијевић. *Есеји о српским песницима*. 307-353.
10. Петров, Александар (1991). Косово – основни српски културни симбол. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 19/1. Београд: МСЦ
11. – (1970). Повесно слово о кнезу Лазару (прев. М. Башић). *Стара српска књижевност* III. Нови Сад – Београд: Матица српска – СКЗ. 113-119.
12. Toma, Luj-Vensan (1980). *Antropologija smrti* I (prev. Z. Stojanović i M. Radović). Beograd: Prosveta
13. Ђоровић, Владимир (2005). *Илустрована историја Срба* II. Београд: Политика. Народна књига

14. Хесе, Херман (1964). *Демијан*. Београд
15. Fraj, Nortrop (1985). *Veliki kod(eks)* (prev. N. Milić i D. Kujundžić). Beograd: Prosveta
16. Црњански, Милош (1999). Спаљивање моштију Св. Саве. *Есеји и чланци* II. Београд – Лозана: Задужбина М. Ц. L'age d'homme. 107-111.

Душанова "Реч уз Законик" и византијска аутобиографска књижевност

Сажетак: Душанова аутобиографска белешка, сачувана само у једном препису *Законика цара Стефана Душана*, представља извор првог реда за познавање и разумевање Душановог царског програма. Отуда је овај спис најчешће био тумачен у контексту владарске идеологије, као документ царске пропаганде. С обзиром на то да је већ утврђена веза између садржаја Душановог *Законика* и византијске законодавне праксе, у раду се, са књижевног становишта, покушава осветлити *Реч уз Законик* у односу према византијској аутобиографској литератури, полазећи од претпоставке да грчки утицаји на српску уметност нису били само у техници, већ и у идејама. Увидом у одабране примере византијских аутобиографских списа и њиховим упоређењем са *Речи уз Законик* запажа се извесан паралелизам у мишљењу и погледу на свет, не само на идеолошком, већ и на књижевном плану.

Кључне речи: аутобиографија, аутобиографски фрагмент, повеља, типик, тестамент, царска идеологија, Немањићи, топос Божје милости.

У Народном музеју у Прагу, у збирци Павела Јозефа Шафарика, под сигнатуром IX C4 (Š16), чува се тзв. Раковачки препис *Законика цара Стефана Душана*.¹ Овај рукопис, који је 1700. или 1701. године у фрушкогорском манастиру Раковцу (прилично невешто, додуше) начинио јеромонах Пахомије², једини је међу више од двадесет до данас сачуваних преписа Душановог *Законика*,³ који садржи Душанову аутобиографску белешку, у литератури познату као *Реч Душанова уз Законик*.⁴

Реч уз Законик од самих почетака научног изучавања измиче прецизним

¹ *Законик цара Стефана Душана (Барањски, призренски, шишатовачки, раковачки, раванички и софијски рукопис)*, Београд, 1997, 283 (опис рукописа: Радоман Станковић).

² Н. Радојчић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* (издао и превео Н. Радојчић), Београд, 1960, 153–154.

³ Прегледан приказ рукописне традиције Душановог *Законика*, са релевантном новијом литературом, у: *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, Београд, 2010.

⁴ О одбацивању сумње у аутентичност списа видети: Ђ. Сп. Радојчић, „’Живота дело’ цара Стефана Душана (аутобиографска царева белешка испред Законика)“, Република, бр. 509 (уторак, 2. август 1955), Београд, 1955, 3; Н. Радојчић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“.

жанровским одређењима, подједнако привлачећи пажњу историчара српског средњовековног права, историчара уметности и историчара књижевности.⁵ Текст је први објавио Г. Магарашевић 1828. године у Српском летопису а потом су се за овај састав заинтересовали и Шафарик, Мајков, С. Новаковић, Зигел, И. Руварац, Флорински, Соловјев, Тарановски, и многи други. Већина изучавалаца, нарочито историчара који су се бавили средњовековним правом, жанровски је одредила овај састав као повељу (Мојков, Флорински, Соловјев, Тарановски,⁶ у новијим истраживањима С. Марјановић Душанић и Бубало)⁷, али било је и другачијих мишљења. Пошто се у Раковачком зборнику ова белешка налази иза текста *Законика*, постоје и недоумице око тога да ли је *Реч уз Законик* требало да буде предговор (увод) или, пак, поговор *Законику*.

Дешавало се чак да поједини истраживачи временом промене мишљење о жанровском карактеру *Речи уз Законик*. Тако је С. Новаковић 1870. године штампао овај састав као „Душаново писмо о законуку“⁸, да би га у следећем издању, 1898. године, издао под насловом: „Цара Душана наредба о законодавној радњи [...]“, очито га сматрајући неком врстом предговора; потом, у расправи „Средњовековна Србија и Римско право“, исти аутор ову белешку одређује као „писмо“, износећи претпоставку да се састав не односи на текст *Законика*, већ на *Синтагму* Матије Властара⁹; о Душановој *Речи уз Законик* и Јиречек је размишљао као о предговору; Руварац га прво назива „поговором“, а онда „поговором или записом“; Зигел га назива само „додатком“, „записом“. За Кашанина овај састав је најпре „увод у Законик“¹⁰, а потом „повеља“, односно, „напис“¹¹, док је за Трифуновића *Реч уз Законик* „врста споја аренге и записа“.¹²

На аутобиографски карактер ове белешке први је скренуо пажњу Ђ. Сп. Радојичић, доносећи у преводу на данашњи језик овај састав као „аутобиографску

⁵ Н. Радојичић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 153. Библиографију радова о Душановом законодавству објавила је Г. Радојичић Костић (*Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Извори српског права XII, Београд, 2006).

⁶ Н. Радојичић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 149–153.

⁷ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997; *Душанов законик* (приредио Ђ. Бубало), 42.

⁸ *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* (издао и објаснио С. Новаковић), Биоград, 1870, XXII–XXIV.

⁹ Душанов *Законик* се, иначе, никада у старим рукописима не јавља сам, већ увек на трећем месту, после *Синтагме* Матије Властара и Закона цара Јустинијана (А. В. Соловјев, *Постанак и значај Душановог законика*, Београд, 2001, 21).

¹⁰ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 2002, 42.

¹¹ Исто, 217.

¹² Ђ. Трифуновић, „Краљ Душан казује о себи“, *Са светогорских извора*, Београд, 2004, 158. Иако већина истраживача сматра да се ради о повељи којом је цар проглашавао ступање на снагу свог *Законика* (неоспорно је да извесна сличност овог документа са повељама постоји, пре свега због тога што он почиње интитулацијом), Н. Радојичић био је сумњичав је према оваквом одређењу, сматрајући да – уколико овај састав јесте повеља – онда је то повеља „нарочите врсте, sui generis“, уз то још и сасвим непотпуна (Н. Радојичић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 153). Ово Радојичићево становиште, чини нам се, у новије време ипак је напуштено.

белешку“.¹³ Иако „сасвим усамљено и веома скромно“¹⁴, Радојичић је оваквим одређењем ипак отворио пут ка могућностима књижевног изучавања *Речи уз Законик*. На књижевну особеност овог текста указује је и Н. Радојичић: свестан да се у овом случају може говорити само о одломцима из аутобиографије, односно о аутобиографском фрагменту, а не о потпуној аутобиографији, Н. Радојичић истиче да би будућа изучавања *Речи уз Законик* требало да иду у правцу расветљавања његове аутобиографске димензије. Стога он намерно избегава прецизно жанровско одређење овог текста, задржавајући формулацију „Реч уз Законик“.¹⁵

Из богате ризнице аутобиографских фрагмената, „личних исказа“ аутора широко распрострањених у различитим жанровима (житијима, записима, натписима, повељама, писмима, тестаментима и др.), многи изучаваоци издвојили су управо Душанову *Реч уз Законик* као најрепрезентативнији текст српске средњовековне аутобиографске традиције, иако уз обавезно подсећање да ова аутобиографска белешка у средњовековној српској књижевности „није цвет без корена“¹⁶, те да се у идејном смислу, у избору мотива и њиховом развијању, овај спис „наслања на целокупну претходну традицију српских докумената“.¹⁷ Овакво гледиште, ипак, прихватљиво је само делимично.

Наиме, аутобиографски фрагменти у српској средњовековној писмености најприсутнији су у повељама¹⁸, најбројнијим документима српске канцеларијске писмености, које су у оно време издаване често и у најразличитијим приликама (приликом ступања владара на престо, при градњи манастира и цркава, приликом даривања појединаца или институција и сл.), будући да су чиниле основ српског средњовековног правног поретка. Истовремено, то су и списи који су се до нашег времена сачували у највећем броју. У поређењу са српским средњовековним повељама, у Душановој *Речи уз Законик* заиста се уочавају одређене сличности (не само у формалном смислу – карактеристична интитулација, устаљени ставови као што је, на пример, помињање предака, већ и на идејно-мотивском плану – топос мира и тишине, рецимо), али контекст у којем тај текст настаје, као и његова основна, функционална сврха, битно су другачији од свега што је у српској писаној традицији овом документу претходило. Ако ни због чега другог, онда због околности у којима је настала, *Реч уз Законик* заиста се издваја међу

¹³ Ђ. Сп. Радојичић, „‘Живота дело’ цара Стефана Душана (аутобиографска царева белешка испред Законака)“, 3.

¹⁴ Н. Радојичић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 153.

¹⁵ По Радојичићевом мишљењу, овај текст је или предговор или, још вероватније, поговор *Законику*, будући да је сврха и једног и другог да истакну основне идеје дела за које су написани.

¹⁶ Н. Радојичић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 161.

¹⁷ Р. Маринковић, „Живота мојега дело. Аутобиографија цара Стефана Душана“, *Светородна господа српска*, Београд, 2007, 259.

¹⁸ *Писах и потписах*, приредила Р. Маринковић, Београд, 1996, 242; Јб. Јухас-Георгиевска, „Природа и функција аутобиографских сегмената у српским повељама од 12. до 15. века“, *Књижевна критика* (часопис за књижевна и естетичка питања), год. XXVII, Београд, 1998, 9.

осталим аутобиографским списима српског средњег века.¹⁹

Пре свега, *Реч уз Законик* (без обзира на то како ће жанровски бити одређена) није самосталан састав, тј. то је документ који се не може тумачити одвојено од текста *Законика*, а *Законик* је по свему јединствена појава у српској средњовековној култури. Стога се и Душанова *Реч уз Законик* од претходних аутобиографских списа разликује барем онолико колико се *Законик* разликује од свих других законодавних докумената српског средњег века. Тиме се, можда, може објаснити чињеница да се у *Речи уз Законик* срећемо са идејом која није присутна (или није толико јасно изражена) у другим српским аутобиографским списима оног времена: да се о догађајима из властитог живота пише с намером да се недвосмислено нагласи своје главно животно дело, сврха живота, ако не крајња, а оно бар и најважнија тачка животног пута. Та мисао ретка је у српским средњовековним повељама, без обзира на то што се у највећем броју њих описују догађаји који су претходили чину оснивања, обнављања манастира и сл., али сам тај чин, који је испраћен издавањем повеље, аутор не описује као врхунац властитог живота.

Другачије примере налазимо у византијским аутобиографским списима. Разлике су, наравно, сасвим очекиване, пре свега зато што су се у Византији развијали други жанрови него у српској средњовековној књижевности. Историографије, хронике, биографије, световна поезија – све су то врсте које у српској књижевности средњег века нису биле неговане, док су у Византији биле изразито популарне. Новија изучавања византијске аутобиографске традиције (међу којима се истичу студије М. Хинтербергера и М. Анголда), проширивши корпус текстова обележених аутобиографским импулсима и на оне који нису примарно књижевног карактера, показала су да су омиљене форме византијске аутобиографске књижевности били предговори типцима и тестаменти,²⁰ па су се и аутобиографски фрагменти тих текстова морали донекле разликовати од оних у српским средњовековним списима.

Аутобиографски „импулси“ у Византији јављају се, дакле, најпре у монашком

¹⁹ Н. Радојчић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 158. Оригинално у погледу иделошких елемената Душанове *Речи уз Законик* у односу на раније повеље из времена Немањиха више пута је истицана у науци. На плану владарске идеологије, овај документ показао се вишеструко иновативним. Штавише, изучаваоци који сматрају да је реч о повељи, означили су *Реч уз Законик* као својеврстан преседан у српској дипломатичкој традицији, ону тачку развоја српске средњовековне дипломатике у којој се перспектива драстично мења: ово, према томе, не би била само прва повеља у немањиховој традицији у којој се виде црте владарског идеала које се могу назвати ритерским и феудалним, већ управо од *Речи уз Законик* Душанове повеље постају све више византијске (С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањиха*, 302, 307). Осим тога, у *Речи уз Законик* Душан говори о својим правима и обавезама, што очигледно сведочи о његовом познавању богате византијске литературе о правима и обавезама једног цара (М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 35).

²⁰ Х. Г. Бек, на пример, у (по његовом мишљењу) скромној византијској баштини аутобиографских текстова као најраспрострањеније облике аутобиографске књижевности издваја аутобиографски епиграм и песму εις εαυτον (песму самом себи), која је настала по узору на Григорија Назијанзина (Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, Београд, 1967, 146).

миљеу, негде од X века, и то као фрагменти предговора (или увода) манастирским типичима, или у уводима тестамената. Функција аутобиографских исказа у овим документима била је више дидактичка него литерарна: аутобиографске белешке оснивача манастира или игумана, наиме, требало да је истакну лична достигнућа, с једне стране као успомену и сведочанство о прошлости, а с друге стране као својеврстан модел, образац или инспирацију за могуће следбенике.²¹ Отуда Хинтербергер с правом издваја „монашку аутобиографију“ као посебан тип аутобиографског казивања у Византији.²²

Према томе, сва правила садржана у једном типичу требало је да буду упутство за досезање узорног живота, а пример таквог живота дат је у уводу типика, у аутобиографској белешци оснивача или ктитора манастира.²³ На тај начин, пример узорног оснивача манастира, ктитора, игумана, било које узорне фигуре, не постаје само модел за подражавање, већ његов живот и буквално и симболички бива уткан у историју заједнице,²⁴ чиме аутобиографски исказ добија и духовну и законску функцију, иако није самосталан.²⁵ У уводним аутобиографским белешкама многих византијских манастирских типика уочљива је готово потпуна идентификација оснивача с манастиром²⁶, као да се читав његов живот своди на тај један једини битан догађај: подизање манастира. Илустративне примере оваквог аутобиографског казивања налазимо, у групи текстова које у периоду од X до XIII века састављају „пионири“ византијског монаштва: аутобиографска традиција најављена је уводом за манастирски типик Атанасија Атонског (970); упечатљив „аутопортрет“ доноси и тестамент Јована Ксеноса (1027), док се у уводу типика за манастир Св. Јована на Патмосу (1091) обликује разуђено и сложено самопредстављање монаха Христодула, његовог оснивача.²⁷

Међутим, чак и када се погледа изван координата манастирског и монашког живота, увиђа се да у већини аутобиографских фрагмената византијских списа постоји тенденција да се фокусира, истакне, увелича један догађај из живота,

²¹ M. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 52 (1998), 228.

²² M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Wien, 1999, 208–230. На који начин је аутобиографски исказ у оквиру ових дела деловао дидактички? За монашку заједницу прошлост игумана манастира, а нарочито његовог оснивача, морала је бити од изузетног значаја; монашка заједница је, уосталом, и очекивала од свог оснивача да на неки начин „сведе животне рачуне“, а увод типика је за то био идеално место. Будући да је манастир морао да остане веран својим духовним циљевима, од оснивача се захтевало да постојање манастира оправда на духовном нивоу. Стога је ктитор у уводу типика морао да јасно представи доказ своје духовне зрелости и прикаже животни пут који га је довео до оснивања манастира (M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, 198–199). На исти начин функционише, на пример, Савино ктиторско житије посвећено Симеону Немањи, које је налази у оквиру Студеничког типика.

²³ M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, 198–199.

²⁴ Исто, 200.

²⁵ Исто, 384.

²⁶ Исто, 198.

²⁷ M. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 228–231.

најчешће повезан са настанком саме аутобиографске белешке: према истом обрасцу као и у случају увода за типике и тестаменте, аутобиограф описује догађаје који су га довели до тренутка у којем исписује свој живот. Тако Никифор Васиلاكис (око 1160. године) оставља аутобиографску белешку у предговору за своја сабрана дела, дајући до знања да смисао властитог живота види управо у чину сабирања својих рукописа.²⁸

Упркос разноврсним примерима аутобиографских исказа, може се рећи да је права, целовита аутобиографија у Византији ипак изузетак, јер највећи број аутобиографских списа нису ништа друго до скице. Као писци потпуних средњовековних аутобиографија обично се помињу само два Византинца: Никифор Влемид и Григорије Кипранин²⁹, ређе Михаило Псел.³⁰ Никифор Влемид, један од најчувенијих учењака из периода после првог пада Цариграда, саставио је две аутобиографије (1264. и 1265. године), које представљају својеврстан спој различитих форми монашких докумената: тестаментa, типика и проповеди³¹, у којима о себи пише као о ктитору манастира, иако без податка о томе о којем је манастиру реч.³² Обема аутобиографијама заједничко је то да писац себе доживљава као инструмент Божје воље.³³ Особена личност међу византијским аутобиографима свакако је и цариградски патријарх Григорије Кипранин (1283–1289), који је аутобиографију саставио у форми пролога својим сабраним делима. Аутобиографски детаљи тичу се пре свега његовог образовања и интелектуалног усавршавања. Занимљиво је да, премда је и сам био оснивач манастира, Григорије то пропушта и да помене, а камоли да тај чин издвоји као

²⁸ Исто, 238.

²⁹ Н. Радочић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 160; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1990 (2. допуњено издање), 26.

³⁰ Овако гледиште формирано је највећма под утицајем Г. Миша, чији је циљ био трагање за античким елементима и вредностима у византијској аутобиографији. Сувише критичан према иновативности и оригиналности византијске аутобиографске литературе, Миш је пропустио да уочи, уврсти и на одговарајући начин интерпретира многе текстове аутобиографског карактера који су вредни пажње, само зато што њихови писци нису опонашали хеленски идеал. Иако Пселову *Хронографију* признаје за аутобиографско дело, Миш му замера управо то одсуство интересовања за опонашање класичног модела. (М. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 227) Анголд овом низу придружује и Јована Кантакузина (Исто, 255), с тим што су Пселова и Кантакузинова аутобиографија, по његовом мишљењу, пре мемоари, са чиме се слаже и Острогорски: за њега је *Хронографија* Михаила Псела „ремек-дело средњовековне мемоарске литературе“ (наведено према: Д. Богдановић, *Предговор* у: Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, 42).

³¹ М. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 247. За Бека, ове Влемидове белешке су биографије у прози „које је Влемид посветио самоме себи у стилу хагиографских енкомија“ (Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, 146).

³² Исто. Занимљиво је да Влемидови аутобиографски списи нису били упућени само монашкој заједници, како би се дало претпоставити, већ и образованој елити која је у оно време управљала црквом и државом (М. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 247).

³³ Иако један од представника „праве“ аутобиографије у Византији, Влемид ипак није имао следбенике, барем не у погледу стила и идеја аутобиографског исказа: „Можда се баш на Влемидовом случају може објаснити један од основних закона литерарног наслеђа: особита наклоност преносилаца не припада ономе што је индивидуално, нипошто ономе што је каприциозно, што је изван уобичајеног реда, него ономе што је опште, што не раскида круг наслеђених представа“ (Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, 145–146).

врхунац или централну тачку свог живота.³⁴

Међу световним лицима у Византији је највише аутобиографа из редова властеле и владара, што би се могло упоредити са околностима у српским средњовековним земљама. Извесна аналогија између српске и византијске праксе уочљива је и у погледу ситуације, односно, контекста у којем неки владар или племић пише о себи. Већ после првог увида у византијске владарске документе искрсава питање: због чега у исправама одређених владарских породица (нпр. Дука и Комниних) недостају аутобиографски садржаји, док су у списима неких других породица (Палеолози и Кантакузини) изузетно заступљени? На ово питање можда и није тако тешко одговорити: они писци који нису писали о себи вероватно нису ни имали потребу да оправдавају или објашњавају свој политички, односно социјални положај.³⁵

С тим у вези, опажа се да је у византијским аутобиографским текстовима, без обзира на то да ли је реч о световним личностима или монасима, често присутан помен Божје милости и подршке, односно, мотив захвалности за Божји благослов. Ова идеја посебно је истакнута и као водећи принцип представљена у аутобиографским белешкама мирјана³⁶, који су све своје успехе и читав свој живот – а нарочито узурпацију власти, када је о владарима реч – објашњавали Божјом помоћу и благословом који их је пратио на животном путу.³⁷

Занимљив пример је Михаило Аталијат, византијски царски чиновник и историчар, који саставља зборник монашких правила за манастир који је основао у Цариграду (1077), као и за прихватилиште при истом манастиру. Увод типика садржи аутобиографско казивање које почиње молитвом, захвалношћу и изразом његове побожности,³⁸ где аутор оснивање манастира представља као ударје Богу за милост коју му је пружио. Иста идеја јавља се и код византијског цара Јован II Комнина, оснивача манастира Христа Пантократора у Цариграду, који у уводу манастирског типика (1136) помиње како му је Бог подарио апсолутну власт, описује различите догађаје из живота у којима му је Бог био

³⁴ M. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 239–240.

³⁵ За разлику од њих, представници других аристократских породица, као што су, на пример, Михајло VIII Палеолог (1259) и Јован VI Кантакузин (1341), иако су оставили сасвим различита сведочанства о себи, били су подстакнути жељом да објасне чин узурпације власти. Ово је, дакако, пракса која је добро позната у српској традицији, још од времена Оснивачке Хиландарске повеље Симеона Немање, преко Дечанске хрисовуље итд.

³⁶ Премда је и за лаике и за монахе оснивање манастира представљало главну сврху живота, ипак постоје извесне разлике између аутобиографских бележака једних и других: док су лаици желели да саставе апологију или барем да дају објашњење свог живота, монаси су били оптерећени својом репутацијом која треба да их квалификује за светитеље (M. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 228).

³⁷ M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, 384. У том контексту, било би занимљиво направити паралелу између византијских аристократских, владарских исправа које садрже аутобиографске фрагменте и одговарајућих докумената из српске традиције, будући да је већ више пута уочена велика заступљеност аутобиографске грађе управо у овом типу текстова (нарочито у српским владарским повељама, чији су уводни делови – аренга и експозиција – богати аутобиографским садржајима).

³⁸ M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, 258.

помоћник (углавном борбе против видљивих и невидљивих непријатеља), питајући се, напоследку, на који начин би могао да се одужи Господу. На тај начин образлаже подизање манастира и оснивање монашког братства које ће Господа прослављати и својим подвижничким животом вратити „дуг“ Господу.³⁹

Аутобиографске белешке цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282) тек последњих година добиле су заслужену пажњу као вредна сведочанства о разноврсној византијској аутобиографској традицији. Реч је о два аутобиографска фрагмента која се налазе у предговорима типикâ за манастире чији је цар био ктитор: у типiku за манастир Светог Димитрија у Цариграду и типiku за манастир Св. Архангела на гори Свети Аксентије у близини Халкедона. Састављајући оба типика на самом крају своје владавине, Михаило VIII Палеолог истиче да не пише да би прославио себе, већ у славу Бога, који га је обликовао као живо биће. Представљајући себе као посланика Божје милости, он нарочито инсистира на томе да до царског достојанства није уздигнут силом, као што говоре оптужбе, већ Божјом руком, те да му је лично Бог, из разлога само њему знаних, ставио у руке кормило царске галије.⁴⁰

У сваком случају, сви наведени примери из византијске аутобиографске књижевности речито сведоче да аутобиографски искази ни за Византинце нису представљали разговор са самим собом, већ да је њихова природа у суштини дијалoшка, те да они настају готово увек из неке потребе, која није само индивидуална и стваралачка. Аутобиографски фрагменти у византијским списима најчешће су у функцији задовољавања неких социјалних потреба, и то или у смислу успостављања модела, односно узора по којем треба живети, или из потребе да се оправда или објасни властити живот (али не самом себи, већ другима). Отуда је за изучавање и разумевање средњовековне аутобиографије неопходно имати увид у друштвени контекст и, пре свега, узети у обзир социјални статус писца, што уосталом, показује и Хинтербергерова класификација византијске аутобиографске књижевности из које се јасно види да је један од основних критеријума управо социјални идентитет писца.

Управо у томе леже додатне могућности сагледавања Душанове *Речи уз Законик* у контексту византијске аутобиографске књижевности. С обзиром на то да је већ утврђена веза између садржаја Душановог *Законика* и византијске законодавне праксе, поставља се питање није ли могућно да је аутобиографски слој *Речи уз Законик*, барем делимично, настао под утицајима византијске

³⁹ „Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople“, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Dumbarton Oaks, Washington D. C, 2000, 737–739.

⁴⁰ „Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of the Archangel Michael on Mount Auxentios near Chalcedon“, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments (edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero)*, Dumbarton Oaks, Washington D. C, 2000, 1215–1216; M. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 242. Ове белешке Михаила VIII Палеолога можда су најбољи пример аутобиографских текстова који су настали из потребе да се идеолошки оправда и објасни легитимитет власти: сва своја достигнућа он приказује као последицу Божје милости и наклоности његових светаца заштитника – архангела Михаила и Светог Димитрија.

аутобиографске књижевности, нарочито ако се зна да је византинизација свих сегмената живота, започета још у Милутиново доба, у освит XIV века, када се „трајније успостављају духовни путеви између Свете Горе, Цариграда и Србије“⁴¹, достигла свој врхунац управо за време владавине цара Душана током које су византијски утицаји бивали очигледни чак и у спољашњим обележјима српског двора и самог владара.⁴² Изучавања културних и књижевних односа између средњовековне српске и византијске традиције осветлила су тек један део ових прожимања, показавши да грчки утицаји на српску културу нису били само у техници, већ и у идејама, те да се запажа извештан паралелизам у мишљењу и погледу на свет.⁴³

Као један од важних фактора у усвајању византијских културних образаца и учвршћивању српско-византијских културних веза често се истиче седмогодишњи боравак Стефана Дечанског и Душана у Цариграду, што се повезује и са њиховим каснијим књижевним стварањем.⁴⁴ Будући да је рану младост провео у Цариграду, Душан је, без икакве сумње, морао добро познавати грчки језик (о томе најбоље говори чињеница да је издавао повеле на грчком), али и византијски начин живота и византијска схватања. С друге стране, он је и из преведених византијских хроника (неке су биле преведене баш у његово време) могао усвојити представу о историји у којој се смењују царства.⁴⁵ Према томе, уколико постоји у средњовековној српској књижевности аутобиографски текст који би требало сагледати у контексту византијске аутобиографске традиције, онда је то Душанова *Реч уз Законик*, и то не само због очигледних елемената византијске политичке и филозофске мисли, већ и због места које овај текст заузима у српској књижевној традицији.⁴⁶

⁴¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд, 2009 (3. проширено издање), 170.

⁴² О византијско-српским везама и византијским утицајима на српску културу и уметност видети: В. Мошин, „Византијски утицаји у Србији у XIV веку”, *ЈИЧ* III, 1–4, Љубљана–Загреб–Београд, 1937, 147–160, и од истог аутора: „Средњовековна Србија и византијска култура”, *СКГ*, LVI, 5, Београд, 1939, 354–365.

⁴³ В. Ђоровић, „Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа”, *Глас СКА*, том LXXXIV, књ. 50, Београд, 1910, 2.

⁴⁴ „Налазећи се у близини Андроника II, Стефан и дечак Душан могли су да упознају најученије људе и најбоље писце и мислиоце Византијског царства. Тако, каснија Стефанова аутобиографска излагања у Дечанској хрисовуљи и Душанова уз Законик настају на основама домаће традиције аренги и нарација, али су стилски обојена и особеностима ових жанрова у византијској књижевности које су неговали познати цариградски писци, међу којима и неки Андроникови савременици” (Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 178–179).

⁴⁵ С. Ђирковић, „Србија уочи царства“, *Дечани и византијска уметност средином XIV века* (зборник радова с научног скупа), Београд, 1989, 8.

⁴⁶ Било је покушаја да се *Реч уз Законик* сагледа и у односу према античком наслеђу. У свом издању Душановог *Законика* Н. Радојчић примећује да се *Реч уз Законик* заснива на одређеној схеми која је уочљива у најранијим делима аутобиографске књижевности (египатским, старовавилонским, асирским....), делима која су у највећем броју случајева представљала аутобиографије владара или моћника. Основни чиниоци те схеме су: име владара, набрајање његових предака и побрајање његових славних дела и заслуга (Н. Радојчић, „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, 158). Значај античких „врста“, реторских жанрова у најужем смислу речи који су се конституисали у оквиру беседничке праксе, и иначе се истиче када се говори о развоју (ауто)биографије. Управо стога, М. Флашар сматра да је европску биографију

У науци о књижевности *Реч уз Законик* више пута је анализирана као једина целовита, потпуна аутобиографија у српској средњовековној књижевности (иако без одговарајућих теоријских образложења и, рекло би се, с приличним упрошћавањима). Кашанин у „уводу“ Душановог *Законика* види „аутобиографију која се може уврстити у најзначајније и најубудљивије странице српске прозе“⁴⁷: „Није се могло са мање речи дати државна идеологија једног друштва и краће испричати историја једног живота, нити боље оцртати личност средњовековног владара“.⁴⁸ Р. Маринковић сматра да је цар Душан, међу многим владарима који су о себи говорили у уводним деловима повеља, једини који је „сачинио и своју потпуну аутобиографију“⁴⁹; она истовремено истиче да је Душан са пуном свешћу исписивао овај аутобиографски текст, назвавши своју исповест „живота мојега дело“⁵⁰. Иако сматра да у српској средњовековној књижевности нема правих аутобиографија, Трифуновић ипак истиче да би „на праву аутобиографију највише личила реч цара Душана уз *Законик*“.⁵¹

У сваком случају, неколико је питања на која се мора одговорити уколико се с књижевног становишта жели тумачити текст *Речи Душанове уз Законик*. Пре свега, да би се идејно и типолошки одредила ова аутобиографска белешка, али и његова функција, неопходно је установити у каквој су тачно вези текст *Законика* и *Реч уз Законик*, као „додатак“ главном тексту.⁵² Затим, уколико прихватимо мишљење да је један од средишњих проблема аутобиографије успостављање

немогуће разумети без претходног познавања античке судске беседе, која је била издељена на подврсте: оптужбу (katēgoria) и одбрану (apologia). У античком судству, наимае, беседников извештај о некаквим спољним околностима и догађајима чинио је онај део излагања у коме су и тужилац и бранилац морали да створе, што објективније, основ своје аргументације, односно, да утемеље саму оптужбу или одбрану. Ту стару схему аутобиографског казивања, наслеђену топику и, уопште, морфолошке црте паганске аутобиографске књижевности, свакако су прихватили и ранохришћански аутори, који су углавном били филозофски образовани у античкој школи. Ипак, у хришћанској аутобиографској књижевности у односу на паганску лако се опажа извесна промена у мотивацији, која се јавља као последица очигледне разлике у вредносном систему што га је неговало хришћанство. Јер циљ ваљаног живота за хришћане више није постизање трајне славе међу потомством или пак примерно остваривање атичких начела неке филозофске школе, већ се тај циљ огледа у нади да су животом, сходно верском учењу, стекли право на вечито блаженство на небу. Ова мисао постаје опште место у епилозима хришћанских аутобиографских текстова. (М. Флашар, „Неки проблеми испитивања античке и старије европске аутобиографске књижевности“, *XVIII столеће (избор из зборника XVIII столеће*, приредио Н. Грдинић), Нови Сад, 2012, 180-181, 189). Ми ћемо, ипак, барем за сада, оставити по страни евентуалне везе средњовековне аутобиографије са античком традицијом.

⁴⁷ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 74.

⁴⁸ Кашанин, занимљиво, интерпретира *Реч уз Законик* као аутобиографски текст, иако исказује сумњу у могућност да га је Душан сам писао и, уопште, да се Душан може убројати у књижевнике (М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 42).

⁴⁹ Р. Маринковић, „Живота мојега дело. Аутобиографија цара Стефана Душана“, 260.

⁵⁰ Исто, 259.

⁵¹ Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 27.

⁵² И Бахтин је, уосталом, упозоравао да аутобиографски и биографски антички текстови нису сами по себи представљали књижевна дела, већ су својом функцијом били везани за друштвену ситуацију.

идентитета⁵³, поставља се питање: на који начин писац (у овом случају цар Стефан Душан) даје смисао властитом животу? Коначно, ако аутобиографија заиста није разговор са самим собом, ако су аутобиографски текстови у средњем веку својом функцијом били везани за друштвену ситуацију⁵⁴, ваља се запитати: коме се писац обраћа, и коме, заправо, он жели да говори о свом животу?

У трагању за одговором на последње питање немогућно је избећи идеолошки оквир. У контексту изучавања владарске идеологије и у различитим покушајима дефинисања идеолошких образаца српског царског програма, *Реч уз Законик* интерпретирана је као повеља у којој се износи „званична верзија Душановог живота“, што значи – извор који недвосмислено припада жанру владарске пропаганде (*res gestae*).⁵⁵ На основу уводних реченица *Речи уз Законик*, које указују на претходни – иначе уобичајени – помен предака у повељама („Тако и ја, унук и син њихов [...]”⁵⁶) оправдана је претпоставка да је овој интитулацији претходила аренга. У том случају (а на основу увида у традицију и карактер српских дипломатичких списа), могао би се, с приличном поузданошћу, реконструисати садржај те аренге: њен циљ свакако је био да да образложење сакралног чина, да објасни и истакне задатке владара, пре свега духовне, тј. његову обавезу да брине о праву и правди.⁵⁷

Поједини изучаваоци Душановог *Законика* значај овог документа видели су и у томе што се у њему јасно истиче циљ да се „новоосвојеним крајевима олакша прелаз под српску хегемонију“.⁵⁸ Ипак, без обзира на Душанове циљеве и стремљења у новонасталом односу према покореним народима, и без обзира на то што Душаново царство прелази оквире националне државе рачунајући, при том, на одређену улогу у светској политици и историји⁵⁹, не сме се пренебрегнути чињеница да су Душанов *Законик*, као и *Реч уз Законик*, писани на српском језику, па нема сумње да је овим документом Душан желео да се представи домаћој публици.⁶⁰ С друге стране, сама *Реч уз Законик* јесте свечани документ који је имао посебно значење за идеологију владара, самим тим што је

⁵³ A. Zlatar, *Ispovijest i životopis. Srednjovjekovna autobiografija*, Zagreb, 2000, 75.

⁵⁴ Исто, 70.

⁵⁵ С. Марјановић-Душанић, „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, ПКЈИФ, књ. LXV, св. 1-4, 1999-2000, 4.

⁵⁶ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* (издао и превео Н. Радојчић), 142.

⁵⁷ У овој аренги, дакле, свакако је морао бити заступљен мотив тзв. „праведног судије“ (*iustus et bonus*), који спроводи закон на земљи уз помоћ божанских закона и на тај начин припрема своје хришћанске поданике на коначни суд (С. Марјановић Душанић, „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, 11)

⁵⁸ *Законик* је новим поданицима требало да покаже како „нови цар није никакав варвар ни узурпатор“, већ владар који ће умети да сачува многовековну културу освојених крајева (А. В. Соловјев, *Постанак и значај Душанова законика*, 33). Одређење новог царства као „православног“ у идеолошком смислу свакако је занимљиво, јер открива универзалистички карактер нове државе која настаје на идеолошко-сакралној основи, а не етничкој или политичкој (С. Марјановић-Душанић, „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, 15).

⁵⁹ Ф. Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад, 1926–1931, 5–6.

⁶⁰ С. Марјановић-Душанић, „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, 4.

представљала право цара да доноси законе.⁶¹

На основу садржаја Душанове аутобиографске белешке у науци се одржало мишљење да је и сам цар у *Законику* видео најзначајније дело свог живота, круну својих владарских напора и подвига.⁶² Да би се могао схватити врхунски чин издавања *Законика*, који припада само цару (!), било је потребно да се његов живот представи у целини, како би се видело да тај живот и није ништа друго до припрема за највиши подвиг једног православног цара. Дакле, из потребе за моралним успостављањем једног таквог свечаног документа какав је законик српске државе произлази и јавно излагање читавог живота, дела и схватања поглавара те државе и аутора њеног правног устројства. Слично византијским аутобиографима, Стефан Душан је, образлажући издавање *Законика*, изнео своје мотиве за тај чин, представио онај део свог живота који је у непосредној вези с настанком документа⁶³, потврђујући тако тезу да аутобиографија освешћује и обзнањује само оне догађаје који су животу дали значај и смисао.⁶⁴

Посматрајући распоред и функцију аутобиографских података у *Речи уз Законик*, могло би се рећи да се Душаново приповедање о властитом животу концентрише око три главна догађаја: битке на Велбужду, сукоба с оцем и крунисања за цара. У опису битке на Велбужду препознати су елементи који су могли бити преузети из витешких романа. У томе би била оригиналност Душановог казивања,⁶⁵ јер сачуване повеље и слични документи канцеларијске писмености из времена Немањића углавном не одају црте владарског идеала које бисмо могли назвати ритерским и феудалним,⁶⁶ нити инсистирају на мотиву идеалног владара–ратника.⁶⁷ Овде је, међутим, мотив победника јасно назначен кроз низ детаља и формулација којима Душан истиче своју личну заслугу за тријумф у бици: „И ми сабравши војнике отачаства нашега, које сам ја припремио за борбу, око петнаест хиљада, [...] И тако навалисмо на њих и милошћу божијом победисмо их све победом великом“.⁶⁸

Иако у приличном броју својих повеља Душан помиње оца (на шта га, уосталом, обавезује обичај позивања на претке), *Реч уз Законик* један је од три

⁶¹ Исто, 6. Средњовековни правници, наиме, сматрали су да је законодавство искључиво атрибут цара, и према тој концепцији само је цар могао да проглашава правна правила која су се називала „законима“ (С. Шаркић, „Идеја Рима у мисли и делу цара Душана“, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 40, св. 1, Нови Сад, 2006, 65).

⁶² Р. Маринковић, „Живота мојега дело. Аутобиографија цара Стефана Душана“, 259.

⁶³ Исто.

⁶⁴ М. Angold, „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, 242.

⁶⁵ Р. Маринковић сматра да се овај део *Речи уз Законик* може довести у везу са недовршеним Житијем краља Душана у Даниловом зборнику, чији су одређени делови писани стилем витешких романа. (Р. Маринковић, „Живота мојега дело. Аутобиографија цара Стефана Душана“, 261).

⁶⁶ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 302.

⁶⁷ Изузетак би биле повеље Стефана Дечанског.

⁶⁸ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* (издао и превео Н. Радојчић), 143.

документа у којима се осећа Душаново неодобравање очевих поступака.⁶⁹ Као што је то углавном случај у средњовековној књижевности, за свако зло оптужује се ђаво, за сваки поремећај у међуљудским односима криви се ђаволско деловање: „[...] ђаво, пође и развеја лукаве речи своје ђаволске посред људи отачаства нашега. Брижнога начинише због мене родитеља мога, и тако га раздражише на мене, као да уопште не буде имена мога, ни живота [...]“.⁷⁰

Чини нам се да је Душан овде на занимљив начин призвао једну од опсесивних мисли средњовековног човека – мисао о пролазности живота. Коначност и ограниченост властитог живота Душан спознаје у чињеници да се његов отац понашао према њему као да не постоји, „као да уопште не буде имена мога, ни живота“. Иако је мотив пролазности живота (у складу са главним мотом средњег века – *emento mori*) изузетно распрострањен у српској средњовековној књижевности, ретки су примери у којима се он на овај начин везује за човеково индивидуално постојање, за егзистенцију одређеног појединца.⁷¹

Потом Душан активира одговарајућу библијску паралелу: своју ситуацију пореди са причом о старозаветном Јосифу.⁷² Иако би се од аутобиографског исказа очекивало да у први план истакне индивидуалне особине, а не типске, давање смисла властитом животу преко одговарајућег модела светачког живота у средњовековним аутобиографијама било је сасвим уобичајено. Средњовековни верник је свој живот видео као аналогију једног туђег живота, али не било чијег, него репрезентативног, узорног, светачког живота, и свој идентитет је градио, између осталог, на тим основама.⁷³ Више од поређења са старозаветним Јосифом пажњу привлачи паралела са Константином Великим. Стефан Душан је у *Речи уз Законик* обзнанио сопствено поистовећење са родоначелником хришћанског царства и највишим узором средњовековних владара на пропагандно–политичком плану. Премда су то чинили и његови преци, Душанова идентификација с Константином Великим је и идеолошки и политички утемељенија.⁷⁴

Нарочито занимљив литерарни слој овог списка открива се у одгонетању на који начин цар Душан даје смисао властитом животу, односно, на који

⁶⁹ Поред *Речи уз Законик*, овакав Душанов став према оцу присутан је и у повељи за цркву Св. Николе у Добрушти и у повељи за цркву Св. Николе у Враћи (С. Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, ССА, бр. 4 (2005), Београд, 2005, 81).

⁷⁰ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* (издао и превео Н. Радојчић), 143.

⁷¹ Свест о пропадљивости и пролазности земаљског живота у српској књижевности средњег века обично се исказивала кроз уопштене формулације, попут оних у првим двома Хиландарским повељама.

⁷² О Јосифу као библијском типу неправедно кажњеног праведника и честој употреби ове библијске паралеле у српској средњовековној књижевности видети: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 210–216; Такође видети: Ж. Вујошевић, „Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана“, ССА бр. 2 (2003), Београд, 2003, 227–249.

⁷³ А. Zlatar, *Ispovijest i životopis. Srednjovekovna autobiografija*, 75.

⁷⁴ О идентификацији Стефана Душана са ликом Константина Великог детаљно пише С. Марјановић-Душанић, уз преглед релевантне литературе на ову тему. Види: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 221–222, 272–273, 299, 302–304, 307.

начин је он ове сегменте свог живота (битка на Велбужду, сукоб с оцем, „прелазак“ с краљевства на царство) представио као кључне. У том контексту пажњу опет привлачи једно опште место: топос Божје милости. Идеја Божје милости, како смо видели, изузетно је заступљена у свим врстама византијских аутобиографских текстова, али није непозната ни српској средњовековној књижевности. Напротив, у уводним деловима српских повеља честе су формуле захвалности Божјем милосрђу.

Божја милост у *Речи уз Законик* представља, без сумње, идеолошки печат: није то ни први ни последњи пут да се овај топос јавља у служби владарске пропаганде: ради се о добро познатом и испробаном начину да се у хришћанском учењу нађе оправдање за крунисање које је у стварности било узурпација власти.⁷⁵ Оно што је код Душана, условно речено, другачије у односу на претходну српску аутобиографску традицију јесте наративни поступак, „уграђивање“ топоса у саму структуру аутобиографског исказа, чиме се постиже да ова идеја превазилази своје уобичајено идеолошко значење. Душан је све догађаје из свог живота које је сматрао важним означио управо Божјом милошћу.

Он најпре у интитулацији себе назива „милошћу и помоћу божијом самодржавни цар“⁷⁶, што је својеврстан преседан у односу на византијску праксу, јер је помен Божје милости као додаток царској титули у Византији сасвим неуобичајен⁷⁷; затим следи слика мирног и тихог живота у отачаству, који аутор такође схвата као резултат Божјег деловања, па живот живи славећи и хвалећи Бога; потом се каже да, када је његову државу напало седам непријатеља „не хтеде милосрђе божије намере њихове тако остварити“⁷⁸, те их је српска војска победила „милошћу божијом“⁷⁹ (реч је о бици на Велбужду); Господу Душан захваљује и на томе што је постављен за краља, а милости Божјој што је премештен с краљевства на царство.

С обзиром на дугу традицију и фреквентност употребе, те на примарну идеолошку функцију овог топоса, Божја милост, дакако, може се интерпретирати као „празна, куртозна формула“, средство етикеције, опште место које није испуњено никаквим посебним значењем, као доказ више да је „једна од основних идеја политичке филозофије средњовековних Срба идеја о Богу као апсолутном политичком фактору“⁸⁰. И то не би било сасвим неоправдано. Ипак, начин на који је овај мотив уведен у сам текст *Речи уз Законик*, начин на који он дефинише структуру читавог текста открива много више. Јер сваки пут када

⁷⁵ С. Шаркић, „Идеја Рима у мисли и делу цара Душана“, 61. Пошто је Стефан Душан 16. априла 1346. крунисан за цара без сагласности цара Ромеја и цариградског патријарха, он је у својим актима истицао, у маниру оног времена, да се све то догодило не његовом жељом, нити силом, већ Божјом вољом.

⁷⁶ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, (издао и превео Н. Радојчић), 142.

⁷⁷ С. Марјановић-Душанић, „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, 6.

⁷⁸ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, (издао и превео Н. Радојчић), 143.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд, 1997, 121.

помене интервенцију Божје милости, Душан говори о наставку свог живота у радосном прослављању Бога.⁸¹

Јасно је, према томе, из Душановог излагања, да је за сваком „акцијом“ Божје милости следила одговарајућа „реакција“, да између Бога и цара, као његовог експонента на земљи, постоји реципроцитет. Овде, очито, није реч о једносмерној релацији, нити о Душановом самопредстављању као пасивног инструмента у Божјим рукама: Душан с Богом има одређени однос. У *Речи уз Законик* цар не само што настоји да тај однос истакне, већ – чини нам се – читав свој живот (или барем онај део живота који сматра вредним приказивања) представља кроз свој однос с Богом.⁸² Зато се не бисмо могли до краја сложити с мишљењем да су у *Речи уз Законик* Душанова ратничка срећа и проглашење царства „природни резултат његове богоизабраности“⁸³ (јер та теза укључује само идеолошки слој текста), већ пре резултат његовог узајамног односа с Богом, при чему је издавање *Законика* последња царева „реакција“ на Божју наклоност.

Идеју о томе како владар треба милост добијену од Бога да испољава као љубав према отачаству Душан је артикулисао и пре *Законика*, у повељи за манастир Св. арханђела Михајла код Призрена (1347/1348). У уводном делу ове повеље, чија аренга, иначе, и по дужини и по иновативности представља изузетак у српској средњовековној дипломатичкој пракси, топос Божје милости Душан такође развија до идеје о односу човека и Бога. У Арханђелској повељи јасно је изражена мисао да је Божја милост дар на којем треба узвратити.⁸⁴ У немањићким повељама ова мисао је овако јасно експлицирана још само код

⁸¹ Колико нам је познато, овакво представљање властитога живота као „производа“ Божјег деловања које се манифестује као низ благослова, јавља се још само у спорној Улијарској повељи (која се једно време погрешно приписивала краљу Милутину) и у Дечанској хрисовуљи (1330/1331), евентуално, иако у нешто неубедљивијој форми, у Хиландарској повељи Симеона Немање.

⁸² У светлости Душанове намере да себе представи као „Новог Константина“ занимљиво би било подсетити се да је Евсевије Кесаријски, први историчар хришћанске цркве и састављач „краљевског огледала“ за Константина Великог, у говору који је одржао 335/336. године на прослави тринаестогодишњице Константинове владавине, као једну од посебних врлина цара Константина истакао његову посебну, блиску, пријатељску везу с Богом: Константин је везу с Богом остварио преко божанске речи – Логоса, чији је био тумач. Од идеалног владара Евсевије је очекивао, поред мудрости, доброте, праведности и побожности, нарочито и пре свега, квалитете филантропа. Он управо и хвали Константина Великог због опонашања божанске филантропије (D. M. Nicol, „Byzantine Political Thought“, *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*, Cambridge, 1988, 51).

⁸³ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 221–222, 272–273, 299, 302–304, 307.

⁸⁴ „Али ти, Владико Царе човековљупче, избавио ме јеси из јаме преисподње, и благоизволео јеси да будем наследник отачаства мојега, као светих мојих родитеља и прародитеља корен, њихова грана и изданак јединородни прародитеља мојих; и поставио ме јеси на престолу отачаства мојега, и достојна свему што стекоше прародитељи моји, и богодарованим венцем краљевства српског венчан бих на царство. Ја, Стефан, Богом помиловани и Богом просветљени цар и самодржавни, свих српских и поморских, и грчких земаља, са благочастивом и христољубивом мојом супружницом кир Јеленом, и са богодарованим нам сином краљем Урошем, веселећи се душом и телом због божаственог дара што ми га даде Владика мој Христос, шта да ти дам, Владико мој човековљупче, за све што ми даде, јер пала ме подиже и мртва оживе?“ („Арханђелска повеља“, превео Д. Богдановић, *Задужбине Косова*, Призрен–Београд, 1987, 345–346).

Стефана Дечанског⁸⁵, док се у већини других списа каже да се дар Господу прилаже као залог за опрост грехова. У *Речи уз Законик*, овај поступак се усложњава: милост примљену од Бога Душан враћа отачаству преко свог најважнијег животног дела – *Законика*, који почива на учењу да је закон изнад цара.

Однос са Богом који подразумева узајамност, и у којем се на Божју милост као на дар одговара одређеним ударјем, има и своје идеолошко и филозофско образложење: претпоставља идеју о томе да је Бог једини апсолутни суверен, а да је сваки земаљски владар само привремен, секундаран и услован, и да вреди само уколико је у складу са примарним Божјим доминатом.⁸⁶ Ипак, сазнање условности и ефермености у овоземаљском животу у Душановој *Речи уз Законик*, видели смо, не односи се само на његов јавни, владарски живот, већ и на његов лични живот – у оном делу у којем говори о томе како се отац односио према њему као да његовог живота није ни било. Коначно, и сам чин писања аутобиографије подразумева индиректно признавање пролазности живота, досезање одређене тачке из које се на властити живот гледа уназад. Пишући о свом животу, Душан у властитој прошлости идентификује тренутак када његовог живота, макар и само симболички, као да није било. Он, дакле, саставља „живота мојега дело“, као објашњење животног пута који га је довео до главног животног дела, али, истовремено, и као истинито сведочанство о постојању властитог живота. *Реч уз Законик*, према томе, ако и јесте званична верзија Душановог живота, а то значи израз његове персоне, његове јавне личности, она је, ништа мање, и израз његовог ега, његове индивидуалности.

На основу свега до сада истакнутог, намећу се најмање два закључка о могућној повезаности Душанове *Речи уз Законик* са византијском аутобиографском књижевношћу. Прво, увидом у главне идеје и мотиве византијских аутобиографских бележака и фрагмената, те природе њихове везе с главним деловима текстова у оквиру којих су настајали, сматрамо да је

⁸⁵ „Ја, пак, грешни, свагда се дивећи толиком Божјем дару, размишљајући душом и телом и свим умом, дан и ноћ, чиме да узвратим Господу Богу мојему и Пречистој његовој Матери – не знам.“ („Призренска повеља“, превео Д. Богдановић, *Задужбине Косова*, 325). Овим се повељама могу придружити и Душанове повеље на грчком језику, у чијим се аренгама чин издавања повеље и подизања манастира објашњава као захвалност Богу или Богородици, на пример, у Душановој повељи братству манастиру Ватопеду: „Пошто сам многе и велике дарове уживао од пресвете моје владичице и Богоматере, а пошто сам и све што имам, засновао на заступању и помоћи Њезиној, те због тога дугујем Њој многа ударја, – и то као дела доброчинства, а пошто сам и сада постао удостојен помоћи заузимања Њезиног, и према врућој мојој тежњи, постојећој од давних времена, дошао на Свету Гору и поклонио се Њој у часној обитељи посвећеној Њеном имену и названој Ватопедској; (то због поменутих њених доброчинствава према мени, а уједно и из љубави коју су одискона имали и исказивали према овој часној обитељи славни и блажени преци царства ми, а и из жарке љубави коју лично осећа царство ми према овој обитељи, дарује јој и поклања царство ми ово златопечатно слово, којим заповеда и наређује“ (*Грчке повеље српских владара*, приредили и превели А. Соловјев и В. Мошин, Београд, 1936, 140–141). Иако су Соловјев и Мошин утврдили да формуле српских аренги нису преузете из византијских, чињеница је да се идеје исказане у аренгама грчких повеља српских владара не разликују од оних у аренгама византијских и српских повеља тог доба.

⁸⁶ Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, 121.

Душанова аутобиографска белешка уз *Законик* (без обзира на то да ли се ради о повељи, предговору или каквој другој врсти „додатка“), свакако претходила тексту *Законика*. С друге стране, пишући о себи и својој прошлости, Душан описује догађаје који су га довели до кључног тренутка живота, у којем он ствара своје најважније животно дело, дело које дефинише сврху његовог постојања и које истовремено представља захвалност Богу за милост коју му је пружио.

Како је ова мисао до краја артикулисана само у повељама Стефана Дечанског и цара Душана, чије би се ослањање на византијску баштину лако могло објаснити тиме што су део живота провели у Цариграду, чини нам се разложном претпоставка да *Реч уз Законик* из византијске књижевне традиције баштини управо учење о специфичном односу између Бога и човека.⁸⁷ Према том учењу, Божја власт над човеком не огледа се у томе да је човек ствар којом Бог манипулише, већ саговорник у дијалогу с Богом, у којем се на Божју милост и заповести одговара побожном захвалношћу или непослушношћу.⁸⁸

Литература:

- Аверинцев, Сергеј С.: *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд, 1982.
Бек, Ханс Г.: *Путеви византијске књижевности*, Београд, 1967.
Богдановић, Димитрије: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд, 1997.
Вујошевић, Жарко: „Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана“, ССА бр. 2 (2003), Београд, 2003, 227-249.
Грчке повеље српских владара (приредили и превели Александар Соловјев и Владимир Мошин) Београд, 1936.
Душанов законик (приредио Ђорђе Бубало), Београд, 2010.
Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд, 1987.
Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. (издао и објаснио Стојан Новаковић), Биоград, 1870.
Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. (издао и превео Никола Радојчић), Београд, 1960.
Законик цара Стефана Душана (Барањски, призренски, шишатовачки, раковачки, раванички и софијски рукопис), Београд, 1997.
Zlatar, Andrea: *Ispovijest i životopis. Srednjovjekovna autobiografija*, Zagreb, 2000.
Јухас-Георгиевска, Љиљана: „Природа и функција аутобиографских сегмената у српским повељама од 12. до 15. века“, *Књижевна критика* (часопис за

⁸⁷ Уосталом, Арханђелска повеља и *Реч уз Законик* су већ оцењени као документи који су, у односу на остале документе Душанове канцеларије, по својим карактеристикама највише византијски (С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина*, 307).

⁸⁸ С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд, 1982, 93.

- књижевна и естетичка питања), год. XXVII, Београд, 1998, 7–23.
- Кашанин, Милан: *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 2002 (2. издање)
- Маринковић, Радмила: *Светородна господа српска*, Београд, 2007 (2. допуњено издање).
- Марјановић Душанић, Смиља: „Елементи царског програма у Душановој Повељи уз Законик“, Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор, књ. LXV, св. 1-4, 1999-2000, 3–20.
- Марјановић Душанић, Смиља: *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997.
- Марјановић Душанић, Смиља: „Повеља краља Стефана Душана поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиланадару“, ССА, бр. 4 (2005), Београд, 2005, 65–89.
- Мошин, Владимир: „Византиски утицаји у Србији у XIV веку“, Југословенски историски часопис III, 1–4, Љубљана–Загреб–Београд, 1937, 147–160.
- Мошин, Владимир: „Средњовековна Србија и византиска култура“, Српски књижевни гласник, LVI, 5, Београд, 1939, 354–365.
- Писах и потписих (Аутобиографске изјаве средњег века)*, приредила Радмила Маринковић, Београд, 1996.
- Радојичић, Ђорђе Сп.: „’Живота дело’ цара Стефана Душана (аутобиографска царева белешка испред Законика)“, Република, бр. 509 (уторак, 2. август 1955), Београд, 1955, 2–3.
- Радојичић, Никола: „Реч цара Стефана Душана уз његов Законик“, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* (издао и превео Н. Радојичић), Београд, 1960, 147–162.
- Радојичић Костић, Гордана: *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Извори српског права XII, Београд, 2006.
- Соловјев, Александар В.: *Постанак и значај Душановог законика*, Београд, 2001. (прештампано издање).
- Тарановски, Феодор: *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад, 1926–1931.
- Трифуновић, Ђорђе: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1990 (2. допуњено издање)
- Трифуновић, Ђорђе: *Са светогорских извора*, Београд, 2004.
- Трифуновић, Ђорђе: *Стара српска књижевност*, Београд, 2009 (3. проширено издање).
- Ћирковић, Сима: „Србија уочи царства“, *Дечани и византијска уметност средином XIV века* (зборник радова с научног скупа), Београд, 1989, 3–13.
- Ћоровић, Владимир: „Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа“, Глас СКА, том LXXXIV, књ. 50, Београд, 1910, 99–171.
- Флашар, Мирон: „Неки проблеми испитивања античке и старије европске аутобиографске књижевности“, *XVIII столеће (избор из зборника XVIII столеће*, приредио Н. Грдинић), Нови Сад, 2012, 158–190.
- Шаркић, Срђан: „Идеја Рима у мисли и делу цара Душана“, Зборник радова

- Правног факултета у Новом Саду, бр. 40, св. 1, Нови Сад, 2006, 53–71.
- Angold, Michael: „The Autobiographical Impulse in Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 52 (1998), 225–257.
- Hinterberger, Martin: *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Wien, 1999.
- Nicol, Donald M.: „Byzantine Political Thought“, *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*, Cambridge, 1988, 51–79.
- „Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokratorin Constantinople“, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Dumbarton Oaks, Washington D. C, 2000 725–781.
- „Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of the Archangel Michael on Mount Auxentios near Chalcedon“, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments (edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero)*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2000, 1207–1236.

*Опширно синаксарско житије светог Симеона у Ђоровићевом препису
из манастира Завале*

Проучавајући у ширем захвату богату оставштину Владимира Ђоровића, професор Боривоје Маринковић је као нико до сада са несвакидашњом преданошћу, упорношћу и љубављу успео трагачки да сагледа његове бројне необјављене радове и да скрене пажњу на њихов значај. Две књиге професора Маринковића посвећене Ђоровићевим радовима који су настајали и нестајали, присвајани, остајали недовршени, затечени понекад у идејама, појавиле су се као у једном даху и написане су у кратком размаку. Прва књига, са насловом *Scripta Minora*, испуњена је обиљем професорових промишљања, недоумица, бележака и напомена,² а друга, *Скривени свет Владимира Ђоровића*, осветљава стваралаштво овог свакако најплоднијег српског историчара са више страна и уз пажљиво прочитане небројене странице рукописа и штампаних радова покреће драгоцену питања.³ Обе књиге препуне су подстрека за даља изучавања непрегледног Ђоровићевог научног опуса. Без ових књига Ђоровићево научно дело остало би у далеко већој неухватљивости, непознаници и запуштености.

За ову прилику посебну пажњу привукао нам је прилог професора Маринковића у књизи *Скривени свет Владимира Ђоровића* под насловом *Препис из Панегирика манастира Завале*.⁴ То је дванаести прилог по реду из ширег одељка ове књиге назван *Из Ђоровићеве библиотеке и оставштине (снимци)*. У напоменама испред снимака Ђоровићевог преписа истакнуто је да је то непотпун препис из манастира Завале, „уништеног, кад и читава ризница, током другог светског рата“ и да је пронађен „у пишчевој оставштини у хрпи различитих неповезаних исписа и бележака“.⁵ Затим долази осврт на Ђоровићеву окренутост грађи коју је исписивао из завалских рукописа и углавном је користио у својим студијама о херцеговачким манастирима. Одмах иза тога професор Маринковић истиче идеју да би њихова накнадна истраживања била „извансеријска тема у склопу свих будућих сагледавања српског књижевног наслеђа из периода под турском окупацијом.“ Овако језгровита најава за разматрање Ђоровићевог преписа указује на бројне нити којима је професор Маринковић повезивао дате

¹ tomjovanl@gmail.com

² В. Ђоровић, *Scripta Minora (необјављени рукописи)*, Приредила за штампу Мирјана Д. Стефановић, белешке и напомене, из говора, написао Боривоје Маринковић, Ваљевска штампарија „Центрекс“, Ваљево 1998.

³ Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (Између истраживања и реконструкције)*, СПДК „Просвјета“, Билећа – Гацко 2006.

⁴ Исто, 1021-1027.

⁵ Исто, 1021.

теме и у њима налазио нова полазишта за даље путеве проучавања. Његова запитаност о жанровској припадности овог Ђоровићевог преписа није остала без сопственог трагања за одговором. Преузимањем назива дела као *Памет*, како је означено у наслову преписа, професор Маринковић загледа најпре у Ђоровићеве радове у којима би се нашло могуће разрешење. Зауставио се на студији о Силуану и Данилу⁶ налазећи у њој извесне, али не и задовољавајуће паралеле.

У врху прве стране овог преписа исписано је Ђоровићевом руком следеће: „Из панегирика манастира Завале писана (*Памет*) XVI столећа, л. 182^г -189^г.“ Нажалост, он није у свом препису обележавао докле је која страна у рукопису. Ђоровићев препис начињен је са свим скраћеницама како их је затекао, укључујући и надредне знаке. Притом се није држао изворне интерпункције, него их је применио у оквиру савременог правописа. После сваке тачке исписивао је велико слово, којим је обележавао и почетак властитих имена, чиме је одступио од затечене ортографије. Његов препис налази се на шест дугих листова хартије и по свему судећи дело је било исписано у целини и морало је захватати још који лист. На то указује петнаест означених страна рукописа са којег је Ђоровић начинио свој препис, као и окончање његове шесте странице, која је испуњена до краја, а иза последње речи нема очекиване три тачке уколико би текст у изворнику био сачуван само дотле. Можда међу затуреним листовима Ђоровићевих рукописа постоји и остатак овог његовог труда.

Шта заправо представља овај Ђоровићев препис? Наслов овог дела, како стоји у Ђоровићевом препису - *Паметь прѣп[о]добнаго ѿ(тъ)ца нашего Сѣмѣона срѣпскаго новаго мѣроточца*, дословно се подудара са свим до сада сачуваним преписима прошлог житија светог Симеона. Ипак, осим наслова, све остало између синаксарског житија светог Симеона и Ђоровићевог преписа *Памети* нема никакве подударности. Садржину преписа чине делови преузети са почетка Теодосијеве *Похвале светом Симеону и светом Сави*, а онда у наставку из његовог *Житија светог Саве*. Најпре је унет уводни део *Похвале*, који по себи има одређену целовитост. У литератури је према досадашњим проучавањима већ запажено да ово Теодосијево дело има две варијанте, ширу и краћу.⁷ Поредићи неке од преписа *Похвале светом Симеону и светом Сави* са деловима у Ђоровићевом препису, установили смо да они потичу из шире варијанте. Међу свим преписима те варијанте *Похвале* изводи из манастира Завале (даље скраћеница З) најподударнији су са преписом XIV века који се налази у бечкој Националној библиотеци са сигнатуром Cod. slave, II/88⁸ (скраћеница Б). Само ретка места незнатно одступају, што је скоро занемарљиво према далеко чешћим

⁶ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV-XV века*, Глас САН, 136, Београд 1929, 11-103.

⁷ V. Jagić, *Kritički dodatci tekstu života svetoga Simeuna i svetoga Save*, Starine JAZU, V, Zagreb 1873, 18-19; S. Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca pohvala svetome Simeunu i Savi*, Starine JAZU, XI, Zagreb 1879, 164-180; С. П. Розановъ, *Источники, время составления и личность Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербскаго*, Извѣстия ОРЯС, 16/1, 1911, 136-184; Т. Јовановић, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца*, Књижевна историја, V, 20, Београд 1973, 703-778.

⁸ G. Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, XXIII, Wien 1975, 242-243.

разликама у осталим преписима ове варијанте *Похвале*. Да би се непосредније уочиле подударности Ћоровићевог преписа са споменутиим преписом *Похвале* из бечке Националне библиотеке, наводимо у табели одговарајуће делове текста. За истовремено праћење одступања према ужој варијанти *Похвале*, као пример узели смо препис из манастира Хиландара број 509 настао 1643. године⁹ (скраћеница X).

Из Панегирика манастира Завале	Беч, BN, Cod. slave, II/88, 150a	Хиландар, 509, 97a
Свѣтла н просвѣщенна нады всѣстною ѿ(тъ)цоу д(ь)н(ь)- сь въса паметь, прѣсвѣтлоу бо славою ѡзарающѣи се н свѣтло просвѣщающѣи насъ, свѣтла оубо н просвѣщенна н въсакое почѣстн ѿ б(о)зѣ н радостн достонна, нмже вашнх[ь] б(о)- голюбных[ь] д(оу)шь, іако възлюбленных[ь] чѣдъ ѿт[ь]ць къ д(оу)ховномоу веселію н(ы)- на съзбавшѣи, н іако любнтелє ѿт[ь]ць въ свѣтан сен цр(ь)- квн радостно прѣмлающн н лю- бовію веселєщѣи. Прѣжде же пльтскыє д(оу)ховноую вадь прѣдоуготовляющѣи трапезоу нспльнь соущоу похвали с(ве)- тыхъ; съ нмдн же н тѣх[ь] с(ве)- т[ь]ць нспльнь радостн д(оу)ховнаго веселіа, нспльнь сладостн бож(ь)ст(въ)- нынх[ь] словєсь ап(о)с(то)- лскыє пнщє.	Свѣтла н просвѣщенна нады. въсѣ(ь)стною ѿ(тъ)- цоу. д(ь)н(ь)сь въсна паметь. прѣсвѣтлоу славою ѡзараю- щн се, н свѣтло просвѣщаю- щн нас(ь). свѣтла оубо н просвѣщенна, н всакое почѣстн ѿ б(о)зѣ н радостн достонна. нмже вашнх[ь] б(о)голю- бных[ь] д(оу)шь, іако възлю- бленных[ь] чѣдъ ѿт(ь)ць. къ д(оу)ховномоу веселію, н(ы)на съзбавшнн. н іако любнтелє ѿт(ь)ць, въ свѣтан сен цр(ь)- квн, радостно прѣмлаю- щн, н любовію веселєщнн. Прѣжде же пльтскыє, д(оу)- ховноую вадь прѣдоуготовляю- щн трапезоу. нспльнь соущоу похвалы с(ве)тыхъ, съ нмдн же н тѣхъ самѣхъ ѿт(ь)ць. нспльнь радостн, д(оу)ховнаго веселіа. нспльнь сладостн, бо- ж(ь)ствнынхъ словєсь. аг(ь)г(є)ль- скыє пнщє.	Свѣтлаа н просвѣщеннаа нады, въсѣ(ь)стннхъ ѿт(ь)ць въса паметь. прѣсвѣтлаю бо зарєю н славою просвѣщающе се, н нас(ь) ѡславают[ь]. свѣтлаа оубо н просвѣщенна, въсакое почѣстн ѿт[ь] б(о)га н радостн достонна. нмже вашнх[ь] б(о)- голюбных[ь] д(оу)шь, іако възлюбленннх[ь] чѣдъ ѿт(ь)- ць. къ д(оу)ховноу веселію н(ы)на съзбавшѣи. н іако лю- бнтелє ѿт(ь)ць, въ свѣтан сен цр(ь)квы, радостно прѣмлаю- щн, н любовію веселєщѣи. Прѣ- жде же пльтскыє, д(оу)ховноу прѣдоуготовляющѣи трапезу. нспльнь соущѣи похвалъ с(ве)- т(ы)хъ. съ нмдн же н тѣхъ ѿт(ь)ць самѣхъ с(ве)т(ы)хъ н б(о)гоносннх[ь]. нспльнь радостн н веселіа д(оу)ховнаго. нспльнь сладостн, бож(ь)ствнынх[ь] словєсь. аг(ь)г(є)льскыє пнщє.

После уводног дела преузетог из *Похвале* настаје знатан прескок у 3. Мимоиђени део премошћен је тако што се на окончање претходног става надовезује реченица са почетка нове целине у поретку као да је њен логичан след. Овај други сегмент такође припада широком Теодосијевом уводу и у њему се исказује сва узвишеност и узнетост слављења у цркви. Тај простор упоређује се са небеским, у коме су „молитве и мољења, благодарења и благохваљења“, где се окупљени удостојавају приносећи анђелски Богу, где виде све „светом

⁹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије, Београд 1978, 192.

лепотом украшено“. Као контраст свему томе истиче се неспојива слика са световним обележјима украшавања и весела, у којој се виде „упрегнута кола“, „смењивање коња“, слушање „увредљивих речи скомраха“ којима се скрнави савест. Уместо тога, у цркви се весели и наслађује душа „светим песмама и певањима духовним“. У краћој варијанти *Похвале* ови делови су изостављени. Иначе, реч *скомрах* спомиње се у широј варијанти још на једном месту у негативном схватању њиховог певања и утицаја на људе који их слушају на улици: „Ову мудру и духовну трпезу не састављам вам усред коњских трка, где је неприкладно шта добро чути, нити на улицама, где скомраси махнитају испразно, увредљивим песмама повређујући душе окупљених, јер прљавим и нечистим речима ум њихов скрнавeћи и смехом недоличним погубљује, а не да весели. Него, и онима који често неразумно окупљени, пржени сунцем и засипани ветром и прашином, и који до краја одолевају мрском том позоришту, из безумља их узимају за добро.“ У краћој варијанти *Похвале* тај део решен је слично, осим што се *скомраси* са својим присуством на улицама не спомињу. Тако је ова иначе ретко навођена реч код старих српских писаца избегнута у краћој варијанти Теодосијеве *Похвале*, што је вероватно заслуга њеног редактора, који је незнано када преуредио пишчево дело дајући му нешто сведенији облик.

Из Панегирика манастира Завале	Беч, BN, Cod. slave, II/88, 1516-152a	Хиландар, 509, 98a
въ цр(ь)кѣнъ б(о)жїи тако на н(е)б(е)сн, ндѣже намъ соуше н(ы)ниа събраномъ кол'мнъ стрѣпѣти достонѣ, ндѣже м(о)л(н)твы н м(о)- ленїа бл(а)го(да)ренїа же н бл(а)гохваленїа аг(ь)г(е)- льскы б(о)г(у) приносити оудостонхѡмъ се, ндѣже все с(в)е толѣпїемъ оукрашен(ь)- но в[н]дмъ, ндѣже не колесницъ въпреженїа ни конен прѣдѣненїа зрмъ, ни скомраха вѣдныи словесн сѣвѣсть нашоу сквернеца слышмъ. нь въ снх[ь] мѣсто с(в)е т(ы)хъ пѣсен н пѣнїи д(оу)ховных(ь) насла- ждаемъ д(оу)шоу веселмъ се н с(ы)на громова громословесно гл(а)съ б(о)жїи слышм[ь] въпнющъ.	въ цр(ь)кѣнъ же б(о)жнн тако на н(е)б(е)сн, ндѣже намъ соуше н(ы)- ниа събран'номъ кол'мнъ стрѣпѣти достонѣ. ндѣже м(о)л(н)твы н м(о)ленїа, бл(а)годаренїа же н бл(а)гохваленїа, аг(ь)г(е)льскы б(о)г(у), приносити оудостонхѡмъ се. ндѣже все с(в)е толѣпникъ, оукрашен'но в[н]дмъ. ндѣже не колес'ницъ въпреженїа, ни конен прѣдѣненїа, зрмъ. ни скомраха вѣд'ныи словесн сѣвѣсть нашоу сквернеца слышмъ. нь въ снхъ мѣсто, с(в)е тыхъ пѣсен, н пѣнїи д(оу)ховныхъ наслаждаемъ д(оу)- шоу веселмъ се. н с(ы)на громова громословесно, гл(а)съ б(о)жїи слышмъ въпнющъ.	въ цр(ь)кѣнъ б(о)жїи, тако на н(е)б(е)сы, ндѣже намъ соуше м[ь] н(ы)ниа събраномъ. емъ дос(то)нѣ трѣпѣти- ндѣже м(о)л(н)твы н м(о)- ленїа, н бл(а)годаренїа, н бл(а)- гохваленїа. аг(ь)г(е)льскы б(о)- г(у) приносити ѡбѣщахѡм[ь] се. н с(ы)на громова, (Sic!) громословесно. гл(а)съ слышмъ г(лаго)лыщъ.

По окончању друге целине из уводног дела *Похвале* надовезује се део из Теодосијевог *Житија светог Саве*. Он је тако уклопљен да је потпуно срастао са последњом реченицом из претходног сегмента. Док та реченица у *Похвали* најављује глас Божији који узвикује познате речи са почетка Јеванђеља по Јовану: „У почетку би Реч, и Реч би у Бога, и Бог би Реч“, дотле она у новом споју стоји испред низа атрибута који се у *Житију светог Саве* придају светом Симеону, а које такође упућује сам Господ: „Симеон дивни, Симеон слатки, делом и именом, Симеон изврсни, Симеон богоносни и богомудри.“ Ово преспајање делова из Теодосијевог *Похвале* и *Житија* унело је друга значења у новонастали састав, подешен тако да допринесе утиску о целовитом делу, иако потеклом из два различита жанра истог писца. Колико су настојања састављача нове реторско-наративне творевине усмерена ка трагању за посебним повезивањем одабраних целина, показује неkontинуирано захватање из Теодосијевих дела и прескоци које је чинио да би остварио своју замисао. Такав поступак среће се мање-више и код других писаца. Већ је свети Сава користио моделе комбиновања целина из дела других аутора као и из својих састава. Слично су поступали у прозним саставима Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије, патријарх Пајсеј, а у писању црквене поезије то се догађало код још већег броја писаца. Састављач овог мозаичног одабира из Теодосијевих дела очигледно је био вешт и добар познавалац стваралаштва старих српских писаца.

Први одломак из Теодосијевог *Житија светог Саве* говори о последњим тренуцима Симеоновог живота и о његовом опраштању са Савом. Он је захваћен целовито и простире се све до места где се говори о Симеоновом погребу у манастиру Хиландару. Прекид настаје тако што започета реченица Б(о)гомоудрн же Сава не тече даље, него се у великом луку преноси на део у коме се Сава моли Богу да му да неки знак о томе где му се налази отац. У том Савином виђењу у сну Симеон му се јавља дужим монологом тешећи га, између осталог, дочаравањем небеских лепота у којима се налази. Задовољан и овеселењен очевим јављањем, Сава се обраћа Симеону захваљујући Господу што га је удостојио таквог виђења. Завршна реченица овог сегмента гласи: Н(ы)ня живи ми еси г(оспод)и мон, н(ы)ня видѣх те и оувѣраю се рет(е)нными правед[ь]ниции въ вѣкы живоутѣ и ѿт[ь] г(оспод)а мѣзда нѣмъ и стожнѣи и сила ѿт[ь] вышнѣаго.

Део који следи нашао се у *Житију* нешто даље од претходног и у њему се Сава моли Господу да покаже свима Симеонову светост и да ороси његове кости миомирисним миром. То је и најдужа целовита деоница која почиње реченицом Бъ такоуѣи оуко недоуѣиѣн'нон и нензр(е)чен'нон славѣ... Нажалост, остаје нам непознато како је састављач овог настојања да створи засебно дело окончао своју замисао обликујући је према деловима из Теодосијевих састава. Да ли је остао само на томе да овај свод о светом Симеону доведе до краја користећи се Теодосијевог *Похвалом светом Симеону и светом Сави* и *Житијем светог Саве*, или је зашао у поље још неког прозног писца који је био тематски окренут светом Симеону? Макар и да не знамо све ово, остаје ипак да се размотри каква је жанровска

природа ове творевине.

Пошавши од наслова, који је потпуно подударан са синаксарским житијем светог Симеона, упућени смо да најпре извидимо такву могућност. Није непознато да у српској средњовековној књижевности постоје синаксарска житија већег обима, као што је *Житије светог патријарха Јефрема* Марка Пећког,¹⁰ затим *Житије светог Симона* патријарха Пајсеја.¹¹ Поред тога, постоји пример Доментијановог краћег *Житија светог Саве* које представља зачетак његовог будућег опширног житија.¹² Уколико би се изводи из Теодосијевих дела у препису манастира Завале могли сматрати неком врстом ширег синаксарског житија, онда би и његов сижејни склоп морао ићи ка томе. Овај састав ипак не доноси неку пунију представу о Симеоновом животу, како се то иначе налази у синаксарским житијима. Поред реторског увода, остала садржина дела окренута је у највећој мери Симеоновим последњим тренуцима живота и јављању са неба светом Сави, као и Савиној молитви да потече миро из очевог тела. Недостајући делови вероватно су према започетом току само проширивали замисао да се потврди Симеонова светост. Па ипак, и у таквом поретку склапања мозаика из два различита жанра, *похвале* и *житија*, где недостају историјски подаци о Симеоновом животу, новостворено дело одликује се извесним жанровским особинама које би га могле сврстати у нарочиту врсту свечанијег синаксарског житија, са реторским уводом и смењивање нарације и управног говора. Питање састављача овог дела, пре бисмо га тако назвали него писцем, остаје по нама отворено. Није нам уверљиво да је Теодосије сам прекомпоновао своју *Похвалу* и *Житије* како би дошао до једног ипак сижејно неуверљивог дела које би требало да представља синаксарско житије. Још је мање вероватно да је ово нека врста скице за оба будућа Теодосијева дела. Уз сву вештину повезивања одабраних делова рекли бисмо да је то учинио неко ко се добро разумео у књижевни поступак коришћења извода из већ створених дела. Да ли је то остварено пре завалског преписа, или је ово исписано први пут управо у наведеном Панегирику из XVI века са кога је Ђоровић начинио свој препис, такође остаје непознато. У сваком случају, ово дело обogaћује наша сагледавања видова и модела књижевног стварања у средњем веку и доприноси сложенијем проучавању жанрова и померању устаљеног схватања њихових граница.

У додатку доносимо приређен Ђоровићев нецеловит препис *Синаксарског житија светог Симеона* на основу снимака које је објавио професор Боровоје Маринковић у књизи *Скривени свет Владимира Ђоровића*.

¹⁰ Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета, 7, Београд 1967, 67-74.

¹¹ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 2001, 231-239.

¹² Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXIV, св. 1, Нови Сад 1976, 5-32.

Свѣтла н просвѣщенна намъ всецѣстною ѡ(ть)цоу д(ь)н(ь)сѣ всѣа память, прѣсвѣтлоу бо славою ѡзарающѣи се н свѣтло просвѣщающѣи насъ, свѣтла оубо н просвѣщенна н въсакое потѣсти ѡ б(о)зѣ н радости достонна, нмже вашнх[ь] б(о)голюбныхъ(ь) д(оу)шъ, яко възлюбленныхъ[ь] чѣдъ ѡт[ь]цѣ къ д(оу)ховномоу веселію н(ы)ня съзвѣшѣи, н яко любителяѣ ѡт[ь]цѣ въ свѣтан сен цр(ь)квн радостно прѣмлющн н любовію веселещѣи. Прѣжде же плътскыѣ д(оу)ховноую вамъ прѣдоуговоряющн трапезоу испльнь соущоу похвалн с(вѣ)тыхъ; съ нмн же н тѣх[ь] самѣх[ь] ѡт(ь)цѣ испльнь радости д(оу)ховнаго веселїа, испльнь сладости бож(ь)ст(въ)ныхъ(ь) словесъ ап(о)с(то)лскыѣ пище въ цр(ь)квн б(о)жїи яко на н(е)б(е)сн, ндѣже намъ соущѣ н(ы)ня съераномъ колѣмъ сътрѣпѣти достонтъ, ндѣже м(о)л(н)твы н м(о)-ленїа бл(а)го(да)ренїа же н бл(а)гоухваленїа аг(ь)г(е)льскы б(ог)оу приносятн оудостонхѡмъ се, ндѣже все с(вѣ)толѣпїемъ оукрашен(ь)но в[н]дмъ, ндѣже не колесницъ въпреженїа нн конен прѣмѣненїа зримъ, нн скомираха врѣдныи словесн свѣсть нашоу сквернеца слышмъ. нь въснх[ь] мѣсто с(вѣ)т(ы)хъ пѣсенн н пѣнїи д(оу)ховныхъ(ь) наслаждаемн д(оу)шею веселмъ се н с(ы)на громока громословесно гла(ь)сѣ б(о)-жїи слышмъ[ь] въпнюшъ:

Сѣмѣон[ь] днвны, Сѣмѣон[ь] сладкын дѣломъ н мнѣмъ, Сѣмѣон[ь] прѣнзеши, Сѣмѣон[ь] б(о)гоносны н б(о)гомѡудрын, нже доблѣствны въ всакыхъ[ь] ѡбрѣте се. Въ земьномъ бо коннствѣ мѡужьствомъ оуднвлѣнь сказа се, правдоу же н вѣроу оукрашаемъ мнлостїю н щедротамн ншїихъ[ь] оудобраемъ. Въ ц(а)рнхъ ап(о)с(то)л(ь) ап(о)с(то)лскы бо людн свое наоучнвъ н вѣроу просвѣтнвъ храмы бѣсовскыѣ ѡпрѡвргъ н цр(ь)квн б(ог)оу въздвнвъ, ересы прогнавъ н чнстнтеле въведъ, трнїѣ злѡчѣстїа нстрѣгъ н лозоу бл(а)готѣстїа вѣры насаднвъ, ц(а)р(ь)ство н красныхъ[ь] мнра яко оумїетн прѣѡбыдѣвъ, кр(ь)стоносно н неѡвратно х(рн)с(т)оу послѣдовавъ, страннь ѡт[ь] сконх[ь] н прншльць въ землн тоужден, б(ог)а послѡущанїемъ бывъ, оученикъ н посланникъ с(ы)ноу н въ пѣстынн съпостникъ. М(о)л(н)-твамн н възднханїемъ млыалнко н плачевно скончавъ жнтїѣ яви се память доброу жнтїа хотещимъ оставнвъ. Колнкихъ[ь] похвалъ по коенждо мѡужа сего добродѣтелн н(ы)ня не лѣтъ мн г(лаго)латн, оудльжет бо повѣстн врѣмѣ. Оубо мнѡгаа прѣмннѡувъ, яко ап(о)с(то)лоу ап(о)с(то)лова рекоу подвигъ добрын под[ь]внза се, поста теченїѣ съвршн, вѣроу съблѡдъ, врѣмѣ къ б(ог)оу шьстѣа юго наста, яко прѣнтн на бескончѣноую н бл(а)женноую жнзнь н въспрїетн щедрымн емоу вѣнчѣ правды за сконх[ь] троудъ н за сп(а)сакмыхъ(ь) нмъ, нхже оуготова н нхже въздасть елх г(оспод)ъ въ д(ь)н ѡнь правед[ь]ны соудїи н въсѣмъ възлюбльшнмъ д(ь)нъ явленїа юго.

Н абнє прнзываетъ любнмлаго с(ы)на своего н г(лаго)лѣтъ емоу: Приблнжн се врѣмѣ позванїа мюего, чѣдо, оубо елнка ѡ мнѣ ѡ бл(а)гнхъ(ь) д(оу)шн мѡен потроуднлъ се еси, н(ы)ня патѣ врѣмѣ помѡщн мн. Вѣмъ бо елнка просншн оу б(ог)а даст тн се. Съ же прнпад[ь] съ слъзамн ѡбѣщает се ѡ вын юго г(лаго)лѣ: Тебѣ патѣ азъ прнпадаю м(о)лю се: г(оспод)н ѡ(ть)чѣ, да якоже въ жнвѡтѣ твоємъ теплымн тн къ Х(рн)с(т)оу м(о)л(н)твамн ѡт[ь] всѣхъ[ь] злыхъ ѡкрнпакмъ съблѡдохъ се н н(ы)ня пакы къ ходещоу тн къ нїемоу прїетнмн сн м(о)л(н)твамн до кончнны ѡт[ь] злыхъ покровоу жнвѡтоу мюемоу ѡт[ь] того нспросншн н въсѣхъ нас(ь) чѣдъ твоихъ[ь] ѡ г(оспод)н н по плѣтн рожденныхъ[ь] тн. Зем(а)ю¹⁴ же нашоу н цр(ь)квн ѡ ннхъ[ь] же трѣдна се еси не оставншн къ б(ог)оу въ с(вѣ)тыхъ сы м(о)л(н)твaxъ(ь). Прѣп[о]добныи же старацѣ многын слъзы нзавкае г(лаго)лѣтъ: Язъ ѡ себѣ нчѣсо свѣдѣ дондѣже б(ог)а оузрю, н аще ползю оу б(ог)а дрьзновенїѣ не нмамъ вас(ь) оставнтн. Н възложъ прѣп[о]добнѣн роуцѣ скон на любнмлаго с(ы)на н бл(а)г(с)лѡвакѣтъ н н м(о)л(н)твоу ѡ нїемъ къ б(о)-гоу оудльжнвъ н ѡбъеламѣн н съ слъзамн послѣднїѣ цѣлованїѣ даютъ емоу, н кже ѡ сръпскыхъ[ь] цр(ь)-квахъ ненакончаннаа мнѡгаа съвршнтн емоу заповѣдавъ. Н ѡ с(вѣ)т(ы)хъ сконхъ[ь] мѡщехъ м(о)лнтъ г(лаго)лѣ: егда б(ог)ъ по врѣмѣнн бл(а)гонзволнтъ съвѣкспн ѡкаанныѣ плѣтн грѣшныѣ мюѣ косты н

¹³ Написано мѣротца.

¹⁴ Написано земю.

снх[ь] въ землю людѣи люихъ сам[ь] прѣнесеши и въ ѡт[ь] мене създаиши цр(ь)кви снх[ь] положиши въ монастыри прѣс(вѣ)тыи б(о)городице, нж[е] въ мѣстѣ г(лаго)люмоу б(о)гоуродици. Б(о)гомоудренъ же сава вса заповѣдаема ѡ(тѣ)цель свѣриши исповѣдають.

Привѣда же пр[ѣ]п[о]добныи съборъ тръныскыи братиѣи и ѡ г(оспод)и чедѣ своихъ[ь] и кождо ихъ[ь] по имени цѣлоуе бл(аго)с(ла)влять и всѣхъ свѣтло м(о)лѣти ѡ немъ бѣдѣти, прѣдае ихъ[ь] б(о)гоу и прѣч(и)стѣи его м(а)т(е)ри съ нѣи помѡщѣи и с(ы)ноу своему б(о)гомоудроу савѣ. И тако ѡт[ь]поушають кождо ихъ въ келѣю заповѣдавъ нѣмоу же въ нѣмоу до ѡутрѣи приходити. Бѣ бо ношь юже. И авѣ въ послѣднѣи старости незапно юнашаскы ѡт[ь] ѡдра востають и тако нѣкыхъ[ь] бл(а)городныхъ(ь) и любуемыхъ[ь] нѣи свѣтлыхъ[ь] и высокыхъ[ь] ѡт[ь] ц(а)ри прѣити ѡжидаетъ веселоу д(о)ушею свѣтлымъ и с(вѣ)т(ы)мъ аг(ь)г(е)льскимъ ѡбразомъ ѡукрашенъ се и тако с(вѣ)т(ы)хъ и прѣч(и)стыхъ(ь) и бесмѣртныхъ[ь] тѣмъ приобѣщаютъ се, слава б(о)гоу ѡ всѣхъ[ь] рекъ. По снхъ[ь] мало тако чл(овѣ)къ ѡгнѣмъ сжигати кс(тѣ)с(т)вныи ѡбѣтъ бывъ любуемоу же с(ы)ноу, еже ѡ послѣднѣи ѡтѣи сжигѣтъ ѡср[ь]дно подвижающу се мнѡгымъ ѡубо излѣчѣмъ слъзъ за всю ношь въсь ѡалтиръ над нимъ изг(а)лавы и нѣмоу же въ нѣи сп[о]добляють вѣнчати, нѣ единъ единого ѡуѣщають и бл(а)годарныи м(о)л(и)твы къ б(о)гоу воспоминають г(а)г(а)лѣи. Д(ь)ню же ѡсвѣтшюу въ цр(ь)ковныи прѣтворъ въноситъ н. И вѣше позоръ ѡуличенъ крѣпѣи видѣти, нже нѣгда высокъ бывъ и на златыхъ и мѣкыхъ[ь] възлѣгае, тако единъ ѡт[ь] послѣднѣихъ[ь] нѣишъ на единѣи рогозѣи лежаеши моужъ послѣднѣа дышетъ, братѣи же ѡбѣстоупляеши и плачущемъ ѡ(тѣ)ча лишенѣи! Едва възмоу пр[ѣ]п[о]добныи и възвнѣгъ роукоу поклабають ѡутишѣи быти. И вѣше свѣтлымъ лицемъ являе се и весело зре къ прѣч(и)стоу ѡбразѡу х(р)с(то)воу и къ прѣч(и)стѣи м(а)т(е)ри и тако съ нѣкымъ дръгымъ пое видѣаше се, разоумѣти же нѣмоу же можаеши се. Въ концѣ же ѡалма достигъ тѣсно сего г(а)г(а)лѣи: Б(а)ко дыханѣ да хвалѣтъ г(оспод)а. И тако разоумѣи всѣмъ бысть тако аг(ь)г(е)льскоу прѣс(ь)нь съ аг(ь)г(е)лы и въ концѣ житѣи б(о)гоу поаше пр[ѣ]п[о]добныи и к томоу по ѡнон аг(ь)г(е)льскон прѣснѣ; дроуга не сп[о]добляетъ се провѣщати, на ѡбраз же х(р)с(то)въ свѣтло зре и тако въ роуцѣ его д(о)ушѡу прѣдлагае являеши се. И се тако нѣкыхъ[ь] добровонныхъ[ь] ароматъ въздоухъ исплѣняетъ се, тако всѣмъ соущимъ стоющимъ движѣи се недоумѣнноу и нечзр(е)ченноу таковому бл(а)гоуханѣи. И тако слава[ь]цѣ ѡ г(оспод)и ѡспе с(вѣ)ты старцѣ, прѣдавъ д(о)ушѡу свою х(р)с(т)ѡу б(о)гоу, его же пате всѣхъ възлюбѣи.

Прп[а]даютъ же любезныи с(ы)нѣ на всѣхъ[ь] лицѣ ѡ(тѣ)ца и вѣмѣсто топлыхъ въдѣи вѡушнѣи слъзамъ снѣ ѡмывъ, снѣ же и пр[ѣ]п[о]добнѣи его роуцѣи мнѡгымъ слъзамъ ѡмывають; на главоу же и къ очемъ снхъ[ь] възлагае цѣлоуеи и кр(ь)стаѡбразно снхъ[ь] ѡуп[о]добнѣи на прѣсѣхъ[ь] поставляютъ. И тако съ всѣю братѣю свѣще мнѡгынъ възжѣи съ чѣстнѣи же каднѣи чѣстнѣи и с(вѣ)тоу тѣло пр[ѣ]п[о]добнаго ѡ(тѣ)ца съ п[о]добнымъ над[ь]гробнымъ прѣснѣи и доволнымъ слъзамъ потѣше. Въноутрѣ въ цр(ь)кви с(вѣ)тыи б(о)городицеи драмѡрѣи грѡбъ ѡукрашенъ нѣмоу же, въ немъ положѣи и въ монастыри г(а)г(а)лѣи хлѣандрии славеши ѡ(тѣ)ца и с(ы)на и с(вѣ)таго д(о)уха ѡ покон бл(а)женнаго и с(вѣ)т(а)го ѡ(тѣ)ца.

Б(о)гомоудренъ же сава прошенѣи нѣи къ б(о)гоу мнѡгымъ желанѣемъ, аще конъ извѣщенѣи ѡ своемъ ѡ(тѣ)цѣи видѣти сподобѣи се. И въ единой ѡт[ь]и ношенъ ношь съ нѣкымъ свѣтлымъ ходѣи являеши се емоу пр[ѣ]п[о]добныи сѣмѡн[ь] прѣславнѣи нечзр(е)ченнымъ добрѡтамъ ѡукрашенъ и прѣсвѣтлымъ пате сл(ь)ница вѣнцель свѣтѣе се и сего тако ѡт[ь]и ѡуныи въздвижающа и веселѣи и г(а)г(а)люща: к томъ не ѡуныванъ нѣи ѡскрѣбѣи се ѡ мнѣ, с(ы)не възлюбленне, пате же радоуи се и веселѣи се, се бо прошенѣи твоемоу являе ти естъ б(о)гъ ѡ мнѣ родителъ твоимъ. И снѣ славоу юже на мнѣ прѣсвѣтлоуи видѣиши, тоу ѡбогати всебл(а)гынъ прѣбогати б(о)гъ и вѣчнаа бл(а)га и истинноу и неѡт[ь]иелѣи х(р)с(т)ѡмъ ц(а)р(ь)ство, нже егда въ житѣи мнѣ г(а)г(а)лаше, н(ы)ниа ѡупованѣемъ[ь] възпрѣтѣи радоуи се и добромъ недоумѣнѣмъ зренѣмъ насалждаю се, дондеже въ пакыбытѣи соущѣи соущаа възпрѣтѣи. Бл(а)г(о)сл(о)б(е)нъ ѡт[ь]и б(о)га ты еси, тако ходѣи мнѣи выс(тѣ)и вѣчноу бл(а)женствѡу и бесконѣноу

сєлє жнтію, ꙗко н за мє твон троудн подвнзанїа же н м(о)л(н)твы твоє н м(н)л(о)стннє възыдоше въ пачєть прѣд[ъ] б(о)га н за снх[ъ] оуготованна тн бл(а)гаа съ мною ожднют те. Нъ прѣвѣ ап(о)с(то)-льскою бл(а)г(о)дѣтїю н властїю ѿт[ъ] б(о)га на земли обогатншн се, еже вєзатн н раздрѣшатн вны чл(овѣ)чѣскы(хъ) сыгрѣшенєн н своє ѿт(ъ)чѣство с(вєтн)т(е)льствомъ оупась прос(вє)тнє же н наоутнєвъ вѣрою же н правдою н покаанїємъ къ Х(рн)с(т)оу прнвед[е]шн людн своє н с(вє)т(ы)мъ мѣстомъ, въ ннх[ъ] же плєтїю походїн г(оспод)ь І(сѹ)с(ъ) Х(рнсто)с(ъ) поклонншн се, ндѣже все еже нас(ъ) рад[н] стр(а)стн єго колею сѣдѣашє се, на ср[ъ]д[ъ]цн своємъ напншєшн н мнѡгым[ъ] ѡбразъ добродѣтелн я-вншн се н вса законоположенїа Х(рн)с(то)ва, нже на зданїн ап(о)с(то)лѣ въ ѡ(тъ)чѣствѣ сн исплннєвъ н тако къ намъ прїндєшн, н тогда за мє н за мнѡгынх[ъ] болшнх[ъ] дарѡвъ сп[о]добєшн се постннчѣства же н оутнєлєства соугбєннн вѣнцн оукрашаємъ н въкоупь бесмртнѡмоу бл(а)женствѡу сп[о]добєлшаа се прѣсвѣтлыє н єднносѹщныє н нераздѣльныє тро(н)цє, вєстїє н чнстїє соѹщєствнѣ зрѣнїа насалждаю-щє се н сѣлєктѡѹющєн съ всѣмн с(вє)тїмн бѹдємъ въ бескончєныє вѣкы вѣкомъ.

С(вє)тын же ѿт[ъ] вндѣнїа въ сєбѣ бывъ ѡбрѣте ср[ъ]д[ъ]цє своє всакымъ вєселїємъ н радостїю оутнєшєн н тако на н(є)б(е)сы не на земли мнѣтн се мнѣвъ, н(є)б(е)сны бо н снѣ съ нмъ въ подобїн ѿт(ъ)ца вндѣнїа сыг(ла)голаше. Ябнє ѿт[ъ] рогз(н)нн встаетъ н свѣтло къ вышнємоу високо рѹцѣ въздвнжетъ, громѡвымъ плачємъ н слєзнымъ ѡдѣждєнїємъ землю напачєтъ, конх[ъ] ѡ таковынх[ъ] къ б(о)гоу бл(а)годарєнїн не сыг(ла)гола, поклоняє се н велнчає, хвалє н бл(а)годаре творєщаго вєлїа н нєнслѣдовааннаа, славна же н днєвнаа ꙗдєса, нмѣже нѣсть чнсла. Къ пр[ѣ]п[о]добнѡмоу же сн ѡ(тъ)цѡу ꙗко наѹвєстанаго зрє г(ла)голєтъ: бл(а)жє, оубл(а)жаю твою нєпрѣмєннѡ ꙗдєлобїа лѹбовь, ѡ(тъ)чє с(вє)ты, ꙗко въ жнвѡтѣ н по смртн не ѿт[ъ]лоѹтаєшн се нщєднїа ср[ъ]д[ъ]ца твоего н мнѡгопєчлѡноѹю мн д(оу)шоѹ н скрѣбєнѡю мн ср[ъ]д[ъ]цє твоего подобїа вндѣннємъ аг(ъ)г(е)льскымъ явлєннємъ оҹсладнєвъ възвєсєлєв єсн. Кто єс(ъ)мъ азъ нєд(о)стѡннн ꙗко твѡмн с(вє)тымн м(о)л(н)твамн къ б(о)гоу оҹдѡстѡнѣ мє єсн н(є)б(е)сныхъ(ъ) н с(вє)т(ы)хъ єго къ мнѣ прїнтн аг(ъ)г(е)лѣ н твѡмъ явлєнїємъ снщєваа сыг(ла)голатн мн н ѿт[ъ] оҹннїа въздвнгноутн н възвєсєлнтн д(оу)шоѹ мою. Н(ы)нѣ жнє мн єсн г(оспод)н мѡн, н(ы)нѣ вндѣхъ те н оҹвѣраю се рєт(є)ннымн правєд[ъ]ннцн въ вѣкы жнвоутѣ н ѿт[ъ] г(оспод)а мѣзда нмѣ н стѡєнїє н снла ѿт[ъ] вышнѡго.

Бъ таковѣн оҹбѡ нєдооумѣннѡн н нєнзр(є)тєннѡн славѣ ꙗкож(є) прѣвѣє сказахомъ пр[ѣ]п[о]добнаго сн ѡ(тъ)ца вндѣвъ разоумѣ, ꙗко велнкоу ѿт[ъ] б(о)га бл[а]г[о]дѣтъ полоутшѣа нєсытнѡю д(оу)шєю ѡ нємъ вєсєлѣашє се, добрымъ же н почѣства нравы пощєнїємъ н бѣдннємъ н м(о)л(н)твамн пачє възходнтѣ, н кто вса сказатн вѣдѣстнтѣ, нмѣже бесплєтннх[ъ] жнтїє въ тѣлєсы тлѣннѣ постнгнѣтн оҹср[ъ]днѣнѣ бѣ, пачє же всѣхъ м(н)л(о)стїю оукрашаєт се по бѡломоноу: м(н)л(о)стннє н вѣры да не ѡстанѡутѣ тєбє. Н снх[ъ] рад[н] пачє къ б(о)гоу подвнзает се н сєго ꙗко повннна нмїн дрьзновєннѡ н нєкобязнѡ занє лѹблєн г(ла)голєтъ: н что мнѣ оҹспѣтїє г(оспод)н, занє азъ тѣїю, еже къ мѡємоу ѡ(тъ)цѡу твою въ таннѣ бл[а]г[о]дѣтъ вндѣвъ радѡѹю се н ѡ снхъ азъ єдннѣ оҹднєвлѣємъ, бл(а)-гопѡхвалѣю твою м(н)л(о)стѣ, ащє не всѣмъ ꙗвѣ еже ѡ нємъ твою покажє бл(а)гѡстѣ. Вєса мѡщнаа тєбѣ г(оспод)н вѣмъ, єлкѣ ащє възхошєшн н словѡу дѣло послѣдоѹє д(оу)хомъ оҹстѣ твѡнх[ъ] свѣршаємѡ, оҹслышн мє раба своего н не прѣзрн м(о)лєнїа мѡєго, ѡ ннх[ъ] же тєбѣ б(о)гоу мѡємоу прнлєжнѡ м(о)-лѹ сє. Пошлн прѣс(вє)тын твѡн д(оу)хъ н ѡбновь косты, нжє тєбє рад[н] нас(ъ) рад[н] ѿт[ъ] н(є)б(е)сы на земли странствовавшѡго въ тоужднхъ страннѡ лєжєщєкѣ н напон є росѡю бл[а]г[о]дѣтн твоеє, ꙗко оҹпѡнтн сє ѿт[ъ] ѡбнѣаннѡ домоу м(н)л(о)стн твоеє н нскнпѣтн мѣро бл(а)гооҹханнѡ, нмѣже оҹмѣстнтѣ д(оу)шє н лнцѣ рабѣ твѡнх[ъ] бѡєшнх[ъ] сє тєбє да разоумѣютъ всн снлѡу твою н бєзчнслєнѡѹю м(н)л(о)-стѣ. Н коль бл(а)гѣ єсн податєлѣ бѡєшїмъ сє тєбє н хрѣстїмъ заповѣдн твое н ꙗкожє на н(є)б(е)сы прѣд[ъ] ап(осто)лы рабѡу твоемоу ѡ(тъ)цѡу мѡємоу м(н)л(о)стѣ твою пробавлѣ єсн н на земли прѣд[ъ] чл(овѣ)кы г(оспод)н оҹднєвнєвъ прославншн, да н азъ нєдѡс(то)ннн рабѣ твѡн нзвѣстнїє дрьзновєнїє прїмѡу, ꙗко послѣзѣмъ єсн м(о)лєнїа мѡєго н въ прѣд[ъ]нѣа жнвѡта мѡєго тѣшнѣн бѹдоу ꙗжє оҹгоднтн тєбѣ н всн людїє твѡн свѣдоѹщєн нмє твое, славєшєн н пакы прославлѣмъ тє съ ѡ(тъ)цємъ н

с(вє)т(ы)мъ д(оу)хомъ н(ы)ня и пр(н)с(но).

Пророчѣства даръ на мѡуѣжн вѣждоу н ѡт[ъ] нѣгоже даръ б(ог)а похвалаю, дръзновенїе же его н ѣже вѣра къ б(ог)оу дѣвѣт мѣ н ѡуѣсаетъ, вѣдѣаше тако б(ог)ъ свѣршѣннѣ имать прошенїе его, тако бы се с(ы)нъ оу ѡ(тѣ)ца просѣвъ что н ѡуповаѣтъ тако датн емоу имать дръзновенїе же н вѣра его чюд[ъ]на, тако се кто дръже въ роукоу ц(а)рюко дарованїе. Сьзываѣтъ дроугы н соусѣдн г(лаго)лѣ нмъ: прїндѣте на мѣнѣ ц(а)ра м(н)л(о)стѣ вѣдѣвшѣ н ѡублажѣте мѣ тако велнкаа полъчшаа, снѣ н сь ѡуповаѣ н тако повѣннѣ н въ своен воли б(ог)а нмѣе. Призываетъ прѡта н сь прѡчїи нгѣмѣны н сь старци н въ дѣлѣхъ нмѣннѣннх[ъ] на палѣтъ пр[ѣ]п[о]добнаго сн ѡ(тѣ)ца. Н прѣш[ъ]дѣшоу мнѡж(ь)ствоу званнынх[ъ] н незваннынх[ъ], тако ѡутѣшнѣннѣ сѣ мѡнастырю.

С(вє)тын же ѡуѣснѣвъ цр(ь)к(о)въ с(вє)тоу ю въсѣхъскннмъ бл(а)голѣпнїемъ н грѡбъ пр[ѣ]п[о]добнаго свѣтло ѡутѡрнѣвъ н бывшоу нав(є)терню пѣмѣтнаа ѡлодскаа ѡуѣзакѣнѣна ѡу грѡба с(вє)т(а)го ѡ(тѣ)ца ѡт[ъ]пѣвшѣ, вѣтерн же прїѣмнн бывше н покон полъчннѣ хотѣше прїѣмъ с(вє)тын с(вє)т(а)го ѡ(тѣ)ца прѡта н сего въ цр(ь)к(о)въ въведѣ г(лаго)лѣтъ къ нѣмоу: азъ ѡубо ѡ(тѣ)чѣ по своелѡу езыкоу сь скѡмн брѣтїамн въсхождоу ѡутрѣннаа славѡслоуїа на прїгоу свѣршѣннѣ, ты же ѡ(тѣ)чѣ с(вє)тын, сь вѣдѣнн скѡмн здѣ въ велнкѡн цр(ь)квн ѡутрѣннѣ пѣнїа ѡ пѣмѣтн п[о]добнаа ѡу грѡба ѡ(тѣ)ца мѡего ѡт[ъ]пѡнтѣ н мѡнтѣ ѡ покон его мѡлоу сѣ. н кѣда б(ог)ъ прославнѣтъ раба своѣго, ащѣ вѣмъ звѣнъ боудѡу прїндѡу къ вѣмъ. Н цр(ь)к(о)въ с(вє)тоу зѣтворнѣвъ прѡтоу клѡтъ вѣдаѣтъ н м(о)л(н)твоу възъмъ на прїгъ въсходнѣтъ. Прѡт же недѡѡумѣе сѣ помыслѡу с(вє)т(а)го ѡ чѣмъ г(лаго)лѣтъ г(лаго)ла: волиа г(о)с(подѣ)нѣа да боудѣтъ. Н вѣдавъ клѡтъ слоужѣщѡмоу н въходнѣтъ въ кѣлїю покон полъчннѣ. Н вѣдѣмъ соушїи мъ покон прїѣмлюшнмъ б(о)гоносннѣмъ же всѡношнѡе вѣдѣннѣмъ стоїанїе под[ъ]ѣмѣтъ. По прѣвоу прошенїю мѡлнѣтъ прїп[а]даѣтъ проснѣтъ м(н)л(о)стн ѡт[ъ] всѣмоуѣщаго б(ог)а г(лаго)лѣ: Всѣдръжнѣтелю прѣбл(а)гн г(оспод)н ѡуслышн раба своѣго вѣсѣгда н пакы н(ы)нѣа м(о)лѣщаго те, росѡу бл[а]г[о]д[ѣ]тн с(вє)т(а)го тн д(оу)ха на ѡудроуѣннїе нстѣавшѣе кѡсты постѡмъ тебѣ рад[н] на раба твоѣго ѡ(тѣ)ца мѡего нзѣлѣвъ н мїроу м[ъ] снх[ъ] ѡбновнѣвъ н нскнпѣтн сѣтворн, н такоже на н(є)б(є)сн н на землн прославншн слоужнѣтелѣа своѣго, тако прославляющѡу тн ѡ(тѣ)ца мѡего н азъ сь ннмъ ѡ тебѣ его радн прославляю сѣ н всн прѣш[ъ]дѣшн д(ь)н(ь)сѣ твою ѣже на нас(ь) м(н)л(о)стѣ вѣдѣвшѣ тебѣ прославѣтъ н нас(ь) познаютъ тако н мѣ тѡн вѣрннѣ рабы есмѣ н на те ѡупѣвающе н тебѣ любѣще скѡн ѡставнѣшѣ н тебѣ послѣдовахѡмъ.

Брѣмѣнн же прѣш[ъ]дѣшоу ѡутрѣннаго славѡслоуїа, прѡтоу же н вѣдѣмъ соушї(н)мъ сь ннмъ въ цр(ь)квн снѣ свѣршающнм[ъ] н с(вє)т(а)го пѣмѣтн ѡуѣставлѣннѣа поюшїи мъ ѡт[ъ]радѡу н поконнѣа мѣста ѡт[ъ] б(ог)а емоу просѣсѣмъ н абнѣе тако нѣкых[ъ] аромѣтъ бл(а)говѡнннхъ д(оу)ха с(вє)т(а)го бл[а]г[о]д[ѣ]тн цр(ь)ковѣ нсплнн сѣ вѣхъ д(оу)шею н ср[ъ]д[ъ]цы ѡуѣладнѣвшн вѣсѣлн н тнхѡстнѣ сѣтѡараѣтъ н всн ѡуднѣлѣны бывше нев[н]днмѡн бл[а]г[о]д[ѣ]тн. Г(лаго)лахоу: ѡт[ъ]коудѡу снѣ? Н сѣ тако доухъ шоумѣшѣ врѣннѣмъ ѡт[ъ] грѡба с(вє)т(а)го н блнзѣ стоѣше н хотѣше вѣдѣтн бѣвакѣмѡе абнѣе ѡузрѣше мрамѡрнн с(вє)т(а)го грѡбъ бл[а]г[о]д[ѣ]тн с(вє)т(а)го д(оу)ха мїроу тако водамн навѡдннѣвшн сѣ н въсоудѡу нсплннѣмъ нсточннѣа текоущѣа н цр(ь)к(о)въ ѡбаграющѣа н ѡбл(а)гоуѣхающѣа н ѡуднѣлѣннѣмъ ѡуѣжаснмъ ѡт[ъ]скошнѣ прѡтоу възвѣщають. Прѡт же н сь соушїи мъ сь ннмъ вѣдѣнн прнѣкѣше н вѣдѣвшѣ грѡбъ мїроу врѣннѣмъ въсоудѡу нсплннѣмъ н ѡт[ъ] ѡбнѣлнѣа нсточннѣа на землю текоущѣа, ѡуднѣлѣны же въкоупѣ н жасны бывше. ітрѣннаа славѡслоуїа ѡставѣше страхѡмъ н слъзамн звѣхоу: г(оспод)н пом(н)ѣшн. Тогда прѡтъ поменѡувъ г(лаго)лѣ с(вє)т(а)го ежѣ р(є)чѣ емъ, егда б(ог)ъ прославн своѣго ѡугѡдннѣа ащѣ¹⁵ вѣмн б[оу]доу звѣнъ прїндѡу н азъ. Ябнѣе звѣтн его скоро повѣлѣваѣтъ. Прѣш[ъ]дѣ же с(вє)тын сь радѡстїю н вѣдѣвъ нхѣже не невѣдѣашѣ бл(а)го всѣбл(а)гааго б(ог)а.

¹⁵ Написано аше.

Радич Божић, српски витез

Незавидна и жалосна је била судбина српских великаша у време ропства под Турцима, у XVI веку, када су, попут Павла Бакића, пребегли из Турске краљу Јовану Запољи у Угарску, а потом краљу Фердинанду у Аустрију. Тако је и Петар Овчаревић као заповедник угарских шајкаша преживео пад Београда 1521. године а потом се приклонио Турцима и постао поверљив човек Бали бега Јахјапашића¹. Он је предводио српске мартоLOSE, који су били најистуренији на турској граници. После Бали бегове смрти, коме се замерио због превођења Срба у Угарску, поново је постао „доглавник и саветник” млађег Јахјапашића, чувеног Мехмед бега, који је наследио брата на положају београдског крајишника.

Радич Божић је, скоро четврт века, са својим војницима служио угарског краља, упадао у Турску, изазивао nerede, разарао погранична утврђења, покретао српски народ на сеобе. После пада Београда 1521. и победе султана Сулејмана Великог, по казивању Ђорђа Сремца, примао је у своје чете најбоље младиће. Каже се да су сви били „једнакога стаса као соколови”. По једном запису из 1522. назван је *делијом*. Бали бег је око себе скупљао младиће, затим их је као своје телохранитеље, наречене делијама, заогрнуо медвеђим крзнима, окитио окованим перјем и орловским крилима, окитио буздоване, копља и криве ђорде². Бали бег је настојао да у своју војску и службу прими Србе који су ратовали у Срему а избегли да их одведу у Истанбул. Познато је да су се после пада Београда и шајкаши расули. Шајкашки заповедник Овчаревић истакао се храброшћу у одбрани Београда. Један број шајкаша, који су се нашли у Петроварадину, под командом Радича Божића, наставио је борбу са Турцима. Када су Турци у јуну 1522. наставили да пљачкају Срем, Радич Божић се са својим шајкашима налазио у Петроварадину и ту су их потукли.

Радич Божић је учествовао и у Мохачкој бици 1526. године. Одбијен је савет Радича Божића и Павла Бакића да се Турци сачекују из кола, уокруг постављених. Угри су хтели директан сукоб с Турцима. Божић је срећно успео да извуче из битке своју флотилу од пет стотина шајки и као и Павле Бакић, штитио је народ до сигурног збега. После Мохачке битке, док је султан Сулејман ишао на Будим, Божић је „склањао народ, да га не покољу у правцу Пожуна”³.

¹ Радован Самарцић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1976, 297–298.

² Исто, 296.

³ Исто, 338.

У Божићево време појављује се Црни Човек – Јован Ненад. Јован Запоља је на леп начин покушао да успостави однос са Јованом Ненадом, послао је Радича Божића да преговара, али се цар Јован Ненад оглушио на те предлоге. После тога почео је рат против Јована Ненада. Однос не само Радича Божића већ и других српских ратника у Подунављу, Стевана Бериславића, Марка Јакшића, браће Бакића и Петра Петровића, „без обзира на то да ли су се определили за Фердинанда или Запољу, држали су се према њему хладно а понекад и непријатељски”⁴. Племићи, и Срби и Угри, видели су у њему разбојника.

Стар, изнемогао, Радич Божић је до краја живота остао одан Јовану Запољи. Умро је средином септембра 1528. године, када је на њега полазила војска Петра Перењија, за кога Радован Самарцић⁵ каже „да је једну круну давао двојници краљева”, и Валентина Терека, онога што је одсекао главу Јовану Ненаду и од Јована Запоље за то добио хиљаду дуката, па се приклонио Фердинанду.

Ратне походе славног турског цара Сулејмана на Истоку и Западу детаљно описује и знаменити историчар и писац друге половине XVII почетка XVIII века гроф Ђорђе Бранковић у свом волуминозном историографском делу, у *Хроникама* у пет књига (2681 страна). Пишући о Бранковићевом виђењу Сулејманових ратовања⁶, аутор *Хроника* прича и о учешћу српских великаша (Павла Бакића, Петра Овчаревића, Радича Божића, Павла Бакића и других). Описујући догађаје из српске али и историје угарске, влашке, молдавске и пољске, а ослањајући се на излагање Николе Иштванфија⁷, говори и о паду Београда 1521, Родоса 1522, Мохачкој бици 1526, опсади Беча 1529, ратовању у Угарској и Аустрији 1532, освајању угарских градова и паду Сигета 1566. године.

Позивајући се на Иштванфија, гроф Ђорђе Бранковић опширно пише о дешавањима после пада Шапца и Београда, о томе да је шајкашка посада била под јаком топовском палбом, о разарањима у Срему. Са много појединости износи и улогу појединих личности. Илочки фрањевац Павле Томори био је награђен звањем калочког надбискупа. Постављен је да брани јужну границу Угарске. О сукобу са Турцима Бранковић пише:

„више рекоми Ферхат Михал бег огли начелствовавши, присавакупленије сатворив јако да ЕИ (15) тисушно конаго оплчителнаго воинства, и једино тисушно пешачскога воинства, и прико текуштују воду Саву прошаствије сатворившему, нападенијем ва државу Сремску ва хожденије садевајет, и васа обретшему огњем и оружијем запустителному ишаштеванују придавејет, тржиштна места васхиштенијем ва порабоштену плен васпријети зачинајет, и множеставно скотскога стада от васуду присавакупившему, ва васих странах силним насилствијем обдржим биваше, и полчести пешачскога воинства

⁴ Исто, 384–385.

⁵ Исто, 417.

⁶ Јелка Ређеп, *Бранковићев султан Сулејман. Гроф Ђорђе Бранковић о султану Сулејману Величанственом*, Београд 2012.

⁷ Nicolao Isthvanffi, *Regni Hungarici historia*, Coloniae Agrippinae, 1724.

својего, лагјама ими же Саву воду пришал беше тамо их ва бдително стреженије оставил беше на убо прежде сих уходним ходатајством турско приговорленије, разумевши Павал Томори својим једино са гласником, јако угрским тако и србским воинставним плковом вазвестила беше...” (Хронике, 1024–1025).

Ђорђе Бранковић се позива на Иштванфија:

„по сведетелству историка Иштванфија тако саписавшаго, ва књигу 3 (VII)” (1025).

Бранковић по Иштванфију, пише о Томорију:

„муж искусни нетачију ва духовни вештех, на и ва воинставному устројенију известноју крепостију храбрователни муж бив, јако убо и прежде того јеште ва духовному лику непосвештену бившу, конному воинставному плку и граду Будиммскому преначелствовав, и того ради Лауш краљ угрски Павлу Калачскому архиепископу, и воинставно устројеније ва граничну област угрску бивајем и варучил беше, и таковаго пособствија ради Павла Томори калчаски архиепискуп, повеленијем својим ва оплчителну бран устроивши, и прочије угрскије вождоначелнике, иже ва Сремску и ва гранични странах именујем и сиј биваху...” (Хронике, 1025–1026).

Ређајући учеснике, Јакова Банфија, Францишка Бодо, Иоана Каловског, Стефана Тардија, Георгија Баћановића, који би требало

„да лагје бдешти Турке сакрушенијем погубљенију их предати имејут, и отгнавши их лагје да от проходнаго им брега ваземше, ва своју област приобрести их имејут, аште ли же не вазмогли их васпријети, да разрушителному сакрушенију их предати имејут, сим тако устројенијем бившим Павал Томори својим оплченијем, себе присавачетавајет са оплченијем србскога воинством, и ка вождо начелними плковниками, иже сих биваху Дунавским корабљама супостатом предстателствујуштеј, рекоми Лаврентије сремски вождо начелник. Павал Бакић са братјам својим, и Радич Божић, обаче же Лаврентије вождо начелник, болезнију не дуговавши и са старевшаго се временем отегоштеному бившу, приспетије тамо притакновен бивајет, от шаствија сатворити не вазмогшему, ва своје место Тому Бошњана, својему јему војинству плковника, првеје ва благо полазно време отслава...” (Хронике, 1026–1027).

Упад турских пљачкаша почеком августа 1523. приписиван је Ферхад паши Михал оглу а хришћани су, када су се Турци удаљили од Саве, ударили сувим путем и водом, потопили лађе и растерали војнике. Придружили су се Павлу Томорију.

После пораза Угарске на Мохачком пољу 1526. „када је у Угарској наступила скоро потпуна анархија”⁸, после сукоба краља Јована Запоље и краља Фердинанда Хабзбуршког, који је надвладао Запољу, појављује се тзв. Јован Ненад. Српска властела, Јакшићи, Радич Божић, Петар Овчаревић и други, нису хтели да пристану уз Јована Ненада због његовог незнатног порекла. Цар Јован опредељује се за Фердинанда. Највише података о Јовану Ненаду – Црном

⁸ Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 29.

Човеку, оставио је на латинском његов савременик Ђорђе Сремац, капелан Јована Запоље. У *Хроникама* гроф Бранковић прича о српском пореклу Јована Ненада. По Јовану Радонићу, Бранковић не каже ништа ново о цару Јовану „све стварно узето је из Иштванфија, а остало, чега код Иштванфија нема, измишљотина је Бранковићева”⁹. Иштванфијев назив „Joannes Niger” преводи са „Јован Черноевиту”. Каже да лозу вуче од Анђелине, жене деспота Стефана слепог, те га назива Јован II деспот. Бранковић опширно расправља о речима *Чермно* и *Черно*, о промени *ч у ц*, о презимену *Чернојевић*, позива се на Иштванфија:

„Јован некто пореклом називајемо Черни Срблин” (1070). Гроф Ђорђе Бранковић пише да Јован Ненад по крви води порекло од српских кнезова, „иже деспотским именем названи биваху” (1070). Бранковић посвећује нарочиту пажњу Јовану Ненаду. О овој личности говорили смо, такође и у поменутој књизи о султану Сулејману¹⁰.

Радич Божић једна је од личности међу српским великашима о чијој улози и учешћу у ратним походима у време султана Сулејмана Величанственог пише и гроф Бранковић у *Хроникама*. Заправо, трагична је била судбина Срба у тим немилим временима, када су били приморани да се опредељују између страних владара, Запоље и Фердинанда, ратују и на страни Турака, често једни против других, на два супротна фронта. У немогућим условима, покушавали су, када је то било могуће, да српски народ склоне у сигуран збег, преведу их из Турске у Угарску или Аустрију. И док о Павлу Бакићу Бранковић пише опширније, о Радичу Божићу бележи оно што је за његово учешће било најважније. До краја живота уз Јована Запољу, Божић се супротстављао Турцима, заједно са шајкашима, бранио јужну границу Угарске, учествовао у бици за Београд 1521. и у Мохачкој бици 1526. Бранковићево излагање о српским великашима, свеједно што најчешће на основу Иштванфијевог излагања, важно је сведочанство о злосрећним временима када се спасавао голи живот и бежало од смрти. Заједно са угарским или аустријским владарима. Био је то покушај да се преживи, часно и достојанствено.

⁹ Исто, 699.

¹⁰ Јелка Ређеп, нав. дело, 58, 108.

Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej

Na wiek XVIII w kulturze serbskiej – poza ostatecznym kształtem jaki nada mu przełomowa zmiana modelu kulturowego - warto spojrzeć jako na czas specyficznie pojętej kodyfikacji – aktualizacji i reinterpretacji tradycji kulturowej długiego średniowiecza, której efekty, choć rychło odrzucone przez kodyfikatorów XIX-wiecznych, pod wieloma względami na trwałe zapiszą się w świadomości zbiorowej, poniekąd kształtując także współczesne narodowe *imaginarium* Serbów. W złożonej sytuacji politycznej po Wielkiej Wędrówce, wymuszającej na ludności przybyłej na tereny południowych Węgier zaangażowanie w obronę tożsamości narodowej i kulturowej, ta specyficzna – bo zamyślona jednocześnie jako program polityczny - kodyfikacja stanie się nie tylko cezurą zamykającą wyczerpujący się już (choć wciąż nośny ideowo w obiegu „wysokim” nurtu cerkiewnego, jak też zyskującym znaczący potencjał „niskim”, tj. folklorze) stary model kulturowo-literacki, ale także momentem otwierającym proces symbolicznej integracji przestrzeni narodowej zamkniętej w granicach starej i nowej XVIII-wiecznej serbskiej „domus divisa”. Oczywiście te „kodyfikatorskie” zasługi przypisać należy etnarchom, którzy jak patriarcha Arsenije III Čarnojević, czy Arsenije IV Jovanović Šakabenta utrwalał za pośrednictwem inspirowanych przez nich, różnorodnych gatunkowo tekstów kultury, zmodyfikowaną dla potrzeb religijno-politycznych aspiracji Serbów w dzisiejszej Wojwodinie, wizję najważniejszych dla średniowiecznego „złotego wieku” wydarzeń, postaci i zjawisk. Ich działania ukierunkowane będą przede wszystkim na udokumentowanie praw etnarchów (w sensie teologiczno-prawnym i polityczno-prawnym), jako prawowitych następców Stefana Nemanji do sprawowania władzy w narodzie, który nigdy nie utracił prawnych atrybutów swej państwowości, uzupełnienie - i w rezultacie ostateczną kodyfikację - dotychczasowego, w wieku XVIII obejmującego także obszar nowej ojczyzny – panteonu Serborum Sanctorum i wreszcie – związane z tym ostatnim - zakreślenie symbolicznej (wykraczającej poza historyczne granice państwa) przestrzeni narodowej.

Ściśle uwarunkowana sytuacją polityczną i odpowiadającym jej zmianom w zakresie dotychczasowych - diarchicznych relacji Państwo – Kościół oraz pozycji serbskich władców politycznych wobec nowych suwerenów, reinterpretacja ustalonego w ciągu około trzech stuleci kanonu tradycji epoki Nemanjiciów i Lazareviciów, oczywiście dokonywać się będzie stopniowo. Przypomnijmy, że sama (stanowiąca *nota bene* fenomen na gruncie prawosławnych krajów słowiańskich) etnarchia, którą badacze zasadnie łączą przede wszystkim z wiekiem XVIII i religijno-

politycznym programem Metropolii Karłowickiej (w jego obrębie idea religijnego przywódcy jako etnarchoy /*etnarh nacional*¹ - osoby łączącej prerogatywy nie tylko religijnej, ale też świeckiej władzy rozpracowana zostanie już dokładnie) wyrasta z koncepcji *Milet Bašy*² i umacnia się już wkrótce po restauracji Patriarchatu w Peci w 1557 roku³. W ciągu wieku XVI, gdy Cerkiew całkowicie przejmie na siebie funkcje Państwa - zwierzchnicy duchowi staną się jedynymi przywódcami politycznymi Serbów rozproszonych na obszarze zarządzanym przez Turków. Doktryna diarchii poddana zostanie modyfikacji - pozycja głowy Kościoła zmieni się nie tylko w sensie polityczno-prawnym, ale także w sensie teologiczno-prawnym (dotychczasowy, oparty o teologiczno-prawne podstawy *Zakonopravila Sv. Save* oraz *Kodeks Dušana*, układ diady: władca-głowa Cerkwi, zdominuje polityczny model wasalnych relacji Cerkwi z obcymi władzami tureckimi, czy później, już po Wielkiej Wędrówce - dla części Serbów - także austriackimi oraz węgierskimi)⁴. W przyszłym serbskim cesarstwie, które miało zostać odnowione dzięki imperatorom habsburskim, patriarchsze przeznaczano rolę nie tylko religijnego, ale też politycznego przywódcy narodu - za taką ideą odnowy państwa opowiadać się będzie Arsenije III Čarnojević, a później Arsenije IV Jovanović Šakabenta i inni etnarchowie. W tekstach kultury - nade wszystko odbitkach graficznych, utworach literackich, ale także kompozycjach malarskich, powstałych na zasiedlonych przez Serbów terenach dzisiejszej Wojwodiny, a inspirowanych przez patriarchów - etnarchów, przywódcy religijni konsekwentnie już postrzegani będą jako kontynuatorzy politycznej działalności Stefana Nemanji i jego bezpośredni następcy, oficjalnie też, powołując się na decyzję cesarza Leopolda I z 21.08.1690 roku⁵ wszyscy - począwszy od Arsenija III Čarnojevicia - kolejni patriarchowie także oficjalnie będą się określać mianem „przywódców politycznych”⁶.

¹ Por. S. Gavrilović, *Srpski nacionalni program patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente iz 1736/37*, Zbornik Matice srpske za istoriju 44 (1991), s.40.

² O peckich patriarchach jako etnarchach narodu zob. M. Mirković, *Pravni položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)*, Beograd 1965, s.91-106.

³ Potwierdza to choćby pochodząca z 1594 roku kompozycja malarska z monasteru Orahovica, stanowiąca bodaj pierwszą tak wyraźnie zaakcentowaną reinterpretację ustalonego i dotychczas dominującego szablону malarskiego: poprzez postać św. Simeona - władcy-mnicha uwielbieni zostają patriarchowie peccy jako idealni następcy zwierzchników państwa i Cerkwi epoki Nemanjiciów. Por. D. Medaković, *Predstava srpskih vladara-svetitelja u XVIII veku /w:/ Barok kod Srba*, Zagreb 1988, s.112.

⁴ Warto przy tym pamiętać, że sułtan turecki, postrzegany przez świecką władzę w Konstantynopolu i Moskwie jako prawdziwy władca i «brat» cesarza, głównie dzięki statusowi autokratora i prawu dziedziczenia, przez Serbów traktowany będzie jako władca bezbożny, a więc nie mogący się równać z prawosławnymi, inny natomiast stosunek będą oni przejawiać wobec - choć katolickich, ale jednak chrześcijańskich - cesarzy austriackich.

⁵ Jak wiadomo, uznanie praw patriarchy stanowić będzie dla władz austriackich poważny problem - Serbowie powoływać się będą na przywileje, jakie Cerkiew serbska uzyskała od Turków, żądając, by Wiedeń zagwarantował im te same prawa. Inną jeszcze kwestią były dalekosiężne plany dworu austriackiego, zakładające umocnienie władzy cesarza nad całym Iliricum, tzn. Bałkanami, w realizacji których przeszkodą mógł się stać „despota Ilirika” - jak mówił o sobie - grof Djordje Branković. Por. D. Medaković, *Položaj srpskog naroda u Austriji tokom 18.veka /w:/ Barok kod Srba*, Zagreb 1988, s.13-17 oraz D. Davidov, *Srpske privilegije carskog doma habsburškog*, Novi Sad 1994.

⁶ Por. Dj. Trifunović, *Ogledi i prevodi XIV - XVII vek*, Beograd 1995, s. 124-125.

W podjętych przez etnarchów zabiegach kodyfikujących jednocześnie religijną i polityczną tradycję prawną nie mogło, rzecz jasna, zabraknąć podstawowego dokumentu potwierdzającego prawa zwierzchników Cerkwi i Państwa – znanego w bardzo licznych, także powstałych jeszcze w ciągu XVII wieku odpisach – *Kodeksu cara Dušana*, z najciekawszym chyba, pochodzącym z 1700 roku, autorstwa hieromnicha Pachomiusza z monasteru Rakovac (tego samego, w którym w 1714 roku powstanie niezwykle ważny, omawiany nieco dalej *Srbljak*). Cel przyświecający kopistom był oczywisty - jak zauważył Dimitrije Bogdanović: „jeden prilagodjeni i u izvesnoj meri osavremenjeni pravni kodeks Crkva primenjuje da time konstituiše i sebe i svoj narod, kao legitimnog naslednika jedne slobodne, nezavisne države, koja je imala svoje mesto u „carskoj hijerarhiji država srednjeg veka, i mora imati to mesto i u novoj eposi”⁷.

Zaktualizowana przez etnarchów w wieku XVIII tradycja prawodawstwa Dušana w istocie negowała legitymizm osmańskiej, ale też jakiegokolwiek innej, obcej władzy, podkreślała suwerenność narodu, który był spadkobiercą tego prawodawstwa, zapowiadała restaurację państwa w innych warunkach historycznych. Dzięki redakcjom *Kodeksu* etnarchowie mogli zaświadczyć, że naród serbski - zarówno ta jego część, która znajdowała się w granicach państwa tureckiego - jak też w obrębie Węgier, nigdy nie stracił prawnych atrybutów swej państwowości. Istotne przy tym wydaje się, że aktualizacja i reinterpretacja stosunku do *Kodeksu cara Dušana* zmieni całkowicie w ciągu wieku XVIII także stosunek do samego cara Dušana, jak wiadomo jedyne niekanonizowanego władcy z dynastii Nemanjiciów. W wydanym w 1741 roku z inspiracji etnarchy najbardziej nośnym ideowo „dokumencie epoki” - *Stemmatografii* władca ten aż dwukrotnie ukazany zostanie w glorii największej chwały, a w innych utworach z tego okresu nawet otoczony nimbem świętości. Tak więc wcześniejsze, ukształtowane przez Cerkiew pod koniec XIV i na początku XV wieku wyobrażenie władcy, który (za swe „uzurpatorskie” wobec bizantyjskiej spuścizny, tytułatury oraz praw do wynoszenia arcybiskupstwa do rangi patriarchatu) ściągnął na Serbów klątwę Patriarchatu w Carogrodzie zamienia w wieku XVIII pozytywny obraz „uświęconego” cara, którego władza rozciąga się nad całym Illiricum. Co istotne – wyobrażenie o „najpotężniejszym z władców” i kodyfikatorze prawa zaanektuje tradycja romantyczna, w takiej też postaci wizerunek cara i mit „Dušanovog carstva” zapisze się na trwałe w narodowej pamięci zbiorowej.

Zabiegi kodyfikatorskie etnarchów zarządzających Metropolią Karłowicką – zwłaszcza zaś patriarchy Arsenija III Čarnojevicia - obejmą jednak przede wszystkim kulty świętych - zarówno te związane z obszarem Peckiego Patriarchatu, jak też nowsze, powstałe na północ od Sawy i Dunaju. Przeniesione na tereny dzisiejszej Vojvodiny ze „Starej Serbii”, kulty te przekształcą się w podstawowe instrumenty nowoczesnego rozumienia historii, kształtowania politycznej świadomości narodu, ale także w instrumenty walki, wymierzonej w politykę Wiednia⁸. Podobnie jak relikwie,

⁷ Cyt. za: D. Medaković, op.cit., s. 19.

⁸ Por. D. Davidov, *Ktitori i priložnici srpske grafike XVIII veka* /w:/ *Srpska grafika XVIII veka*,

które znajdują swe miejsce w monasterach na Fruškej Gorze, tak też rakovački *Srbljak* – rękopiśmienny zbiór hymnograficzny z 1714 roku, powstały prawdopodobnie z inspiracji patriarchy Arsenija (a także jego zmieniona nieco, drukowana wersja - tzw. *Srbljak* rimnički z roku 1761 i jego wenecki przedruk z 1765 roku) - zachowując swą funkcję sakralną (zbioru *stricte* cerkiewnego) - spełniać będzie również świadomie naddaną mu funkcję polityczną, potwierdzając tym samym niezwykle dojrzałą świadomość etnarchy co do ideologicznej roli kultów świętych narodowych. Już sama nazwa zbioru wybrana zostanie i po raz pierwszy użyta w takiej funkcji przez jego redaktora Teofana⁹ (a być może z inspiracji patriarchy Arsenija) nieprzypadkowo, potwierdza to w dużym stopniu przemyślana (choć niepozbawiona pewnych niedociągnięć) także konstrukcja – dobór zawartych w zbiorze tekstów. Układ 5-2-5, w którym pięć służb poświęconych jest świętym związanym z najstarszym okresem dziejów (tzw. „raškańskim”), dwie związane są zarówno z Rašką, jak i Sremem i pięć kolejnych – nowszym (sremską despotowiną), równie ważnym jednak jak „stare” kulty – świętym władcom związanym zarówno z historią państwa, jak i Cerkwi, umożliwia pomysłodawcy oraz redaktorowi zbioru udokumentowanie nigdy nie przerwanej ciągłości dziejów narodu i Cerkwi serbskiej. Zaświadcza jednocześnie prawa patriarchy III Čarnojewicia i jego następców na stolicy arcybiskupiej w Sremskich Karlovcach do przewodzenia narodowi w nowym duchowym i politycznym centrum. Słusznie konstatuje Laza Čurčić, że: „takav Srbljak mogao je biti zamišljen i ostvaren samo početkom XVIII veka i jedino je u tome veku on mogao imati onu i onakvu namenu kakvu je realizovao iguman Teofan”¹⁰. Ten – jak zauważa badacz na innym miejscu – oryginalny, niezbędny, mądrze skomponowany i stanowiący serbską specyfikę¹¹ swoisty hymnograficzny „leksykon” uświęconych dziejów najważniejszych dla Cerkwi i Państwa postaci stanie się - od czasów pierwszego – rimnickiego wydania biskupa Sinesija Živanovicia oraz zainicjowanego przez Zahariję Orfelina – przedruku weneckiego – punktem odniesienia dla redaktorów kolejnych – przystosowywanych do wymogów czasu i sytuacji politycznej – wydań (zwłaszcza *Srbljak* belgradzki metropolity Mihaila z 1861 roku)¹². Jako uporządkowany „codex sanctorum” stanie się także inspiracją dla Pajsija Hilendarskiego, który „na wzór *Srbljaka*” „skataloguje” w swej „biblii pauperum” świętych bułgarskich (rozdział w *Kronice słowianobułgarskiej*)¹³.

Zespolenie wysiłków etnarchów i wielu duchownych w zakresie (wymuszonej

Beograd 1986, s.17.

⁹ Złożony problem nazwy używanej w odniesieniu do wcześniejszych zbiorów zwanych „srbljakami” (podobnych jedynie w sensie struktury) doczekał się już omówienia ze strony badaczy serbskich, piszę o tym szerzej w książce poświęconej wszystkim (także XX-wiecznym) wydaniom *Srbljaka*. zob. D. Gil, *Serbska hymnografija narodowa*, Kraków 1995.

¹⁰ L. Čurčić, *Srbljaci u XVIII veku* /w:/ D. Davidov, *Srpska grafika XVIII veka*, Beograd 1986, s.72.

¹¹ Ibid., s.78.

¹² Por. D. Gil, ibidem.

¹³ Na temat pobytu Pajsija w Sremskich Karlovcach i inspiracji *Srbljakiem* por. L. Čurčić, op.cit., s.79.

sytuacją polityczną) kodyfikacji tradycji cerkiewnej z pewnością najlepiej ilustruje wykorzystanie przez biskupa Sinesija Živanovicia w rimničkim *Srbljaku* powstałych wcześniej w obrębie *Stematografiji* wizerunków świętych. To wzmocnienie ideologicznej funkcji *Srbljaka* Lazar Čurčić komentuje następująco: „on (Sinesije) je, u stvari, sjedinio poruke rakovačkog igumana Teofana iz rakovačkog rukopisa Srbljaka i Hristofora Džefarovića iz Stematografije, odnosno u knjizi je sjedinio one ideje koje su služile Arseniju III i Arseniju IV”¹⁴. Można zatem powiedzieć, że dwa najważniejsze z perspektywy kodyfikacji zbiory hymnograficzne pozostawać będą w ścisłej zależności od *Stematografiji* (bądź to stanowiąc dla niej wzór – jak *Srbljak* z 1714 roku, bądź też dopełniając i jednocześnie graficznie wykorzystując ten znaczący tekst kultury – jak w przypadku wydania z 1761 roku).

Tę inną gatunkowo „knjigu obnovljenih kultova srpskih vladara-svetitelja”¹⁵ zaproponuje grono młodych, dobrze wykształconych duchownych, skupionych wokół kolejnego etnarchy, przybyłego z Peći w XVIII wieku do dzisiejszej Wojwodiny - patriarchy Arsenija IV Šakabenty. „Karłowicki krąg intelektualistów” - utalentowani duchowni, należący do najbardziej znanych w wieku XVIII działaczy kulturowych, m.in. kaznodzieja i biskup Partenije Pavlović; generalny egzarcha patriarchy i metropolita Pavle Nenadović; wykształcony w Kijowie twórca, od 1737 r. profesor i prefekt łacińskiej szkoły w Petrovaradinie i biskup budimski Dionisije Novaković; archidiacon i późniejszy metropolita, autor m.in. znanej stichiry pt. *Opšta stihira pohvalna svjatiteljem serbskim* z 1771 roku, Jovan Georgijević oraz Pavle Nenadović (młodszy) – zredagują oryginalną - serbską wersję *Stemmatografii* (1734), która ukaże się jako zbiór autorstwa Hristofora Žefarovicia i Tomasa Mesmera¹⁶. „Istorija u slikama”; „knjiga srpskog preporoda u XVIII veku”; „najviše cenjen i tražen zbornik u XVIII i na početku XIX veka”¹⁷ – jak stwierdzają współcześni znawcy omawianego okresu, czy też jak w swym doskonałym studium zauważa historyk sztuki Miroslav Timotijević: „politička interpretacija ideje jedinstva nebeskog i zemaljskog ustrojstva, u kojoj je ideja o nebeskoj *Serbia sancta* stavljana u funkciju istorijske svete zemlje, *Serbia sacra*”¹⁸ – odegra być może najważniejszą rolę w kodyfikujących spuściznę średniowieczną zabiegach etnarchów. Wznawiana wielokrotnie, prawdopodobnie w dużym nakładzie, dotrze ona na wszystkie obszary pod panowaniem tureckim i weneckim i znana będzie także wśród Bułgarów, Greków i Rosjan. W czasie I powstania Serbów (1804) w Serbii zajętej przez Turków *Stematografija* będzie też najczęściej czytana książką, a na powstańczych sztandarach widnieć będą herby w

¹⁴ L. Čurčić, op.cit, s.75.

¹⁵ *Stematografija, Izobraženije oružij iliričeskikh, Izrezali u bakru Hristofor Žefarović i Toma Mesmer 1741*, oprac. D. Davidov, Novi Sad 1972, s.2. Por także: idem, *Srpska Stematografija. Beč 1741*, Novi Sad 2011.

¹⁶ Por. D. Davidov, *Jubilee Žefarovićeve Stematografije 1741-1991*, „Godišnjak Biblioteke Matice srpske za 1991”, Novi Sad 1992, s. 155.

¹⁷ *Stematografija, Izobraženije...*, ibidem.

¹⁸ M. Timotijević, *Serbia Sancta i Serbia Sacra u baroknom versko-političkom programu Karlovačke Mitropolije /w:/ Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, Međunarodni skup SANU, red. S. Ćirković, Beograd 1998, s. 397.

wersji Žefarovicia. Umieszczona na austriackim *index librorum prohibitorum*, długo w ciągu wieku XIX krążyć będzie w odpisach, utrwalając w świadomości zbiorowej katalog najważniejszych bohaterów narodowych i wydarzeń historycznych.

Przypomnijmy, że zabiegając o uznanie praw należnych przywódcom religijno-politycznym, a także wszystkim *prekosavskim* Serbom, świadomi znaczenia znanej (rozpowszechnionej zwłaszcza w posttrydenckich, barokowych programach propagandowych) idei chrześcijańskiego panteonu narodowego lub dynastyczno-państwowego¹⁹, serbscy etnarchowie już od 1702 roku zabiegać będą o wydanie pierwotnej wersji tej książki autorstwa Pavla Rittera Vitezovicia (*Stemmatographia, sive armorum illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio*, I wyd. Wiedeń - 1701, II-Zagrzeb - 1702). Ostatecznie - serbska *Stematografija* stanie się propozycją nowej – dostosowanej do konkretnej sytuacji politycznej – zlaicyzowanej „*lozy* świętych”, choć tym razem nie tylko serbskich (władców i zwierzchników Cerkwi). Znajdą się tu 24 postacie - wśród nich także bułgarski car David, arcybiskup Metody oraz arcybiskup Ochrydy Teofilakt (XI w), choć oczywiście powody włączenia ich do panteonu świętych serbskich tkwiły w oficjalnym tytule, jaki spodziewał się nosić (po zaakceptowaniu przez władze austriackie) patriarcha Arsenije IV Šakabenta: „Biskup wszystkich Serbów, Bułgarów, zachodniego Pomorza, Dalmacji, Bośni oraz obszaru z obu stron Dunaju i całego Ilirika (Illyricum, tj. Bałkanów)”²⁰. Wybór świętych zgadzał się przy tym z „idealnymi” granicami jurysdykcji Cerkwi serbskiej, na czele której znajdował się etnarcha, jurysdykcji utożsamianej z państwem Nemanjiciów z czasów cara Dušana. Apoteoza cara Dušana, który w graficznej kompozycji ukazany został na koniu, otoczony wieńcem herbów, wyrażała jedność rozczłonkowanego narodu serbskiego – nic dziwnego zatem, iż ten właśnie schemat artystyczny i ideologiczny zaanektuje romantyzm serbski (również za pośrednictwem późniejszej *Historii Jovana Rajicia*), popularyzując go poprzez wydania skromnych, tanich litografii. Taką samą funkcję spełniać będzie także umieszczony na końcu książki herb *Carstva ot Nemanje ostavljenog*, wraz z wyjaśnieniem: „Stefan Nemanja pod koniec wieku XI odnowił Carstwo Wschodnie i ogłosił się królem Raški, Grecji i Bułgarii”(!). Tak więc *Stemmatografija* miała ambicje, by stać się wierną artystyczną ilustracją politycznych dążeń Metropolii Karłowickiej, jej najpełniejszym ideologicznym podręcznikiem²¹. Jak zauważa M. Timotijević wypracowana w okresie panowania Nemanjiciów i upowszechniana w czasach niewoli tureckiej, także po odnowie Patriarchatu Peckiego, idea „narodowego panteonu świętych”, który spaja królestwo ziemskie i niebieskie (ustanawia więź pomiędzy kościołem „wojującym” i „tryumfującym”), zmodyfikowana w wieku XVIII w *Stemmatografii* – stanowić będzie najbardziej rozwiniętą, tworzącą przemyślaną ideową całość kompozycję”²².

¹⁹ Na temat mającej długą tradycję idei chrześcijańskiego panteonu państwowo-dynastycznego i narodowego zob. M. Timotijević, *Serbia sancta...*, s. 399.

²⁰ S. Gavrilović, *Srpski nacionalni...*, s. 39.

²¹ V. Erčić, *Nacionalna i socialna svest u Srba i srpska grafika prve polovine XVIII veka /w:/ Srpska grafika XVIII veka*, s. 33.

²² M. Timotijević, *Serbia sancta...*, s. 387.

Zgodnie z aspiracjami pretendujących do roli nie tylko religijnych, ale i politycznych przywódców narodu zwierzchników Metropolii Karłowickiej, *Stemmatografia* dokonywała istotnego przesunięcia w ukonstytuowanym wcześniej panteonie świętych, w którym miejsce szczególne zajmował święty Sava. Jego prawowici następcy nie tylko nie przeznaczali mu w zbiorze centralnego – jak należałoby oczekiwać - miejsca w narodowym panteonie, ale ukazywali jako zaledwie dziewiątego z rzędu zwierzchnika serbskich arcybiskupów²³. Uprzywilejowana pozycja mnicha-władcy, świętego *rodonačelnika doma Nemanjinog*, stanowiła, oczywiście, polityczną interpretację hierachii świętości, postrzeganą przez pryzmat statusu metropolitów karłowickich i ich roli w odnowionej *Serbia sacra*²⁴.

Podobną ideologiczną wymowę przybierze kompozycja na odbitce miedziorytniczej z widokiem monasteru Studenica²⁵ powstała jeszcze w obrębie Peckiego Patriarchatu z inspiracji patriarchy Arsenija IV Šakabenty. Wpisane w płycinę herby oraz tytułatura, jaką posługuje się etnarcha: „Arcybiskup pečki, i wszystkich Słowiano-Serbów, Bułgarów, i patriarcha całego Iliriku „, lub „Arcybiskup pečki, patriarcha wszystkich Serbów i Bułgarów, Pomorza, Dalmacji, Travunja i całego Iliriku”²⁶ miały wskazywać na duchową więź Patriarchatu z niegdysiejszym „carstwem Nemanjiciów”, o czym zresztą Šakabenta mówić będzie w memorandum skierowanym do Karola VI kilka lat później²⁷, a także potwierdzać na grafice wysłanej przez patriarchę do królowej Marii Teresy (odzwierciedlającej zmodyfikowany nieco, znany *Dom Nemanjin* z grafiki studenickiej)²⁸.

W ciągu następnych dziesięcioleci powstanie jeszcze wiele innych odbitek graficznych z widokami monasterów, wśród których za najciekawszą uznać można wykonaną przez metropolitę Jovana Georgijevicia odbitkę dla Hilandaru (1746). Tu w gronie świętych znajdzie się także car Dušan (sic!), cieszący się w środowisku hilendarskim dużym poważaniem, tutaj też pojawi się portret Dušana przejęty ze *Stemmatografii*. Przykłady podobnych kompozycji można zresztą mnożyć, pojawiają się one także w malarstwie freskowym²⁹, w barokowych ikonostasach (Sremski

²³ Dopiero po redukcji kalendarza cerkiewnego pod koniec XVIII wieku św. Sava stał się patronem Metropolii Karłowickiej, choć fakt ten (wymuszony reformami terezjańskimi) nie wpłynął znacząco na kształt narodowego panteonu w epoce baroku, potwierdza to choćby brak odbitek graficznych czy ikon, które przedstawiałyby św. Savę jako patrona Metropolii Karłowickiej. Na pierwszy plan postać świętego zacznie się wysuwać dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku.

²⁴ Nemanji daje się pierwszeństwo także na odbitkach graficznych (z widokiem monasteru Hilandar oraz Studenicy). Por. M. Timotijević, *Stefan Nemanja u baroknom versko-političkom programu Srpske Crkve /w:/ Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, Naučni skupovi SANU (1996), Odeljenje Istorijskih nauka, knj. 26, Beograd 2000, s.401 oraz Idem, *Serbia sancta...*, s. 430.

²⁵ Na temat miejsca Studenicy w symbolicznej topografii Serbii zob. M. Timotijević, *Serbia sancta...*, s.401.

²⁶ S. Gavrilović, op.cit., s. 39. Już wcześniej patriarcha Arsenije III Černojević coraz bardziej rozbudowywał swój tytuł: „Arcybiskup Pierwszej Justyniańskiej Cerkwi, patriarcha całego Iliriku” lub „patriarcha Wschodniego Iliriku”.

²⁷ M. Timotijević, *Serbia sancta...*, s. 401.

²⁸ Szczegółową analizę ideologicznej wymowy kompozycji zob. ibid., s.404.

²⁹ Por. S. Mileusnić, *Srpsko slikarstvo XVII i XVIII veka u Slavoniji*, Beograd 1984, s. 54.

Karlovcy) oraz na pojedynczych ikonach³⁰.

Tak więc znany w wersji z *Srbljaka*, *Stematografii* oraz licznych odbitek graficznych serbski panteon świętych w ideologicznym programie etnarchów Metropolii Karłowickiej, którego odbiciem będą zabiegi reinterpretacji spuścizny średniowiecznej, spełniać będzie bezprecedensową rolę dla zachowania religijnej i politycznej tożsamości narodu, zwłaszcza w I połowie XVIII wieku. Wydanie pod koniec stulecia (1794-1795) *Historii Jovana Rajicia (Istorija raznih slavenskih narodov najpače Bolgarov, Horvatov i Serbov...)* stanowić już będzie zapowiedź stopniowego odchodzenia od idei jedności królestwa ziemskiego i niebieskiego, jak też panteonu świętych serbskich władców, obecnych w religijno-politycznym programie Metropolii Karłowickiej ku zlaicyzowanej wizji paralelnie prezentowanych dziejów) Cerkwi i państwa. Nie zostaną one jednak całkowicie zapomniane na początku kolejnego stulecia (ikonostas wykonany „w duchu *Srbljaka*” z 1813 i 1814 roku zajmie znaczące miejsce w nowej „politycznej teologii” odradzającej się, powstańczej Serbii)³¹.

Patriarcha – etnarcha Arsenije III Čarnojević jako pomysłodawca *Srbljaka* i kodyfikator serbskiej tradycji hymnograficznej, podobnie jak inni etnarchowie – Arsenije IV Šakabenta za pośrednictwem *Stematografii* H. Žefarovićia, i arcybiskup Pavle Nenadović i metropolita Stefan Stratićmirović – *Historii Jovana Rajicia*, podjęli – każdy na płaszczyźnie innych gatunkowo tekstów kultury XVIII wieku – niezwykle ważne zadanie kodyfikacji ukształtowanej w okresie długiego średniowiecza i poddanej w I połowie XVIII wieku presji bieżącej polityki, cerkiewnej tradycji kulturowej. Zmiany w obrębie kultury serbskiej u schyłku wieku, dokonujące się pod wpływem ideologii oświeceniowej i reform (zwłaszcza reformy terezańskiej, ograniczającej władzę metropolitów karłowickich do roli religijnych tylko zwierzchników narodu i tym samym marginalizujące ich dokonania i wcześniejszy program religijno-polityczny), nade wszystko zaś radykalna – narzucająca kulturze paradygmat folklorystyczny „rewolucja” Vuka z początku wieku XIX, spowodują odsunięcie tradycji cerkiewnej na daleki plan, a jej kodyfikatorów w pewnej mierze skazą na zapomnienie. Specyficzna, motywowana politycznie, reinterpretacja spuścizny średniowiecznej oraz zakreślone przez etnarchów symboliczne granice przestrzeni narodowej staną się jednak istotnym punktem odniesienia dla tradycji romantycznej (m.in. z upodobaniem powielającej XVIII-wieczny wizerunek cara- i mit „carstwa Dušanovog”) i powstańczych aspiracji w zakresie integracji ziem serbskich (ze znaczącym jednak przesunięciem akcentu z szerokiego, utopijnego Illiricum na kosowski „raj utracony”, którego odzyskanie – zgodnie już z ludową wersją mitu kosowskiego – stanie się możliwe dzięki „świętej zemście” powstańczych „Obiliciów”.

³⁰ Panteon serbskich świętych pojawia się też na pojedynczych ikonach - rozwiązania zaczerpnięte zostały ze *Stematografii* i *Srbljaka*, (rimnickiego lub weneckiego, w którym Zaharije Orfelin na ilustracji otwierającej to wydanie połączył w jedną kompozycję wszystkich świętych - orędowników u Boga za ojczyznę (*Izobraženija svjatih serbskih carej, knjazej, despotov i arhiepiskopov za rod i otečestvo svoje moljaščihja*)). Strona ta stała się zresztą wzorem dla innych ikon i wspólnych przedstawień serbskiego niebiańskiego panteonu). M. Timotijević, op.cit., s. 421.

³¹ Por. V. Erčić, *Nacionalna...*, s.31.

Barok: pojam, istorija, i engleska književna kritika

Barok u istoriji i teoriji

Prošlo je više od šezdeset godina od kada je Rene Velek (René Wellek) objavio rad o pojmu barok u književnoj kritici¹, između ostalog i s namerom da njegovu upotrebu afirmiše u engleskoj kritici. Uopšten pregled istorije rasprava o baroku u evropskoj nauci o književnosti od kraja devetnaestog veka do prve polovine četrdesetih godina dvadesetog veka, Velekov rad je još uvek jedina obimnija studija o ovom književnom pojmu objavljena na engleskom jeziku. Zato joj se valja vratiti, prevashodno s namerom da se objasni zašto engleska kritika zapostavlja barok kao pojam i kao stilsko-književnu formaciju, i zašto ni Veleku, koji je pisao unutar američke nauke o književnosti, nije bilo lako da pojam barok ugradi u anglo-američku kritiku. Odsustvo termina barok u engleskom književno-teorijskom i kritičkom rečniku upravo je poziv da se ovaj pojam još više istraži.

Nekoliko decenija nakon prvog objavljivanja svog eseja, Velek je, 1962. godine, objavio dodatak svom ranijem radu, s namerom da svoje sudove dopuni novim osvrtima na literaturu koja se pojavila u međuvremenu.² Iz ovog dodatka se vidi da se o baroku pisalo više, i to pre svega u odnosu na to kako se razvijala književna kritika, ali da se barok još uvek nije odomaćio kao pojam u anglo-američkoj književnoj kritici. Velek i sam tvrdi da se u međuvremenu nije ispunila njegova nada da će se prihvatanjem pojma barok bolje opisati zajedništvo (unity) pesnika iz sedamnaestog veka. U ovoj pretpostavci delom i leži razlog zašto pojam barok ne odgovara književnoj stvarnosti u Engleskoj u sedamnaestom veku. Od vremena kada je Velek objavio ova dva rada, različite teorijske struje u ispitivanju književnosti, a najviše otpor formalističkoj kritici, nastavljale su da uslovljavaju i ograničavaju upotrebu pojma barok, pa se ovaj pojam ni do danas nije odomaćio u rečniku engleske književne kritike.

Engleska književna kritika izbegava pojam barok i zato što, kada se reč upotrebljava kao pridev, što u engleskom jeziku ima isti leksički oblik kao i imenica, (baroque), ona ima negativno značenje. Kada se, na primer, za nečiji jezik ili govor kaže da je barokni (baroque language / speech), na umu se ima stil koji je toliko okićen da se ne bi mogao smatrati dobrim stilom; ukazuje se na stil koji guši smisao. U kritici koja se piše u nekim drugim naučnim sredinama, na primer, nemačkoj, španskoj,

¹ René Wellek, "The Concept of Baroque in Literary Scholarship", *Concepts of Criticism* (New Haven and London: Yale University Press, 1962), 69-127.

² Wellek, "Postscript 1962", *Concepts of Criticism*, 116-127.

portugalskoj, italijanskoj, francuskoj, hrvatskoj, termin barok se odomaćio i uglavnom se ne upotrebljava u pejorativnom smislu. U srpskoj kritici pojam barok se vezuje za pojedine oblike pisane književnosti iz sedamnaestog i osamnaestog veka. Uostalom, i sam Velek kaže sledeće o pojmu barok: "Kada raspravljamo o pojmu kao što je barok moramo da imamo na umu to da on ima ona značenja koja su njegovi korisnici odlučili da mu daju."³ Kao književni pojam, dakle, barok je prilagođen književnom materijalu i načinima na koji pojedinačne, nacionalne književne kritike tumače taj material unutar sopstvene istorije ali i u okvirima stranih uticaja koji se ne mogu zanemariti u baroknoj književnosti. Velek zasniva svoj sud na pretpostavci da govornici jezika imaju koristi od ovog pojma, iako je očigledno da Englezi od njega imaju malo, ili nikakve, koristi, sudeći po meri po kojoj ga u kritici zaobilaze. Razlozi zbog kojih se barok zanemaruje, međutim, prevazilaze stilističke i semantičke okvire upotrebe reči, i tiču se, pre svega, kako tumačenja kulturno-istorijskih i intelektualnih prilika u Engleskoj u odnosu na koje se pisala književna istorija ranog modernog doba i oblikovala književna kritika u dvadesetom i dvadeset prvom veku, tako i odnosa kritike kao duhovno-intelektualne institucije u Engleskoj prema kontinentalnoj Evropi, i pojmu uticaja.

Reč barok potiče od portugalskog imena za biser nepravilnog oblika (*pérولا barroca*) i od italijanske reči za nategnut, prenaplašen, čak nastran, argument (*barocco*), a prvo je bio primenjen na lepu umetnost, dizajn, i muziku. Engleska umetnost koja se razvijala u doba baroka bila je uglavnom dvorska, a negovao ju je uzak krug umetnika, uključujući i pesnike, vezan za dvor kralja Džemsa I (James I) iz škotske dinastije Stjuarta (Stuart), a kasnije i za dvor kraljeva Čarlsa I i II (Charles I and II). U arhitekturi barok se posebno ispoljio u ambicioznim projektima arhitekta Iniga Džonsa (Inigo Jones), koji su Londonu počeli da daju izgled metropole.⁴ Nakon Velikog Požara 1666. godine (The Great Fire of London), koji je sa zemljom savnio najveći deo srednjovekovnog Londona, London se izgradio uglavnom u baroknom stilu po ugledu na bogate i velike gradove na evropskom kontinentu.

U vreme vladavine Stjuarta, evropski slikari, muzičari, arhitekta i vajari došli su u London i svojim delima su menjali njegov lik, prilagođavajući stilistiku barokne arhitekture i enterijera koji su dolazili iz kontinentalne Evrope zahtevima i ukusu engleskog dvora te sve bogatije gradske vlastele koja se, naročito nakon ponovnog uspostavljanja monarhije (the Restoration) 1660. godine, koja je usledila posle građanskog rata iz 1642. godine i kratkog perioda republikanstva u Engleskoj, ugledala na Evropu. Do početka građanskog rata, barok se učvrstio najviše u muzici, arhitekturi i u pozorišnim maskeradama (masques). Današnji ispitivači književnosti iz doba restoracije monarhije ne upotrebljavaju pojam barok najviše otuda što bi na taj način donekle relativizovali i dali evropski prizvuk književnom izrazu i stilu koji su proistekli iz jednog važnog događaja iz engleske istorije, s kojim je zauvek, čini se, završen

³ Wellek, "In discussing such a term as baroque we have to realize that it has the meaning which its users have decided to give it." (str. 90) Osim ako nije posebno naznačeno, svi prevodi u ovom radu su moji.

⁴ Upor. Judith Hook, *The Baroque Age in England* (London: Thames and Hudson, 1976), 15-35.

eksperiment građanske revolucije u Engleskoj. Paradoksalno, književnost, naročito komedija restoracije, prepuna je podsmeha na Evropu, naročito Francusku, čiji uticaj i razni oblici prenaplaćenog pomodarstva koji otuda dolaze ostavljaju sve dublji trag na stil života u Londonu i na književnost Engleske. Ali, pošto duh protestantske kritike pomodarstva i afektacije, u Engleskoj, ima dugu istoriju, sežući do drame iz ranog perioda vladavine Tjudora (Tudor) iz prve polovine šesnaestog veka (ta kritika vuče korene još iz pre-tjudorske drame iz vremena pre protestantizma⁵), tako se i kritika prenaplaćenosti u dramama iz restoracije smatra, u modernoj književnoj nauci, delom te duge engleske tradicije, a ne poetikom koja se povezuje s barokom.

Pojam barok je s književnošću prvi povezao švajcarski istoričar umetnosti Hajnrih Velflin (Henrich Wölfflin), u svojoj studiju o renesansi i baroku (*Renaissance und Barock*), prvi put objavljenoj 1888. godine. Velflin je barok doveo u vezu s romantičnim herojskim epovima u stihu iz šesnaestog veka, *Oslobođeni Jerusolim*, Torkvata Tasa (Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*), *Besni Rolando*, Lodovika Ariosta (Lodovico Ariosto, *Orlando furioso*), i *Zaljubljeni Orlando*, Mateje Marije Bojarda (Matteo Maria Boiardo, *Orlando Innamorato*). Opisujući barok tako što ga poredi s renesansom, koja mu je prethodila, ukazujući na bravuroznu raskoš i masivne proporcije u baroknom stilu, u odnosu na umerenost i sklad renesanse, te zanimajući se pre svega za spoljašnje odlike baroka, Velflin je utemeljio formalizam kao pristup u izučavanju baroknog stila u književnosti i lepim umetnostima.⁶

U raspravama o baroku nije bilo moguće zaobici Šekspira (Shakespeare), iako se u istoriji izučavanja Šekspira ovaj termin nikada nije s uspehom primenio. Među prvim sledbenicima Velflina, koji je o Šekspiru pisao kao o baroknom dramskom piscu bio je Oskar Valcel (Oskar Walzel), osvrćući se na tragedije *Antonije i Kleopatra* (*Anthony and Cleopatra*; napisana je najkasnije 1606. godine a objavljena tek 1623.) i *Kralj Lir* (*King Lear*, napisana verovatno 1605. godine).⁷ Germanista po struci, Valcel je verovao da je nemački ekspresionizam bio nadahnut barokom, a baroknim je nazvao ne toliko stil, koliko kompoziciono načelo u ovim dramama u kojima se organski oblik (organische Form) suprotstavlja mehaničkom obliku (mechanische Form) kompozicije.⁸ Inspirisan Velflinovim uporednim pristupom, koji u vezu dovodi književnost s arhitekturom, muzikom, i slikarstvom (naročito Rembrantom i Rubensom [str. 27]), Valcel tumači smenjivanje kratkih i neočekivanih scena u kojima se malo toga zbiva sa scenama u kojima se događaji smenjuju velikom brzinom, kao odlike baroknog stila pretvorenog u dramsku kompoziciju. Koliko god da je Valcelova teza primamljiva (on s pravom vidi u ovim dramama kompoziciono načelo koje Šekspir ne primenjuje u ostalim komadima) ona ipak ne uzima u obzir činjenicu da su ovo

⁵ O ovome iscrpno piše Janette Dillon, *Language and Stage in Medieval and Renaissance England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

⁶ Heinrich Wölfflin, *Renaissance and Baroque*, prevela Kathrin Simon (London: Collins, 1984), 29 ff.

⁷ Oskar Walzel, "Shakespeares dramatische Baukunst", *Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft*, priredili Alois Brandl und Max Förster (Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1916), 3-35.

⁸ Walzel, str. 31.

isto tako drame ili s veoma složenom tekstualnom istorijom (u slučaju *Lira*), ili s još do danas nedovoljno raspletenim odnosom rukopisa i štampane verzije dramskog teksta, u slučaju *Kleopatre*. Bibliografski problemi u vezi sa tekstom ovih drama, koji otvaraju mnoga pitanja o njihovoj kompoziji, ne sprečava Valcela da razvije ugladenu tezu o planskoj, baroknoj kompoziciji ovih drama. U modernoj nauci o Šekspiru, međutim, argument o baroknoj kompoziciji ovih drama je neodrživ upravo zbog tekstualnih problema koji prate njihovu istoriju od nastanka do danas. Možda se baš zbog složenih tekstoloških problema u vezi sa nekim od Šekspirovih dela, najoprezniji među kritičarima Šekspirovog opusa klone upotrebe termina barok i svoju kritiku usmeravaju na rasvetljavanje pojedinačne čudesnosti Šekspirove nedramske i dramske poezije.⁹ Jer, kako jedan od ovih kritičara primećuje, Šekspir menja stilove i doteruje varijacije na postojeće stilove na kojima se već oprobao, tokom čitavog svog stvaralaštva.¹⁰ Zato je teško govoriti o baroknom stilu, jer u tipološki različitim delima, na primer *Veneri i Adonu*, mitološkoj narativnoj poemi erotskog sadržaja, objavljenoj 1593. godine, i tragediji *Antonije i Kleopatra*, Šekspir upotrebljava srodne stilske oblike (na primer, hiperbolu) koji su česti u baroku. Još je važnije razlikovati retorički postupak amplifikacije (lat. *amplificatio*; engl. *amplification*), to jest, leksičko proširivanje teme, rasprostranjen u engleskoj književnosti šesnaestog veka, od kitnjastog baroknog stila. Ali, i ugrađenost Šekspira u istoriju pisanja drama u kolaboraciji sa svojim savremenikima; njegova predanost imitaciji svojih savremenika tokom čitavog perioda stvaralaštva, a naročito u najranijem periodu, do 1594. godine, i kasnom periodu, od 1608. godine; kao i uslovljenost njegovog dramskog pisanja složenom i često burnom istorijom pozorišta, glumačkih družina, u čijem je središtu Šekspir bio aktivan igrač; te ulozi štampara-izdavača u proceni autentičnosti ponekih delova dramatičarevog teksta, sprečava modernu kritiku da o Šekspiru razmišlja kao o baroknom pesniku koji je pod uticajem Evrope a ne specifičnih okolnosti u pozorišnoj istoriji Engleske na prelomu dva veka. Barokni Šekspir postao bi manje simbol nacionalne (dramske) književnosti a više evropski pisac, što engleska kritika, koja teško prihvata metodologiju komparativnog izučavanja svoje nacionalne književnosti u odnosu na evropske vernakularne književnosti, još uvek nije spremna da prihvati. Ovde po sredi nije neprihvatanje činjenice da Šekspir usvaja evropske književne uticaje, već odbijanje da se ti uticaji povežu u stilski sistem preuzet iz Evrope, kojim bi se donekle internacionalizovalo njegovo stvaralaštvo unutar engleske nacionalne kulturne i književne istorije.

U kritici o engleskoj drami sedamnaestog veka barok se dovodi u vezu s dramskim piscem Džonom Fordom (John Ford, umro je 1640. godine), čija je dramska retorika

⁹ Pozivam se na sledeće knjige koje ispituju jezik i stil nekoliko drama nastalih u poslednjem periodu Šekspirovog rada: Russ McDonald, *Shakespeare's Late Style* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), Raphael Lyne, *Shakespeare's Late Work* (Oxford: Oxford University Press, 2007), i Gordon McMullan, *Shakespeare and the Idea of Late Writing: Authorship in the Proximity of Death* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

¹⁰ McMullan, str. 118-120.

nazvana baroknom.¹¹ Ovakvi kritički primeri su više izuzetak nego pravilo, jer predstavljaju napor da se u studiji o pojedinačnom piscu udahne neophodna kritička originalnost kako bi se ona odvojila od drugih, formalističkihi istoricističkih pristupa drami sedamnaestog veka, kao i da bi se kritika o Fordu osvežila sudovima iz novog kritičkog ugla. Ali, i Hubertova knjiga o Fordu je, u stvari, više analiza pojedinačnosti groteskno-raskošnog stila i kompozicije Fordovih drama, nego komparativna rasprava o Fordu u odnosu na evropski ili engleski barok u širem, umetničkom smislu. O ovom izvrsnom dramskom piscu iz sedamnaestog veka, jedva da se, na žalost, pisalo nakon Hubertove monografije. Ali najbolji među kritičarima Fordova dela, kakav je Antoni Telford Mor (Antony Telford Moore), nisu se poslužili pojmom barok da opišu kitnjast stil i neočekivane zaplete njegovih drama, već su Fordovu umetnost tumačili ili minucioznom analizom raznih vrsta konteksta koji su uslovili Fordovo stvaralaštvo, ili su njegove drame kritički tumačili u odnosu na drame njegovih savremenika.¹² Ovo govori o tome do koje mere se barok u stvari nije ustanovio kao pojam od kulturološkog i istorijskog značaja za englesku književnost, već se uglavnom shvata kao labav pojam čije mesto u engleskoj kritici nije ni sigurno ni dovoljno objašnjeno, pa je valjda otuda i suvišno.

Samo dve godine pre prvog izdanja Velflinove knjige, u Nemačkoj je izašla studija pod naslovom *Poetika renesanse i počeci književne kritike u Nemačkoj*, Karla Borinskog (Karl Borinski), u kojoj se barok povezuje s nemačkom književnošću druge polovine sedamnaestog veka, i to pre svega kao postupak imitacije grčkih izvora, prikazan preko preteranog stila koji se ukršta s groteskom.¹³ Borinski je razradio svoju teoriju baroka kao stilske groteske u prvom poglavlju ("Srednjovekovlje, renesansa, barok" [*Mittelaltertum, Renaissance, Barock*"]) ove obimne istorije o uticaju antike na književnu poetiku i teoriju umetnosti, *Antika u poetici i teoriji umetnosti od početka klasične starine do vremena od Getea do Vilhelma von Humbolta*, objavljene u Lajpcigu 1914. godine kao deveta sveska u seriji "Nasleđe starine" (*Das Erbe der Altern*).¹⁴ U poglavlju o grotesci i baroku (str. 188-207), Borinski povezuje engleske prerade Horacija nastale oko 1600. godine, posebno dramasku i nedramsku poeziju Bena Džonsona (Ben Jonson), s počecima razvoja baroka u engleskoj književnosti, iako ne ide u pojedinosti svoje teze. Navodim ove dve knjige kako bi ih povezao sa studijom o groteski u engleskoj književnosti šesnaestog veka, dakle, periodu koji odgovara hronološkim granicama vremena koje zanima i Borinskog u svojoj drugoj knjizi, i u vezi je s tematikom njegovih studija. Engleski ispitivač istorije književnog stila i jezika, Nil Rouds (Neil Rhodes), o groteski ne raspravlja niti u odnosu na

¹¹ Ronald Huebert, *John Ford, Baroque English Dramatist* (Montréal: McGill-Queen's University Press, 1977).

¹² Upor. Predgovor kritičkom izdanju, A. T. Moore, prir. John Ford, *Love's Sacrifice* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 1-107.

¹³ Karl Borinski, *Die Poetik der Renaissance und die Angänge der literarischen Kritik in Deutschland* (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967). Fototipsko izdanje prvog izdanja iz 1886.

¹⁴ Karl Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie von Ausgang des Klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, novo izdanje (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965).

barokni stil, niti u svetlu rasprave o podražavanju antičkih izvora, (štaviše, on odbacuje neophodnost istraživanja klasičnih izvora u tumačenjima groteske). On grotesku tumači kao odliku komične i satirične književnosti 1590-ih godina i ranog perioda vladavine kralja Džemsa I, koji je na engleski presto stupio 1603. godine, ubrzo nakon smrti kraljice Elizabete I. Prema Roudsu, groteska je, s jedne strane, stilsko-tematski oblik kojim su se obilato služili prvi profesionalni pisci okušavajući se u novim uslovima za književno stvaralaštvo u Londonu. S druge strane, groteska obeležava početak satiričnog novinarstva u Engleskoj.¹⁵ Različiti pristupi književnosti na različit način su tumačili grotesku. Germanska književna nauka grotesku svrstava u barokni stil, dok anglistička kritika zaobilazi barok kao određujuću tipologiju u pogledu groteske, kako bi ispitala političku i ideološku podlogu stila. Naime, 1590-ih godina, u Londonu cveta tržište knjige, razvija se štamparstvo, iz godine u godicu raste broj čitalaca, i sve je više pisaca (među njima je i Šekspir) koji pokušavaju da žive od pisanja. Rouds zaobilazi pojam barok i koristi pojmove satira, humor, i retoričko nadmetanja pisaca u potrazi za čitalačkom publikom, slavom, i štamparima-izdavačima. I u ovom slučaju prednost je data odnosu nacionalne književnosti prema specifičnom stilskom obliku nego ugrađivanju toga oblika u širi okvir evropske barokne književnosti, kojoj bi mogao da pripada tipološki ako ne i hronološki.

Budući da pojam barok potiče iz istorije umetnosti, moglo bi se očekivati da se bar odomao u toj naučnoj oblasti, koja je u Engleskoj veoma razvijena. U poređenju s književnom kritikom, pojam barok se češće upotrebljava u opisu engleske umetnosti koja bi se po svom vremenskom okviru i formalnim odlikama mogla nazvati baroknom. Međutim, ni istorija umetnosti u Engleskoj ne poseže prečesto za ovim pojmom, već se više zanima za tumačenje specifičnosti pojedinačnih dela u opisima engleskog “baroka” kao i barokne umetnosti iz Evrope koja je izložena u engleskim muzejima i galerijama. Na primer, Džudit Huk (Judith Hook) piše o baroku u Engleskoj, ali ističući kako je nemoguće izjednačiti engleske barokne oblike s onim u Evropi jer su se ovi engleski razvijali pod posebnim istorijskim i verskim okolnostima.¹⁶ Sudeći po ovakvom pristupu baroku u Engleskoj, možemo se pitati kako bi valjalo tumačiti naslov njene knjige, “Barokno doba u Engleskoj” (*The Baroque Age in England*): da li kao formaciju prihvaćenu ne samo u engleskoj kulturi već i u modernoj nauci o tom dobu u Engleskoj, ili kao formaciju koja postoji izvan Engleske ali koja se odrazila i u Engleskoj iako se prepoznaje kao inostrani, uvezeni fenomen. U svojoj izvanrednoj knjizi o predstavljanju monarhije (neposredno pre njenog ukidanja u građanskom ratu i odmah posle njene restoracije) i početku kolonijalnog carstva u scenskim predstavama i u umetnosti, te grandioznoj veličanstvenosti umetničkog stila preko koga se veličaju vrednosti monarhije i kolonijalizma, Roj Strong (Roy Strong), jedan od najboljih poznavalaca engleske umetnosti sedamnaestog veka, nijednom ne upotrebljava reč barok.¹⁷ A u jednom obimnom novom kataloškom vodiču kroz Nacionalnu Galeriju slika

¹⁵ Neil Rhodes, *Elizabethan Grotesque* (London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1980).

¹⁶ Judith Hook, *The Baroque Age in England* (London: Thames and Hudson, 1976).

¹⁷ Roy Strong, *Art and Power: Renaissance Festivals 1450-1650* (Woodbridge, Suffolk: The Boydell

u Londonu, u detaljnom opisu Severnog Krila (North Wing) u kojem su izložene slike baroknih slikara iz Evrope, najviše Rubensa i Rembrandta, barok se ni jednom reči ne spominje. Kao i u raspravama u književnosti, i ovde je važniji istorijsko-politički okvir koji određuje ove umetnosti, ne stilski formalizam, pa se tako raspravlja o prilikama unutar flamanske republike (Dutch Republic), slomu španske imperije u Holandiji u ranom modernom periodu, te pluralističkoj naciji pod zastavom kalvнизima, što su neki od činilaca koji su odredili slikarstvo ovih velikih flamanskih baroknih slikara.¹⁸ Konačno, jedan zapaženi engleski istoričar umetnosti nove generacije je pišući o sprezi politike i erotike u skulpturi u Francuskoj nakon revolucije iz 1789. godine, opisao neobuzdanu živost pokreta u jeziku tela u delu jednog od vajara o kojima piše, kao stil “koji bismo mogli nazvati Barokom” (“which we might call Baroque”).¹⁹ U knjizi o baroknoj skulpturi Francuske, koju piše britanski istraživač, reč barok se tako samo jednom pojavljuje, i to u relativnom obliku. Ono što je zajedničko svim ovim studijama iz istorije umetnosti jeste to što se u njima formalizam podređuje istoricizmu, što se o stilu raspravlja kao o pojmu koji zavisi od politike i istorije koje ga određuju, i što se pojedinačnost stilske izraza sagledava u okviru pisanja istorije umetnosti kao odraza nacionalne predanosti empijskom istoricizmu u tumačenju specifičnosti koje određuju vrednost umetničkog dela unutar jedne, engleske ili francuske, nacionalne umetnosti. Univerzalizam baroka, dakle pripadanje jednoj široj, panevropskoj stilske formaciji, zamenjuje se u ovim studijama istorijskoj pojedinačnosti kojom se odlikuje anglo-saksonska historiografija o ranom modernom periodu.

Nakon objavljivanja Velflinove knjige, naučno zanimanje za barok toliko je poraslo da je samo u prvoj deceniji dvadesetog veka broj članaka posvećenih baroku, dostigao vrhunac. U literaturi o baroku nastaloj u ovom periodu predmet rasprave je uglavnom pesnička slika, ili “končeto” (conceit), pojam kojim se opisuje “veština pronalaženja sličnosti između pojava i predmeta koji su naizgled potpuno različiti” u poeziji sedamnaestog veka.²⁰ Pojam se povezuje sa porastom katoličke protivreformacije i hrišćanske mistike, ali oni delovi barokne poetike koji su došli i do Engleske kasnije će biti upravo razlog što se u duhovnom i intelektualnom razvoju engleske akademske kritike, barok kao pojam zapostavljao, jer se povezivao više s evropskom nego s engleskom umetnošću i poezijom.

Odsustvo baroka u engleskoj kritici ne proizilazi samo iz prirode engleske književne kritike već i iz samog književnog stvaralaštva u sedamnaestom veku. U svojim delima engleski pisci ovoga perioda su sami, pomognuti idejama o pesništvu, stilu, i pesniku, istisnuli barok iz svojih dela. Iako je engleska kritika ranog modernog perioda bila manje pod uticajem stvaralačke književnosti, iako je imala manje uticaja na književnost nego u Francuskoj u isto vreme, odnos stvaralaštva i teorije nam

Press, 1973).

¹⁸ Upor. Erika Langmuir, “Paintings 1600-1700: The North Wing”, *The National Gallery: Companion Guide* (London: Yale University Press and National Gallery Company, 1997), 176-265.

¹⁹ Satish Padiyar, *Chains: David, Canova, and the Fall of the Public Hero in Postrevolutionary France* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2007), str. 125.

²⁰ *Rečnik književnih termina*, gl. ured. Dragiša Živković (Beograd: Nolit, 1985), str. 369.

govori nešto o tome kako je renesansni lirski ili epski pesnik doživljavao sebe i svoje stvaralačko opredeljenje. Još od prvog izdanja, iz 1550. godine, čuvenog retoričkog priručnika, *Umetnost retorike (The Art of Rhetoric)* retoričara Tomasa Vilsona (Thomas Wilson), u engleskim teorijama nailazimo na ideju da vrline pesničke umetnosti zavise od slobode pesničkog duha. Filip Sidni (Philip Sidney), u svojoj *Odbrani poezije (An Apology for Poetry)*, napisanoj 1579. ili 1589. godine i objavljenoj 1595.), piše da pesnik svoju “ideju pokazuje po tome što stvara dela u onom savršenstvu u kome ih je i zamislio.”²¹ Džordž Patnam (George Puttenham), u *Umetnosti engleske poezije (The Art of English Poesy)*, objavljena 1589), još više ističe ideju o slobodi pesničkog duha kada kaže da pesnik stvara “iz svog sopstvenog mozga i stih i sadržaj svoje pesme” (“out of his own brain both the verse and matter of his poem”).²² Sidni se protivi preteranom pesničkom ukrasu i zagovara ekonomičnost i jednostavnost izraza u poeziji. Engleski pesnik ranog modernog perioda nije, kao francuski pesnik, naklonjen da se instinktivno preda preda pravilima, što ostavlja trag na pesničku snagu i pojedinačnost.²³ Taj pesnik je svojim delom posredno počeo da usmerava kasniju književnu kritiku da o njegovom delu ne raspravlja kao o pripadniku šireg baroknog korpusa već kao o pojedinačnoj tvorevini uslovljenoj prilikama u Engleskoj. Do vremena kada je barok počeo da prodire u umetnost Engleske, engleski pesnici, sada već podeljeni između anglikanskog protestantizma i katoličke protivreformacije, te između republikanstva i monarhije, svoj su nezavisni i pobunjenički stil i tematiku nalazili unutar ovih tektonskih pomeranja koja su duboko potresla Englesku nakon smrti Džemsa I, 1625. godine. Godine za koje se može reci da su vreme dolaska baroka u Englesku poklapaju se s tri velika događaja u sedamnaestom veku koja će izmeniti zemlju i dati joj nov identitet. Pogubljenje kralja Čarlsa I 1649. godine, kojim je privremeno uspostavljena republikanska vlast; osnivanje Kraljevskog Društva u Londonu 1660. godine, kojim se institucionalizovala nova naučna revolucija; i Veliki Požar u Londonu 1666. godine, koji je izbrisao arhitektonske tragove srednjevekovnog Londona, bili su događaji od lokalnog, engleskog značaja, koji su ostavili duboki trag na književnost. Poezija je tragala za novim i snažnim izrazom koji je odgovarao ovim bitnim i neočekivanim događajima. Poetska stilizacija ovih događaja u svim svojim pojedinačnostima, a ne usvajanje barokne stiliske, bilo je i ostalo osnovni predmet engleske kritike sedamnaestog veka.

Stil nije samo jezik već je i istorija sa svim svojim materijalističkim otelotvorenjima; on je samo jedan od delova tradicije unutar koje pesnik realizuje svoja stremljenja.²⁴ U tom pogledu, barok koji u vreme tih političkih, ideoloskih, i verskih gibanja u

²¹ Veselin Kostić, “*Odbrana poezije*” Filipa Sidnija (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1989), str. 42. Prevod V. Kostić.

²² George Puttenham, *The Art of English Poesy*, prir. Frank Whigham and Wayne A. Rebhorn (Ithaca and London: Cornell University Press, 2007), na str. 93.

²³ Upor. Joel E. Spingarn, *Literary Criticism in the Renaissance* (New York: Harcourt, Brace & World, 1963), str. 189-90.

²⁴ Upor. Ernst Gombrich, *Art and Illusion: A study in the psychology of pictorial representation* (London: Phaidon Press, 1988), na str. 17.

Engleskoj dolazi iz Evrope postaje stilski opis preko kojeg neki od engleskih pesnika izražavaju svoja politička i verska opredeljenja, baš zato što im je barokna stilistika omogućila da ta opredeljenja i ubeđenja sklone pod plašt raskošnog ukrasa. Kritika koja će kasnije da tumači te poetike prirodno će se više zanimati za rasvetljavanje pesničke pojedinačnosti nego objašnjavanju u kojoj meri pojedinačni pesnici pripadaju jednom širem panevropskom pesničkom sistemu, baroku.

Istoriju barokne književnosti u Engleskoj pisali su uglavnom stranci, što već nešto govori o interesovanju Engleza za ovaj pojam. Među prvim radovima u kojima se pojam barok primenjuje na englesku književnost jeste esej o stilu u poeziji napisanoj nakon 1600. godine, danskog romaniste, stručnjaka za srednji vek, Valdemara Vedela (Valdemar Vedel).²⁵ Vedelov rad je ostao nezapažen koliko zbog toga što je napisan na danskom, pa je tako ostao u senci anglo-saksonske, romanske i nemačke nauke, toliko i zbog toga što Vedel upravo predlaže poredbeni pristup u ispitivanju baroka, koji engleski kritičar F. P. Vilson (Wilson) odbacuje: poređenje književnosti s drugim umetnostima. Vedel ukazuje na sličnosti između Rubensovog slikarstva i stila u engleskoj i francuskoj poeziji napisanoj iz perioda 1550-1650. Vedelov metod uporedne analize dve nacionalne književnosti i slikarstva navodi na zaključak o sličnostima između različitih umetničkih medija i između različitih nacionalnih književnosti. Ekscentričnost ovoga eseja proističe iz toga što njegov autor navodi čitav katalog srodnih tema, reči, i motiva iz književnosti koje uočava i na Rubensovih platnima, uzvišenost, bravurozna ukrašenost, crveno, plamen, neobuzdana strast, konji, lov, rat, zlato, bombastičnost, mitološka maskerada, kao i u baroknoj poeziji, pa tako nalazi sličnost između umetnosti i poezije. Da je, na primer, Vedel izabrao da uporedi engleskog pesnika Džefrija Čosera (Geoffrey Chaucer), koji pripada kasnom srednjem veku, anglosaksonski herojski ep *Beovulf* (*Beowulf*), francuski srednjovekovni roman u stihu *Roman o ruži* (*Roman de la rose*), sa slikama venecijanskog slikara Ticijana (Tiziano Veccelio) iz prve polovine šesnaestog veka, s platnima Karavađa (Caravaggio), ili s velikim oslikanim panelima slikara Andrea Mantenje (Andrea Mantegna), inspirisanim Cezarovim ulaskom u Rim (nigde toliko kônja, plamena, crvenila, zlata, rata, bombastičnosti i uzvišenosti kao u ovim platnima), Vedel je mogao sve književne i Rubensove teme da pronade i u umetničkim delima iz ovih drugih epoha, u književnosti i slikarstvu gde su te teme predstavljene s istim intenzitetom i s istom tehničkom i umetničkom strašću. Njegova poređenja su slobodna i proizvoljna; ona ne objašnjavaju ni suštinu ni posebnost baroka u engleskoj književnosti. Analizom oblika i stila, kakvu primenjuje Vedel, moguće je pronaći sličnosti u izdvojenim umetničkim i književnim delima iz raznih istorijskih perioda. Ali samo tumačenje tih dela kao proizvoda istorijskih, kulturnih, političkih, i verskih okvira kojima se odlikuju pojedinačne nacionalne književnosti pomaže nam da razlikujemo odstupanja i različitosti umetničkih obeležja unutar jednog većeg, kodifikovanog stilskog sistema. Kritički instinkt F. P. Vilsona, dakle, usmeren je bio na pravu stranu, bar tih 1950-ih godina, kada je upozoravao na to da je poređenje književnosti s drugim umetnostima problematično u metodološkom smislu.

²⁵ Valdemar Vedel, "Den digteriske Barokstil omkring aar 1600", *Edda* 2 (1914), 17-40.

Kako Vedelov primer pokazuje, takvo poređenje podređuje pojedinačnost pesništva sistematizaciji stila iz drugog umetničkog polja.

Među strancima koji su pisali o engleskom baroku, Mario Prac (Mario Praz), Italijan koji je od kasnih 1920-ih do polovine 1930-godina radio kao viši predavač za italijanski jezik na universitetu u Liverpulu, objavio je na engleskom jeziku 1958. godine, kratku knjigu o veličanstvenom stilu kod nekolicine engleskih pesnika, posebno u poeziji Ričarda Krašoa (Richard Crashaw), jednog od najtalentovanijih duhovnih pesnika engleske književnosti sedamnaestog veka. Poglavlje o Krašou bi se i danas moglo smatrati jedinom dužom raspravom o engleskom baroku u poeziji, u kojoj se afirmiše ovaj pojam.²⁶ Po svojoj kritičkoj osećajnosti za problem upotebe pojma o kojem zapravo piše, iako se barok kao reč ne pojavljuje u naslovu studije, ovaj italijanski istoričar književnosti smestio je Krašoa u maticu intelektualne revolucije u sedamnaestom veku, kojom su dominirali skolastika, filozofija o rehabilitaciji prirode u bakonijanskoj (po Fransisu Bakonu [Francis Bacon]) nauci, racionalna teologija kembridžkih platoničara, koju je promovisao lord Herbert od Čarburija (Lord Herbert of Cherbury), duhovna re-interpretacija Svetog Pisma, i naučna revolucija. Prac u baroku pre svega vidi intelektualnu i duhovnu inspiraciju engleske poezije u sedamnaestom veku, pa tek onda stilski ukras. Zaustavimo se na trenutak na Krašou kako bismo ilustrovali ono što je bio predmet rasprave do sada: odnos umetničke pojedinačnosti u odnosu na univerzalnost barokne poezije.

Primer jednog epigrama iz Krašoovog bogatog dela primer je specifičnosti njegove barokne stilistike kojom se u najboljim dometima odlikuje engleska poezija nastala pod uticajima promena na naučnom i intelektualnom polju. U zbirci epigrama na duhovne teme, *Epigrammatum sacrorum liber* (objavljena je u Kembridžu 1634. godine), nailazimo na ovu pesmu:

Felix ô, sacros cui sic licet ire per artus!
Felix! Dum lavat hunc, ipsa lavatur aqua.
Gutta quidem sacros quaecunque perambulat artus,
Dum manet hîc, gemma est; dum cadit hinc, lacryma.

[Each blest drop, on each blest limme,
Is washt it selfe, in washing him:
Tis a Gemme while it stayes here,
While it falls hence 'tis a Teare.]²⁷

U ovoj ranoj pesmi, napisanoj u Kembridžu, Krašova poetska domišljatost iznenađuje mešavinom verske tematike i moderne hidrauličke tehnike. Pesnik predstavlja vodu kojom se na krštenju poliva telo kao mlazove iz vodoskoka u Versaju.

²⁶ Mario Praz, *The Flaming Heart: Essays on Crashaw, Machiavelli and Other Studies of the Relations Between Italian and English Literature from Chaucer to T. S. Eliot* (New York: Doubleday and Company Inc., 1958).

²⁷ *The Poems English, Latin and Greek of Richard Crashaw*, prir. L. C. Martin (Oxford: Clarendon Press, 1957), str. 32 i 85. [Svaka blagoslovena kap, na svakom blagoslovenom udu/spere se sama od sebe, perući ga:/dok se na njemu zadržava, dragulj je,/kad s njega padne, suza je.]

Ova umetničko-arhitektonska novina podstiče Krašovu maštu da od simbolike vode sa izvora Kastalije, koja je služila za čišćenje Apolonovog hrama, i kojom su se nadahnjivali pesnici i proroci, osmisli svetlucavost u ovoj slici.²⁸ Duhovnost je i smisao pesme ali i povod za pesnički ogled inspirisan tehničkom inovacijom o kojoj se tek tada čulo u Engleskoj. Iako ovakvo preplitanje svetovnog života s verskom simbolikom, suvremenom tehnikom, i klasičnom mitologijom, predstavlja jednu od odlika barokne poezije, i jedan od čestih postupaka kod najboljih pesnika takozvane metafizičke škole u engleskoj poeziji, engleska kritika Krašoa nije nazvala baroknim pesnikom. Izbegavajući barok kao “opasno pomodan” (dangerously fashionable)²⁹ pojam u književnoj kritici, kritičari su tumačili teme i stilsko uobličavanje u Krašovoj poeziji pre svega u duhu njegovih unutrašnjih prelamanja između protestantizma i katoličanstva, podrške monarhističkoj struji, kao i prelasku u rimokatoličku veru 1646. godine, zbog čega je morao da napusti miran akademski život u Kembridžu, napusti Englesku, i preko Pariza stigne u Loreto, gde je ostao do kraja života. Duhovne i političke promene u Krašovom životu, pre nego barokna poetika, objašnjavaju iznenađujuće slike u njegovoj poeziji. Pesnički polet i duhovna snaga zbog prelaska u katoličanstvo isto tako su snažna inovacija u Krašovom životu koliko i reči ispisane na listovima hartije na kojima je njegova ruka ispisala stihove o ushićenju povodom novih vodoskoka u Versaju.

Kada su domaći, engleski istraživači pisali o svojoj književnosti koju su im stranci nazvali baroknom, upotrebljavali su pojmove koje su sami skovali shodno materijalu o kome su pisali. Tako ni kritičar Herbert Grirson (Herbert Grierson) ni pesnik T. S. Eliot³⁰, koji su englesku istoriju književnosti zadužili time što su iz zaborava književnih arhiva i magle književne istorije na svetlo kritike (i na sreću čitalaca) izneli i opisali poeziju Džona Dana (John Donne) i nekolicine njegovih savremenika, čiju su poeziju nazvali “metafizičkom”, ne upotrebljava barok kao pojam. Grirson opisuje “metafizičku” poeziju kao poeziju inspirisanu “filozofskom koncepcijom svemira i ulogom koja je pripala ljudskom duhu u velikoj drami postojanja” (str. xiii), kao pesništvo koje odlikuje “više intelektualan, manje verbalan, karakter njihove domišljatosti u poređenju s končetima iz elizabetinskog doba” (str. xv).³¹ Za razliku od Grirsona koji svojim definicijama metafizičke poezije upućuje na sveobuhvatnost jedne pesničke škole, Eliot, koji Grirsonov pristup smatra “izazovom kritike” (“provocation of criticism” [281]), smatra da je metafizičare “krajnje teško definisati”

²⁸ Ovo predstavlja sažetak analize ovog epigrama i njegovog filološkog izvora u klasičnoj mitologiji i simbolici, koju je predstavio Mario Prac u studiji *The Flaming Heart*, str. 27.

²⁹ Tako ga opisuje Odette de Mourgues, “The European Background to Baroque Sensibility”, *The Pelican Guide to English Literature*, prir. Boris Ford, sv. 3, “From Donne to Marvell” (Harmondsworth: Penguin Books, 1956), 89-97, str. 90.

³⁰ Herbert J. C. Grierson, *Metaphysical Lyrics and Poems of the Seventeenth Century: Donne to Butler* (Oxford: Clarendon Press, 1921), 13-58. i T. S. Eliot, “The Metaphysical Poets”, *Selected Essays* (London: Faber and Faber Limited, 1932), 281-291.

³¹ Grierson, “a philosophical conception of the universe and the rôle assigned to the human spirit in the great drama of existence” (str. xiii) i “the more intellectual, less verbal, character of their wit compared to the concepts of the Elizabethans” (str. xv).

(“extremely difficult to define” [281]), kao i da je teško odlučiti “koji pesnici su [metafizički poeziju] upražnjavali i u kojim od svojih stihova” (“what poets practise it and in which of their verses” [281]), podsećajući nas nešto kasnije u eseju (na str. 283) da je pojam “metafizički” prvo upotrebio Samjuel Džonson (Samuel Johnson), engleski esejista, leksikograf, i pisac iz osamnaestog veka. Barok se ne pojavljuje ni u čuvenoj antologiji poezije metafizičkih pesnika, koju je priredila Helena Gardner (Helen Gardner).³² Dok se pojmom barok u evropskoj kritici opisuju umetnost i književnost od šesnaestog do devetnaestog veka, pojam “metafizički” se odnosi isključivo na uzak krug engleskih pesnika iz sedamnaestog veka, i u tom smislu se ne upotrebljava u drugim nacionalnim književnostima. Dakle, čak se ni domaći pojam za određenu vrstu poezije ne prihvata tako lako i zbog raznolikosti poezije na koju se pojam odnosi i zbog nejasnih okvira poetike iz koje pojam potiče. Metafizička poezija se ne podudara s barokom, iako se s njom prepliće kako u vremenskom tako i u stilskom pogledu. U mešavini skolastičkog učenja i sve veće znatiželjnosti renesanse, te namerama da se u jednu poetiku pomešaju razni uticaji, od klasične mitologije i biblijske istorije, teologije i demonologije, do nauke i anatomije, metafizika je kao filozofska i književna struja zahvatila ova dva polja stvaralaštva u Engleskoj, oblasti izvan lepih umetnosti, koje su se oblikovale pod uticajem baroka. Metafizika je pre svega bila filozofska struja³³, koja, kao i metafizička poezija, nije bila organizovana u sistem. Ali, filozofska i pesnička metafizika razlikovale su se ne samo toliko po žanrovima u kojima su ostvarene, već i po obimu i upotrebljivosti ideja na kojima su zasnovane ove dve struje. Metafizička poezija, koja ima uporište u evropskoj filozofiji, stoji po strani barokne poetike jer je određena specifičnošću intelektualne i duhovne osnove engleske poezije.

Engleska književnost ranog modernog perioda uopšte se ne doživljava u istoriji engleske književnosti kao jasno prepoznatljiv sistem, pa tako i ne postoji kritička svest o zajedničkoj, baroknoj, stilskoj formaciji. Engleska književnost sedamnaestog veka, koja je pisana nakon građanskog rata i zatvaranja pozorišta 1642. godine, nakon ponovnog uspostavljanja monarhije 1660. godine, i nakon smrti pesnika Džona Milтона (John Milton) 1674. godine, vreme je kojim ne samo što dominiraju skromni književni talenati već je i doba razuđene i raznovrsne književne aktivnosti. U tom dobu relativnog opuštanja i prosperiteta, naročito među obrazovanom manjinom, grupe prijatelja i prijateljski raspoloženih suparnika, kako navodi jedan književni istoričar, posvetile su vreme prevodima i prilagođavanjem na engleski jezik pesnika i filozofa s latinskog, grčkog, francuskog, italijanskog, i španskog jezika; pisala se ljubavna poezija i tanka filozofija u privatnoj prepisci između obrazovanih ljudi, koja je ponekad artikulisana prilikom slučajnih susreta u krčmama i salonima, ali je teško govoriti o jedinstvenoj poetici koja spaja pesnike “kavaljere” (cavalier), podanike

³² *The Metaphysical Poets*, prir. Helen Gardner (London: Penguin Books, 1957), str. 15-29.

³³ O metafizici kao filozofskom pravcu u sedamnaestom veku u Engleskoj pisao je u poglavlju “The Metaphysical”, Basil Willey, *The Seventeenth Century Background* (London: Chatto and Windus, 1953), str. 40-48.

kralja Čarlsa II.³⁴ Ne treba smetnuti s uma ni to da su godine građanskog rata oslabile englesko pesništvo bar za nekoliko odličnih pesnika, koji su, kao Krašo, bili primorani da potraže utočište na evropskom kontinentu. Među njima su bili ser Džon Sakling (John Suckling), Patrik Keri (Patrick Carey), Henri Von (Henry Vaughan), i Džordž Herbert (George Herbert). A neki pesnici su se, kao Džon Dan pre građanskog rata, povukli s književne scene i posvetili se sveštenučkom pozivu. U vreme kada barok u poeziji buja u mediteranskoj i severozapadnoj Evropi, u Engleskoj je njegov razvoj sputan unutrašnjim previranjima u društvu, pa se s toga i pojavljuje sporadično.

Prilagođavanja terminologije pojedinačnom piscu, a ne želja da se njime opiše umetnički stil koja obuhvata nekoliko umetnosti i premošćuje nekoliko vekova, odslikava odliku engleskog empirizma koja se opire pojmovima koji teže sveobuhvatnosti. Ovome treba dodati i engleski filozofski idealizam koji se opire uopštavanju u postupku tumačenja. Grirson i Eliot, tako, u svojim pojedinačnim raspravama, metafizičare smatraju školom koja predstavlja osvežavajući izuzetak, maštovit otklon, ali ne i paradigmu koja se može primeniti na pesnike izvan uskog kruga "metafizičara." Pojam "metafizički" se zadržao u engleskoj kritici i primenjuje se kako na pesnike koje, kao Dan, neki evropski kritičari nazivaju baroknim, tako i na još ponekog savremenika ovog engleskog pesnika.³⁵ Barok se odnosi na stilizovano usvajanje racionalističke filozofije i empirijske nauke, koje su se ubrzano širile u Engleskoj u sedamnaestom veku i to ne samo pod uticajem Dekartove (Descartes) filozofije već i pod pritiskom odbacivanja okultnog simbolizma između 1580 i 1680. godine.³⁶ Opisati, dakle, poetiku nastalu unutar ovih složenih sekularnih i duhovnih strunjanja, baroknom, predstavljalo bi udaljavanje od konceptualnih i istorijskih pojedinačnosti i podloge poezije na koju se pojam odnosi. Kritika poezije pesnika metafizičara tumači pojedinačnost u sličnostima među pojedinačnim pesnicima unutar raznovrsne poetike jednog složenog istorijskog razdoblja u kome se prožimaju politička moć, verska prelamanja, i pesnička individualnost. U duhu je engleske kritike uopšte, ne da traži srodnost među pesnicima kako bi u njima prepoznavala pripadnost manje ili više sistematizovanim stilskim formacijama, kakva je barok, već da ispituje specifičnosti pojedinačnih pesnika, ističući njihovo odstupanje od tradicije i ukazujući na njihovu pojedinačnost.

Ispitivanja koja objašnjavaju različitost pesničkih ostvarenja poetske snage unutar književnosti sedamnaestog veka nasuprot pojmu barok, temeljno je objašnjena u jednoj novoj istoriji engleske književnosti ranog modernog doba, na primeru Džona Dana i književne kritike 1940-ih godina, vremena kada Velek afirmiše barok u (engleskoj) književnosti. Pisac ove književne istorije, Džason Skot-Voren (Jason Scott-Warren)

³⁴ Sažimam opširniju raspravu razrađenu u knjizi C. V. Wedgwood, *Seventeenth-Century English Literature* (London: Oxford University Press, 1970), 50-63.

³⁵ Upor. Douglas Bush, *English Literature in the Earlier Seventeenth Century, 1600-1660* (New York: Oxford University Press, 1945; 1954), 126. Buš ne upotrebljava pojam "barok".

³⁶ Upor. Brian Vickers, "Analogy versus identity: the rejection of occult symbolism, 1580-1680." *Occult and Scientific Mentalities in the Renaissance*, prir. Brian Vickers (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 95-163.

poredi dva metodološka pristupa – formalizam i kulturni istoricizam – analizi Danove pesme “Kanonisanje” (“Canonization”), suprotstavljajući tumačenje američkog kritičara Klinta Bruksa (Cleanth Brooks) iz ranih 1960-ih godina i analizi britanskog kritičara Džona Kerija (John Carey) iz 1980-ih godina.³⁷ Bruksova knjiga je dugo bila uzor formalističke škole kritike pretežno u Americi, koja je pristupala poeziji “kao samosvojnim umetničkim delima...koja su stajala iznad istorije i politike...i koja su težila savršenoj usklađenosti i jedinstvu njihovih delova.”³⁸ Prema Bruksu, Danova pesma predstavlja, kaže Voren-Smit, “savršeno jedinstvo u različitosti – pomirenje suprotnosti, kao sto su muško i žensko, ljubav i religija, privatno i javno.”³⁹ Ovakav pristup baroknom stilu Danove pesme prema Voren-Smitu zanemaruje versku podlogu na kojoj ona počiva, u kojoj se ideopoklonstvo i molitva svecima u katoličkoj veri ukrštaju s protestantskim reformistima, čije je suprotstavljanje kultu svetaca iz ranog šesnaestog veka još bilo sveže u kulturnom sećanju Engleske u prvoj polovini sedamnaestog veka, pa s toga i kod Dana, koji je, kao i Krašo, prešao iz protestantske u katoličku veru. Za Džona Kerija, tvrdi Voren-Smit, Danovo versko preobraćenje predstavlja ključ za razumevanje ove antologijske pesme. U središtu pesme je Danova zaokupljenost ne verom kao koherentnim sistemom, već verolomstvom, i uključivanje u složene struje kontra-reformacije u Engleskoj.⁴⁰

Formalizam u tumačenju baroka u poeziji, predstavljen je, na primeru Bruksa, kao kritički postupak koji sužava značenje, i zamenjen je jednim od mogućih analitičkih postupaka koji proširuju kritički horizont i, kao i svaka dobra kritika, pozivaju na dalju raspravu. Ovaj postupak u pristupu baroku ukazuje na pravac književne kritike kojim se termin barok eliminiše iz rasprava u istorijama književnosti i zamenjuje se kulturološkom analizom okruženja u kome stvara engleski pesnik. Scot-Vorenova istorija književnosti je istorija za naše doba, usredsređena na objašnjenje snažnih političkih energija koje određuju sudbinu pisaca i dela. Istorijsko-materijalistička podloga ovoga postupka suprotstavljena je kritičkom formalizmu, kojem pretpostavlja rasvetljavanje duhovnih i ideoloških činilaca koji menjaju ne samo pesnika već i njegovu poeziju. Sličan pristup je primenjen u još jednoj, obimnijoj, novijoj istoriji engleske književnosti ranog modernog perioda, u kojoj se na preko pet stotina stranica rasprave o književnosti sedamnaestog veka, barok nijednom ne spominje.⁴¹

Razlog neupotrebe pojma barok, međutim, ne leži samo u neverovanju u njegovu korisnost za rasvetljavanje pojedinačnosti unutar istorije jedne ostrvske književnosti i tradicije u kojoj empirizam savlađuje teoriju, već i u tome što ga poreklo u drugim

³⁷ Jason Scott-Warren, *Early Modern English Literature* (Cambridge and Malden, Massachusetts: Polity Press, 2005), str. 5-7.

³⁸ Scott-Warren, “self-sufficient aesthetic artefacts...which stood aloof from history and politics, and which strove towards a perfect balance and unity of their parts.” (str. 5)

³⁹ Warren-Smith: “an ideal union of contrarities — a reconciliation of opposites, such as male and female, love and religion, private and public” (str. 5).

⁴⁰ Voren-Smit se poziva na Kerijevu knjigu *John Donne: Life, Mind and Art* (London: Faber and Faber, 1981).

⁴¹ Upor. *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, prir. David Loewenstein and Janel Mueller (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 459-833.

umetnostima čini nepogodnim za inače raznoliku književnost sedamnaestog veka. U trenutku u kome se engleska književna kritika nalazi danas, teško bi bilo preporučiti istraživačima književnosti ranog modernog doba u Engleskoj upotrebu pojma barok. S jedne strane u ovoj kritici još uvek vlada anti-formalizam i (ograničavajući) istoricizam. S druge strane, filozofska orijentacija književne kritike i kulturoloških studija još vise su udaljili književnu kritiku od svojih osnovnih interesovanja za književni jezik i stilistiku, što je još jedan paradoks imajući u vidu to da je rano moderno doba u Engleskoj bilo opsednuto jezikom i njegovom upotrebom. U svim ovim pristupima, jasno se vidi otpor tumačenju književnosti unutar prepoznatljivih sistema i škola.⁴²

Povezanost između stila i individualnosti, koje francuski književni teoretičar i kritičar Antoan Kompanjon (Antoine Compagnon) prepoznaje na početku sedamnaestog veka, postaće simptom umetničkog pisanja u ovom veku.⁴³ U preplitanju dve strane stile, kako stilu pristupa Kompanjon, objektivne, koja predstavlja kodifikovan izraz, ili ugledanje na konvencije, i subjektivne strane, koja je odraz pojedinačnosti⁴⁴, engleski pesnički stil u sedamnaestom veku postao je više subjektivan nego objektivan zato što je objektivna strana stila sporo, kasno, i selektivno došla do Engleske. Međutim, najvažnije je to što se stil kao simptom umetničkog stvaranja razgranao u umetnosti tek u osamnaestom veku, kada je dobio i tržišnu vrednost (posebno u lepim umetnostima i dizajnu) u sve jačem i mnogobrojnijem građanskom staležu, kako u kontinentalnoj Evropi tako i u Engleskoj, pa je zato o baroku u okvirima engleske književnosti ovoga vremena bolje govoriti u vezi s pojedinačnim pesnicima i povezanosti književnosti s njenim istorijskim okvirima, nego kao o opštim odlikama jednog doba.

Savremena engleska kultura je baroku prilazila iz sasvim različitog ugla, i obazrivo. Međutim, 2009. godine je u Muzeju Viktorije i Alberta u Londonu (Victoria and Albert Museum) je otvorena najveću izložba o baroku ikada postavljena u Engleskoj, pod nazivom "Barok: stil u doba veličanstvenosti: 1620-1800." Na ovoj izložbi barok je predstavljen kao globalni stil, i povezan je s kolonijalizmom. Izložbu su sačinjavali umetnički predmeti iz nekadašnjih evropskih kolonija, od Goe do Meksika, i od Indije do Perua.⁴⁵ Nekadašnji ljuti rivali (posebno Španija, Portugalija, i Engleska) na svetskoj pozornici imperijalizma sada su se našli pod istim krovom pod kojim dele zajedničko umetničko nasleđe svoje neslavne prošlosti, ali i "simbolički kapital" koji

⁴² Ovakav pristup baroku, kao stilskoj pojavi koja je detaljno kodifikovana i predstavljena kataloški kao ikonografski sistem sedamnaestog i osamnaestog veka, predstavljen je u trotomnoj studiji, na nemačkom, o evropskom baroku, koja je istovremeno i katalog motiva, a koju je objavila Mađarske Akademije Nauka. Upor. A. Pigler, prir. *Barockthemen: Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*. Drugo izdanje (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

⁴³ Antoine Compagnon, *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun* (Paris: Éditions du Seuil, 1998). "L'association du style et de l'individu s'est manifestée peu à partir du XIIe siècle." (str. 201)

⁴⁴ Compagnon, "Le style a deux versants: il est *objectif* comme code d'expression, et *subjectif* comme reflet d'une singularité" (str. 201).

⁴⁵ *Baroque: Style in the Age of Magnificence*, ured. Michael Snodin and Nigel Llewellyn, assisted by Joanna Norman (London: Victoria and Albert Publishing, 2009).

je stvoren na osnovama nekadašnje imperijalne moći.⁴⁶ Štaviše, u ovom slučaju, barok je neposredno ugrađen i u istoriju engleske umetnosti i muzeologiju i kao simbol moći i kao znamenje stvaralačke mašte, ali i posredno kao umetničko-istorijska alegorija koja kolonijalno carstvo pretvara u muzejski eksponat. Time je barok kao stilski oblik izjednačen s kolonijalizmom kao političko-ideološkim sistemom. Bacajući svetlo ne samo na slikarstvo, skulpturu, i arhitekturu, već i na materijalnu umetnost ukrasnih i upotrebnih predmeta u kolonijalnim domaćinstvima i crkvama, ova izložba ne samo što je pokazala da se barok proširio daleko izvan granica Evrope i uvukao se u sve prostore (i prostorije) novog života u kolonijama, od kupatila do salona za obedovanje, već je ona i skrenula pažnju od baroka kao panevropskog stila na barok kao pojavu u engleskoj umetnosti i kulturnoj istoriji, stvaranoj izvan granica engleskog Ostrva. Uz administraciju i način života, evropske kolonijalne sile su izvezle barok kao sistem vrednosti u svoje nove kolonije. Engleska, u kojoj barok nikada nije zavladao u tolikoj meri da postane izvozna vrednost u kolonijalnom dobu, postavila se ovom izložbom kao čuvar i tumač evropskih vrednosti koje je kolonijalizam prenosio u svoje prekomorske kolonije. Barok je, tako, predstavljen kao globalni fenomenon preko kojeg se povezuju složena istorija Evrope u odnosu na vanevropske kontinente s umetničkim stilom koji je u vezu dovodio evropske zemlje otprilike u isto vreme kada se razbuktao kolonijalizam. U ovoj postavci, barok prati istoriju kolonijalnog carstva od doba Restoracije monarhije u Engleskoj, kada se kolonijalizam formalizuje kao politička i ideološka ambicija grupe pojedinaca i kao projekat potpomognut krunom i državom, do devetnaestog veka kada je kolonijalno carstvo bilo na svom vrhuncu u doba vlasti kraljice Viktorije, baš kao i što je kolonijalno carstvo predstavljeno kao pojava koja je svoju moć utvrđivala preko baroka. U ovakvoj osmišljenosti i institucijalizovanosti baroka stilsko preterivanje i politika usko su povezani. Ovaj primer predstavljanja baroka ima veze s književnošću utoliko što ukazuje na to da je barok ne samo elastičan pojam već i politička kategorija, baš kako ga tumače i istorije književnosti.

Samo jednu godinu nakon što je objavljen Velekov esej, pojavila se knjiga Kristofera Riksa (Christopher Ricks) o veličanstvenom, ukasnom koliko i snažnom, stilu Džona Milтона. Analizirajući stilske i retoričke odlike Miltonove poezije, Riks ne upotrebljava reč barok te o Miltonu raspravlja izvan okvira metafizičke poezije.⁴⁷ U vezi s Miltonom, Velek kaže sledeće: “on je bio previše jedinstven i protestant da bi se jednostavno izjednačio s pojmom barok, u glavama mnogih još uvek povezan s jezuitima i protivreformacijom. Pored toga, sedamnaesti vek u Engleskoj ne ostavlja na istoričara utisak jedinstvenosti: njegov raniji deo sve do zatvaranja pozorista 1642. stalno se poistovećuje s Elizabetinim dobom; njegov kasniji deo, od 1660. godine pa nadalje, pripaja se osamnaestom veku.”⁴⁸ Velek navodi (str. 82) neku špansku studiju

⁴⁶ Pojam “simbolički kapital” je upotrebio Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Priredio Randal Johnson (New York: Columbia University Press, 1993), str. 75-76.

⁴⁷ Christopher Ricks, *Milton's Grand Style* (Oxford: Clarendon Press, 1963).

⁴⁸ Velek, “...he [Milton] seems too individual and Protestant to be easily assimilated to baroque, still

iz 1921. godine u kojoj se Miltonu pristupa kao baroknom piscu, ali i sam upućuje na barokne odlike njegove poezije. Ovo su izdvojeni primeri, jer se o Miltonu više nije pisalo kao o baroknom pesniku.

Vraćajući se na početak Velekovog sažimanja sudova o mestu baroka u engleskoj kritici, treba primetiti i to da on ispušta iz svog sažimanja kritičke književnosti o baroku važne kontekstualne podatke koji značajno menjaju sliku njegove kritike. Tako u nastavku svoje rasprave iz 1962. godine, Velek kaže sledeće: “Nedavno F. P. Vilson je upotrebio [pojam barok] kako bi okarakterisao književnost džemsovskog perioda u odnosu na književost Elizabetinog perioda.”⁴⁹ Velek je u pravu, ali samo donekle, jer on previđa smisao Vilsonovog stava o baroku, kojim ovaj kritičar relativizuje upotrebu baroka kako bi ga posredno odbacio i umesto njega ponudio istorijsko objašnjenje stila preko istorijsko-filološke analize pesničkog jezika dramske poezije Džona Vebstera (John Webster), Edmunda Spensera (Edmund Spenser), i Kristofera Marloa (Christopher Marlowe), dramskih pisaca koji su bili na vrhuncu stvaranja u poslednjoj deceniji šesnaestog veka, deceniji koja je korenito izmenila Englesku u ranom modernom periodu.⁵⁰ U vreme kada je pisao kritiku, F. P. Vilson je bio jedan od najdardovitijih istraživača istorije engleske književnosti ranog modernog perioda, posebno drame, poznat po svom enciklopedijskom poznavanju književnosti i istorijskog perioda koje je neumorno istraživao. Na istoj stranici na kojoj Velek prepoznaje Vilsonovo navodno prihvatanje pojma barok, Vilson, međutim, kaže sledeće: “Sličnosti između književnosti i drugih umetnosti su opasne i često zabudne, ali ako, kako neki misle, suštinska razlika između barokne umetnosti i umetnosti visoke renesanse leži u pokušaju da se izraze i pojačaju propušteni trenuci prirode koja se stalno menja umesto pojma prirode kao večite stvarnosti, tada Danova poezija polaže više prava nego Spenserova na to da se zove baroknom, Websterova drama više nego Marlova, i Bejkonovu proza više nego Askamova ili Hukerova.”⁵¹ Vilsonov stav stavlja u ravnotežu dve sumnje karakteristične za englesku književnu kritiku uopšte. Prva je uporedna književnost, bez obzira da li je po sredi upoređivanje književnosti s drugim umetnostima ili engleske književnosti s drugim književnostima, čemu engleski kritičari niti su naklonjeni niti u tom metodu vide veliku korist po kvalitet

associated in most minds with Jesuits and the Counter Reformation. Besides, the English seventeenth century does not impress historian as a unity: its earlier part up to the closing of the theaters in 1642 is constantly assimilated to the Elizabethan Age; its later part from 1660 on has been annexed by the eighteenth century.” (str. 89-90).

⁴⁹ Wellek, “Recently, F. P. Wilson used it [baroque] to characterize Jacobean in contrast to Elizabethan literature” (str. 88-87).

⁵⁰ Bila je to decenija u kojoj su počela da se osmišljavaju kolonijalna osvajanja, u kojoj su se učvrstili i protestantska vlast i nacionalni duh u zemlji pod vlašću kraljice Elizabete I, u kojoj je London počeo da preuzima mesto evropskog centra za trgovinu i obrtanje novca, u kojoj su počela da se otvaraju nova tržišta, u kojoj je trka za sticanje bogatstva među sve ambicioznijim trgovcima i aristokratijom postala smisao protestantskog individualizma.

⁵¹ “Parallels between literature and other arts are dangerous and usually delusory, but if, as some hold, the essential difference between baroque art and the art of the High Renaissance lies in the attempt to express and enhance elapsing moments of ever-changing Nature rather than the idea of Nature as a perennial reality, then Donne’s poetry has a better claim to be called baroque than Spenser’s, Webster’s plays than Marlowe’s, and Bacon’s prose than Ascham’s or Hooker’s.”

(engleske) kritike okrenute samoj sebi i činjenicama engleske književne i društvene istorije. Barok, ta pojmovna novina, nepoželjan je dodatak jednom drugačijem pristupu književnoj kritici u prvoj polovini dvadesetog veka u Engleskoj.

Engleska kritika koja je još uvek posle II svetskog rata bila zasnovana na metodi formalističkog vrednovanja književnosti u duhu Nove Kritike i (starog) istoricizma, kritike kojoj Vilson pripada (esej iz koga navodim prvo je izložen kao predavanje u Torontu u novembru 1943. godine), dijametralno je suprotna germanskoj književnoj nauci zasnovanoj na skupljanju i sistematizovanju velikog broja podataka, i opisivanju umetničkih sistema u kojima srodnost pretpostavljaju istorijskim različitostima u pojedinačnim nacionalnim književnostima. Engleska kritike, naprotiv, različitost pretvara u razvijene kritičke sudove o pojedinačnosti kao književnoj vrlini, pa se odričući ideje o stilskim sistemima odriče i istorijskog perioda, baroka, kao prepoznatljive stilske formacije u engleskoj književnosti. Velek pretpostavlja da je Vilson prihvatio pojam barok jer ga je ugradio u svoju kritiku, ali on ovaj pojam koristi pre svega kao operativnu reč koja je sa strane ušla u englesku kritiku, kako bi ukazao na metodološku neodrživost njene upotrebe na primerima iz engleske književnosti. Već i imena dramskih pisaca u Vilsonovom primeru dovoljno govore o tome da je barok nedovoljno sveobuhvatan pojam kojim bi se mogla opisati raznolikost dramskih stilova kod šestorice pisaca u Vilsonovom primeru. Odbacivanjem uporednog tumačenja književnosti u odnosu na druge umetnosti, Vilson posredno odbacuje i mogućnost da pojam barok bude od koristi i književnom kritičaru ranog modernog perioda s obzirom na poreklo pojma barok u lepim umetnostima.

Stilom koji se zasniva na preterivanju, izražavaju se moć, pobeda, i uzvišenost, ono što po svojoj prirodi podrazumeva prevažilazenje običnosti ili ravnoteže. Ovim rečima je stil i teme “kasnijeg Baroka” (the later Baroque), baroka iz druge polovine sedamnaestog veka, opisao jedan engleski kritičar, pišući o lepim umetnostima.⁵² Međutim, upravo ta tri svojstva pripisana baroku obuhvataju složenost i dramatičnost jedne druge političke, ideološke, i estetske stvarnosti, prema istoričaru Kevinu Šarpu (Kevin Sharpe), koji prepoznaje preplitanje tema veličantsvenosti, političke moći, i (političko-verske) pobede (nad Španijom Filipa II i rimokatoličanstvom) u širokoj paleti stilskih ukrasa preko kojih se predstavljala i veličala engleska kraljica Elizabeta I u epskoj, lirskoj, i dramskoj poeziji, portretnom slikarstvu, minijaturnom portretnom slikarstvu, geografskim kartama, tapiserijama, i u putopisima, na koje se moglo naići u javnim i privatnim prostorijama u Engleskoj u šesnaestom veku, od dvorskih odaja do parohijskih krčmi, od vlastelinskih domova do gradskih većnica, i od privatnih biblioteka do javnih pozorišta.⁵³ Dakle, moć kraljice Elizabete umnogome je zavisila od rasprostranjenosti i snage slike kojom se izražavala i uvek uvećavala njena veličanstvenost, jedinstvenost, i kraljevska moć od polovine šesnaestog veka do njene

⁵² John A. Scott, “Fine Arts”, *The Continental Renaissance* priredio A. J. Krailshiemer (London: Penguin Books, 1971), 45-71, na str. 54

⁵³ Kevin Sharpe, *Selling the Tudor Monarchy: Authority and Image in Sixteenth-Century England* (New Haven and London: Yale University Press, 2009), str. xix.

smrti 1603. godine. Nijedan historičar umetnosti, književnosti, ili društva, međutim, ne naziva baroknom ikonografiju doba Elizabetine vladavine. Ikonografija iz doba Elizabete ne počiva na istim duhovnim, intelektualnim, i stilskim osnovama na kojima se zasniva barokni stil. Povezivati pojedinačne stilske i tematske odlike samo s barokom istovremeno znači i sužavanje kritičkog sagledavanja drugih perioda u kojima se isto tako prepoznaju stilske kodove ili tematski sistemi prvobitno povezani samo s jednim periodom.

Dosadašnja rasprava o korisnosti i primeni pojma barok skreće nam pažnju na to da je književna terminologija labava, da je prihvatamo ili odbacujemo u zavisnosti od toga da li opisuje sadržaj na koji se odnosi, da pojamne kategorije unutar jedne nacionalne književnosti retko odgovaraju ostvarenjima u drugim književnostima, kao i da pojmovi koje biramo retko zadovoljavaju sve kriterijume stilistike i istorije, pa je tako njihova upotreba često proizvoljna. U engleskoj kritici ovo je bio slučaj s pojmom barok. Malo je pojmova koji opisuju velike stilske epohe i formacije, kao što je barok, koji nisu našli svoje mesto u engleskom rečniku kulture.

Novi barok

Pojam barok, međutim, nedavno je došao do izražaja u anglističkoj nauci o književnosti, u novom smislu i s drugačijim političkim nabojem. Ovu novu upotrebu upravo i omogućava kritičko osećanje za prirodu pojma barok u anglističkoj nauci o književnosti kao o elastičnom pojmu otvorenom prema novim tumačenjima njegove suštine i s toga prema novim primenama određenim kontekstom u kome se pojavljuje. Jedan od nekoliko najuglednijih američkih časopisa za izučavanje književnosti, *Publications of the Modern Language Association of America* (PMLA), posvetio je u januaru 2009. godine specijalan broj temi novog baroka, ili neobaroka, kako se u ovom broju naziva vraćanje pojmu barok, ali ovoga puta u sklopu, uglavnom, postkolonijalne teorije i kulturoloških studija. Urednička namera je bila da se ovaj pojam rehabilituje u anglo-američkoj kritici, da se proširi njegova upotreba, i da mu se da novo značenje u ovom kritičkom trenutku. Postkolonijalna teorija, primenjena na objašnjavanje umetničkih oblika i ideološke pozadine na kojoj se razvio barok u Latinskoj Americi, tumači barok južnoatlantskog Novog Sveta (baš kao i gorespomenuta izložba o baroku u Muzeju Viktorije i Alberta), ne samo u smislu u kome je on opipljiv simbol kolonijalne vlasti jer je duboko prožet evropskim barokom⁵⁴, već se duh prenatlaženog ukrasa latinoameričkog baroka ostvaruje u novim oblicima i motivima inspirisanim drevnim civilizacijama i folklorom s ovog kontinenta. U ovom slučaju, barok je stil preko kojeg progovara istorija dodira, sukoba, i prožimanja tri sveta: Evrope, Severne i Latinske Amerike. I ova upotreba pojma neobarok podseća nas na to da je barok ne samo stil već i istorija, ne samo oblik već i ideologija. Neobarok, nastavlja se u uvodniku, “se mora razumeti kao estetski pandan onom problemu u razmišljanju koje

⁵⁴ Upor. Lois Parkinson Zamora, “New World Baroque, Neobaroque, Brut Barroco: Latin American Postcolonialism”, *PMLA* 124: 1 (January 2009), 127-142.

se pojmovno podudara s onim vremenom na Zapadu koje smo naučili da zovemo modernošću, sežući od šesnaestog veka to današnjosti.”⁵⁵ “Neoklasicizam šesnaestog veka” (the neoclassicism of the sixteenth century [str. 144]), pojam koji ovaj pisac vidi kao nešto što je slično kovanici neobarok na kraju dvadesetog veka, međutim, sužava ne samo korisnost termina barok već, negirajući vrednost istorijskog (i istoricističkog) pristupa ranoj modernosti, oduzima od rane modernosti njenu složenost i višeslojnost, upravo ono što joj daje pun smisao kao važnom periodu u razvoju engleske književnosti, ono što je razlikuje od modernosti ne samo zato što dolazi pre nje. U opisu neobaroka koji predlaže urednica ovog tematskog broja, barok je upotrebljen kao pojam otvorenih terminoloških granica, što je donekle u duhu pisanja američkih kulturnih teorija: “Neobarok je žanr opsednut nesavladivim vremenom i usredsređen na prazne predmete koji izrastaju do svog punog oblika samo da bi se opet ispraznili, kao da treću unutar i izvan vremena.”⁵⁶

U američkoj crnačkoj umetnosti, kao i na primeru umetnosti Latinske Amerike, neobarok nije puko manirističko podražavanje evropskog baroka, već on predstavlja vid umetničkog stvaranja putem koga evropski stil mutira i pretvara se u umetnički izraz Novog Sveta.⁵⁷ Od početaka kritičkog zanimanja za pojam baroka, pre i posle Velekovog važnog eseja (važnog ukoliko mislimo da je barok važan pojam za ispitivanje engleske književnosti, budući da ga zaobilaze i književna istorija i kritika) do kritičkih pristupa baroku u drugoj deceniji dvadeset prvog veka, barok se pretvorio od pojma koga se kritika kloni do pojma kome kritika daje nov smisao i novu idejnu snagu i ideološku vrednost. Specifičnost pojma barok leži u tome da kao stilaska kategorija premošćuje vremenske granice i nadilazi jednom određene stilske kodove; on postaje ne samo ideja, ne samo način stilske opisivanja, već i znak koji određuje simboliku vremena i intelektualnog opredeljenja pojedinačne književne nauke, umetničkog stvaranja, i kulturne istorije. U tom smislu se neobarok shvata kao mogućnost uspostavljanja veza između sasvim nepovezanih predmeta u umetnosti i pisanju, koji su stvoreni tako da stoje na određenom odstojanju jedan od drugog.

U ovakvom oblikovanju smisla zasnovanom na osnovi povezivanja nepovezivog, Umberto Eco vidi sposobnost ideje o neobaroku da omogući duboku kulturnu promenu.⁵⁸ Svežina i vitalnost anglofone kritike o ranom modernom dobu leži više u tome što poremećuje predodređene pojmovne kategorije nego u osmišljavanju sistema unutar kojih se tumače književna dela. Pojam barok je od koristi engleskoj kritici

⁵⁵ William Egginton, “The Baroque as a Problem of Thought”, *PMLA* 124:1 (January 2009), 143-149. (“[the baroque]... must be understood as the aesthetic counterpart to a problem of thought that is coterminous with that time in the West we have learned to call modernity, stretching from the sixteenth century to the present.” (str. 143).

⁵⁶ Patricia Yaeger, “Editor’s Column: “Black Men Dressed in Gold”—Eudora Welt, Empty Objects, and the Neobaroque”, *PMLA* 124:1 (January 2009), 11-24. (“The neobaroque is a genre obsessed with unsurmountable time and focused on empty objects that grow full only to empty again, as if winking in and out of time” [na str. 13]).

⁵⁷ Upor. Yaeger, str. 14-15.

⁵⁸ Umberto Eco, “Foreword”, Omar Calabrese, *Neo-Barok: A Sign of the Times*, prev. Charles Lambert (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992), str. vii-x. Moj termin “novi barok” je prilagođen oblik naslova “Neo-Barok” iz Calabrese-ove studije.

utoliko što kritičare određuje prema istorijskom vremenu i istorijskoj kulturi. Ali šta ovaj pojam u toj istorijskoj kritici i istorijskom vremenu (i kulturnom podneblju) znači zavisi koliko od onoga na šta se taj pojam odnosi toliko i od onih koji tumače sadržaj koji se tim pojmom opisuje.

*Употреба заменице "Ви" за персирање у Русији Петра Великога:
социолингвистички приказ¹*

1. Заменица *Ви* (*Вы*) као израз поштовања, не само у обраћањима цару², јавља се у руском језику последње деценије XVII века, о чему сведочи пословна преписка Петра Великог. Наиме, с почетка 1695. године у писмима која он упућује својим најближим сарадницима (пре свега руским племићима високог реда, као и странцима који су генерацијама уназад живели у Русији) почиње све чешће да се употребљава облик личне заменице другог лица множине у сврху персирања. Како ће примери показати, ова језичка употреба није доследна, већ садржи оне типичне непостојаности карактеристичне за почетни период усвајања неке језичке норме. Стога се врло често у оквиру једног истог писма једнина и множина смењују без неког видљивог разлога.

Тако се на пример у писму из септембра 1694. године цар обраћа владару Архангелскија, грофу Ф. М. Апраскину: "Min Her Guverner Archangel. Понеже ... письмом ... нас уведомить *изволил*, в котором ... *объявляете* ... о том *требуете* решения ...", да би затим прешао на ти (ты): "И о том, что *учинишь*, *изволь* уведомить. Piter" (П.П., I, № 33).

У накнадном писму, послатом пред крај године, може се прочитати: "Min Her. Письмо *ваше* *выразумев* *соответствую* ... дивлюся, что затем отповеди другой *требуете*", али и: "... и тебе удобнее то зделать ... Piter" (П.П., I, № 34)³.

И писма упућена тих година кнезу Ф. Ј. Ромадоновском написана су готова сва са *Ви*, почевши са овим које наводимо, из маја 1695. године: "Min Her Kenich. Письмо *вашего* *пресветлейшества* ... мне ... отдано ... и чаем ... *вашим* посланием ... А о здешнем *возвещаю*, что холопы *ваши* ..." (П.П., I, № 37).

И у следећем писму из исте године читамо: "Письмо *ваше* ... мне вручено ... *возвещаю*, что отец *ваши* ... такожде и холопы *ваши* ..." (П.П., I, № 40).

Релативно доследна употреба заменице *Ви* јавља се и у бројним писмима

¹ Овај рад је српски превод, делимично измењен и проширен, чланка који је првобитно био објављен на италијанском под насловом *L'allocutivo reverenziale di cortesia nella Russia di Pietro il Grande: uno studio sociolinguistico* (уп. Benacchio 1985).

² Мислимо овде на алокутивну заменицу II л. мн. познату још из времена Алексеја Михајловича. Ова језичка употреба, семантички и генетски уско везана за *Ви* у церемонијалној и дипломатској употреби, била је распрострањена само у дворским круговима. Користила се искључиво (а при том и ретко) у обраћањима владарима. Опширније о овоме уп. Benacchio 1984: 27-37.

³ Приликом навођења примера придржавали смо се начина цитирања из оригиналног рада уз извесна поједностављивања која прате важећа правила транскрипције: скраћенице су написане у пуном облику, љ је транскрибована са е, њ на крају речи је изостављено, уједначено је писање самогласника, итд.

упућеним Т. Н. Стрешневу: “Min Her Heilige Vader, письмо твое от 2 дня мне отдано ... в котором пишешь ... За сим желаем вашней святине всякаго блага” (П.П., I, № 72, 1696), “Min Her Heilige Vader, письмо *ваши*... в котором изволил *ваша* милость” (П.П., I, № 75 1696), као и Ф. А. Головину (уп. П.П., I, №, 297, 301, 327, 1700) Б. П. Шереметеву (уп. П.П., I, №, 311, 345, 349; 1700) и другим дворским великодостојницима.

Истим алокутивним начином цар се обраћа и сарадницима страног порекла. У писму упућеном Винијусу 1695. године јавља се *Ви* кога понекад смењује *ти*: “Min Her. Письма *ваши* мне отданы...”, и даље у истом писму: “И *ты* ... *сделай* ... *вели*...” (П.П., I, № 52).

И у другом писму из исте године може се прочитати: “Min Her. Письмо *твое*... в катором... о *вашем* пребывании *объявляешь*” (П.П., I, № 59).

Доследнијим се чини писмо упућено Кревету 1696. године: “Послал я к *вам* образцы инструментам... которые приняв *изволите* описать” (П.П., I, № 79).

2. Када су у питању писма упућена ових година Петру Великом, треба разликовати писма која су му упутили странци, од писама руских пошљалаца. Ако се први обраћају цару већма са *Ви*, ови други скоро никад не користе заменицу другог лица множине и по правилу прибегавају старом *ти*. Истини за вољу, понекад се могу наћи и писма која бележе употребу заменице *Ви*, иако врло ретко. Следеће писмо, на пример, почиње са *ти*: “Господин первой капитан Петр Алексеевич, мой милостивый, здравие *твое* десница Божия сохранит. Писание *твое*... о здравии *твоем*...”, али затим пред крај бележи и *Ви* (помешано са *ти*): “... и за то милость *вашу* благодарствую, а за *твои* тщательные труды... Желатель *вашей* милости здравия и всякаго счастья во всем Тишка челом бью” (П.П., I, сс. 578-579; 1696).

Слично томе, једно писмо Г. И. Головкина бележи употребу *Ви* једном на почетку “Господине мой и приятелю любезнейший, здравствовать и путешествовати *вам* желаю счастливо”, али затим наставља са употребом заменице *ти* све до краја писма: “... и на любви *твоей* челом бью... Пожалуй, *пиши* о своем здоровье. Ганка челом бью” (П.П., I, сс. 618; 1697).

Реч је, како примери потврђују, о врло реткој језичкој употреби која, за разлику од онога што потврђују писма Петра Великог, има мали утицај на економичност текста, кога, уопште узев, карактерише употреба заменице *ти* и алокутивни начини из XVII века⁴. Стога, ову употребу треба посматрати као израз поштовања, а не као почетак нове језичке навике.

Оно што, међутим, допушта тврдњу да је реч о новој језичкој ситуацији, јесте потпуни увид у заменички алокутивни систем који осликава однос између цара и племића у његовој служби. На основу свеобухватне анализе алокутивних модела које смо управо описали и оних који се јављају у писмима које упућује Петар Велики, такав систем се може приказати на следећи начин:

⁴ Уп. облик “челом бью”, као и потпис у дминутиву.

я (Мы)

Вы

ты (Вы)

я

Са леве стране су приказани алокутивни облици које је цар употребљавао у обраћањима својим поданицима. Како се може приметити, цар је могао да се са свог вишег положаја обрати нижим положајима користећи заменицу *Ви*. Себе је ословљавао са *ја* (*я*), док се старо *ми* (*мы*) ретко употребљавало и полако губило из употребе. Са десне стране видимо да су се поданици обраћали цару са *ти*, док је нова заменица *Ви* тек улазила у употребу и још увек се ретко употребљавала.

Овај систем је у потпуности супротан ономе кога је карактерисала употреба *Ви* из поштовања на двору Алексеја Михајловича, где је заменица другог лица множине, у крајњој истанци, могла да се употреби у обраћању поданика цару, али не и обрнуто. Детаљније о употреби овог алокутивног облика у препетровској епохи, уп. Benacchio 1984.

Таква језичка употреба, која се може назвати и “социјално обрнуто асиметричном”, наизглед је у супротности са односом моћи који је цара везивао за његове поданике. Она је, међутим, заправо потпуно разумљива. Царева намера била је, наиме, да се њоме изразе новостворени односи на основу нових модела учтивог говора, а не да се обележи узвишеност саговорника. Другим речима, заменица поштовања *Ви* коју је увео Петар Велики, тј. заменица персирања, представљала је знак културе (у западњачком смислу) онога који ју је употребљавао а не знак моћи онога коме је упућивана. Одсуство израза поштовања у обраћању цару могло је да значи “незнање” пошиљаоца, али никако и “недостатак поштовања” према примаоцу.

3. У долазећим годинама примећује се извесни напредак у распрострањености ове језичке навике. С почетка XVIII века, око половине прве деценије, све су бројнија писма у којима се бележи употреба заменице *Ви*, при том и врло доследно. Једно писмо А. Д. Меншикова нам пружа добар пример: “Мейн зейль, мейн герц каптейн. *Изволили ваша милость* писать ко мне... я на письмо *ваше* прошу, чтобы *вы* изволили...”, и тако до краја (П.П., III, сс. 602; 1704). И следеће писмо које су цару послали Б. П. Шереметев и Г. И. Головкин бележи значајну доследност у коришћењу другог лица множине: “Письмо *Вашего* Величества... о *вашем* здравии... доносили *вашему* величеству... изволение *ваше*...”. У потпису се, међутим, види разлика између ова два пошиљаоца: “Раб *твой* Борис Шереметев”, “Раб *ваш* Гаврило Головкин” (П.П. VIII, 2, сс. 430-431; 1708).

Осим тога, што је још и занимљивије, *Ви* почиње да се јавља и у писмима која размењују руски племићи високог ранга. Тако, на пример, Г. И. Головкин пише П. С. Салтикову: “Мой государь Петр Самойлович. Прислал *ваша* милость... И *ваша* милость *изволишь*... Слуга *твой* Гаврила Головкин” (П.П.,

VIII, 2, с. 454; 1708). Доследније ће се изражавати у једном накнадном писму упућеном истом примаоцу: “Петр Самойлович. Указал его царское величество... к милости *вашей* писать, дабы *вы* прислали сюда... которое у *вас* в Смоленску есть” (П.П., VIII, 2, с. 926; 1708).

4. С краја прве и почетка друге деценије XVIII века, алокутивна заменица другог лица множине почиње да се јавља и у породичној преписци, и уопште узев, личној преписци. Поново нам примере пружа царева преписка: његова писма упућена Катарини Алексејевној, почевши од 1709. године, потврђују употребу заменице *Ви* у учтивом говору (која се у овом случају може дефинисати и као “*Ви* галантности”). Изузевши уводне и закључне формуле, које по правилу бележе употребу заменице *ти*, опште узевши, употреба заменице *Ви* чини се врло доследном. Погледајмо на пример следеће писмо: “Матка, здравствуй! Объявляю *вам*... о чем *сами* от нас *услышите*; и для поздравления *приезжайте сами* сюди. Питер. *Поклонись* от меня княгине и протчим” (П.Р.Г, 1, № 12; 1709). Као и следеће: “Мудер! Как я отъехал от *вас*, ведомости не имею о *вас*... мне не без скуки без *вас*... а и *вам*, чаю, также. *Поклонись* тетке” (П.Р.Г, 1, № 13; 1709). Још доследнијима се чине писма „странкиње“ Катарине Алексејевне, у којима се бележи готово устаљена употреба заменице другог лица множине: “Писание *вашей* милости ... я получила, которому зело порадовалась; ибо чрез несколько времени писания от *вашей* милости не имела... При сем доношу *вашей* милости, что мы здесь купно и з детками *вашими* обретаемся, слава богу, в добром здравии” (П.Р.Г, 1, № 200; 1713). Уп. такође: П.Р.Г, 1, № 201-206; 1713-1714.

Цар се са *Ви* обраћа и бројним другим члановима породице, између осталих и сину Алексеју Петровичу. Иако се у овом случају заменички облик за друго лице користи ређе и мање доследно (уп.: “Письмо *ваше* от 10-го февраля ...того ради *вели* отдать” (П.П., VII, 1, № 2271; 1708) “Письмо *ваше* ... до нас дошло... объяви ... *вели* давать ... *скажи*” (П.П., VII, 1, № 2293 1708)), таква језичка навика, управо због тога што се њоме користи отац у обраћању сину⁵, у сваком случају је значајна и потврђује претходно изнесене примедбе о “социјално обрнуто асиметричном” заменичком систему и у оквиру породичних односа.

Ако изузмемо посебан начин на који Алексеј Петрович ословљава оца, може се свакако тврдити да се у тим годинама употреба учтивог *Ви* у личној преписци, било породичној било не, усвојила на двору, што ће постати још израженијим у другој и трећој деценији. Примера ради, сам Алексеј Петрович ће се често обраћати са *Ви* мањехи Катерини Алексејевној: “Катерина Алексеевна,

⁵ Царевић, међутим, наставља да одговара са старим *ти* и тек око 1715. године у царевићевим писмима оцу почиње да се примећује стидљива али уједначена употреба заменице II л. мн. пошто се Алексеј Петрович користио овом заменицом у својој преписци, и само је у писмима оцу прибегавао старом *ти*. У овом “социјално обрнуто асиметричном” *Ви* огледа се можда и сукоб између традиционалног и новог који ће се потом одразити и на драматични конфликт између цара и царевића.

здравствуй! Поздравляю *вам* в сии праздник Христова Воскресения и прошу: *пожалуйте*, не *оставляйте* писанием нас” (П.Р.Г, 3, № 26; 1709): “Катерина Алексеевна, *здравствуй!* За писание *ваше* зело благодарен ... Не *погневайтесь*” (П.Р.Г, 3, № 30; 1709). На исти начин се обраћа духовном оцу, игуману Јоаникију Сенјutowичу: “Прошу (у) *вашей* святыне о отце Стефане, который *вам* сие писмо отдаст ... и *вас* прошу ... в чем весма на *вашу* святыню надеюсь, что сего не презрите ... Прося *вашего* отеческого благословления” (П.Р.Г, 3, № 37; 1710) као и многим дворским великодостојницима.

5. Насупрот оноем што би се могло закључити из до сада забележених примера, нова заменичка употреба се није везивала искључиво за двор, већ се ширила и ван истог, иако је у суштини остала ограничена на племићку класу. Употреба заменице *Ви* може се тако приметити и у породичној преписци кнежева Куракин. Б. И. Куракину се са *Ви* обраћа ћерка: “Милостивай государь батюшка князь Борис Иванович многолетно *здравствуй* ... давно к *вам* не писала что я была больна ... а после таво как встала к *вам*, государь уже два письма писала ат *вас* государь аб *вашем* здоровье ие имею ведамасти... дочь *ваша* к. Е. Куракина” (П.М., № 31; 1725). На исти начин му се обраћају снаха: “Государь... князь Борис Иванович ... *здравствуите* и з сыном *вашим* князем Александром Борисовичем. Получила от *вас* моего государя письмо” (П.М., № 45; 1723), унука: “Благодарствую государь мои дядушка за милостивое *ваше* ко мне писание о чем и впред прошу дабы не оставлена была *вашим* милостивым писанием ... Предаю себя *вашу* к себе милость племянница *ваша*” (П.М., № 55; 1725), итд.

Исти алокутивни начини примећују се и у личној преписци племића нижег реда. Наводимо као пример писма која ћерка (уп. ИНРЯ, К, № 34; 1716) унук (уп. ИНРЯ, К, № 37; 1716) и други блиски рођаци (уп. ИНРЯ, К, №№ 21-23; 1716) упућују стольнику (старешини трпезе) И. И. Киревском. Иста запажања се могу применити на писма која су му послале особе запослене у његовој служби.

С обзиром на мноштво различитих друштвених и међуљудских односа, примери од изузетног значаја се могу наћи и у ондашњој књижевности, поготово у приповедном стваралаштву. Прилажемо само неколико неопходних примера. *Повесть о российском матросе Василии*, на пример, бележи употребу *Ви* у следећем обраћању кнегиње Ираклије оцу: “Милостивый мой государь батюшко! Прошу *вашей* государственкой и и родительской милости, *пожалуй*, не *отдавай* меня в жену сему адмиралу” (Р.П.: 207). Честа је и употреба „социјално симетричног“ учтивог, или тачније, галантног *Ви*, којим се Ираклија и Василије обраћају једно другом током целе приповетке. Тако Ираклија у једном тренутку каже: “Молю *тя*, мой государь, *ваша* фамилия како... Понеже я у них, разбойников, до сего часу *вас* не видала и вижу *вас*, что не их команды, но признаю *вас* быть некотораго кавалера” (Р.П.: 197). А Василије одговара: “доношу *вам*, изволь верить: ежели меня бог вынесет от них, то и *тебе* не оставлю Токмо прошу не промолвиться им, что я у *вас* был” (Р.П.: 197). Узајамно персирање се јавља и

у разговорима између Ираклије и адмирала (Р.П.: 203), између цара и Василија (Р.П.: 200.201) итд.

Повесть о российском кавалере Александре бележи такође исте алокутивне заменичке моделе. Да не бисмо одуговлачили с примерима, за које упућујем директно на дело, навешћу само галантна писмена обраћања главног лика Елеонори (Р.П.: 224.225), и оне које је њему упућивала Гедвиг-Доротеја (Р.П.: 226). У овом делу наилазимо осим тога и на дијалоге између газде и слуге, у којима се такође бележи употреба *Ви*, у овом случају, међутим, асиметрично, то јест само у обраћањима нижих класа вишима: слуга се са *Ви* обраћа газди, али не и обрнуто. Тако се, примерице, главни јунак обраћа Елеонориној слушкињи: “Что от раба моего *требуешь*, и откуда *еси ты?*”, која одговара овако: “Государыня моя Елеонора... прислала меня на квартиру *вашу*” (Р.П.: 215). Иста слушкиња се нешто касније обраћа газдарици речима: “... понеже сие писмо понудили меня смертный страх *вам*, моей государыне, вручить... и отдав мне сие писмо приказал *вам* вручить ” (Р.П.: 217).

Осим у приповедном стваралаштву, употреба заменичко-алокутивног израза поштовања бележи се и у позоришном стваралаштву петровске епохе, испред свега у профаним драмама које је позоришна група Кунст преузела из репертоара Западне Европе и изводила између 1702. и 1707. године. Боље него у другима, употреба *Ви* се примећује у драми *Честный изменник* у којој се јавља нарасе узвишен и доследан галантан говор. За разговоре између Алојзије и њеног мужа својствено је узајамно *Ви*: “АРЦУГ. Верность моя к вам есть не отменительная. АЛОИЗИЯ. Любовь моя есть к вам вечная”. И затим: “АРЦУГ. Я есм раб ваш. АЛОИЗИЯ. А я ваша рабыня” (Р.Д.П.: 201) Слично се може приметити и у размени речи између Алојзије и маркиза који јој се удвара, као у примеру: “МАРКИЗ. *Услышали б вы* мое томление. АЛОИЗИЯ. *Услышали б вы* мое мучение ” (Р.Д.П.: 206). Или: “МАРКИЗ. Вы есте моя краснейшая Венус. АЛОИЗИЯ. А *вы* мой к любви приводящий Адонис” (Р.Д.П.: 210). И овде се често јавља „социјално асиметрично“ персирање: такав је дијалог између маркиза и Финалбоа на почетку драме (Р.Д.П.: 202-203) или, нешто напред, онај између Арцуга и Родерига ” (Р.Д.П.: 214-215).

6. Узроке оваквог релативно наглог и брзог ширења новог заменичко-алокутивног облика не треба тражити само у личном примеру Петра Великог. Није реч само о моди коју је покренуо цар одрастао у блиском контакту са странцима који су живели у четврти *Немецкая Слобода* и далеко од дворског амбијента и његових обичаја. Дубље узроке ове појаве треба тражити у радикалним променама руског друштва и културе које су се збиле у првој четвртини XVIII века, под утицајем петровских реформи. На страницама које следе покушаћемо да дамо управо такво објашњење користећи се методама и поступцима из области социо-лингвистичких истраживања⁶.

⁶ Поред већ класичног чланка BROWN, GILMAN 1960, упућујем на бројне касније радове, који

Испред свега треба нагласити да начин на који Петар Велики користи нови заменичко-алокутивни облик није никако само пригодна језичка употреба човека кога су привлачили европски манири. У питању је пре један од многобројних и свесних израза врло прецизног програма реформе обичаја кога је при том пратила озбиљна пропаганда. Сетимо се само да су се по царској наредби објављивали приручници лепог понашања који су између осталог прописивали и персирање. Мислим првенствено на *Приклады, како пишутся комплименты разные*, збирку са примерима писама која је објављена 1708. године и у којој се препоручивало персирање и употреба заменице *Ви* у различитим ситуацијама (у обраћању пријатељу, жени, оцу, итд.). Осим тога имам у виду и *Юности Честное Зерцало*, приручник лепог понашања намењен младима и објављен 1719. године, у коме се изричито саветује употреба заменице *Ви* у обраћању родитељима. Ваља споменути и оснивање тзв. *Скупштина (Ассамблеи)*, монденских окупљања којима су представници племства, укључујући и жене, морали да присуствују како би научили основна правила лепог понашања⁷.

Очигледно је да овакве мере⁸, којима би се могле прикључити и многе друге, имају за циљ мењање обичаја, начина живота, и саме природе међуљудских односа који су били својствени старом патријархалном московском друштву, као и стварање новог друштва са модерним моделима понашања и друштвених односа по угледу на Запад.

Спровођење таквог плана се може пратити на два различита нивоа: на вертикалном нивоу преко односа владара и његових поданика (или опширније узев преко односа моћи) и на хоризонталном нивоу преко односа између самих поданика (првенствено између представника племства)⁹. Што се тиче првог нивоа, ваља споменути пре свега један указ из 1700. године који је прописивао да се молбе (*челобитные*) шаљу одговарајућим канцеларијама, а не више директно и лично цару, прекидајући на овај начин традицију која је трајала од XV века¹⁰. Наредне године други указ је забрањивао потписивање у деминутивима, клечање пред царем, скидање капе кад год се прође поред његовог двора, макар било и зими¹¹, итд. Видљива је намера ових мера: њихов циљ је да ослабе јак и директан однос потчињености, готово очински, између цара и поданика у московском

се тичу првенствено руског језика, као што су FRIEDRICH 1966, који детаљно анализира алокутивне заменичке моделе у руском друштву XIX века и LANUSEN 1982.

⁷ За више информација о овој установи из 1718. године уп. СЕМЕНОВА 1982: 199-206.

⁸ Бријање браде код племића, примера ради, или обавеза грађанских слојева да се облаче према обичајима Западне Европе. Уп. СЕМЕНОВА 1982: 123-128.

⁹ Познато је да реформе Петра Великог готово нису ни дотакле ниже слојеве становништва, јер су се односиле првенствено на племство, а у мањој мери и на највише слојеве грађанске трговачке класе.

¹⁰ Уп. СОЛОВЬЕВ 1962, VIII: 69.

¹¹ Уп. СОЛОВЬЕВ 1962: 88, где налазимо и следећу прикладну примедбу самог Петра Великог: "Какое же различие между бога и царя, когда воздавать будут равное обоим почтение? Менее низкости, более усердия к службе и верности ко мне г к государству – сия то почесть свойственна сарю".

друштву, у име друге не мање апсолутне, али сигурно другачије потчињености, у односу на државу коју је цар представљао, и према којој се, како је познато, он први односио као слуга покорни. Царева личност требало је тако да изгуби обрасце божанске свемоћне личности каквом су је доживљавали поданици¹².

Подједнако важне су и реформе државних установа, то јест оснивање бројних нових административних установа и органа власти, како централних тако, што је још занимљивије, и периферних. И ове реформе којима се умножио број посредника између цара и поданика којима је била поверена локална власт, имале су за последицу слабење односа који је у аутократској и централизованог Москви уско и директно везивао цара за његове поданике.

Ваља приметити како је ова нова психолошка свест поданика у односу на највишу власт представљала нимало безначајан предуслов како би се успоставило, а затим и учврстило, ословљавање цара са заменицом *Ви*. Ова форма, иако неодговарајућа да би се њоме изразила потпуна оданост владару попут оне коју син осећа према оцу, била је одвећ прикладна, ако не и неопходна, у новом односу промењене потчињености и веће формалности и дистанцираности¹³. Није случајно, по нашем мишљењу, да је још једна мера из истог периода изменила начин упућивања молби цару уводећи, између осталог и друго лице множине¹⁴.

Другачије, али аналогне, примедбе се намећу ако анализирамо петровске реформе на хоризонталном нивоу, то јест проучавањем односа између самих поданика (првенствено између представника племства). Најважнија реформа у овом смислу било је несумњиво оснивање тзв. *Табеле ранга* (*Табель о рангах*) 1722. године, према којем је извршена подела свих војних, морнарских и чиновничких звања на 14 паралелних нивоа. Ко би стигао до осмог нивоа у чиновничкој каријери, добио би статус племића, док се у војсци и морнарици исти статус досезао на нижем нивоу. Служба која је, изузев неколиких изузетака, била отворена за све, почињала је од најнижих нивоа, а унапређења су зависила од заслуга и година.

Како можемо приметити, *Табель о рангах* је подразумевала радикалну реконструкцију племићке хијерархије, и не само када је реч о броју чинова (који са 8 прелазе на 14) или о њиховим новим називима, по угледу на Запад. Изузев ових чињеница које саме по себи немају велики значај, дубљи и револуционарнији значај ових мера стоји управо у увођењу појмова и вредности које су у руској култури пре тога биле готово непознате, као што су каријера, заслуге, лични

¹² Занимљиво је да слична запажања износи и Лотман у свом познатом раду, Лотман 1970: 12-35, где анализира „синтактички“ културни модел, који је установљен у петровској епохи и који је у супротности са средњовековним моделом који Лотман дефинише као „семантички“. За подробнији приказ односа који је везивао цара за поданике у предпетровској Русији, упућујем на мој горе наведени рад, ВЕНАССНИО 1984: 14-16.

¹³ О психолошком садржају својственим за заменицу II л. мн., која се сматра „природним“ начином обраћања, у супротности са облицима персирања који су производ културе, уп. FRIEDRICH 1966: 237 (нота 19).

¹⁴ Уп. СОЛОВЬЕВ 1962: 69.

таленат, итд. Прва последица тога, која при том има суштински значај јер је из корена начињала основе старог руског друштва, донела је слабљење, а затим и потпуно ишчезавање кланског менталитета. Како место у племићким редовима више није било загарантовано припадништвом одређеном клану, значај крвних веза је слабио у корист личних заслуга, и уопштеније говорећи, особитости сваке личности. Осим тога, тако реформисана племићка класа, иако је задржала и штавише нагласила ионако јаку слојевитост, ипак је изгубила ону непокретност и устаљеност која јој је раније била својствена, да би у извесним границама постала покретна и отворена.

Лако је претпоставити како су се унутар ове класе установили нови модели понашања, дубоко различити од оних који су били на снази у Москви XVII века. Тако се у овој новој друштвеној покретљивијој и мање заштитнички настројеној структури, која је остављала појединцу више места за личну афирмацију, створила потреба за самоодбраном од могућих конкурената. Стога се јавила и потреба за употребом заменичких алокутивних форми, како би се створила одређена дистанца између саговорника, или пак однос у знаку формалног и учтивог одстојања.

На крају ваља приметити да је појам личне заслуге који је увела *Табель о рангах* утицао и на вертикални однос између племића и цара, али и шире, између цара и свих његових поданика. Доиста, мање везан за добру вољу аутократе, племић је сада могао да врши своју дужност уз одређену независност и самосталност које су му омогућавале нову психолошку позицију у односу на цара. Осим тога, племићка фигура која више није била тако зависна постепено је губила ону транспарентност која јој је била својствена: ово ново стање је утицало и на целу лествичарску структуру доносећи промене *tout-court* у односу цар-поданици, који је постајао све мање близак и директан.

7. Остаје нам још да кажемо нешто о начинима ширења и устаљивања учтивог *Ви* у руском друштву у време петровских реформи.

Видели смо да је овај алокутивни облик ушао у руски језик у суштини као “социјално симетрична” заменица, којом су се припадници виших класа обраћали једни другима опонашајући западне културне моделе. Такође смо видели да је употреба ове форме упућивала како на висок статус особе која ју је користила, тако и на њену културу. На персирање се гледало као на знак префињености и лепих манира, који се паралелно ширио на општије моделе друштвених односа карактеристичних по формалној учтивости.

Међутим, такав алокутивни облик је подразумевао семантички сукоб између културе и моћи. Ако у првој фази ширења ове језичке навике овај конфликт остаје у латентном стању, док значење моћи прелази у други план¹⁵,

¹⁵ Употреба “социјално обрнуто асиметричног *Ви*” (сам назив упућује на сукоб) није била само царева повластица. Уп. примера ради писма обавештајног карактера које је А. Д. Меншиков слао људима од поверења као што су П. Ја. Новиков и А. Е. Изволов (уп. П.М., 58 и 64; 1722).

пред крај петровске епохе он ће јасно доћи до изражаја и биће у неком погледу и решен. Поред симетричног, честа је и употреба асиметричног *Ви*, којим је особа одређеног ранга и моћи „захтевала“ да јој се обраћају потчињени, указујући јој на тај начин дужно поштовање.

Управо у ова два правца ће се употреба заменице *Ви* све више ширити у руском језику како би, пред крај XVIII века постала део језичке норме (одстранивши у међувремену недоследности и непостојаности које смо овде анализирали)¹⁶.

У овој другој фази, која ипак није наша тема, значајан ће бити утицај других друштвених и језичких фактора (испред свега утицај француског језика у другој половини века). Реч је, наиме, о факторима који ће само убрзати ширење ове језичке навике чији се корени, било да је реч о социо-културалним разлозима, или начинима ширења и кодификације, налазе у петровској епохи.

Библиографија

Извори

И.Н.Р.Я.: *Источники по истории русского народно-разговорного языка*, под ред. С.И. Коткова, Н.П. Панкратовой, Москва, Наука 1964.

П.М.: *Памятники московской деловой письменности XVIII века*, под ред. С.И. Коткова, Москва, Наука 1981.

П.Р.Г.: *Письма русских государей и других особ царского семейства*, вып. 1-3, Москва 1861-1862.

П.П.: *Письма и бумаги императора Петра Великого*. I- ; Sankt-Peterburg 1887- .

Р.П.: *Русские повести первой трети XVIII века*, иссл. и подготовка текстов Г.Н. Мойсеевой, Москва-Ленинград, Наука 1965.

Р.Д.П.: *Русские драматические произведения 1672-1725 годов*, собр. и объясн. Н. Тихонравовым, I-II, Санкт-Петербург 1874.

Литература

Лотман 1970: Ю.М, Лотман, *Проблема знака и знаковой системы и типология русской культуры XI-XIX веков*, в кн.: Ю.М, Лотман, *Статьи по типологии культуры*, вып. I, Тарту, 12.35.

Семенова 1982: Л.Н. Семенова, *Очерки истории быта и культурной жизни России (первая половина XVIII в.)*, Ленинград, Наука, 199.206.

Соловьев 1962-1966: С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, I-XV, Москва.

Черных 1948: П.Я. Черных, *Заметки об употреблении местоимения вы вместо*

¹⁶ Ово се наравно односи само на књижевни језик, а никако на народни (*просторечје*). У најнижим слојевима друштва, које, како смо видели, нису дотакле реформе, а првенствено на селима, цару и властелину се увек обраћало са *ти* чак и у XIX веку.

ты в качестве формы вежливости в русском литературном языке XVIII-XIX веков, «Ученые записки Московского Гос. Ун.-та», вып. 137, Труды кафедры русского языка, кн.2, 89-108.

Benacchio 1984: R. Benacchio, *Modalità allocutive pronominali nella società moscovita del sec. XVII*, Università di Padova, Istituto di Filologia slava.

Benacchio 1985: R. Benacchio, *L'allocutivo reverenziale di cortesia nella Russia di Pietro il Grande: uno studio sociolinguistico*, in: *Atti del colloquio „Lingue slave e lingue romanze: un confronto“*, Firenze ETS, 61-78.

Brown, Gilman 1960: R. Brown, A. Gilman, *The pronouns of Power and Solidarity*, in: T.A. Sebeok (ed.), *Style and Language*, Cambridge Mass., The MIT Press: 253-276.

Friedrich 1966: P. Friedrich, *Structural Implications of Russian Pronominal Usage*, in: W. Bright (ed.), *Sociolinguistics*, The Hague, Mouton, 214-259.

Lahusen 1982: Th. Lahusen, *Autour de l'“homme nouveau”. Allocution et société en Russie au XIX siècle*, “Wiener Slavistisches Almanach”, Sb., Wien.

*Нумизматика и емблематика петровске епохе
и илустрације Орфелиновог "Житија Петра Великаго"*

Ова студија настаје из жеље да се осветли улога емблема као основног елемента за иконографију нумизматике петровске епохе, позивајући се првенствено на неке примере из бакрорезних медаља илустрованог издања *Житија Петра Великаго* Захарије Орфелина, прве монографије посвећене руском цару на неком словенском језику.

Петар Велики је уметност медаља увео као потпору својој кампањи политичких и друштвених реформи које су имале за циљ да уврсте Русију у геополитички оквир Европе у првој половини XVIII века, користећи је као средство пропаганде и величања успеха руске монархије. Иконографија медаља петровске епохе преузима и разрађује стилистичку традицију европске нумизматике барокне епохе, посебно у погледу наличја медаље на којем се често налазе сложене композиције снажног емблематског и алегоријског карактера.

*

Захарија Орфелин (1726–1785) је неоспорно једна од најистакнутијих личности српске културне историје.² Као човек и интелектуалац у потпуности је оличавао особине просветитељства XVIII века: иако самоук развио је енциклопедијско знање и био, не само песник, историчар и теолог, већ и одличан штампар и графичар, с правом запамћен као један од највећих српских уметника XVIII века.

Најпре магистар у *славенској школи* у Новом Саду, а затим писар код Карловачког митрополита, почетком шездесетих година XVIII века Орфелин се готово у потпуности окренуо књижевности и штампи, истичући се и као графичар, и то посебно у техници бакрореза. У истом периоду започела је и његова сарадња са венецијанским штампаром грчког порекла, Димитријем Теодосијем, којем је сенат Серенисима управо био доделио двадесетогодишњи монопол у штампарству и трговини књигама на грчком алфabetу, ћирилици и

¹ Овај рад је српски превод делимично измењеног чланка који је првобитно био објављен на италијанском под насловом *Numismatica ed emblematica dell'epoca petrina: le illustrazioni dell'Istoriya Petra Velikago di Zaharija Orfelin* (уп. Фин 2011).

² Што се тиче ауторове биографије посебно истичемо допринос Д. Руварца (1887), Т. Остојића (1923), Д. Медаковића (1952), Б. Маринковића (1972) и Л. Ђурчића (2002). Б. Чалић је недавно приредио једну критичку антологију дела српског писца која је изашла у издању Матице српске (Орфелин, 2011). За италијанско подручје видети књигу Розане Морабито која се односи на српску културу XVIII века (Морабито, 2001).

глаголицы. У мају 1764. године Орфелин се настанио у Венецији и запослио у Теодосијевој штампарији у којој је радио најпре као помоћник уредника и дакле као ревизор до 1770. године.

Крајем шездесетих година Орфелин је од Реформатора Универзитета у Падови добио неопходну дозволу за штампање „Житија Петра Великог на илирском језику” (“*Vita di Pietro il Grande in lingua illirica*”)³, које је објављено у Венецији 1772. године под насловом *Житије и славнија дела государја императора Петра Великога* (Орфелин, 1772а). Углавном сматрана као „једна од најзначајнијих и најобимнијих српских књига XVIII века” (Грбић 2000: 63), односно једна „међу најбољим у српској књижевности свих времена” (Чалић 2010: 258), а такође и као „прва књига код Срба која је, што се садржаја тиче, рађена научним методом” (Медаковић 1952: 256), Орфелинова монографија има четири издања⁴ и током више од две стотине година од објављивања покренула је многа историјска и библиографска питања од којих су нека решена тек недавно захваљујући документима пронађеним у руским архивама.⁵

Прва два издања су објављена у Венецији 1772. године под горе наведеним насловом *Житије и славнија дела государја императора Петра Великога*, а оба су непотписана, без имена аутора у насловној страници.⁶ У трећем издању монографије под насловом *Историја о житији и славних делах великога государја и императора Петра Перваго* (Орфелин, 1772б) име аутора се, напротив, налази како на насловној страни тако и у дну посвете Катарини II, којом почиње први том. Коначно, четврто издање је издање на „руском језику” које је приредила Академија наука у Санкт Петербургу 1774. године.⁷

Треће издање се од остала три разликује и по томе што је једино опремљено илустрацијама које је сâм Орфелин урадио у техници бакрореза. Иако и на овом издању стоји датум Венеција 1772, архивски документи указују да га је аутор завршио тек по повратку у Србију, највероватније крајем 1779. године. Илустрације, као и потписана насловна страна и посвета, унети су уствари тек касније у малобројне примерке које је Орфелин донео са собом, из Венеције у Нови Сад, а тако урађене комплете је повезао *ex novo* (Чалић 2010). Илустрације – укупно 47 у првом тому и 20 у другом, укључујући и медаље, географске карте и планове битака – чине ово издање најлепшом књигом српског XVIII века, плодом штампарског умећа венецијанских мајстора и самог Орфелина. Ради се о једном

³ Дозвола је регистрована 27. септембра 1770. године (ASV, Riformatori dello Studio di Padova, f. 342, Registro dei mandati di licenze x stampe 1759-1769, 47).

⁴ Термини „издања” и „варијанте” у вези са орфелиновом *Житијем Петра Великог* користе се овде у складу с студијом Боровоја Чалића из 2010. године.

⁵ Уп. Дружинин 2000, где се документи наводе у оригиналу, и Чалић 2010, са преводом на српски.

⁶ За више детаља у вези са издавачким питањима која се тичу монографије видети Ћурчић 2002, Чалић 2010 и Фин 2011.

⁷ У погледу лингвистичког прилагођавања које су урадили Руси научник Иван Мокутер сматра да је дело већ било практично написано на руском, осим неколицине српских израза (Мокутер 1965).

веома ретком издању за чије постојање се дуго времена није уопште знало: први га помиње Димитрије Руварац у једној студији која је изашла у часопису „Јавор” 1887. године (уп. Руварац 1887). Судећи према садашњим истраживањима чини се да једино библиотека Матице српске у Новом Саду поседује комплет дела које је Орфелин првобитно поклонио свом пријатељу Петру Стефановићу.⁸

Монографија о Петру Великом је од самог почетка замишљена као књига опремљена илустрацијама, о чему сведоче и стална упућивања на њих у тексту.

Што се тиче медаља Орфелин тврди да је за modele користио оригинале који се чувају у бечком Münz-кабинету; међутим, ипак је вероватније да је као modele за своје бакорезе користио илустрације из других књижевних дела епохе, истичући се, међутим, финоћом, прецизношћу и пажњом посвећеном детаљима.⁹ Али која је дела Орфелин користио као модел? У начелу се мисли на књигу *Слава Русије или собрание медалей означујущих дела Петра Великаго* (Москва, 1770), неку врсту илустрованог каталога који је настао на основу личне збирке бригадира Теодора Дмитријева-Мамонова (Медаковић 1952: 257).¹⁰

Како је међутим приметио Динко Давидов, упоређујући медаље из московске књиге и оне које је одабрао Орфелин (практично исте) очигледно је да су илустрације из руске збирке знатно мањег графичког квалитета у односу на оне које је створио српски аутор: ова констатација уз чињеницу да је *Слава Русије* изашла тек 1770. године – дакле кад је Орфелин већ био добро одмакао у свом раду – наводи нас да се окренемо на другу страну, и то тачније ка Западу, да бисмо нашли modele за илустрације. Дакле, и даље по Давидову, модел за медаље би била књига *Histoire de Pierre surnommé le Grand empereur de toutes les Russies*, дело Елеазара Де Мовијона (Де Мовијон 1742). Пошто су медаље из француске књиге нешто малобројније у односу на оне које даје Орфелин, намеће се претпоставка о постојању других извора који до сада још увек нису утврђени (Давидов 2001: 59).

Напослетку, остаје да се утврде критеријуми којима се Орфелин водио при избору илустрација за монографију. Радмила Михаиловић запажа да графичка опрема даје већи стил и свежину књизи класичне садржине насталој „не само из моралне обавезе историчара већ и из ентузијазма уметника и пажње гравера веште и однеговане руке” (Михаиловић 1970 : 424). У Орфелиновом избору назире се, дакле, његова двострука природа историчара и уметника: као историчар сматрао је медаље (и уопште све илустрације) правим документима које је унео као потпору тексту; као уметник одабрао је првенствено композиције

⁸ Комплет који се чува у библиотеци Матице српске у Новом Саду (сиг. Р18 Ср IV 13/1-2) купљен је 1989. (Дражић-Додеровић-Мијовић, 1991: 87). За комплетан списак до данас познатих примерака видети Грбић 2000.

⁹ Дејан Медаковић је закључио да је сасвим искључено да је Орфелин резао медаље према оригиналима, јер „до њих скромни и сувише скромни Орфелин није могао доћи” (Медаковић 1952: 257). О стилским особеностима Орфелинове графике у монографији су писали Павле Васић (Васић 1963), Загорка Јанц (Јанц 1965) и Радмила Михаиловић (Михаиловић 1970).

¹⁰ Књига је бакорезна, готово без текста и веома ретка. Издао ју је руски гравер Василиј Иконоков, бакорезац московске Синодалне типографије (Давидов 2001: 59).

снажног емблематског карактера у складу са концептуалним и симболичким укусом српског барока.

*

Као што је већ споменуто, нумизматику, уметност традиционално окренуту очувању сећања на историјске догађаје, у Русију је увео Петар Велики као саставни део својих реформи којима је од земље желео да створи силу. Занимање руског владара за уметност медаља родило се приликом Велике амбасаде, током које му се пружила прилика да посети богате приватне колекције својих европских колега.¹¹ Јачање културних веза између Русије и Западне Европе и мода која се раширила међу најближим царевим сарадницима да стварају збирке новца и медаља у својим личним библиотекама отворили су врата Руског царства западном медаљарству (Спаски-Шчукина 1974: 10-11).¹²

Руски двор је до петровског доба медаље коване у спомен посебних политичких догађаја наручивао од страних, искључиво немачких мануфактура. Први механизовани завод за израду кованица отворен је у Москви на иницијативу Петра Великог почетком XVIII века: цар је схватио потенцијал медаља, ситних, носивих скулптура љупких на поглед и ефикасних као пропагандно средство, и имао је намеру да их производи у великом броју.¹³

Медаље петровске епохе се посебно деле на комеморативне (најбројније), личне и медаље за заслуге војним лицима.

Комеморативне медаље славе претежно велике победе Петра Великог и као такве некада су слате чак и страним дворовима. Након победе код Полтаве, на пример, цар је одлучио да направи серију медаља посвећених Великом северном рату. Израду калупа је наручио од чувеног немачког мајстора Филипа Хајнриха Милера (1654-1718), који је већ радио за краљеве Енглеске, Аустрије и Шведске. Особеност руских медаља почивала је у снажном документаристичком карактеру: Милеру су достављени прецизни подаци о војним победама, гравире са панорамама освојених градова, мапе утврђења и један медаљон са портретом Петра I. У року од две године Милер је израдио 28 калупа на којима су биле

¹¹ 1697. је Петар Велики кренуо на пут по Европи у пратњи бројне делегације саветника, тзв. Велика Амбасада, у циљу да што боље упозна обичаје и занате Запада како би их после применио у Русији. Млади цар је путовао инкогнито као Петар Михајлович и посетио је главне градове Немачке, Аустрије, Енглеске и Пољске, разговарајући са европским владарима, од којих је тражио помоћ и подршку у борби против моћног Османског царства. Осим тога, Петар је ово путовање такође искористио да унајми стотине техничара и официра странаца који је требало да своја знања ставе у службу Руске Империје, па је сам стекао велика знања из области бродоградње и картографије. Велика Амбасада је изненада прекинута 1698. године, када је Петар Велики због побуне стрелаца присиљен да прекине своје путовање по Европи и да крене назад у Русију (уп. Хјуз 2002).

¹² Лична царева збирка представља главну основу нумизматичког одељења Кунсткамере руске Академије наука која се сада налази у Ермитажу (Спаски-Шчукина 1974: 7).

¹³ Године 1701. у Москви је отворен завод за израду кованица познат као „Адмиралитет“, док је завод за израду кованица у Санкт Петербургу стављен у рад 1725. (Спаски-Шчукина 1974: 7).

представљене највеће победе које је Русија извојевала између 1702. и 1714. године. Калупи су послати у Москву 1716. године, а цар лично је надзирао ковање прве серије медаља (Спаски-Шчукина 1974: 12).

Иконографија коју је одабрао Милер одсликава стил западног барока у уметности медаљарства. Његова радионица је израдила три врсте лица са Петровим портретом до рамена, поред два калупа која су га приказивала на коњу. На портретима је цар одевен у краљевски огртач који носи преко оклопа, док се на рубу медаље може прочитати натпис „PETRVS ALEXII FIL. D. G. RVSS. IMP. M. DVX. MOSCOVIÆ“. Позивање на титулу императора – што је анахронизам ако знамо да су медаље израђене 1716., а Петар је крунисан за цара тек у октобру 1721. након завршетка рата са Шведском – открива цареву жељу да буде једнак својим европским саговорницима. На наличју медаља су пак представљени градови, географске карте, детаљне сцене битака и личности из класичне митологије, божанства која се, иако нису учествовала у биткама, појављују као заштитници руских трупа. Натписи на рубовима пружају сажете податке о исходима сукоба.

Медаље из ове серије су биле намењене ограниченој и елитној публици коју су сачињавале аристократе и стране дипломате, што објашњава и обиље учених цитата (Овидије, Вергилије, Клаудије); с друге стране, натписи на руском језику наглашавају национални стил ових малих ремек дела.

Поред комеморативних медаља, петровска епоха нам је оставила у наслеђе и велики број примерака медаља за заслуге које су се делиле учесницима војних похода у замену за традиционалне заставице. У овом случају се ради о специфичности руске војске коју је увео Петар Велики како би подстакао патриотска осећања међу војницима. Медаље рађене у ову сврху биле су од сребра за обичне војнике а од злата за официре, различитих величина у складу са војним чином (Спаски-Шчукина 1974: 14-15).

Догађаји из руске историје су представљани у изобиљу и у западном медаљарству. Петрова изузетна личност била је уствари „добра тема“ за западну уметност: тако је настала серија медаља израђених у иностранству у петровској епохи (али коју није наручио руски двор), чија се нумизматичка традиција обично назива именом *Росика*, које су највећим делом посвећене петровским победама, али и догађајима Велике амбасаде као и царевом рођењу и смрти (Лес 2003).

*

Као што је већ споменуто, карактеристика петровске нумизматике, осим у документаристичкој прецизности, лежи и у снажном присуству емблема и алегорија у композицијама које се налазе на наличју медаља. Руска публика, којој је у највећем делу била намењена нумизматичка производња епохе, била је образована да препозна и дешифрује такве елементе захваљујући

распрострањености уџбеника о емблематици који су наслеђени претежно из западне традиције.

У западном свету култура емблема – књижевна форма која се према Хорацијевом геслу *ut pictura poesis* састоји од текста (изреке/*inscriptio* и објашњења/*subscriptio*, често у стиховима) и слике (*imago* или *pictura*)¹⁴ – доживљава златно доба у Ренесанси и до прве половине XVII века израста у паневропски феномен са више од седам стотина аутора и око три хиљаде издања на различитим језицима (Шене 1964: 17). Највећа ремек дела западне емблематске и алегоријске књижевности настала су управо у овој епоси, почевши од *Emblematum liber* Италијана Андреа Алћатија (Аугсбург, 1531) који се сматра родоначелником тог жанра.

Широка распрострањеност емблематске књижевности везује се и за посебне друштвене услове у Европи Контрареформације у којој је емблем, због својих великих дидактичких потенцијала, постао једно од најомиљенијих оружја језуитске пропаганде: емблематиком су објашњаване догме и популарне побожности и тумачени су морални кодекси (Тимотијевић 1996: 211). У тој перспективи, блиска спрега која се створила између омититике језуитског порекла и емблематике моралистичко-дидактичког карактера продужавала је и проширивала традицију средњовековне *Biblia pauperum*. Касније је емблематска књижевност дотицала различита поља знања крећући се од теологије до филозофије, преко књижевности и историје, до зоологије и географије.

После фазе делимичног слабљења, жанр је поново доживео успон у барокној епоси: емблем је тада постао омиљено средство изражавања како у ликовним уметностима тако и у књижевности, пошто је у потпуности одговарао укусу за метафоричност и склоности, која је типична за барок, као и за ренесансу, да се стварају семантичке везе између слике и речи (Морозов 1973: 20-22).

Од XVII века склоност ка емблематици се раширила и у источном словенском свету. До тог тренутка уврежена релативна културна изолованост довела је, уствари, до развоја једног посебног и закаснелог жанра у односу на Западну Европу: у Русију је, на пример, емблематска уметност стигла преко Пољске и Украјине где је већ била саставни део барокне поетике. О распрострањености емблематских текстова у Украјини сведоче богати каталози приватних библиотека у којима је њихово присуство забележено већ од почетка XVII века.¹⁵

Елементи емблематике су убрзо ушли и у уџбенике поетике које су користили украјински школски заводи, посебно при кијевској Духовној академији: као што је познато, текстови који су се ту користили дуго времена су наслеђивани од пољских језуитских завода у којима је емблематика чинила саставни део наставе из стилистике (Чижевски 1978: 147). Тако је, на пример, у свом трактату *Наука*

¹⁴ О изворном тумачењу појма види Тимотијевић 1996: 210.

¹⁵ Дела емблематике се појављују у каталозима библиотека П. Могила, С. Јаворског, Ф. Прокоповича и Х. Сковорода (Чижевски 1936: 52; Верховској 1916, том II: *Каталог библиотеке Ф. Прокоповича*; Тимотијевић 1996: 211).

албо способ зложења сказања (Кијев, 1659), Јоаникиј Гаљатовски саветовао да се приликом припреме проповеди придржавају збирки емблема. Осим у омилитици, емблематика је ипак била коришћена и у панегиричкој поезији и у схоластичком позоришту (Морозов 1974:186).

Управо је у кругу Кијевске академије настала књига *Итика – Јерополитика* (Кијев, 1712), која је без сумње најзначајнији пример емблематике руско-украјинске традиције. Ради се о некој врсти „катехизма за слике“, првом делу таквог типа у православном свету, делу изванредног дидактичко-моралног карактера које користи мотиве и из католичке емблематике. Свако кратко поглавље представља један апстрактни концепт обрађен на две или три странице у прози и опремљено је илустрацијама емблематског карактера.¹⁶ *Итика – Јерополитика* је рађена по угледу на западноевропску емблематску литературу, а највероватније на неку од прерађених варијанти многобројних издања зборника *Pia Desideria Emblematis* језуита Хуга Хермана, један од најутицајнијих зборника из XVII века (Тимотијевић 1996: 213).

Прве емблеме руске традиције створио је Симеон Полоцки као додатак дугачкој поеми *Threnodies*, написаној 1669. године у помен преминуле царице Марије Мирославскеје; у њој је забележено вероватно прво појављивање речи *емблемата* (Хиписли 1990: 117). Полоцки, који се приближио емблематици током година проведених на Кијевској академији, направио је од емблема основни елемент сопствене поетике: каталогизација његове личне библиотеке, урађена 1689. године, показује да је поседовао неке од најважнијих збирки емблема западне традиције (Хиписли 1990: 119). Као други пример емблематике Полоцког можемо навести оду *Орел Росијски*, панегирик написан 1667. године у част царевића Алексеја Алексејевича, чија тема заузима централно место на емблему орла, средишњој фигури руског *грба*.

Преокрет се ипак догодио у петровској епохи: као што се десило са нумизматиком, тако је и емблематика била један од елемената који су ушли у Русију кроз врата која је Петар Велики отворио према Западу. Величина Руског царства и њени успеси често су били представљани путем емблема и симбола чија је распрострањеност допринела да се промени „читав семиотски систем руске културе“ (Лихачев 1978: 170-174).

Један аутографски документ из 1700. године сведочи о томе како је сâм цар бирао слике и изреке које је давао на израду дворским радионицама, осим што је и сâм уживао да црта, резбари и урезује емблеме на кости и у дрвету. У свом стилу Петар Велики је набавио најбоље западне уџбенике из којих је црпео широк спектар тема: књига на Петровом ноћном сточићу била је чувена *Иконологија* Чезареа Рипа (Рим, 1593) у луксузном *in folio* издању објављеном у Паризу 1644. године (Морозов 1974: 199, 223).

Руске библиотеке из петровског доба садржавале су нека од најзначајнијих издања традиционалне западне емблематике: осим Рипине збирке посебно

¹⁶ Уп. Матић 1925; Грдинић 1983: 47; Тимотијевић 1996: 213-214.

су били омиљени *Symbola et emblemata* (Нирнберг, 1590-1604) немачког хуманисте Јоакима Камераријуса, као и дела француског језуите Клода Франсоа Менестријеа и холандског песника Јакоба Катса, објављена између краја XVI и прве половине XVII века. Уџбеник *Idea de un príncipe político cristiano, representada en cien empresas* (1640) Шпанца Дијега де Саведра-Фахарда превео је Теофан Прокопович на захтев цара, који га је дао на читање царевљу Алексеју (Чижевски 1978: 143).

Књига *Symbola et emblemata* (Амстердам, 1705) била је пак прва збирка намењена искључиво руској публици, наравно по налогу Петра Великог.¹⁷ Ради се о правој правцатој енциклопедији са 840 емблема из најугледнијих западних збирки који су у њој дати са изрекама на холандском и објашњењима на руском, латинском, француском, шпанском, холандском, енглеском и немачком. Књига се добро продавала за ту епоху и доживела је неколико наредних, руских издања (Санкт Петербург, 1719. и 1788.) и других (Амстердам, 1741.; Харлем, 1743.). Издање из 1788. године, које је приредио Нестор Максимович-Амбодик и које је насловљено *Emblemata et symbola*, последње је по хронолошком реду и прво у потпуности на руском језику; између осталог помиње га и Тургењев у IX поглављу *Племићког гнезда* (Хиписли 1989: XXXV).

Широким компилаторским опусом, који је обухватао емблеме великог идејног распона, збирка је требало да кодификује већ распрострањену моду у петровској Русији намећући се као стандард и извор надахнућа у примени емблематике у уметностима. Као што нас подсећа А. А. Морозов, емблеми из *Symbola et emblemata* појављивали су се свуда у петровској Русији: у драмама које су изводили студенти московске Академије и замршеним композицијама које су украшавале издања из те епохе; у пиротехничким представама приређиваним у славу победа Петра Великог и на кобилицама бродова руске флоте. Читава серија емблема из *Symbola et emblemata* ушла је чак и у архитектонски репертоар новонасталог Санкт Петербурга (Морозов 1974: 202-220). Углавном, спектар коришћених емблема показује одређену репетитивност: понављање истих не посебно сложених емблема, личности и понекад по налогу цара *ad hoc* модификованих изрека, имало је заправо дидактичку сврху.

*

Са своје стране и Орфелин је морао добро познавати западну емблематику: наиме, жанр је ушао у српску културу захваљајући уџбеницима које су украјински мајстори словенско-латинских школа Карловачке митрополије донели са собом двадесетих и тридесетих година XVIII века. У тим рукописима (до данас су сачувана два уџбеника из реторике и један из поетике) посебна пажња се посвећује теоријама употребе симбола, хијероглифа, емблема и енигми

¹⁷ Споразум са холандским штампаром Јаном Тесингом је заправо закључен приликом царевог боравка у Амстердаму за време Велике амбасаде (Максимович-Амбодик 1989: XIII).

(Грдинић 1983: 45-46).

Тај се жанр затим распространио путем руских и украјинских збирки емблема. Већ навођена кијевска књига *Итика Јерополитика* представља у том смислу занимљив случај: збирка, добро позната међу српским уметницима у свом издању из 1712. захваљујући примерцима донетим у домовину сународницима који су студирали на Могиланској академији, била је поново штампана у Бечу 1774. године уз коришћење *клишеа* увезених из кијевске Лавре и уз задржавање истог језика, како би се одговорило на велику потражњу тржишта. Примерци дела су били регистровани у библиотеци Карловачке митрополије и у неким манастирима Срема, чак и пре појаве бечког издања (Давидов 1978: 233; Тимотијевић 1996: 213-214).¹⁸

Ипак, утицај дела сличних *Итики* на ликовни језик српског барока није се ограничио на употребу појединачних симбола, него је ушао у суштину уметничке поетике: као и у Русији, тематски репертоар српских уметника био је претежно кодификован из збирки емблема, као што то показују иконостаси Симеона Јовановића Балтића (бившег студента Кијевске академије)¹⁹ или фреске у манастиру Крушедол, на којима се истичу управо елементи из петровских *Symbola et emblemata* (Тимотијевић 1996: 218).²⁰

*

Погледајмо сад како је нумизматика петровске епохе применила упутства барокне емблематике захваљујући неким примерима из илустрација Орфелинове монографије.

У биографији Петра Великог, Волтер преноси следећу анегдоту:

Il fut encore plus surpris lorsque, allant voir frapper des médailles dans cette longue galerie du Louvre, où tous les artistes du Roi sont honorablement logés, une médaille qu'on frappait étant tombée, et le Czar s'empressant de la ramasser, il se vit gravé sur cette médaille, avec une renommée sur les revers, posant un pied sur le globe, et ces mots de Virgile, si convenables à Pierre-

¹⁸ Српско издање, које садржи 67 емблема, штампано је при Јосифу Курцбеку са предговором Атанасија Димитријевића Секереша. Према томе, дидактичке разлоге прештампавања зборника су лежали у потреби да се етичке и религиозне истине на прихватљив и доступан начин укључе у школски програм. Углавном, књига је намењена образовању и моралном усавршавању младог читатељства (уп. Матић 1925: 230-233; Давидов 1978: 99-100; Грдинић 1983: 47; Тимотијевић 1996: 213).

¹⁹ Симеон Балтић, монах из Хопова, дошао је у Кијев 1762. да би научио уметност сликања икона. После три године проведене у школи иконографске уметности у Кијеву, Балтић се вратио у домовину и радио готово искључиво у манастиру Гомирје ширећи свој утицај на своје савременике уметнике. Балтићеве иконе и иконостаси прате модел руске иконографије из те епохе (Јовановић 1926: 28).

²⁰ За више објашњења у погледу утицаја западне графике на српску уметност XVIII века видети студију Љиљане Стошић (1992) која наводи главне збирке тог типа на подручју од Београда до Сентандреје.

le-Grand, Vires acquirit eundo; allusion également fine et noble, et également convenable à ses voyages et à sa gloire; on présenta de ces Médailles d'or à lui et à tous ceux qui l'accompagnaient (Волтер 1765, II: 121).

Исту епизоду препричава и Орфелин у другом тому своје монографије (Орфелин 1970, II: 132).

Цитирана медаља (слика 1), коју је нацртао француски мајстор Жан Дививије, представља на предњој страни портрет из профила младог Петра I, у оклопу и заогрнутог огртачем од хермелина. Попут каквог славног императора, Петар, поносна изгледа, носи на глави лаворов венац. На полеђини медаље се пак налази једна алегоријска сцена: средиштем доминира крилата фигура Фаме, приказане у лету ка излазећем сунцу (лево) док свира у трубу; у позадини, десно, назире се брда. Латинске дидаскалије које употпуњују медаљу доприносе општем ефекту узвишености: на предњој страни натпис „PETRUS ALEXIEWITZ TZAR MAG. RUSS. IMPERAT.“ признаје и оправдава статус Петра I увршћујући га на Олимп европских владара, док се на полеђини може прочитати вергилијевска изрека „VIRIS ACQUIRIT EUNDO“.

Како нас подсећају Орфелин и Волтер, дотична медаља је искована 1717. и поклоњена Петру Великом приликом његове посете заводу за ковање новца у Паризу. Треба приметити да и овде натпис са титулом Императора представља савршен анахронизам. Сâм цар је препознао значај овог геста и чувао је на свом радном столу један златни примерак медаље који је, на жалост, изгубљен (Спаски-Шчукина 1974: 20).

Друга предложена медаља (слика 2) је датирана 20. децембра 1717. године. Изабрани емблем је емблем краљевског орла, централне фигуре руског *грба*. На наличју медаље се налази орао који се у лету уздиже ка сунцу, мотив који се традиционално везује за представу вредности, храбрости, племенитости лозе (Хенкел-Шене 1996: 757-780). Изрека каже „Добродетель творить добродуша“. Књига *Symbola et emblemata* даје три варијанте истог емблема (бр. 142, 260, 518) који су украшени следећим изрекама „Без страха“, „Еже азъ желяю божественно естъ“ и „Благостию отца моего на тя гляжу“.

Емблем краљевског орла се често појављује у руској панегиричкој поезији: у већ наведеној оди *Орёл Российский*, на пример, Полоцки описује орла (Алексеја Михајловича) који прати орлића у лету (царевић Алексеј) и учи га да гледа право у сунце, односно да без страха посматра божанство (Хиписли 1971: 178). Фигура орла који шири крила ка сунцу појављује се и у схоластичком позоришту петровске епохе (Морозов 1974: 199).

На многим медаљама из те епохе представљене су слике бродова. Један величанствен пример тог типа пружа нам трећи овде предложени примерак, медаља искована у славу мира у Ништаду којим је 30. августа 1721. године завршен дуги Северни рат, обележавајући крај шведске надмоћи и афирмацију Русије као нове балтичке силе.

Композиција ове медаље (слика 3), назване *После потопа северног рата*, заснована је на скупу библијских слика навелико распрострањених и коришћених у руској уметности у првој четвртини XVIII века, у комбинацији са алегоријама из античке грчке митологије. Савременици су северни рат често поредили са потопом: ето због чега се на предњој страни медаље налази Нојева арка и голуб који лети изнад ње носећи маслинову гранчицу. У позадини млади град Санкт Петербург везан је дугом за стари Стокхолм. Два натписа употпуњују композицију: на горњем рубу се могу прочитати речи: „Союзомъ мира связуемы”, на доњем се налази дугачак, детаљан натпис, панегирик на латинском и руском посвећен Петру I, императору и оцу отаџбине.

Кључ за тумачење емблема употребљеног за ову медаљу лежи у двоструком значењу речи *мир*, која на руском значи и „свет“ и „мир“. Након потопа (рата) родио се уствари нови свет којем је голуб у лету изнад Арке (Русије) донео мир. Дуга симболише савез са божанством и најављује да мир (или свет) неће више бити увучен у други рат (Кампа 2002: 24).

Слика арке и изрека „По дожде благополучная погода“ чине емблем бр. 372 у књизи *Symbola et emblemata*. Тема потопа се често понавља и у припремама за пиротехничке представе организоване у Москви у славу победе. У монографији о Петру Великом Орфелин до детаља описује сложени цртеж направљен за реализацију ватромета: средишњи део композиције заузима арка, смештена на врх планине окружене водом; изнад ње ка Западу лети бог Хермес (Меркур), представљен у складу са традиционалном иконографијом – односно са петасусом на глави и крилатим сандалама на стопалима, док у левој руци држи кесу с новцем а у десној кадуцеј. Хермес, заштитник путника и трговаца, призиван је дакле да благослови овај мир, за који се надало да ће подстаћи трговину (Орфелин 1970, II: 286; Кампа 2002: 22).

Ч. II. Стран. 116.

Слика 1: медаља искована 1717. и поклоњена Петру Великом приликом његове посете заводу за ковање новца у Паризу (Орфелин 1970, II: 131).

Ч. II. Стран. 122.

Слика 2: Медаља из 1717. године (Орфелин 1970, II: 139).

Слика 3: Медаља искована у славу мира у Ништаду, 1721. (Орфелин 1970, II: 285).

Литература

- Васић 1963 = П. Васић, *Илустрација српске књиге у XVIII веку*, у књ. *Српска штампана књига 18. века – Каталог*, Нови Сад-Београд 1963, стр. 153-171.
- Верховской 1916 = П. В. Верховской, *Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент*, том. I-II, Ростов на Д. 1916.
- Волтер 1765 = Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie, sous Pierre-le-Grand*, Tom I-II, Paris 1765.
- Грбић 2000 = Д. Грбић, *Илустровано Житије Петра Великог Захарије Орфелина*

- у библиотеци Матице Српске, у књ. *Знакови старих књига*, Нови Сад 2000, стр. 63-71.
- Грдинић 1983 = Н. Грдинић, *Морална симболика и емблематика украјинског порекла у српској књижевности 18. и прве половине 19. века*, «Зборник МС за славистику», 24 (1983), стр. 43-51.
- Давидов 1978 = Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.
- Давидов 2001 = Д. Давидов, *Бакрорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великог (1772)*, у књ. *Захарија Орфелин*, Београд 2001, стр. 51-62.
- Де Мовион 1742 = Eléazar de Mauvillon, *Histoire de Pierre I surnommé Le Grand, empereur de toutes les Russies*, Amsterdam-Leipzig 1742.
- Дражић-Додеровић-Мијовић = С. Дражић, Р. Додеровић, Д. Мијовић, *Личне библиотеке у Библиотеци Матице Српске*, «Годишњак БМС за 1991», Нови Сад 1992.
- Дружинин 2000 = П. А. Дружинин, *История издания книги Захариш Орфелина О Петре Великом*. «Памятники культуры – новые открытия», 1999, стр. 55-65.
- Дурковић-Јакшић 1976 = Љ. Дурковић-Јакшић, *Орфелинова библиотека*, «Библиотекар», 28/3-4 (1974), стр. 433-440.
- Итика Јерополитика 1774 = *Итика Јерополитика или Философија правоучителнаја*, Виена 1774.
- Јовановић 1926 = М. Јовановић, *Срби у руским школама у XVIII. веку*, «Црква и живот», 1/2 (1926), стр. 16-30.
- Кампа 2002 = Р. Campa, *Heraldry, Insignia and the Rise of the Russian Emblem, in Emblem Studies in Honour of Peter M. Daly*, Baden-Baden 2002, pp.15-39.
- Котарчић 1983 = Љ. Котарчић, *Библиотека Захарије Орфелина и њена историјска судбина*, «Библиотекар», 35/2-3 (1983), стр. 5-18.
- Лес 2003 = О. Less, *Russian History in Medals: Peter the Great*, «ANS Magazine», 5 (Summer 2006), n.2, <http://ansmagazine.com/Summer06/Russian> [cons. 25 Gen. 2011].
- Лихачев 1978 = Д. С. Лихачев, *Была ли эпоха петровских реформ перерывом в развитии русской культуры?*, у књ. *Славянские культуры в эпохе формирования славянских наций XVIII-XIX вв*, Москва 1978, стр. 170-174.
- Максимович-Амбодик 1989 = N. M. Maksimović-Ambodik, *Emvlemy i simvolj (1788): The First Russian Emblem Book*, ed. by A. Hippisley, Leiden-New York-København-Köln 1989.
- Маринковић 1972 = Б. Маринковић, *Bibliographia Orpheliniana*, «Годишњак ФФНС», 15/2 (1972), стр. 859-896.
- Матић 1925 = С. Матић, *Итика Јерополитика*, «Прилози КЈИФ», 7 (1927), стр. 230-233.
- Медаковић 1952 = Д. Медаковић, *Илустровано издање Орфелинове Историје Петра Великог*, «Историјски Часопис», 4 (1954), стр. 253-258.
- Михаиловић 1970 = Р. Михајловић, *Захарија Орфелин као илустратор Историје*

- Петра Великог*, у књ. З. Орфелин, *Петар Велики*, II том, Београд 1970, стр. 413-424.
- Мокутер 1965 = I. Mokuter, *Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII veka*, «Studia Slavica», 11 (1965), стр. 345-372.
- Морабито 2001 = R. Morabito, *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*, Cassino 2001.
- Морозов 1973 = А. А. Морозов, *Новые аспекты изучения славянского барокко*, «Русская литература», 3 (1973), стр. 7-23.
- 1974 = А. А. Морозов, *Емблематика барокко в литературе петровского времени*, in *Проблема литературного развития в России первой трети XVIII века*, «XVIII век», вып. 9 (1974), стр. 184-200.
- Орфелин 1772a = [З. Орфелин], *Житие и славныя дела государя императора Петра Великого самодержца всероссийского. В Венеции: В типографии Димитрия Феодозия, 1772*, Венеција 1772.
- 1772b = З. Орфелин, *Историја о житији и славных делах великаго государя императора Петра Перваго... ныне перее на славенском языке сочинил Захария Орфелин. В Венеции: В типографии Димитрия Феодозия, 1772*, Венеција 1772.
- 1970 = З. Орфелин, *Петар Велики*, савремена језичка верзија, том I-II, гл. ур. М. Павић, Београд 1970.
- 2011 = З. Орфелин, *Захарија Орфелин*, прир. Б. Чалић, Нови Сад 2011.
- Остојић 1923 = Т. Остојић, *Захарија Орфелин – Живот и рад му*, Београд 1923.
- Руvaraц 1887 = Д. Руvaraц, *Ко је писац књиге Житије и славныя дела Государя Императора Петра Великаго?*, «Јавор», 14 (1887), стр. 151-153, 167-169.
- Спаски-Шчукина 1974 = I. Spassky-E. Shchukina (eds.), *Medals and coins of the age of Peter the Great*, Leningrad 1974.
- Стошић 1992 = Љ. Стошић, *Западноевропейска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992.
- Symbola et emblemata 1705 = *Symbola et emblemata jussu atque auspiciis sacerdotum Suae Majestatis augustissimi ac serenissimi Imperatoris Moschoviae Petri Alexeidis ... excusa, apud Henricum Wetstenium in Amstelaedami, 1705*, Amsterdam 1705.
- Тимотијевић 1996 = М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, стр. 209-224.
- Фин 2011 = М. Fin, *Numismatica ed emblematica dell'epoca petrina: le illustrazioni dell'Istoriya Petra Velikago di Zaharija Orfelin*. In A. Mingati, D. Cavaion, C. Criveller (a cura di), *Uomini, opere e idee tra Occidente europeo e mondo slavo. Scritti offerti a Marialuisa Ferrazzi*, Trento 2011, pp. 245-263.
- Хенкел-Шене 1996 = A. Henkel, A. Schöne (hrsg.), *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrhunderts*, Weimar 1996.
- Хиписли 1971 = A. Hippisley, *The Emblem in the Writings of Simeon Polockij*, «The Slavic and East European Journal», 2/Summer (1971), pp. 175-184.

- 1989 = A. Hippiisley, *Introduction*, in *Emvlemy i simvoly (1788)*, Leiden-New York-København-Köln 1989, pp. XI-XLVII.
- 1990 = A. Hippiisley, *Early Emblems: the Emlimata of Simeon Polockij*, in B. F. Scholz, M. Bath, D. Weston (eds.), *The European emblem. Selected papers from the Glasgow conference. 11-14 August, 1987*, Leiden-New York-København-Köln 1990, pp. 117-127.
- Хјуз 2002 = L. Hughes, *Peter the Great: A Biography*, New Haven 2002.
- Чалић 2010 = Б. Чалић, *Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина*, «Љетопис СКД» (2010), стр. 258-281.
- Чижевски 1936 = D. Čiževskij, *Emblematische Literatur in den Ukrainischen Bibliotheken*, «Zeitschrift für Slawische Philologie», 13 (1936), pp.51-54.
- 1978 = D. Čiževskij, *Emblematische Literatur bei den Slaven*, in S. Penkert (hrsg.), *Emblem und Emblematikrezeption. Vergleichende Studien zur Wirkungsgeschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1978, pp. 140-153.
- Чурчић 2002 = Л. Чурчић, *Књига о Захарију Орфелину*, Загреб 2002.
- Шене 1964 = A. Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München 1964.

Venecijanski hroničar Gaspare Goci i njegova "Gazzetta Veneta"

Želim da posvetim ovaj rad sećanju na profesora Boru Marinkovića jer sam uverena da bi mu se dopao lik svestranog i duhom živahnog venecijanskog intelektualca Gasparea Gocija koji odudara od svog vremena i prevazilazi ga. Verujem da bi on kao vrsni poznavalac Dositeja, pronašao neke nove veze između ove dvojice inovatora i prosvetitelja, sem one koja ukazuje na Gocija kao jedan od mogućih izvora Dositejevog prevoda novele *Jedan par papuča*¹. Za nastanak ovog rada koji se tematski udaljava od mojih dosadašnjih interesovanja postoji i jedan drugi, ličniji povod: 70-tih godina XX veka profesor Marinković je za studente Filozofskog fakulteta svih smerova organizovao više studijskih putovanja u Italiju. Tako sam kao brucš prvi put videla i na najbolji mogući način, tokom predavanja *in loco* koja nam je profesor držao a u duhu pravih prosvetiteljskih načela, povezujući korisno i zabavno, doživela Veneciju, Firencu, Rim. Da su ta putovanja ostavila traga svedoče i ovi moji redovi, zakasneli znak zahvalnosti profesor Bori Marinkoviću.

Ključne reči: Gaspare Goci, Venecija, „Gazzetta Veneta“, prosvetiteljstvo, novinarstvo.

Gasparo ili kako se u literaturi često navodi Gaspare Goci (Gasparo/Gaspare Gozzi, 1713-1786) bio je zajedno sa bratom Karlom (Carlo Gozzi, 1720-1806) jedna od najzanimljivijih ličnosti i aktera kulturnog života Venecije svog vremena. Podaci iz njegove biografije koja je velikim delom osvetljena govore o nemirnoj prirodi i znatiželjnom duhu. Rođen u Veneciji u porodici plemića Jakopa Antonia (Jacopo Antonio) i Anđele Tiepolo (Angela Tiepolo) poreklom iz Furlanije u kojoj je bilo i slovenskih, dubrovačkih predaka, posle najranijeg obrazovanja koje je stekao kod privatnih učitelja, nastavio je školovanje do svoje devetnaeste godine u internatu somaske kongregacije u Muranu gde je dobio solidno humanističko obrazovanje u duhu jezuitske tradicije. Stekao je različita i za period u kome je živio neobična iskustva, odlikovao se širinom interesovanja i ogledao na raznovrsnim poljima, a među njegove najranije mada ne i originalne pesničke pokušaje ubrajaju se soneti u petrarkističkom maniru posvećeni pesnikinji Lujzi Bergali (Luisa Bergalli) kojom će se oženiti 1738 (Up. DE MICHELIS 1973: 433-440 i PROIETTI 2002: 247-254).

¹ O Dositejevom prevodu ove novele i Gociju kao mogućem ali ne i jedinom izvoru up. PILETIĆ 1990: 329-336.

Mercordì addì 6. Febbraro 1760.

N.º

L.

GAZZETTA VENETA

CHE CONTIENE

*Tutto quello, ch'è da vendere, da comprare, da darsi a fitto,
le cose ricercate, le perdute, le trovate, in Venezia, o fuori
di Venezia, il prezzo delle merci, il valore de' cambi,
ed altre notizie, parte dilettevoli, e parte
utili al Pubblico.*

Lettera capitata allo Stampatore

SIGNOR MARCUZZI.

Addì 2. di Febbrajo 1760.

A Nimo, Marcuzzi mio. Mano alla vostra impresa. Sperate bene. Ho letto l'avviso da voi dato in luce per l'Edizione della Gazzetta Veneta. Mi piacciono carta, e caratteri, oltre alla materia, che mi pare dovrà essere gradita dal pubblico. Nell'andare avanti non peggiorate la stampa, perchè tutti

i Manifesti, e gli avvertimenti, gli veggio belli, e bene stampati; ma le molte promesse che fanno, di rado sono effettuate. Ricordatevi, che il servir bene, e puntualmente al Pubblico, arreca guadagno a casa, e acquista a chi così fa, nome d'animo onesto, e discreto. Certe cosette voglio anche dirvi, che secondo l'opinion mia miglioreranno il vostro foglio. Per esempio, io vi metterei sopra qualche figuretta allegorica, supponete un orsacchino, che si succiasse una zampa, con sottovi qualche detto latino, che significasse la natura della Gazzetta vostra,

U decenijama koje slede, Goci još nije formiran kao pisac i književnost shvata kao utočište i zaklon od nevolja svakodnevnog života koji zbog ekonomskih problema provodi na porodičnom imanju u nekoj vrsti dobrovoljnog egzila. Bavi se pre svega

prevodenjem Plauta i Molijera, pojavljuje se kao izdavač stihova venecijanskog pesnika Apostola Zena (Apostolo Zeno) i zajedno sa Bergalijevom prevodi i prerađuje francuske komade i operete namenjene predstavljanju na sceni venecijanskog pozorišta Sv. Anđelo (Sant'Angelo) kojim je (1748) upravljao jednu jedinu pozorišnu sezonu. Zbog materijalnih nevolja morao je da obavlja najraznovrsnije poslove: 1748. je kao sekretar budućeg dužda Marka Foskarinija (Marco Foscarini) sarađivao pri sastavljanju njegove istorije venecijanske književnosti (*Della letteratura veneziana*) objavljene 1752. 1754. se prihvatio prepisivanja kataloga u biblioteci sv. Marka (Biblioteca Marciana), od 1756. do 1762. je radio kao privatni učitelj patricijskih sinova, a u međuvremenu je nastojao da reši svoje ekonomske probleme kao revizor i profesor grčkog i latinskog na univerzitetu u Padovi. Tih istih godina objavio je svoje prve originalne književne pokušaje, *Lettere diverse* (Razna pisma, 1750), *Rime piacevoli di un moderno autore* (Ugodne rime modernog autora, 1751), drugi tom *Lettere diverse* (Razna pisma, 1752) i u šest tomova *Opere in versi e in prosa* (Dela u stihovima i u prozi, 1758). Već ovi prvenci sadrže osnovne karakteristike njegovog stvaralačkog potencijala koji će doći do izražaja tek kasnije: sposobnost da ostajući vezan za tradiciju oživi književne modele kao što su pismo ili novela, britak polemički duh koji će Goci upotrebiti u odbrani Dantea od savremene cenzure ili Goldonija od ondašnjih kritičara (BLASONE 1992: 31-32, 141-145), poetsko nadahnuće, kreativnost i inventivnost ali i pažnja usmerena ka svakodnevnom i realnom svetu koja se prenosi na plan književnosti, novinarstva, pozorišta i pozorišnog života. Opredeljujući se za novinarstvo Goci razvija i iskazuje svoje spisateljske vrline kao urednik i autor priloga u listovima "Gazzetta Veneta", "Mondo morale" i "Osservatore Veneto", i u tekstove pretače svoj smisao za humor i ironiju sa diskretno prisutnom vaspitnom dozom moralizma i pouke a u skladu sa prosvetiteljskim vremenom i duhom. Ovo se podudara sa oživljavanjem javnog života u Veneciji tokom druge polovine XVIII veka, do kog dolazi posle višedecenijske stagnacije i zastoja, kao posledice krize i sveopšteg opadanja Mletačke republike koje je pogodilo njeno političko i ekonomsko ustrojstvo, društveno uređenje ali i sve oblike javnog pa i kulturnog života (Up. BEC 1993: 82-90). U tom procesu obnove veliku ulogu odigrali su brojni novopokrenuti listovi i časopisi među koje spada i Gocijeva "Gazzetta Veneta", namenjena ne odabranoj i malobrojnoj eliti kao na primer, "Giornale veneto de' letterati", "Galleria di Minerva", "Giornale de' letterati d'Italia", nego naprotiv, širokom krugu čitalaca².

Novinarski poziv za razliku od isključivog bavljenja književnošću bio je sasvim u skladu sa Gocijevom nemirnom prirodom, znatiželjnim duhom i njegovim shvatanjima o ulozi književnosti i pisca u društvu. Naime, on je smatrao da se književno delo a preko njega i pisac ostvaruje i ispunjava svoju funkciju tek u dodiru sa publikom, tj. sa čitaocima. Uz to, bio je mišljenja da pisac u svojim delima mora da neguje jezik, razvija dobar ukus, da posredno ukaže na društvene negativnosti i deformacije te da

² O časopisima, listovima i kulturnom životu Venecije u XVIII veku up. BERENGO 1962: 27-39 i RICUPERATI 1976: 67-372. O Gociju kao novinaru i osnivaču lista "Gazzetta Veneta" up. RICORDA 1989: 147-165. i AMATO 1995: 163-234.

navede na razmišljanje, ali je istovremeno shvatao da on ne može da menja svet. Kao zastupnik ovih i ovakvih postulata koji donekle odstupaju od prosvetiteljskog kanona, Goci je anticipirao realizam i ukazao na razlike između novinarskog i književnog pisanja već u prvim brojevima novog lista:

Ogni uomo che detta libri, sieno di quale argomento si voglia, fa giovamento ad alcuni pochi altri uomini, ma non ad una società intera [...]. Noi, all'incontro [...] domandiamo a tutti di che hanno bisogno, e [...], formiamo di questo la materia nostra, n'empiamo un foglio, e lo pubblichiamo³.

Lucidno zapaža da sadržaj knjiga ostaje ograničen na uski krug visoko obrazovanih čitalaca, pišćevih istomišljenika koji mogu da prate njegove često nebulozne ideje i sterilna, „učena“ istraživanja, dok listovi, novine i časopisi dotiču „prizemnije“ teme i kao vesnik demokratizacije rasprostranjuju kulturu među šire slojeve čitalaca. Tako se za razliku od pisca zatvorenog u svet svojih uverenja i ideja, novinar bavi svakodnevnim životom koji mu se u svoj svojoj vitalnosti nameće kao tema: „Così molti si beccano il cervello per trovare novità, e a noi le novità vengono alle mani di giorni in giorno“⁴. U skladu sa tim je i naziv lista koji deluje prilično neutralno, obično, bez pretenzija na visokoparnost ili pompeznost. Sem toga, oba dela sintagme ukazuju na izrazito lokalni, regionalni status publikacije: kod adjektiva *veneto/a* (venecijanski/a) to se jasno vidi, dok je imenica *gazzetta* u Mletačkoj republici XVI veka bila u upotrebi kao termin kojim se označavao sitan novčić, a koristio se i za letke preko kojih je uprava obznanjivala najvažnije vesti i informacije (ZINGARELLI: 1970, 729 i KLAJN: 1996, 326). Prethodnica Gocijeve bila je skromnije zamišljena „Gazzetta di Venezia“ iz 1759. a njen osnivač izvesni, danas sasvim nepoznati i zaboravljeni Đovani Memel (Giovanni Memel). Nova „Gazzetta“ je bila zamišljena po uzoru na engleski dnevnik sa početka veka „The Spectator“ čiji je urednik bio Džozef Edison (Joseph Addison) koji je uvođenjem svakodnevnih tema uneo radikalne promene u novinarstvo, pa je njegov list i posle prestanka objavljivanja (1711 - 1712) nastavio da cirkuliše evropskim kulturnim centrima onog vremena i u Veneciji bio veoma popularan i poznat u francuskom prevodu (Up. DE MICHELIS 1979: 129-152). Izdavač Gocijevog lista bio je štampar Pijetro Markuci (Pietro Marcuzzi) ali pošto on nije posedovao sopstvenu knjižaru, „Gazzetta“ se za godišnju pretplatu od dva zlatnika već od drugog broja mogla nabaviti na dva za trgovačke poslove strateški važna mesta, u knjižari Paola Kolombanija (Paolo Colombani) i u kafeu Florijan koji su važili kao poznata sastajališta Venecijanaca⁵. Tu se na centralnom Trgu sv.

³ „Gazzetta Veneta“, VII, 36: „Svaki čovek koji piše knjige, bez obzira o kom argumentu da je reč, čini blagodet malobrojnoj nekolicini drugih ljudi ali ne i čitavom društvu [...]. Nasuprot tome, mi se [...] obraćamo svima onima koji imaju neku potrebu i [...], to nam postaje materijal, ispunjavamo time list i objavljujemo ga“. Svi primeri se daju prema kritičkom izdanju lista „Gazzetta Veneta“ A. Zarda iz 1915. U nastavku uz sve citate navodiće se umesto punog naziva skraćena GV, broj časopisa i stranica/stranice. Prevodi su naši.

⁴ GV, VIII, 38: „Tako mnogi mozgaju tragajući za novim temama, dok nama one same stižu iz dana u dan“.

⁵ Prvi broj lista se prodavao na pet mesta, u knjižari Paola Kolombanija (Paolo Colombani), u papirnici Đuzepea Fokerija (Giuseppe Foccheri) i u tri kafea, od kojih je najpoznatiji Florijan. O tome

Marka nalazila i redakcija lista čiji je glavni urednik i gotovo jedini saradnik bio sam Goci. Njegove stolove je on smatrao privilegovanom i idealnom osmatračnicom svakodnevnog života svojih sugrađana a njihove sudbine, doživljaji i dogodovštine bili su mu zahvalan i inspirativan materijal. List je izlazio neprekidno dva puta sedmično, sredom i subotom, od 6. februara 1760. do 31. januara 1761. i u tom periodu objavljena su ukupno 104 broja. Veoma slikovito i detaljno sadržaj ovog časopisa ilustruje podnaslov u prvom broju: „Gazzetta Veneta che contiene tutto quello, ch'è da vendere, da comperare, da darsi a fitto, le cose ricercate, le perdute, le trovate, in Venezia, o fuori di Venezia, il prezzo delle merci, il valore de' cambi, ed altre notizie, parte dilettevoli, e parte utili al Pubblico“⁶. Na naslovnoj strani je Horacijev moto *Ipse alimento tibi* i stilizovani medved koji liže svoju desnu šapu dok se drugom oslanja na stablo drveta, metaforični simbol programa novog lista koji crpe materijal iz sopstvenih izvora:

Tutti gli uomini per lo più s'ingannano [...], che vanno cercando lontanissime cose per trarne utilità o diletto, quando hanno ogni cosa nel proprio paese. Ma il difetto non viene dal popolo, no, viene dagli scrittori, i quali, correndo dietro a' trovati nuovi e alle invenzioni strane e fantastiche, scrivono mille bagattelluzze che a leggerle tutte non se ne cava un'oncia di utile all'umana vita. Due soli oggetti vorrei che avessero sempre in mente gli autori: l'uno, la società di quel paese in cui vivono; l'altro, quella naturale curiosità che hanno gli uomini di sapere. [...] Ma che? Quello che abbiamo tuttodi sotto gli occhi, ci pare muffato e non lo curiamo; e mentre che scriviamo libri che ci danno conoscenza delle più minute particolarità dell'Africa o dell'America, lasciamo cieche le genti ne' fatti delle proprie cose in casa loro⁷.

Časopis dakle, stavlja sebi u zadatak da se, ostavljajući po strani nepristupačne teme, daleke zemlje i kontinente, ratove i primirja, posveti lokalnim temama bliskim čitaocima, bilo da se radi o hronici venecijanske svakodnevice ili o „sitnoj“ ekonomiji. U obliku oglasa u prvih četrdesetak brojeva objavljuju se kratka obaveštenja i daju informacije o cenama, iznajmljivanju i kupoprodaji najraznovrsnijih proizvoda, terena, zgrada i vila u Veneciji ali i u okolini. Tu su i reklame zanatlijskih usluga, ponude frizera, krojača, obučara, te kursna lista sa vrednostima valuta, red vožnje

detalnije up. AMATO 1995: 171.

⁶ GV, I: „Gazzetta Veneta koja sadrži sve što može da se proda, da se kupi, da se izda, tražene, izgubljene nađene stvari u Veneciji ili izvan Venecije, cene roba, kurs valuta i druge vesti, delom zabavne a delom korisne publici“.

⁷ Up. GOZZI 1915: 1-2: „Ljudi se najčešće zavaravaju [...] kada tragaju za nepristupačnim stvarima kako bi iz njih izvukli korist ili zabavu, kada sve to imaju i kod kuće. Ali mane ne dolaze od naroda, ne, nego od književnika koji, u potrazi za novostima i čudnim i fantastičnim izmišljotinama pišu hiljade trica koje čak i sve da se pročitaju, ni mrvicu nisu od koristi ljudskom životu. Želeo bih da autori imaju uvek na umu jedino dve stvari: prva je društvo zemlje u kojoj žive; druga je ona prirodna ljudska znatiželja za saznanjem. [...] Ama ne! Ono što svakodnevno imamo pred očima, čini nam se budavo i zanemarujemo ga; i dok pišemo knjige o najsitnijim pojedinostima iz Afrike ili iz Amerike, sugrađani ostaju uskraćeni za osnovne stvari iz sopstvenog doma“.

brodova u venecijanskoj luci, uputstva o izgubljenim i nađenim stvarima, kao i druge informacije ekonomske prirode za koje se pretpostavljalo da mogu da budu dvostruko korisne, kako čitaocima tako i povećanju tiraža lista. „Gazzetta Veneta“ predstavlja osveženje zbog raznovrsnosti i pristupačnosti informacija koje nisu opterećene eruditsko-naučnim tonom i ne zalaze u političke teme. Čak naprotiv, časopis obiluje detaljima iz stvarnog života koji su bili bliski najširem krugu čitalaca među kojima su „uomini di lettere e senza lettere, genti occupate, genti oziose, capi i figliuoli di famiglia, vecchi, giovani, nobili, plebei, maschi e femmine“⁸. Njegova struktura je „otvorena“ pri čemu mislimo na činjenicu da ne postoje stalne rubrike što je omogućavalo Gociju slobodu odabira tema i način njihove obrade. Pored navedenih, kontinuirano se objavljuju brojne sitnije vesti o lokalnim događajima i običajima iz tradicionalnog venecijanskog ambijenta: venčanja i svadbe, karnevalske fešte, povorke i maskerade, balovi, koncerti, religiozne procesije, sahrane i slično⁹. Osim toga, redovno se pojavljuju detaljne recenzije i slikoviti prikazi ili samo koncizni bibliografski uputi o knjigama štampanim u Veneciji, ali i u Francuskoj, Nemačkoj, Švajcarskoj ili Belgiji, kao i prikazi pozorišnih komada, najčešće komedija sa mletačkih pozornica pa i polemike koje su obeležile centralne decenije XVIII veka. Pri tome Goci više puta piše o komediografu Goldoniju i njegovoj inovatorskoj i reformatorskoj ulozi, stalnoj meti kritičarskih napada.

Sem toga, „Gazzetta“ je prava riznica na osnovu koje može da se rekonstruiše venecijanska svakodnevica čiji su stvarni događaji polazište u pisanju lista. Realnost je lako prepoznatljiva i kao istinita priča u obliku crtice, anegdote ili novele se prepričava, često začinjena ironičnim komentarima iza kojih se skriveni autor, sam Goci, osmehuje, podsmehuje i traži saučesnike u čitaocima. Na stranicama „Gazzette“ nema opisa grada, znamenitosti ili prirodne okoline; venecijanske vijugave uličice, trgovi, dvorišta, balkoni i kanali predstavljaju samo kulise koje autor koristi kao okvir, fokusirajući svoj pogled isključivo na sugrađane koji po rodnoj pripadnosti, socijalnom poreklu ili starosti sačinjavaju šaroliki univerzum likova i kao na nekoj pozornici defiluju kroz časopis: zaljubljene devojke i lakoverne udavače, „lake“ žene i neverne Jevrejke, čangrizave supruge, domaćice i oštroumne krojačice, glumice i udovice i udovci željni novih iskustava, putnici i foilozofi, trgovci i lekari, dovitljivi prevaranti i vešti lopovi, gondolijeri i nosači, zanatlije i mnogi drugi. Svi su ovi likovi realno prepoznatljivi kao građani Venecije, protagonisti u raznovrsnim situacijama u kojima se rađa i umire, trguje, krade, podvaljuje, izruguje, slavi i svađa. Uvek se radi o manje ili više bezazlenim šalama tipičnim za mediteranski mentalitet, čije su žrtve naivne gospe, priglupi šegrti ili nesnalažljiva gospoda ali su učestali i brojni primeri krađa koje živopisno dočaravaju i ovu stranu realnog života u osamnaestovekovnoj Veneciji. Goci se u ovakvim slučajevima krije iza anonimne i neutralne uloge

⁸ GV, VI, 34: „pisci i neuki ljudi, zaposleni i dokoni, glave porodice i sinovi, stari, mladi, plemići, plebeji, muški i ženske“.

⁹ Up. GV, III, 14-15; GV, IV, 18-19; GV, VI, 34-35; GV, V, 27-28; GV, XII, 56-57; GV, XXIX, 134-135; GV, LV, 245.

hroničara, pa neprestano i gotovo po dužnosti ističe negativne strane, ponašanja i posledice počinjenih nedela, ali istovremeno izbegava da ih otvoreno kritikuje jer po njemu, časopis ne treba da sudi i osuđuje, nego on samo upija, kao neki sunder: „La Gazzetta“ non è un *tribunale*, è una spugna¹⁰. Igrom slučaja ili voljom autora, a kao što to u realnim situacijama biva, trijumfuje često negativni junak (prevarant, lopov, intrigant) jer uspeva da neotkriven i nekažnjen umakne sa mesta nedela, ostavljajući svoju žrtvu najčešće u neverici i nevolji¹¹. Prema tom negativcu Goci kao da pokazuje naklonost koja ne postoji prema plejadi ženskih likova za koje je u književnosti tradicionalno vezan ideal fizičke lepote i duhovne čednosti, čistote osećanja i iskrene ljubavi. Bez obzira da li se radi o mladoj neiskusnoj devojci, zavodljivoj prostitutki koja duž mračnih kanala prati i kao noćni svitac (*lucciola*) mami svoje sredovečne „žrtve“, čangrizavim sredovečnim suprugama, matronama ili udovicama, u svima njima Goci pronalazi tragove ženske lukavosti i proračunljivosti koja se ispoljava kako u svakodnevnim situacijama tako i u ljubavi. Zato su i ljubavne epizode lišene sentimentalnosti, razneženosti i naprotiv, žigosane negativno. Ljubav i ljubavne situacije su svedene na podvalu i ironično-sarkastičnu šalu, što pokazuju primeri tek udate žene koja samo nekoliko meseci posle venčanja donosi na svet zdrav porod svom ostarelom mužu, dok mlada devojka neutješna zbog smrti voljenog dragana brzo uspeva da se uteši ne samo u braku nego i pored ljubavnika, a vešta krojačica se, posle prevare koju je doživela, sveti novom prosiocu i izvrgava ga ruglu, pokazujući prisebnost duha i odvažnost¹². Scene ženskih razmirica, kavg i svađa autentične su i teatralno realistične, pune čupanja kose, udaraca, urlanja i povika, a završavaju se tipično ženskim oblikom komunikacije, dobronamernim ogovaranjem koje po venecijanskim ugovorima može da se prepričava i traje dani¹³. Sve to autor prati sa distance i nudi nenametljivo, gotovo zabavljajući se, tu i tamo sa ponekim malicioznim komentatom ili peckavom žaokom. U nekoliko mahova Goci se suočava sa problemom vaspitanja i obrazovanja ženske populacije koje se nameće – kako zapaža – kao posledica novih prilika i sve većeg „demokratizovanja“ društva u kome i žene ne samo da su prisutne nego i „vidljive“ na javnim mestima. Zanimljiva je ipak i sasvim u skladu sa načelima perioda, Gocijeva podela uloga pri čemu su muškarci prirodom predodređeni i obdareni darom rasuđivanja „si ragiona di cose intellettive“¹⁴, dok se ženski razgovori svode na teme iz domaće sfere ili na lepotu i ulepšavanje gde značajno mesto zauzimaju nakit i haljine i ostali slični rekviziti kao „[...] spille, [...] forbici e [...] ventagli [...]“¹⁵. Urednik Goci smatra da je uloga njegovog časopisa da doprinese obrazovanju čitateljki: i one će steći poneki zračak nauke („lume di dottrina“) čitajući dobra dela („opere buone“), romane i priče, i tako će se i njihov

¹⁰ Up. GV, LXXXVIII, 385: „Gazzetta nije sudnica, ona je spužva“.

¹¹ GV, XIII, 61; GV, XIV, 66-67; GV, XXXIII, 148-149; GV, XLVI, 203-204 i dr.

¹² GV, III, 14-15; GV, VII, 39; GV, XLVI, 207-210.

¹³ GV, XXXVIII, 168; GV, XLIX, 219.

¹⁴ GV, LXXXV, 362: „raspravlja se o umnim stvarima“.

¹⁵ *Ibidem*: „[...] broševi, [...] ukosnice i [...] lepeze [...]“.

razum i srce obasjati svetlom istine, ali to treba da bude direktno a ne preko pravila: „[...] non per via di regole mettersero loro in capo la verita', ma la lasciassero nel cervello e nel cuore“¹⁶. Ovo su tipične osamnaestovekovne, prosvetiteljske ideje ali u Gocijevom slučaju su zanimljive jer su povezane za reformatorsku ulogu novina i časopisa, tih masovnih glasila kulture koja treba da zabavljaju čitaoce, ali da im budu i od koristi (*dilettevole e utile*), postulat usvojen kao prioritet u prvom broju ovog venecijanskog lista. Čitalac ili čitaoci u slučaju Gocijevog lista nisu pasivni ili apstraktni primaoci ponuđenih sadržaja. Bilo da su stvarni ili imaginarni učestvuju u nastajanju časopisa, pišu pisma i iznose svoje mišljenje o aktuelnim događajima i pojavama, te stupaju u neku vrstu dijaloga sa urednikom čiji su istomišljenici i zajedno sa njim predstavnici iluminizma. Oni su takođe i neka vrsta njegovog *alter ega*, spona između realnog sveta i redakcije i još jedan dokaz demokratizovanja književnosti, kulture uopšte i pionirske uloge ovog časopisa.

Goci piše bez pretenzija na univerzalnost jer je svestan da novinarsko pisanje nije večno niti trajno već predodređeno zahtevima i uslovljeno vremenskom i prostornom ograničenošću časopisa. Ali ipak on znalački manipuliše književnom formom tako da hronika svakodnevice postaje tekst u čijem su centru autentični venecijanski likovi i scene prepune vitalnosti, pitoreskne i duhovite šale, tzv. *ciance* neka vrsta naklapanja, šaljivih opaski sa žaokom i poentom, pisanih izuzetno rafiniranim, tečnim

¹⁶ *Ibidem*: „[...] ne preko pravila uneti u njihov razum istinu nego je usaditi u razum i u srce“.

i pristupačnim, lako razumljivim i prihvatljivim jezikom. „Gazzetta Veneta“ je stoga zanimljiv i pionirski pokušaj da se stvori novi model časopisa u neposrednoj vezi sa realnim životom, blizak širokom i heterogenom krugu čitalaca. Ekskluzivnost Gocijeve novinarske parabole je u tome što je anticipirao moderno novinarstvo koristeći književni potencijal: njegova „Gazzetta“ kao oblik društvene komunikacije jeste spoj novinarskog vernog i verodostojnog predstavljanja događaja koje se zasniva na autentičnom, istinitom i književne fikcionalnosti koja se često udaljava od realnosti ali je u ovom slučaju ne urušava. Čitalac prepoznaje i razaznaje pouku koja mu nije nametnuta *a priori* nego je u osnovi stvarnosti koja je po Gociju jedina u stanju da poduči i nauči, za razliku od teorije ili filozofije i njihovih principa.

Literatura:

- AMATO 1995: MARCO AMATO, „*Un libro cominciato e non terminato*”: *l'attività giornalistica di Gasparo Gozzi*, u „*Studi settecenteschi*”, 15, 1995, 163-234.
- BEC 1993: CHRISTIAN BEC, *Histoire de Venise*, Presses Universitaires de France, Paris, 1993.
- BERENGO 1962: MARINO BERENGO (ur.), *Giornali veneziani del Settecento*, Feltrinelli, 1962.
- BLASONE 1992: PINO BLASONE (ur.), *Polemiche letterarie nel secolo dei Lumi. Baretti, Bettinelli, Gozzi*, Ponte alle Grazie editori, Firenze, 1992.
- DE MICHELIS 1973: CERSARE DE MICHELIS, *Dizionario critico della letteratura italiana*, II, VITTORE BRANCA (ur.), UTET, Torino, 1973, 433-440.
- DE MICHELIS 1979: DE MICHELIS CESARE, *Letterati e lettori nel Settecento veneziano*, Leo S. Olschki Editore, Firenze, 1979.
- GOZZI 1915: GASPARO GOZZI, *La “Gazzetta Veneta”*. Per la prima volta riprodotta nella sua integrità con proemio e note di ANTONIO ZARDO, Sansoni Editore, Firenze, 1915.
- KLAJN 1996: IVAN KLAJN, *Italijansko-srpski rečnik*, Nolit, Beograd, 1996.
- PILETIĆ 1990: MILANA PILETIĆ, *Jedna novela Gasparea Gocija u prevodu Dositeja Obradovića*, u *Dositej Obradović – čovek i delo među narodima*. Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 19/2, MSC, Beograd, 1990, 329-336.
- PROIETTI 2002: DOMENICO PROIETTI, *Dizionario biografico degli Italiani*, 58, Istituto della Enciclopedia Italiana Giovanni Treccani, Roma, 2002, 247-254.
- RICORDA 1989: RICCIARDA RICORDA, *Gasparo Gozzi e il giornalismo: la “Gazzetta veneta”*, u ILARIA CROTTI – RICCIARDA RICORDA (ur.), *Gasparo Gozzi: il lavoro di un intellettuale nel Settecento veneziano*, Editrice Antenore, Padova, 1989, 147-165.
- RICUPERATI 1976: GIUSEPPE, RICUPERATI *Giornali e società nell'Italia dell' «Ancien régime» (1668-1789)*, (u VALERIO CASTRONOVO, GIUSEPPE RICUPERATI, CARLO CAPRA, *La stampa italiana dal Cinquecento*

all'Ottocento, Laterza, Roma – Bari, 1976, 67-372.

ZINGARELLI 1970: NICOLA ZINGARELLI, *Vocabolario della Lingua italiana*, Decima edizione, N. Zanichelli, Bologna, 1970.

Ljiljana Banjanin

Il cronista veneziano Gasparo Gozzi e la sua „Gazzetta Veneta“ (1760-1761)
Riassunto

La relazione tratta di un episodio della storia culturale veneziana del Settecento attraverso la figura di Gasparo Gozzi (1713-1786) e il bisettimanale da lui fondato e redatto, la “Gazzetta Veneta” (1760 – 1761). La scelta di Gozzi, uno dei più interessanti letterati, giornalisti e animatori del suo tempo, di intraprendere l'avventura giornalistica fu solo una tappa delle numerose e molteplici attività del suo irrequieto estro di letterato, segnò però un cambiamento nel campo della stampa periodica. Nella sua “Gazzetta” oltre agli avvisi commerciali, alle recensioni dei libri e dei pezzi teatrali trovò posto la realtà concreta e quotidiana della città di Venezia e della regione intera. La cronaca del tempo con i suoi fatti comici o tragici ma sempre realistici, divenne la fonte primaria dei testi di Gozzi che con brio e *nonchalance* mescolava verità e finzione, la realtà e la sua rielaborazione letteraria anticipando in questo modo il giornalismo moderno.

Павле Соларић о метаморфози Морлака

Сажетак: У овом раду се разматрају етимолошки ставови Павла Соларића о пореклу Влах-Морлака и о њиховој метаморфози, које је изложио у делу *Рода славенскога почетаџ, размноженїе, породе и изроди* које је остало у рукопису. Рукопис је на италијанском и чува се у архиву САНУ, инв. бр. 162 (220). Када говори о пореклу Морлака, Соларић се упушта у одважне и необичне етимолошке тезе, што уосталом карактерише уопштено његову филолошку делатност, но те тезе као такве представљају део општег интересовања Европе за Морлаке у XVIII и XIX столећу.

Кључне речи: Павле Соларић, Словени, Морлаци.

У оквиру формирања опште слике и стереотипа о Морлацима, географског установљења „Морлакије“ и лексичких теорија о пореклу самог термина *Морлак*, бројних докумената о Морлацима, те тзв. моде „морлакизма“, односно књижевне, али и научне „морлакоманије“, у овом раду се разматрају одважни и необични, и до сада необјављени, етимолошки ставови српског филолога, писца и песника Павла Соларића о пореклу Влах-Морлака, који се налазе у делу *Рода славенскога почетаџ, размноженїе, породе и изроди* који је остао у рукопису. Рукопис се чува у САНУ, инв. бр. 162. (220) (в.: Крстановић 1999: 180-181; Лазаревић Ди Ђакомо 2010). Ови Соларићеви ставови су део његовог занимања за порекло Словена јер, како каже Никола Андрић: „За cijelo vrijeme svoga filosofovanja i geografovanja, t. j. za cijelo vrijeme, dok je Solarić izdavao svoje zemljopisne i filofske prijevode, zabavljao se on intenzivno istraživanjem slavenske starine kao glavnog rada, za koji je bio osjećaо najdublji i najizvorniji smisao u tadašnjoj srpskoj književnosti (Андрић 1902: 151 [49]). Те Соларићеве филолошке ставове треба разматрати у свом времену, „када су и највећи умови уживали у највероватнијим хипотезама“ (Јосифовић 1954: 201). Соларић је у више наврата писао о пореклу Словена и Срба, што је била његова стална идеја и чиме се непрекидно бавио, што је и изнео у својим списима, као у *Јероглифици*, коју никад није довршио, или пак у *Римљанима славенствовавшијима* (1818) где је изложио своје закључке да су народи Италије морали постати од Словена, те у бројним предговорима делима која је превео и издао. Овом приликом се

узимају у обзир конкретно Соларићеве етимолошке претпоставке о скупинама и о односима Влаха и Морлака изнете у горе наведеном рукопису, а у оквиру ставова о заједничком пореклу Словена.

У *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика* (1973) Петар Скок не доноси термин Морлак, али под опширном одредницом „**Vläh m** (Vuk)“, истиче између осталог:

Turskom se složenicom prevodi bizantinsko Μαυρόβλαχος. Bizantinsku složenicu preuzeše Mlečani, odatle *morlacco* (1431; *Vlasi ali Murlaki*, 1568, Krk; *Radošić morlačko ili vlaško selo*, Senj, 1580) za balkansko stanovništvo koje seli na njihov teritorij za vrijeme Turaka. Ta riječ putuje Evropom. I sam Goethe naziva jezik Hasanaginice *morlakisch*. U španjolskom *morlon*. Vuk ima iz Dalmacije *Turkòvlah* za *Vlaha*, tj. *Morlaka* iz Turske. [...] Prijenos prvobitnog značenja riječi *Vlah* »pastir romanske narodnosti, koji živi u katunima« [...] u značenje »pokretni narod srpskog podrijetla« [...] objašnjava se historijom. Već u vrijeme Lucijevo zovu se oni stanovnici koji žive između Bosne i Dalmacije, a dovode svoja stada u okolinu primorskih uvala, da prezime, *Morlaki ili Vlasi*. Ako su se nastanili u otočkim mjestima, zovu se i danas *Vlasi*, premda su katolici kao i ostali *Boduli*. [...] hrvatski *Vlasi* živjeli su oko Cetine i na Velebitu. Njih sele Frankopani na Krk, preko Podgorskog kanala, koji Talijani zovu *Canale della (montagna) Morlacca*.

На крају одреднице Скок наводи богату литературу о Власима-Морлацима: Мажуранић, Елезовић, Миклошич, Холуб-Копечњи, Брикнер, Васмер, Младенов, Ман, Хирт, Мелић, Вук, (народне песме и пословице), Ветранић, Храсте, Смичиклас, Штрекељ, Лопашећ, Шурмин, Лучо, Штефанић, Кадлец.

Термин *Морлак* у суштини има неодређено и недовољно дефинисано значење, а у ствари чак често хипердефинисано; као такав, овај термин представља такође појам који се мењао током векова, у зависности од историјско-друштвеног контекста. Нино Распудић, који разматра појам „Морлак“ са становишта „прекојадранског полуоријенталистичког дискурса“, сматра да се ради о концепту који је важнији као метафора, односно:

Od početnog, najužeg značenja tog pojma, koje se odnosilo na stočarska plemena romanskog porijekla u dalmatinskom zaleđu, pa kroz cijelu njegovu daljnju, znatno širu primjenu, zadržala se konotacija nečeg istočnog i primitivnog. Morlak je prije svega relacijski pojam. Morlakom se ne biva po sebi, nego je za postojanje Morlaka potreban pogled nekog nadređenog subjekta, koji konstruira morlačkog Drugog kao instancu posredovanja vlastitog identiteta, koji se razlikom prema takvom Drugom konstituira kao zapadni, civilizirani, urbani i sl. (Распудић 2010: 143)

О конотацији Морлака као „Другог“ пише и Марија Рита Лето која истиче да вековима Балкан представља слику Другог, огледало у коме се Европа огледала да би изградила сопствени идентитет: „uno specchio nel quale l'Europa si è riflessa per costruire il proprio senso di identità” (Лето 2011: 51). Но термин *Морлак*, истиче, изузетне је симболичности и могао је да се створи само у једној зони као што је јадранско-балканска; овај термин има камалеонтску способност да преузме бројна значења па га је стога веома тешко, можда чак немогуће дефинисати јер се мења, како синхронијски, тако и дијахронијски:

[...] *Morlacco*, termine di straordinaria simbolicità che poteva sorgere solo in un'area così densa di movimenti e sovrapposizioni di popoli com'è quella adriatico-balcanica. L'eccezionalità del termine consiste nella sua capacità camaleontica di assumere significati molteplici per indicare però sempre ciò che viene percepito altro da sé. Definirlo è difficile se non impossibile, perché cambia tanto sul piano sincronico – in relazione a chi lo usa e alla sua collocazione geografica – quanto su quello diacronico. (Исто: 53)

Овакво гледање „са стране“ на Морлаке, као на неког Другог, има своју дугу историју у западној Европи, пре свега захваљујући падованском опату Алберту Фортису и његовом *Путу по Далмацију* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774, I-II), с којим је постигао велики успех и управо је поглавље о Морлацима, *De' costumi de' Morlacchi* било преведено на немачки (већ 1775. године), француски и шведски језик. После Фортиса је млади Сињанин Иван Ловрић објавио своје белешке о Фортисовом *Путу по Далмацију*, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizca* (1776). Следи роман Жистине Вин Розенберг [Justine Wynne Rosenberg], *Les Morlaques* (1788), који у италијанском преводу носи наслов *Costumi dei Morlacchi* (1798), а Камило Федеричи [Camillo Federici] је написао драму о старим Словенима, *Gli antichi Slavi ossia Le nozze de' Morlacchi* (1793), коју је сместио у морлачку средину. О Морлацима, као последица одјека „морлакоманије“ [*morlacomania*]¹, писао је и Ђовани Грепи [Giovanni Greppi] у делу *L'eroe dalmata ossia Aurangzebbe re di Siam* (1793), затим Шарл Нодје у свом роману *Jean Sbogar* (1818), а Мадам де Стаел је поменула илирске теме у роману *Corinne ou l'Italie* (1807). Проспер Мериме, пак, аутор је мистификације *La Guzla, ou choix de poesie illyriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzegovine* (1827) која је имала међународног одјека и једна од жртава те мистификације био је и Франческо Доменико Гвераци [Francesco Domenico Guerrazzi] (Зорић 1971а; Зорић 1971б; Лето 1993; уп. Мекснер 1956; Зорић 1960).

¹ За овај термин је одговоран падовански слависта Артуро Кронија [Arturo Cronia, 1896-1967] (Кронија 1958: 331-332).

Морлаци из околине Задра (1876)

Исцрпну студију о Морлацима у европским књижевностима је објавио Инослав Бешкер, *I Morlacchi nella letteratura europea* (2007), који позива на чињеницу да Морлаци улазе у (европску) књижевност 1740. године кад их је Волтер случајно поставио на прво место на свом списку дивљих народа. Но, ако бисмо данас тражили Морлаке у инвентарима етнија или можда Морлакију у неком географском атласу, свакако их не бисмо нашли јер су Морлаци, како наводи, данас само „утваре“:

Il lettore odierno cercherebbe invano i Morlacchi in qualunque inventario di etnie, tanto meno di nazioni. Non troveranno la Morlacchia in nessun atlante contemporaneo, nemmeno lì dove per secoli è stata collocata. I Morlacchi oggi per alcuni non sono che i fantasmi, tracce spettrali di qualcosa che fu, ma che è meglio non evocare. (Бешкер 2007: 7)

Овакав је у ствари став Лерија Вулфа који наглашава да је специфичан положај Морлака условљен управо западноевропским, пре свега млетачким разматрањем Словена с друге стране обале:

One nation that did not appear among the ancient Slavic barbarians was the Morlacchi; nor would they appear among the contemporary Slavic nations

Мапа из 1762. године на којој се види Морлакија

today. The recognition as a nation that they received from Fortis, based on their distinctive customs, followed from the special historical circumstances of the eighteenth century, when Venice's new inland acquisitions in Dalmatia made the Morlacchi the object of public interest and concern. Through the nineteenth and twentieth centuries they were ethnographically effaced to the point of virtually vanishing in Habsburg Dalmatia and independent Yugoslavia. In the nineteenth-century Habsburg censuses the Morlacchi, along with most other Dalmatians, were identified as "serbisch-kroatisch" by language, and in twentieth-century Yugoslavia the Dalmatians were generally considered Serbs or Croats, according to their Orthodox or Catholic religious affiliations. The early modern significance of the Morlacchi, and especially their eighteenth-century celebrity, can only be appreciated by looking back beyond modern national categories to the political and cultural matrix of the Adriatic empire, in which the Venetian Enlightenment encountered the Dalmatian Slavs. (Вулф 2001: 176)

Бешкер истиче управо тај аспект „Другог“: Латин према Словену, хришћанин према муслиману, пастир према земљораднику, сељак према грађанину, итд.

Морлаци дакле улазе у западноевропску књижевност када је западној Европи био потребан онај „други“, различитог менталитета (Бешкер 2007: 8). У својој студији Бешкер разликује „морлакност“ (*morlacchità*), као термин којим се указује поглед, став других према Морлацима и њиховом менталитету и који представља општу дефиницију за заједничке особине које карактеришу Морлаке, од књижевно-историјског „морлакизма“ (*morlacchismo*) који се односи на дела са „морлачком“ тематиком, а која су третирали пре свега менталитет и физички опис Морлака, њихов језик и њихову поезију, свакодневни живот, традицију, њихове обичаје (Исто: 9). Етноним „Морлак“ може бити ендоним, те езоним, а спољна идентификација Морлака, која није у потпуности идентична езониму, не поклапа се са самоидентификацијом оних који себе називају Морлацима. Односно: идентификација Морлака у оквиру књижевног морлакизма не одговара увек антрополошкој или антропогеографској идентификацији Морлака. Термин „Морлак“ није дакле недвосмислен и постоје, како истиче Бешкер, барем три различита значења која су се усталила током векова: 1. Морлаци су једна регионална подврста Влаха; 2. атрибут „морлачки“ се појми као синоним атрибута „влашки“; 3. „морлачки“ се поклапа са „планинским“ (Исто: 15).

Бешкер затим прелази на детаљну етимолошку и историјску, те књижевну анализу и повест Морлака, и покрива обимну литературу по том питању. Сматра да филологија само делимично може да објасни етим имена *Морлак* на Балкану, а да је етнологија покушала да смести Морлаке међу осталим групама влашке деноминације и тиме допринела етногенези Јужних Словена.

Но, у поређењу са страним и хрватским ауторима, веома је мали број, у суштини, српских аутора који су се бавили тематиком Морлака, како са лингвистичког, тако и са књижевног становишта. Неколико српских аутора, проучавалаца књижевности, географа и историчара је обрадило, па макар и узгред, тему Влаха и Морлака, као Вук Караџић, Јован Цвијић, Војислав М. Јовановић, Душан Иванић, Марко Јачов, Милан И. Марковић, Михаило Б. Павловић, Љубомир Симовић, Глигор Станојевић.

Стога је тим пре значајније да истакнемо да се Морлацима експлицитно бавио Павле Соларић и та је тематика у уској вези са његовим филолошким радом који се односи на порекло Словена (и Срба). Подстрек Соларићевим бављењем повешћу Словена дала је *Историја разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* (Беч 1794-95) Јована Рајића, која са *Историјом државе руске* (1842-44) Николаја Михаиловича Карамзина спада међу најстарије модерне историје словенских народа (в.: Стојнић 1997). Рајић је прошлост Срба посматрао као део опште историје у времену и простору и у ту сврху је из домаћих и страних извора издвојио што веродостојније чињенице и приказао сродност Словена по пореклу, изгледу, обичајима и вери (Денић 1996: 49).

Такође је прошлост Словена (и Срба) као део опште историје посматрао и Соларић који је у рукопису оставио недовршено једно повеће дело сличне тематике, на италијанском језику, које носи наслов: *Рода славенскога почетак*,

размноженіе, породе и изроди. Рукопис се састоји од четири свеске. О том свом спису је Соларић 17.12.1819. године писао Вуку: „[...] потргао самъ, ерѣ є време већ и право, те протресамъ мое рѣкописе давније и новіе, изъ кои сачињавамъ књигѣ: «Рода Славенскога почетаѣ, размноженіе, породе, и изроди.» Некѣ се ова сила истѣра на свѣт, за шѣтало ћемо лакше“ (Карацић 1987: 730). Вероватно је Соларић желео да објави дело слично Рајићевом, али са филолошке тачке гледишта, у коме је намеравао етимолошким тезама да потврди порекло и распрострањеност Словена и Срба. По попису који је начинио тршћански учитељ Димитрије Владисављевић (Пантић 1978: 455), Соларићево је дело требало да се састоји од девет глава и свака од тих глава је требало да повесно-етимолошки обради следеће географске области: I глава: „Осмотреније поглавно Азије, Европе“, и осам тзв. „позоришта“: II: „Мала Азија“; III: „Тракија, Мизија, Дакија, вообште Гетија“; IV: „Илирија“; V: „Греција или Елада“; VI: „Италија“; VII: „Галија с Испанијом и с частију Британије“; VIII: „Германија с частију Британије и Сармација“; IX: „Скандинавија с частију Британије и Готи“. Структура Соларићевог дела онако како је наводи Мирослав Пантић само је делимично испоштована, а сам аутограф захтева детаљно упоређивање свих делова и ауторских варијаната: тематски се Соларић често враћа на нека своја поглавља која обилато допуњује додатним белешкама и цитатима, с очигледном намером да подробно и научно подупре своје теорије.

Те Соларићеве теорије су веома сложене и често противречне које није увек једноставно пратити с обзиром на пар чињеница: с једне стране рукопис није сређен сам по себи, с друге пак, делују несређене и саме Соларићеве претпоставке које се понављају и укрштају, и које не тако ретко не следе не само стилски ток, већ и значењски.

Могуће је међутим уочити и издвојити неколико тематских целина које се односе на посебне групације и управо једну од тих целина представља сегмент о Власима и Морлацима, односно Морлаци се доводе у везу са Власима. О њима је Соларић започео у првој свесци, тамо где каже да је веома важно да се види порекло имена *Ч8ди* и *Власи*, но свакако сматра да би било претерано изложити од колико језика води порекло име Скита: „Ora vediamo il più importante di quel che i nomi di *Ч8ди* e di *власи* hanno subito nella Storia. Sarebbe troppo noioso l'espore, da quante radici e in quante lingue si ha tentato di derivare il nome di *Sciti*.“ О Скитима је Соларић писао у свом спису *Истоветност Скита и Сармата, доказана из Печалији и из Посланија Понтиски П. Овидија Насона* који је такође остао у рукопису и објављен је посмртно (Соларић 1826а, 1826б). Овом темом се бавио пољски историчар и хроничар Марћин Кромер (1512-1589) који је тврдио да су Словени дошли из Сармације и да су били Сармати, да су потицали од Нојева унука Асармата. А у време писања своје *Јероглифике* где је изнео сличне ставове, Соларић се у Венецији упознао и спријатељио са грофом Јузефом Сјераковским (1765-1831) који се бавио прикупљањем извора за историју Словена. Из Соларићеве преписке са Сјераковским знамо да је

Соларић дао недовршену *Јероглифику* на читање пољском научнику и да ју је овај високо оценио, но „Сјераковски је, међутим, имао и неколике примедбе на ово дело, што је Соларића поколебало у намери да га одмах штампа и нагнало га на додатна истраживања“ (Буњак 1999: 28).

Та своја истраживања и сложене теорије је Соларић изложио у горе наведеном спису о пореклу Словена, и то пре свега у другој свесци рукописа, где, између осталог, излаже тезе о Морлацима, односно о Власима чију етимологију имена објашњава тиме што истиче да се то име изговара различито у разним словенским језицима: на српском *Власи*, на пољском *Влохи* (и управо у том тренутку прелази на другу свеску), на руском *Волохи*, на карниолском *Лахи*; ово име, међутим, сматра Соларић, ипак није етимолошки тако „монструозно“ као *Ч8ди*, јер су се Власи метаморфозирали мање од других народа. Та метаморфоза по Соларићу прати следеће етапе развоја народа и терминологије: Пелазги, Лелеги, Волшчани, Латини, Волчани, Белги, Гали, тј. Галати [у ствари Гале су тако називали Римљани], Валонци, Валенси, гелски народи, Велшани:

Anche il nome di *власи*, pronunciato variamente in dialetti Slavi stessi, in Serbiano così, in Polacco *влохи*, in Russo *волохи*, in Carniolo *Лахи*, ebbe le sue mostrosità, più poche però di quello di *Ч8ди*, perchè i *власи* molto per tempo si metamorfosarono poco meno tutti; eccole: Pelasgi, Leleges, Volsci, Latini, Volca, Belca, Belga, Galli, Galati, Valli, Vallones, Vallenses, Gaeli, Wälschi, Welshi.

Каже Соларић да се све то комбинује и указује да термин *Власи* води порекло од „импозантног“ глагола *володѣти*, односно „имати власт“, од термина *властѣы*, па су Грци заменили *ц* са *г* те стога имамо *Пелазге* и *Јазиге*. На тај начин име *Власи* је по свом значењу у аналогном односу са терминима који су у вези са *М8жима*. Свој став Соларић потпомаже Калимаховом теоријом који није волео Гале, па самим тим није ни поменуо термин *Гали*, већ *Келти*:

Tutto si combina a far derivare il nome di *власи*, dall'imponente verbo *володѣти*, avere *властѣ*, *властѣ*, e di dirlo in prima origine *властѣы*, ove i Greci rimpiazzarono il suono Ц col Г, *Pelasgi*, come fecero ancora nel nome di *языцы*, scrivendolo *Jazyges*. In primo luogo, il così derivato nome di *власи* sta, pel suo significato, in analogia con tanti altri appellativi *attieni* dei М8жи. E un tale suo significato ci viene anche positivamente additato da Callimaco, il quale, perchè non amico dei *Galli*, nè quindi parziale per essi, parlò senza dubbio per pura scienza certa, quando disse: “Celti tardi-nati (poster) Titani.” Come Greco, egli non disse *Galli*: dei Celti proprj mai si potè dire niente di grande, e minimamente al certo, come quivi, ch'essi fossero stati la progenia dei Titani, cioè *Исполини*, *великани*.”

Стога Соларић сматра да је веродостојније оно што он тврди, тј. да су једну грану Влаха звали *Велицы*, а затим и *Belca*, те *Belga*, а другу *Исполини*, а што је у вези са Пиринејима јер од овог имена води порекло град Хиспал (*Hispalis*) и читава Хиспанија где, уосталом, многи древни народи и места припадају Власима, које су Грци уопштено звали Келти или Келибери, па стога приче о великим походима Баха и Херкула у Хесперију не би требало да се више сматрају тек бајкама:

Più probabile di questo sarebbe per sino, ciò che noi non affermiamo, che un ramo di *власи* si fosse chiamato anche *велицы*, e di là il nome di *Belca* e *Belga*; ed un altro, sormontati in giorni ignoti i monti Pyrenei, sotto il nome d'*Исполини*, avesse dato questo nome alla città di *Hispal*, ed indi a tutta l'*Hispania*, ove oltre a ciò molti nomi antichissimi di popoli, luoghi, ec., sembrano appartenere ai *власи*, chiamativi dai Greci in generale *Celtici* e *Celtiberi*, onde dietro al tutto anche i racconti sopra le spedizioni gigantesche di Bacco e di Ercole nell'Esperia, si riguarderebbero non più come mere favole.

Соларић примећује да у словенској митологији имамо *Волохе* које су Словени поштовали као Титане и да се међу Србима и до данас (XIX век) сачувало сећање на Плејаде које су они, Срби звали деминутивом *Влашићи*: „Secondariamente, abbiamo nella Mitologia degli Slavi, ch'essi riverivano dei giganti, chiamati *Волохи*: fra i Serbi se ne conservò fin' oggidì la memoria nelle Plejadi, ch'essi appellano diminutivamente *влашићи*.“

Трећа теза је да независно од тога да ли су се *М8жи* називали, односно „презивали“ *Власи* или *Владыни*, то нам ипак доказују лична имена као *Владислав* и *Владимир*, и многа друга широм света, са *Всеvlaдом*!: „In terzo luogo, se i *М8жи* erano, o no, di genio di cognominarsi *власи* e *владыни*, ce lo provano a non più oltre gli altieri nomi individuali, di *Владиславъ*, *Владымиръ*[*], e tanti altri abbracciati il mondo, con *Всеvlaдъ*!“

Четврта теза је у вези са Римом и овде одјекују ставови које је Соларић изложио у *Римљанима славенствовавшијима*: по Соларићу латински језик недвосмислено води порекло од словенског. То би даље значило да су град Рим изградили *Владыни*, односно *Латини* па је стога *Urbs Orbis Domina* у ствари *Владимѡрградъ*. И сами приморски Илири имали су те називе као *господа*, *господари*, *владатељи*, *владаоци*, *владика* и *властела* и користили су ова последња два кад су се односили на моћне Млечане, па су их звали *млетачка властела*, а *млетачке владике* кад су говорили о индивидуама, у једнини и множини, тј. *овај властела* и *ова властела*:

In quarto luogo, la città di Roma, fabbricata dai *Владыни*, ivi detti *Latini*, ebbe a cognominarsi *Urbs Orbis Domina*, cioè *Владимѡрградъ*, infallibilmente pel

genio, non degli adveni Greci, ma dei *Latini*. Finalmente (è ciò anche qui qualche cosa) gl'Illirj marittimi, benché avessero in uso tutti questi appellativi, Господа, Господари, Владатели, Владаоци (владѣтели, владѣлци), владыка, властели, non si servivano che dei due ultimi soli, meno del penultimo, quando parlavano della Potenza dei Veneziani, che vi dominavano ed influivano, chiamandoli Млѣтачка *властела*; Млѣтачке владике adoperavano essi più pel solito, nel singolare e nel plurale, parlandone degli individui, e più di raro dicevano *овай властель*, *ова властела*, d'individui.

У Римљанима славенствовавшијима Соларић овако пише:

Ѡтъ иѡмена овы такодѣ, а не Ѡтъ Рима, воднсе до данасъ у Славенскн Народа, да Италин веле: Латинска, Блашка, и Лашка земља; а нѣ жителѣмъ: Латини, Бласи, Блоси, Колоси, Лахи, Латсмани; преида сѣ предѣшнихъ жителѣи Италиѣ шѣмоуъ свонѣмъ посвѣстнымъ и медѣмъ Славены веѣе впечатаѣнїѣ утинниа подѣ иѡменомъ Римляна, него неган свонѣмъ Латинскимъ езыхомъ, при коемъ се увѣкъ зовѣ Римляны. Рекао бы, да у томъ Славени, ѡще нзѣ, древны времена, паметѣ и познаю нешто свое, и предпочитѣю. И занста, Блахъ, Бласи, Латини, видесе быти произведенїа Ѡтъ: Бласть, Бластный, Владыка, и акнеы Владыни, Ѡтъ Владѣти, Ѡтъ коега и Римско Valere, validus, valde. Мы знамо, какѡ се в гѣбен предѣ ѡ у сложенїама, кадѣ се находе у почеткѣмъ рѣти овако Бл, на пр: Обладати, Облещи, наидѣство: Обвладати, Обвлещи; а нзванъ сложенїа, на пр: Ладыславъ, Латско, наидѣство: Владыславъ. (Соларић 1818: 20-21)

Соларић своју тезу да су *Владини* у ствари *Латини*, односно обрнуто, потврђује чињеницом да Далматинци, као уосталом и Хрвати зову Латине *Италијанима*, а Латинску Земљу *Италијом*, док их Карниоли зову *Лакима*, а Италију *Лашком*. Но, док Далматинци користе у презирном смислу термин *Латсмани* за Италијане уопште, Млечани користе у истом смислу термин *Морлаци* за Далматинце. Овај термин је међу Далматинцима постао толико доминантан да се проширио на неодређену област у околини града Задра коју уистину и странци називају *Морлакија*, па истиче да су и Грци писали *Мавровлахи*.

Del resto i Dalmati, come pure i Croati, chiamano oggidì *Латѣни* gl'Italiani, e *Латѣнска Земља* l'Italia: i Carnioli v'applicano i nomi di *Лакхи*, e di *Лашка*. Ma egli è singolare, che, mentre i Dalmati si servono, in senso disprezzante, del nome di *Latsmani* per gl'Italiani in generale, i Veneziani usano, in senso eguale, quello di *Morlacchi* per i Dalmati. Quest'ultimo appellativo ebbe anche tanta autorità di divenire quasi nome proprio d'una estensione di paese indeterminata nella regione della città di Zara, che seriamente anche dagli esteri chiamasi, e da lungo tempo, *Morlacchia*: i Greci scrissero *Мавровлахи*!

Многи су писци, наставља Соларић, с обзиром да нису тако могли да назову словенске Далматинце, трагали за неким народом коме се то име уистину приписавало, али узалуд. Чињеница је да док су биле словенске државе у Илирији, Италијане који су се због трговине настанили на илирској обали звали су природно *Власима*, и то су их тако звали Словени који су међу собом имали још две народне скупине Влаха, у Македонији и у Дакији. Тој су обали Словени дали име *Приморје*, које су латински народи променили у *Primordia*, а Власима тог приморја су дали име *Приморски* или *Морски Власи*, скраћено *Морвласи*, што би се разликовало од других Влаха у унутрашњости. Ово се име проширило највише у области око Задра, без сумње због великог броја млетачких Италијана који су се тамо настанили, као и због чињенице да је Задар касније постао главни град италијанске владе на илирској обали, па је то име и даље било коришћено, али убрзо је дошло до обрнутог стања; с обзиром да термин *Морлаци* нису приписивали себи јер су се звали *Италијани* и *Латини*, и за друго нису ни знали, наставили су онда да користе термин *Морлаци* за „не-Италијане” с друге стране, односно за Словене:

Parecchi Scrittori, non potendo attribuire un tale nome ai Dalmati Slavi, vi andavano in traccia di qualche popolada, a cui egli fosse proprio, ma in vano. Il fatto si è, che durante gli Stati Slavi nell'Illiria, gl'Italiani stabiliti per commercio sulle coste Illiriche, erano naturalmente chiamati *власи*, dagli Slavi, i quali avevano nell'interno ancora due popolade di *власи*, in Macedonia e in Dacia. Alle dette coste gli Slavi davano il nome di *Приморје*, cangiato in *Primordia* dai Latinizzanti; e naturalmente ai *власи* di questo *Приморје* essi diedero il nome di *Приморскѣи* o *Морскѣи власи*, e contratto *Морвласи*, in distinzione degli altri *власи* entro terra. Questo nome fece presa, e, come appare, il più fortemente nella regione di Zara, senza dubbio pel maggiore numero di stabilitivisi Italiani Veneti, e pel fissato in seguito in quella città capo-luogo del loro governo sulle coste Illiriche. Continuossi l'invalso nome nella regione anche sotto gl'Italiani, ma bentosto inversamente; essi, non conoscendolo per nulla proprio ad essi stessi, chiamandosi *Italiani* ed ancora *Latini*, non ne seppero altro, e proseguirono quindi il suo uso per i di-colà non-Italiani ossia Slavi.

Ти Словени су увек чули да их млетачки господари зову *Морлаци*, па су и заборавили порекло тог имена и напoкон престали да тако зову Италијане. А католичка вера међу Далматинцима, као и италијански језик подстакли су античко име *Латини* које се у Далмацији даје обично Италијанима. Име *Морлакија* (независно да ли је нагласак на *а* или на *и*) приписује се сада, односно у време када Соларић пише о пореклу Словена, и на област насељену поморским Словенима, као и на брдске Словене, почев скоро од дубровачке територије, све до граница са Турцима и Хрватима, те до либурског полуострва уз море, где се

налази *Canal della Morlacca* (Велебитски канал), северно од Задра:

Questi, sentendosi chiamare *Morlacchi* dai padroni, e dimenticando sempre più l'origine di tal nome, cessarono infin affatto d'applicarlo agl'Italiani, i quali amplamente vi si fecero conoscere sotto questo loro nome proprio. Il rito *Latino* fra i Dalmati, e la lingua *Latina*, vi risvegliarono l'antico nome di *Latini*, che essi, come dicemmo, danno fin' in oggi comunemente agli Italiani. I nomi di *Morlacchia* e di *Morlacchia* applicansi attualmente, anche dagli Slavi marittimi, a tutto il tratto montano, cominciando quasi dal territorio Raguseo, lungo i confini Turco e Croato, fin ben entro la penisola Liburnica accanto il mare, detto *Canal della Morlacca*, al nord da Zara.

Соларић дакле закључује да тако од „непрегледног“ имена *Власи*, које је промењено у *Пелазги* и *Лелеги*, није уопште остало више трагова међу првобитним потомцима *М8жа*, осим једино код Морлака из горе наведених разлога, и можда код Пољака који, с обзиром да се зову *Ляхи* или *Лехи*, ако и нису добили то име од *лѣ'сѣ*, вероватније је да су га добили од *Лелеги* и *Пелазги*, него од *Пољани* или *Пољацы*; то стога што тако експлицитно значење и свакидашњу употребу нису могли да забораве, па дакле и да га изобличи од *Пољацы* или *Пољаки*. Томе уопште не противрече географске дистанце, као што је историја више пута показала:

E così dell'immenso nome di *власи*, cangiato in *Pelasgi*, *Leleges*, ec., le tracce non ci restano più, fra i discendenti originali dei *М8жи*, che presso gli unichi *Morlacchi* per le esposte congiunture, e forse presso i *Polacchi*, i quali, chiamandosi essi stessi *Ляхи* e *Лехи*, se non ebbero questo nome da *лѣ'сѣ* (come *Древляни* da *дрѣво*, *Лужаци* *л8гѣ*), lo ebbero più probabilmente da *Lelages* e *Pelasgi*, che da *Пољани* o *Пољацы*, il di cui significato tanto schietto e di uso quotidiano non avrebbero mai potuto dimenticare a segno di sfigurarlo da *Пољацы*, o anche *Пољаки*, in un pezzo decapitato insignificante di *Ляхи* e *Лехи*. Nulla conclude contra di ciò la distanza della Tessalia e *Pelasgia* fino nella Sarmazia a' *Лехи*, senza tracce intermedie del nome di *Pelasgi* o *Leleges*: tanti altri nomi, senza tracce intermedie, incontransi nella Storia mentovati a distanza assai più considerabili; Moschi, Vendi e Veneti, Boji, ec.

Италију и Галију, наставља Соларић, сви Цимбри све до Исланда од старина називају *Wälschland*, *Wahlland*, и *Walland*. Познато је да у немачком постоји глагол *wallen*, „ходити“, као и термин *wälsch*, „страно“, „егзотично“; по томе се види да су *Власи*, или *Гали*, или *Белги*, били странци за Цимбре, који их нису међутим због тога звали *wallen*, с обзиром да су своје име добили од словенског *владѣти*. Уосталом, наглашава Соларић, ни *wallen*, ни *wandeln* нису цимбријског или немачког порекла, с обзиром да први термин долази од словенског *влятеся*, а

други од романског *vadere*; стога би било неправилно, како неки то желе, видети порекло велике нације Вандала у Немачкој од термина *wandeln*, јер је то име једно од тзв. „монструозности“ великих древних имена, као *Belgæ* од *Власи*, *Skythæ* од *Ч8ди*, итд.:

L'Italia e la Gallia, da tutta la razza Cimbrica fino in Islanda vengono ab antico chiamate *Wälschland*, *Wahliland*, e *Walland*. Si combina esistere in tudesco il verbo *wallen*, peregrinari, e la voce usitata soltanto in composizioni wall, identica in radice ed in significato con *wälsch*, straniero, esotico; di là si vede, che i *власи*, o *Galli*, o *Belgæ*, erano stranieri per i popoli Cimbrici, senza essere però, come tali, stati chiamato dai Cimbri dal loro nome *wallen*, avendo essi avuto, come osservammo, il loro nome dallo slavo *владѣти*. Del resto né *wallen*, né *wandeln*, altro verbo simile e sinonimo, non sono in origine di lingua Cimbrica o Tudesca, il primo venendo dallo slavo *влятеся*, ed il secondo dal romano *vadere*; onde sarebbe parimenti, in ogni senso e riguardo, slogato il volere, come lo vollero alcuni, derivare da *wandeln* il nome della grande antica nazione in Germania di *Vandali*; nome, che non è che una delle solite mostruosità dei grandi nomi antichi, come *Belgæ* di *власи*, *Skythæ* di *Ч8ди*, ec.

Не треба ни сумњати у порекло термина *wallen* и *wandeln* јер се бескрајни извор немачког језика налази у језику метаморфозираних Вандала, Винделаца, Виндо-Лижана, Виндо-Боја и слично. Па стога ако је за Цимбре *Wälsch-Land* значило „Страна-Земља“, стране су им биле и обе ове речи: *Wälsch*, јер долази од *влахъ*, *влашкѣй*, а *Land* јер долази од *Лабанье* (*владанье*), што на хрватском дијалекту значи „село“, и уопште село супростављено граду.

Né bisogna dubitare della detta derivazione di *wallen* e *wandeln*: di termini originali di più grande necessità è priva la lingua Tudesca, e la sua risorsa infinita è stata appunto nella lingua dei per tempo metamorfosati (in Tudeschi) *Vandali*, *Vindelici* o *Vindo-Lygi*, *Vindo-Boji*, ec. E sei ai Cimbri *Wälsch-Land* era *Straniero-Paese*, erano stranieri ad essi anche tutte e due queste parole; *Wälsch*, perché da *влахъ*, *влашкѣй*; *Land*, perchè da *Лабанье* (*владанье*), che in dialetto croato significa un *villaggio*, e in generale la *campagna* in contrapposizione della città, cioè il *paese*.

На сличан начин су Немци, кад је словенско *владѣти* промењено у *walten*, створили реч *Welt* за „свет“. Такође су словенског порекла следеће веома важне речи: *Wasser* или *Watter*, од „вода“; *Feuer*, од „(feu, focus) чешчи“; *Licht*, од „(lux) л8чъ“; *Sonne*, од „(sol) солнце и сонце“; *Mond*, од „(mensis) мѣсяцъ“; *Gott* или *God*, од „годенъ, годъ (великѣй празникъ)“; *Himmel* или *Iummala*, од „земља (hummus)“, односно „блажена земља, рај“, па стога „небо“:

In pari modo, cangiato lo slavo *владѣти* in *walten*, i Tudeschi dopo solamente crearonsi, per esprimere il *mondo*, la voce *Welt*. Così pure sono slave, per esempio, le loro importantissime parole seguenti: Wasser o Watter, da вода; Feuer, da (feu, focus) чещи; Licht, da (lux) лѣчь; Sonne, da (sol) солнце e сонце; Mond, da (mensis) мѣсяць; Gott o God, da годенъ, годъ (великій празникъ); Himmel o Iummala, da земля (hummus), terra beata, paradiso, e quindi небо; perché per *terra*, v'era Erta o Erde, dall'ebreo e caldeo Ertz: [...].

Такав је, подвлачи Соларић, речник немачког језика и за друге термине за предмете или идеје, који је сакупио у себи речи разног порекла: цимерске, персијске, халдејске, словенске, финске, грчке, римске, келтске, италијанске и француске: „[...] e tale è il vocabolario della lingua Tudesca per ogni altro genere d'oggetti e d'idee, coacervato da parole cimmericie, ossia persiana e caldee, poi slave, finniche, poche greche, romane, celtiche, italiane e francesi“.

Соларић је стога закључио овај фрагмент о етимолошкој и повесној метаморфози Морлака тиме што је, на основу чињенице да немачки језик садржи велики број словенских речи, намеравао да напише „*Немце славенствовавшије* – књижицу која је односу на *Римљане славенствовавшије* требало бити далеко већа: „[...] però slave tante, che i *Нѣмци Славенствѣютѣи* saranno un libretto senza confronto più grande di quello dei *Римляни Славенствовавшии*.“ Јер у древној Германији, а то је оно што највише занима по Соларићевим речима, живеле су две различите расе људи, што је управо ван сумње захваљујући горе наведеним тезама: „Ma che nell'antica Germania, ciò che qui interessa il più, abitavano due differenti lingue o razze d'uomini, si mette fuori di dubbio con questo breve ragionamento“, тј. Цезар идентификује Белге са Германима, а Германи-Немци су звали *Wälsch* странце, односно Белге, према томе Германи-Белги односно влашка раса нису били идентични са Германима-Немцима теутоњске или цимбријске расе: „Cesare identifica i *Belgi* coi *Germani*, i *Germani-Tudeschi* chiamavano *Wälsch* cioè stranieri i *Belgi*, dunque i *Germani-Belgi* ossia di razza walsch non erano identici coi *Germani-Tudeschi* ossia di razza teutonica o cimbrica.“

На крају овог кратког фрагмента о Власима и Морлацима из Соларићевог рукописа о пореклу словенског рода поставља се питање да ли је Соларићево разматрање о метаморфози Морлака могло и може допринети разјашњењу сложених теорија и претпоставки о овој групацији. И поред недовољно јасних Соларићевих ставова, ипак се мора узети у обзир чињеница да се српски филолог ухватио у коштац са комплексним појмовима и материјалом који се односи на Влахе-Морлаке и дао свој допринос повести филолошких и конотативних разматрања термина и појма *Морлак*.

Литература

- Андрић 1902: Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1902.
- Бешкер 2007: Inoslav Bešker, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Roma: Il Calamo, 2007.
- Буњак 1999: Петар Буњак, *Преглед пољско-српских књижевних веза (до II светског рата)*, Београд: Славистичко друштво Србије, 1999.
- Вулф 2001: Larry Wolf, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Денић 1996: Чедомир Денић, *Погледи на дела Јована Рајића*, Зборник Матице српске за историју, 54, 1996, 39-85.
- Зорић 1960: Mate Zorić, *Neki odjeci Mériméeove književne mistifikacije u Dalmaciji*, Zadarska revija, IX/6, Prosinac 1960, 401-414.
- Зорић 1971a: Mate Zorić, *Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima. Talijansko-jugoslavenski odnosi*, 6, у: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb, 1971, 302-312.
- Зорић 1971b: Mate Zorić, *Talijanski pisci o nama i našim književnostima*, Književna smotra“, III/8, 1971, 65-81.
- Јосифовић 1954: Стеван Јосифовић, *Римска старина и Соларић*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. друга, 1954, 200-202.
- Карацић 1987: Вук Стеф. Карацић, *Препуска*, I, Београд: Просвета, 1987.
- Кронија 1958: Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Padova: Officine grafiche STEDIV, 1958.
- Крстановић 1999: Здравко Крстановић, *Библиографија Павла Соларића*, у: Павле Соларић, *Гозба*, прир. Здравко Крстановић, Београд: Српско културно друштво „Зора“, 1999, 175-181.
- Лазаревић Ди Ђакомо 2010: Персида Лазаревић Di Giacomo, *Између митологије и науке: Павла Соларића спис о пореклу Словена*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд: МСЦ, 39/2, 2010, 233-245
- Лето 1993: Maria Rita Leto, *La fortuna in Italia della poesia popolare serbocroata dal Fortis al Tommaseo*, Europa Orientalis, n. 1, 1993, 109-150.
- Лето 2011: Maria Rita Leto, *I morlacchi, un nome per l'Altro*, у: *Rotte adriatiche. Tra Italia, Balcani e Mediterraneo*, a cura di Stefano Trinchese, Francesco Caccamo, Milano: FrancoAngeli, 2011, 51-62.
- Мекснер 1956: Rudolf Maixner, *Quelques victimes de la „Guzla“ de Prosper Mérimée*, Revue de Littérature Comparée, XXX/3, Juillet-Septembre 1956, 390-396.
- Пантић 1978: Мирослав Пантић, *Соларић, Крељановић, Апендини*, у: Мирослав Пантић, *Из књижевне прошлости*, Београд: СКЗ, 1978, 440-470.
- Распудић 2010: Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010.

- Скок 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ur. Mirko Deanović, Ljudevit Jonke, II, Zagreb: JAZU, 1972.
- Соларић 1818: Павл Соларић, Ридлани славенствовавшин, Бүднл: Изъ Печатнѣ Кралѣвско-Мадьарскога Свеѣтланца, аѣни.
- Соларић 1826а: Павле Соларић, *Истоветность Скѣа и Сармата, доказана изъ Печалій и изъ Посланія Понтиски П. Овїдіа Насона*, Летопис Матице српске, св. 2, 1826, 126-150.
- Соларић 1826б: Павле Соларић, *Истоветность Скѣа и Сармата, доказана изъ Печалій и изъ Посланія Понтиски П. Овїдіа Насона*, Летопис Матице српске, св. 3, 1826, 49-65.
- Стојнић 1997: Мила Стојнић, *Словенска предисторија у Историји Јована Рајића и Николаја Михаиловича Карамзина*, у: *Јован Рајић: живот и дело*, ур. Марта Фрајнд, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, 87-93.

Persida Lazarević Di Giacomo

PAVLE SOLARIĆ ON THE METAMORPHOSIS OF THE MORLACHS

Summary

This paper discusses the etymological theories of Serbian philologist, writer and poet Pavle Solarić with regards to the origins and the metamorphosis of Vlachs-Morlachs, as reported in his manuscript *Roda slavenskoga početak, razmnoženije, porodi i izrodi*. The manuscript is in Italian (except the title) and is kept in the archives of SASA, Inv. no. 162 (220). In his treatments of the origins of the Morlachs, Solarić proposed a daring and unusual etymological thesis, an approach which characterized his other philological writings. His etymological theories about the Morlachs are considered to be part of the general interest of Europe for that population in the eighteenth and nineteenth centuries.

Наговештај осијанизма у српској књижевности

Сусрет Ћезароти-Дошеновић утицао је на наговештај *осијанизма* у српској књижевности, пример је пети сонет Јована А. Дошеновића објављен у његовој јединој збирци поезије *Лирическа пјенија* (*Лирическа Пáнiя и Еое друга за увеселенiе* (1809). Сусретом *Осијан*-Ћезароти почиње историја италијанског предромантизма, а Дошеновићев професор на Универзитету у Падови био је Меликоре Ћезароти, који је превео Осијана на италијански језик (*Canti di Ossian*, 1763. и 1772). *Осијанизам* се јавио посредно код нас, преко италијанске књижевности, а десио се захваљујући утицају који је Ћезароти имао не само на своје студенте, него и на италијанску књижевност.

Кључне речи: *осијанизам*, предромантизам, *измишљена традиција* Џејмса Макферсона, Меликоре Ћезароти, пети сонет Јована Дошеновића

Неких непознаница у вези са особеностима српског предромантизма још увек има, нпр. магловито виђење појаве *осијанизма* у српској књижевности, новог сензибилитета који је заплуснуо књижевну сцену Европе у другој половини XVIII столећа. Трагајући за изворима *осијанизма* код нас имали смо у виду опаску Милорада Павића да се предромантизам јавља од половине XVIII столећа захваљујући српским питомцима који су се школовали у оним европским срединама које су „носиле клицу новог предромантичарског сензибилитета“. Предромантичарски утицаји су долазили из два извора, с једне стране, захваљујући укрштању источног хришћанства са протестантизмом европских училишта, а с друге стране, преко венецијанске ћириличке штампарије и тршћанске српске трговачке колоније. Око Доситеја Обрадовића² се на међи два столећа ствара тршћанска песничка школа, којој припадају готово сви српски предромантичари. Јован А. Дошеновић (1781-1813), главни теоретичар ове школе, који је објавио 1809. године у Будиму *Лирическа пјенија* (*Лирическа Пáнiя и Еое друга за увеселенiе*), своју једину збирку поезије. Дошеновић, који је полазио од искустава италијанских песника, први је исказао и неке карактеристике осијанизма.

До сада код нас није указано на трансфер *осијанизама* из енглеске у српску

¹ nadasav@eunet.rs

² Доситеј у Трст стиже у лето 1802. на врхунцу славе и у позним годинама (имао је 63 године), ту ће боравити до 13/25. јуна 1806. године.

књижевност, уопште је мало и писано о *осијанизму*. Нико се није посебно бавио појавом *осијанизма* у српској књижевности, могуће је и зато што дела Џејмса Макферсонова (James Macpherson, 1736-1796) још увек нису у целости преведена на српски језик.³ Појава *осијанизама* код нас се није десила непосредно, него посредно преко италијанске књижевности: сусретом Ђезароти-Дошеновић наговештена је појава *осијанизма* у српској књижевности, а први пример је пети Дошеновићев сонет објављен у његовој књизи поезије *Лирическа пјенија*. Мелкиоре Ђезароти (Melchiorre Cesarotti, 1730-1808) није био само познат и признат књижевник, него је био и један од најомиљнијих професора чувеног Универзитета у Падови на којем је студирао и Дошеновић. Ђезароти је имао велики утицај и на своје студенте и на италијанску књижевност, а свакако и на Дошеновића који га помиње у предговору своје збирке поезије, као књижевника којем је преводјење Хомерових дела омогућило вечно и заслужено сећање.

Валтер Бини сматра да са сусретом *Осијан*-Ђезароти почиње историја италијанског предромантизма.⁴ Ђезароти се прославио и својим преводима Осијана – *Canti di Ossian* (1763. и 1772), односно реинтерпретацијом оригиналног текста у *неримованим једанаестерцима*. Успео је да с овим преводом створи нови стил и нови пут у писању поезије, *Осијан* је била сјајна прилика да консолидује и развије његову оријентацију коју је његов темпратмент и његово образовање већ подразумевало,⁵ баш је то био пример поезије о којој је писао у *Ragionamenti*, поезије настале из „природе“ и „осећања“. *Осијанизам* је подразумевао укус ка виолентној и варварској страсти, недефинисаној и необјашњивој меланхолији, мистериозном и тешком животу, пустом, суморном, магловитом пејзажу, али не само то. Пол Ван Тигем⁶ сматра да су песници предромантичари новатори по својим моралним тенденцијама, књижевном укусу, изворима и узорима, да више воле осећања од разума, да су често сетни, као и да испољавају интересовање за средњи век и да се окрећу народној традицији.

Особености тршћанске песничке школе српског предромантизма испољавају се и на формалном и на садржинском плану доста јасно предочава Павић. И стих и осећајност теку једним новим смером, Андра Гавриловић је у праву када закључује⁷ да је 1809. године када је Дошеновић објавио *Лирическа пјенија* почело ново, друго доба српског књижевног певања, тада „лирско песништво први пут почиње да влада српском књижевношћу“⁸. С интересовањем за судбину

³ Тешко је да ће и бити преведена имајући у виду чињеницу да у Историји енглеске књижевности пише да је Макферсон веома досадан! (Др Душан Пухало, *Историја енглеске књижевности*, Научна књига, Београд 1989, 131)

⁴ Walter Binni, *Preromanticismo italiano*, Laterza, Roma-Bari 1974, 155, 156.

⁵ Emilio Bigi, „Nota introuitiva“, у: Melchiorre Cesarotti, *Poesie di Ossian*, Einaudi, Torino 1976, XI.

⁶ Пол Ван Тигем, *Преглед историје европске књижевности од ренесансе до данас*, Издавачка књижарница Гете Кона, Београд 1932, 185.

⁷ Андра Гавриловић, „Први лиричари и естетичари у новијој књижевности српској“, у: *Глас Српске краљевске академије*, Београд 1901, књ. LX, 218.

⁸ Милорад Павић, *Историја српске књижевности Предромантизам*, Досије научна књига, Београд 1991, 80.

народа, за историјску прошлост и националну будућност, за глобалну судбину света и нас у томе свету, српска стваралачка интелигенција почиње да се у време предромантизма интересује за човекову личност, за његов карактер, за човеков емоционални свет, предочава Павић, поред љубопитљивости за историјску личност као јунака књижевног дела, у нашу књижевност све више улази обичан, једноставан мали човек са својим интимним животом.

Интересовање за прошлост показао је и Џејмс Макферсон, додуше за *измишљену традицију*, пошто је сакупио ирске баладе у Шкотској он је у свом епском опусу пребацио радњу из Ирске у Шкотску да би потом „злоупотребљене оригиналне баладе одбацио као безвредне модерне саставе, а праву ирску литературу коју су оне представљале као пуки одраз шкотске књижевности“⁹. Макферсон је Келте, који говоре ирски, ситуирао у Шкотску четири столећа пре њиховог стварног доласка, да би оптужио Ирце да су оно што јесте њихова књижевност безобзирно покрали од „безазлених Шкота“. Но, његово измишљање традиције добило је и друштвени значај оснивањем *Горњошкотског друштва* у Лондону 1778. године, које је требало да доприноси „подстицању брђанских врлина и очувању древне шкотске традиције, као и древне гелске књижевности“¹⁰. Највећи допринос Друштва било је објављивање „оригиналног“ Осијановог текста 1807. године, што је било несумњив „фалсификат“. Захваљујући Џону Пинкертону (John Pinkerton, 1758-1826), највећем познаваоцу шкотских старина, ипак је разоткривена *измишљена традиција* Џејмса Макферсона. Но, за Ђезаротија је *Осијан* било дело Џејмса Макферсона, бар у почетку о чему сведочи и писмо које је на француском језику Ђезароти упутио Макферсону изражавајући своје одушевљење његовим Осијаном.¹¹ У свом одговору 4. маја 1763. Макферсон је написао да Ђезаротију шаље копију свог дела са предговором која „баца светлост“ на древност дела и његову аутентичност.¹² Макферсон је, ипак, имао потребу да уверава Ђезаротија у аутентичност свог дела. Касније у писму Академији Ирске¹³ Ђезаротија скреће пажњу на његов превод *Осијана*, не спомиње Макферсоново име али наглашава да постоје нејасноће у вези са аутентичношћу дела, који не умањују његову изузетну вредност; истовремено је

⁹ Хју-Тревор Ропер, „Измишљање традиције: Брђанска традиција Шкотске“, у: *Измишљање традиције*, Чигоја штампа-Круг, Београд 2002, 30.

¹⁰ Ibid, 43.

¹¹ Писмо је написано крајем 1762. и почетком 1763. Emilio Bigi, „Nota introuitiva“, у: Melchior Cesarotti, *Poesie di Ossian*, Einaudi, Torino 1976, XI.

¹² „La dissertazione che va innanzi a questa opera getterà del lume sull’antichità di essa; ma se ciò non basta per convincere l’Abate dell’autenticità, vi trasmetterò quelli ulteriori schiarimenti ch’egli potrà esigere.“ Писмо Џејмса Макферсона преведено на италијански и објављено на крају првог од шест томова преписке Мелкиора Ђезаротија у оквигу његових сабраних дела у 40 књига; писмо је напомена за писмо које је Ђезароти упутио Макферсону. NOTA у: Epistolario di Melchior Cesarotti Padovano, tomo I, presso Molini, Landi e comp, Firenze MDCCCXI, 313, 314.

¹³ Писмо All’Accademia d’Irlanda објављено је два пута први пут у 37. тому сабраних дела Мелкиора Ђезаротија, а други пут у 39 тому написано је након 1763. године и објављивања Осијана у Италији.

указао и на своје недоумице које је као преводилац имао.

Макферсон је са својим спевовима, приписаним старом слепом барду Осијану, открио нови, непознат свет Келта, који је највећи утисак оставио на савременике. Утицај *осијанизма* је био снажан не само у књижевности, уочава се и развој „осијанске“ уметности, нарочито у сликарству. Мирослав Тимотијевић¹⁴ је указао на перцепцију фигуре гуслара као хомеровско-осијанског народног певача и у српској ликовној уметности. Међутим, он сматра да Дошеновић, који у *Предсловију о пјеснотворству* књиге *Лирическа пјенија* помиње лиру и гусле, не придаје инструментима значење националног симбола.

Снежана Кићовић-Пејаковић која је писала о перцепцији енглеске књижевности у Срба у XVIII и XIX stoleћу напомиње да се о енглеским песницима „веома мало знало и писало“ у XVIII stoleћу, изузетак су два прозна и један песнички превод Едварда Јанга, који је био популаран у XIX stoleћу, а помињани су и Александар Поп¹⁵ и Роберт Бернс¹⁶. До Дошеновићеве збирке она наводи да су била преведена прозна дела: Самјуел Џонсон, Оливер Голдсмит, Џозеф Адисон, лорд Џестерфилд, В. Нокс, Џон И Артур Аикин и Данијел Дефо. Посредним путем у српској књижевности представљен је и Осијан, којег Снежана Кићовић-Пејаковић не спомиње. Превидела је да је Јован Јовановић Змај превео са немачког језика три његове песме: *Пролетно јутро* (преведена у Иригу 1848), *Балада* (преведена у Пожуну 1850) и *Пастирче* (преведена у Новом Саду 1850), за коју је ставио напомену да је извор био Уландов превод; песме су објављене у *Србском летопису* (Летопис Матице српске) 1852. године. Снежана Кићовић-Пејаковић је само предпочила да ја Змај превео са мађарског Грејеву песму *The Bard*, која је под насловом *Велски барди* објављена у *Летопису Матице српске* 1863. У поменутом прегледу Снежана Кићовић-Пејаковић не спомиње ни Јована А. Дошеновића, као неког ко је био под утицајем *осијанизма*. Двадесетак година касније, 1875. године у *Јавору* ће бити објављене Осијанове *Песме о граду Селми*, а 1877. и *Бој код Инистона*. Но, најопширније представљање Осијановог опуса потписује Андра Гавриловић,¹⁷ који је у шест наставака објавио 1923. рад *Осијан и његове баладе*, неке од њих је и превео у прози. На крају последњег наставка Гавриловић је цитирао Ђезаротија који је напоменуо да се може сумњати да ли је „Осијанов отац био краљ, али нико никада посумњати неће да је Осијан син Аполонов!“ Занимљиво је да Гавриловић, који је први писао о песништву Дошеновића, не уочава утицај *осијанизма* на његов пети сонет, највероватније што је о *осијанизму* писао двадесета година касније.

¹⁴ Мирослав Тимотијевић „Гуслар као симболична фигура српског националног певача“, у: *Зборник Народног музеја* XVII/2, Београд 2004, 253-285.

¹⁵ Снежана Кићовић-Пејаковић наводи да се име Александра Попа први пут сусреће 1830. године што није тачно, пошто га спомиње и Дошеновић 1809. (Снежана Кићовић-Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1973, 189)

¹⁶ Јован Грчић је прево Бернсову песму *Пастирче заволено*, објављена је у часопису *Матица*, 20. V 1868, 14, 316-317.

¹⁷ Андра Гавриловић, „Осијан и његове баладе“, у: *Трговински гласник*, XXXIII, Београд 1923.

Угледање на италијанско песништво за Јована Дошеновића, као италијанског ђака, било је неминовно поготову што је сматрао да код нас, у његово време, још нема наших правила за писање поезије. Желео је да испита могућност да ли различитих песничких облика може бити на српском језику. Збирка поезије Јована Дошеновића *Лирическа пјенија* садржи значајни предговор *Предсловие о пјеснотворству*, програмски текст на 18 непатинираних страна, анакреонтску поезију седам сонета и седам ода. Владимир Ћоровић се не осврће на Орфелинов сонет из 1768. године - први сонет у српској књижевности, него сматра да је Дошеновић „први наш пјесник сонета“,¹⁸ можда и зато што Орфелинов сонет није био написан у изворном, италијанском облику, него као што је то чинио Шекспир.

У предговору *Лиричским пјенијима* Дошеновић не пише само о значају и корисности песништва, него открива и своју литературу. Наводи имена Хомера, Хорација, Пиндара, Цицерона, Дамаскина, Дантеа, Петрарке, Ариоста, Таса, као и савременика Виторелија, Кастија, Виланда, Гелерта, Попа,¹⁹ Ломоносова, Ђезаротија и других писаца. О италијанској поезији каже да је „пјеснотворство најбогатије у рајским пределима Италије“. По Дошеновићу, песништво се бави следећим темама: начелним, о слављењу Бога, о величању врлина, о славопоју храбрости и мужеству, о милим сластима срца и о разноврсним лепотама природе. За своју збирку каже да је спевана на дар нежне љубави. О љубави Дошеновић опширније пише у предговору своје *Численице или Науке Рачуна*, књизи која се појавила исте године у Будиму, али мало раније од *Лиричских пјенија*. Издавај неколико типова љубави: према самом себи, затим Богу, родитељима, деци, пријатељима и „најкрепчајшу“ - љубав према нежном полу.

У сонетима Дошеновић²⁰ пева о следећим темама: о чарима и лепотама природе, које често тако утичу на песника да он истовремено пева и слави Бога, који је све те красоте створио (I, III и IV сонет); о љубави (V сонет); ту је и група пригодних или дидактичких сонета (II, VI и VII). Очекивало би се да ће у првој групи сонета у српској књижевности ипак бити више оних који су о љубавним темама према лепшем полу, поготову имајући у виду шта о љубави пише. Љубави, дакако има, но она је према завичају, природи, људима као што су Јован Рајић и Павле Соларић, који чине добро свом народу. Дошеновићево стваралаштво је одраз епохе у којој је живео и стварао, писао је у складу са начелима свога времена. Валоризација и тумачење стваралаштва Јована А. Дошеновића нераскидиво је спојена за сагледавање његове културне оријентације, односно опредељења да своја естетска начела развија на подлози европске књижевности његовог времена. Супротна оријентација,

¹⁸ Владимир Ћоровић, „О песнику Лукијану Мушичком“, у: *Летопису Матице српске*, Нови Сад 1911, књига 283-284, 37, 38.

¹⁹ *Отмица увојака* Александра Попа преведена је 1712. на италијански језик.

²⁰ Опширније видети: Нада Савковић, „Сонети Јована А. Дошеновића“, у: *Зборник Матице српске за језик и књижевност*, 1995, књ. 43, св. 2 и 3, 265—277

односно ослањање на српску народну, усмену књижевност, дакле на аутохтону подлогу, преовладала је и захављујући ауторитету Вука Стефановића Караџића канонизована је и вреднована као најзначајнији и највреднији део наше књижевне традиције у доба романтизма. Овакав став је утицао да се ствараоци и стваралаштво Дошеновићевог опредељења своди на евидентирање, односно њихови уметнички резултати су слабо проучени или погрешно вредновани, што се у новије време исправља.

Сонете, који се тематски разликују и не могу се посматрати као циклус сонета, Дошеновић назива припјевима, сваки припјев има свој број, а испод је укратко у два-три реда, по угледу на италијанског песника Јакопа Виторелија, исписано о чему се у сонету пева. Дошеновић је напоменуо да су сонети Виторелијеви, његови и осталих. Оно, што је заједничко свима који су се бавили Дошеновићевим песништвом је да нису успели да разреше енигму у вези са изворима за његов пети сонет.

Пети Дошеновићев сонет, једини је који за тему има љубав према жени, разликује се од других не само по стиху него и по теми, која је необична, чудна, морбидна. Говори о неком Енглезу који се убио због неверства своје драгане, но пре тога је наредио свом слуги да његову десну руку одсече, намаже жестоким мастима и затим је однесе његовој неверници, запали је да гори попут свеће док она буде читала стихове које јој је Енглез пре самоубиства наменио. Разочарани љубавник у песми шаље своју крв, утробу и живот оној која га је изневерила. Сонет одише драматичношћу и страшћу, а завршава се антитезом: Ја близ тебе ево горим, а мртав сам у покоју. Тема смрти у песмама предромантичара често је повезана са љубавном лириком, поред усмерења на метафизику смрти и тајну загробног живота.

5. ПРИПЈЕВ

*Једнога Енглеза, који се убио за невјерност своје
љубовнице, и који заповеди пре слуги своје да от
њега мртва десну руку одсече и намаже
жестоком масти, пак запали вместо свеће, и
однесе пред његову драгу посветлити њој док
прочита следећуште.*

Ево свећа, ево листа, и ево ти мога дјела.
Крв, утробу, и живот, све ти шиљем ја заједно.
Да ли јешче више желиш? Жива си ме омрзјела.
Гледај... сад сам ја у аду, и сам – за те – ад ја, бедно.

*

*

*

Нек рисује на бледоме лицу твој ова стрела
И зној, и смрт бледују Преступника, зловредно.
Ако от твог и побего ја погледа злосмјела,
Но нек светли твојем взору тај мој огњ жедно.

*

*

*

Двапут горим, о неверна! — Даће Бог чудотворни,
Да за твоју казњ буду, за утјеху пак моју
Прах, и пепел огња мога теби јоште верни.

*

*

*

И нек мрзост баш покажем неправедну твоју:
Ти код огња мога читај, камени се, протерни;
Ја близ тебе ево горим, а мртав сам у покоју.

Дошеновић је поштовао уобичајену сонетну композицију да се у катренима уводи тема која се разрађује у терцетима до поенте, трудећи се да оствари пуну складност између два симетрична дела. Његов пети, најинтригантнији сонет, тематски се разликује не само од осталих сонета у збирци, него и од других сонета у српској књижевности. Извор овог сонета би могао бити *осијанизам*, но посредник је италијанска књижевност, односно Мелкоре Тезароти пошто је био пресудан утицај његових чувених превода. Више је разлога зашто сматрамо да је то тако: Дошеновић није знао енглески језик, радо се угледао на своје савременике, као што је био и његов професор Меликоре Тезароти. Следио је пример свог професора, једног од најважнијих посредника између модерног и традиције, човека који је исказао велико интересовање за разне облике европске културе. Дошеновић није могао да одоли интересовању које је захватило готову читаву Европу за оригиналне поетске облике који имају снагу да узбуди најаутентичније животне енергије, да одоли том новом сензибилитету који је наметнуо *осијанизам*. Покушао је да у овом сонету предочи свет изворних, разорних страсти, деструктивне меланхолије али и напетост, ужас, немир. Није настојао само да српске читаоце упозна са најпознатијим, најзначајнијим и најраширенијим песничким обликом италијанске књижевности, него је указао да сонет може бити прикладан за различите теме. Попут Доситеја Обрадовића,

који је имао изузетан утицај на Дошеновића, и Ђезароти је био убеђен у важност превођења, било класика било страних аутора, због богаћења, односно развијања језика. Овакав став је прихватио и Дошеновић.

Занимљиво је да се Дошеновић определио за интимнију ноту *осијанизма*, за меланхолију, а не представљање херојског средњовековног света, који је успешно опеван и у нашим народним песмама. Оваква његова инспирација доприноси нашем уверењу да је његов пети сонет оригиналан писан у складу са тада веома присутним утицајем у италијанској књижевности који је за њега био инспиративан поготову да би потврдио своју тезу да се и у сонетима може певати о различитим темама, као и о љубави на један нов, оригиналан начин.

Nada Savković

Summary

THE INDICATION OF THE OSSIANISM IN SERBIAN LITERATURE

At the turn of the century the *Triestian poetry school* was set up around Dositej Obradović to gather almost all Serbian pre-romanticist writers. The main theoretician of the school was Jovan A. Došenović (1781-1813) who wrote the first sonnets in Serbian literature with his verse based on the work of the Italian poets. Došenović's fifth sonnet, published in the book titled *Лірическа Пâнія* (1809), differs from other sonnets of the time not only in its verse but also in the theme which is unusual and strange, even morbid. The sonnet speaks of some Englishman who committed a suicide because his love had betrayed him, but before the suicide he ordered his servant to cut off his right arm, apply strong ointments on it, take the arm to the infidel woman and set it on fire to burn like a candle while she reads the verses the Englishman had written for her before he committed suicide. The disappointed lover sent in his poem his blood, his intestines and his life to the infidel lover. The sonnet is dramatic and passionate and ends in the following antithesis: „I am here in fire before you, yet I am dead and rest in peace“. The origin of the sonnet that differs so much from other Došenović's sonnets, the only one whose theme is love toward a woman, remains unclear, but it is obvious that it was written under the Ossian influence.

So far, no one has explained how Ossianism had spread from England into Serbian literature, yet we have established that it arrived indirectly, through Italian poetry, that is via Melchiorre Cesarotti (1730-1808) famed for his translations *The Poems of Ossian* (1763 and 1772), and his re-interpretation of the original text. With his translation Cesarotti created a new style and cleared a path for a new way in writing poetry. The *Ossian-Cesarotti* encounter marked the beginning of the Italian pre-romanticism. At the same time, Cesarotti was one of the most popular professors at the famous Padova University where Došenović once studied. The influence of Cesarotti was in no way accidental. Došenović mentions his name in the Preface of the above collection of poetry, although only as the translator of Homer's *Iliad*.

The first translations of the fragments of *Ossian* works, that is the translation of MacPherson's mystification of poetry from ancient Gaelic sources, were published in Novi Sad in the weekly journal *Javor* in 1875 (*Songs of Selma*) and 1877 (*The War of Inis-Thona*).

«Бист у пределу сремском ногобола и рукобола»
(«Календар» у Зборнику Аврама Милетића)

Публикација једног од два необјављена летописа из Зборника са песмарицом Аврама Милетића пропраћа се идентификацијом посебне варијанте Раваничког летописа која у летописном одељку Зборника чини извесну целину са летописом какав је познат из рукописа Борђошких (тј. Остојићевим летописом).

Кључне речи: летопис у Зборнику Аврама Милетића, стари српски летописи, Раванички летопис, Остојићев летопис.

У овом раду желим да скренем пажњу на један одељак још увек у целини необјављеног Зборника Аврама Милетића. Представљањем тог рукописа почетком 80-их година XIX века² био је за историју наше књижевности откривен феномен грађанске поезије, па је читав кодекс, а њиме су се потом с посебним интересовањем бавили угледни проучаваоци нашег књижевног наслеђа, постао познат првенствено као Песмарица Аврама Милетића.³ Међутим, сем грађанске лирике Милетићев зборник садржи и записе народних песама, као и нека дела историјске прозе, како је то запазио Мирослав Пантић.⁴ Док су лирске песме, анонимне и ауторске, временом доспеле у штампана издања,⁵ теже и спорије су

¹ boskovmira@gmail.com

² [Илија Огњановић], *Какве су се песме певале пре сто година*, Јавор, X (1883), св. 44, ст. 1399-1401; св. 45, ст. 1431-1434; св. 46, ст. 1461-1465.

³ Најисцрпнији преглед изучавања грађанске поезије до 60-их година XX века, где су записи Аврама Милетића незаобилазни, оставио је Боровоје Маринковић у студији објављеној као *Предговор* капиталном издању *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I-II, Београд 1966, 5-95. За потоњи период најновијем и врло сведеном избору одговарајуће литературе у *Лексикону српског просветитељства* Мирјане Д. Стефановић (Београд 2009) свакако треба додати бар још зборник радова: Бекић Томислав и други, *Српско грађанско песништво*, Нови Сад 1988 (где је и рад Зоје Карановић *Песмарица Аврама Милетића*), као и студију с посебном библиографијом извора и литературе Марије Клеут *Српско «грађанско песништво»*, Нови Сад 1991.

⁴ *Народне песме у записима XV-XVIII века*. Избор и предговор Мирослав Пантић. Београд 1964, 210.

⁵ Већ у антологији *Српска грађанска поезија. Из старих песмарица*, Београд – Сремски Карловци 1926, коју су приредили Тихомир Остојић и Владимир Ћоровић, оне заузимају важно место. Право осећање за њихову ситуираност у одговарајуће књижевно раздобље пружа се у књизи *Српска грађанска поезија* Боровоја Маринковића, «изврсној књизи која је основ наших савремених сазнања о грађанском песништву», по оцени која после многих потоњих радова и даље чува своју актуелност (Марија Клеут и Мирјана Стефановић, *Допуна*

објављивани списи у прозном облику. Чак је за на тај начин забележене епске народне песме тек Владан Недић, распознавши их до краја, истакао да и оне заслужују да угледају света, те је Милетићеве записе објавио тако што је у њима раздвојио стихове.⁶ Од изворно прозних дела из истог зборника недавно је Јелка Ређеп издала снимке *Приче о боју косовском* коју је Аврам Милетић преписао под насловом «Житїє кнеза Лазара и Милоша ѿбилїча и Вька Бранковїча и ѿстале сrb|c|ке г|c|де».⁷ Летописни одељак у Зборнику Аврама Милетића, који је са својим неидентификованим списима остао у литератури готово сасвим незапажен, својом историографском концепцијом, напосе својим сведочењем о трајању и мењању једног жанра старе српске књижевности, пружа нове појединости слици о за наш XVIII век важним интересовањима за историјске теме. Тај одељак се састоји од два комплекса летописачких бележака, заправо од два различита летописа. Будући да се одликује извесним индивидуалним особинама, у овој прилици се публикује други по реду летопис, онај за који је Аврам Милетић напоменуо да га је нашао у «календару».

1. В' лѣто 1462. узе Тврчинь Боснѧ и ѿ || твѧ ѡде у мађарскѧ землю, у Мвачь, и приде у мађарскѧ землю. ||
2. 1526. погибе кралъ Лаушъ мађарски на Мххачевѧ полю || ѿ тврскогъ цѣа Свлемана.
3. 1541. узе цѣъ Свлеманъ Бѧдимъ. ||
4. 1543. узе Тврчинъ Валпово, и Шиклеушъ, и Ѡстрогонъ, и Бели Градъ || Стоини.
5. 1552. узе Тврчинъ Темишваръ, и Солнѧкъ, и Ѣ || гаръ и обседе Сегетъ, а ѡстави га Тврчинъ ѡктомра 13.го и не у || зе га.
6. 1565. ѡсвои Тврчинъ Ђѧръ.
7. 1566. Тврчинъ ѡсвои Сеге|т|. ||
8. 1582. почеше календари римски наново.
9. 1594. Синаи || паша узе градъ Ђѧръ.
10. 1596. Махомедъ цѣъ тврски са сто и пѣ|т|де || сетъ хилядъ воиске Ѣгеръ ѡбседе и за три неделѣ узе Ѣгеръ || Тврчинъ.
11. 1598. Немци узеше Ђѧръ ѿ Тврчина с чѧдомъ великимъ. ||
12. 1600. приде календаръ немецки паки наново.
13. 1605. паки || Тврчинъ узе Ѡстрогонъ.
14. 1663. Тврци узеше Уиваръ градъ.
15. 1683. Махомедъ цѣъ тврски со тридесетъ хиляда воиска ходи на Бечъ || и ѡбседа Бечъ и разбиенъ бистъ Тврчинъ ѿ цѣара Лешполда || са свимъ таборомъ.
- Того лѣта узе цѣаръ Ѡстрогонъ и Атванъ .
- Тог || да почеше Немци ѡсвоити землю ѿ Тврчина.
16. 1684. узе Немацъ Ви || шеградъ и Вацъ и Пешу ѿ Тврчина.

библиографији српских рукописних песмарица, у Бекић Томислав и други, *Српско грађанско песништво*, 427-428).

⁶ Владан Недић, *Епске народне песме у Зборнику Аврама Милетића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XII/1 (1964), 61.

⁷ Јелка Ређеп, *Житије кнеза Лазара*, Нови Сад 2010, 317-341.

17. 1685. Тогда узеше Търци || Бѣдимъ и держаше до лѣта.
18. 1686. разби Немаць Търчина подѣ || Ѡстроногомъ и узеше Уиварь,
и Солнѣкъ, и Арадь, и Ноградь, || и Кашу.
Ѡктомра 1го того лѣта роди се Кароль цесарь.
- 18а. 1686. Немци обѣтекоше Бѣдимъ со три стране и ѡсвоише ѿ
Търчина. ||
Того лѣта Немци ѡсвоише⁸ ѿ Търчина у Хорвацкои све ||
градове, потомъ у маѣарскои земли ѡсвоише Немци Печви,
Сегеть || и Шиглеушь, и прочая места ѡставише Търци.
19. 1687. ѡсвоише и ис || тераше Немци Великочъ везира изъ Шанца
Мѣхачкогъ и вся воин || ствена ѡрѣжѣя узеше.
Того лѣта ѡсвоише Немци Варадинъ градъ || на реки Дѣнавѣ,
и Валпово, и Пожегъ, и Ѡравницъ, и целѣ Шлавонію || и
узеше ѿ Търчина.
Того лѣта узеше Немци Ѣгеръ ѿ Тѣракъ; гла҃хъ || ихъ поморише.
Того лѣта и Мѣнкачъ узеше Немци во пределѣ ѣгерс || комъ;
на перѣ дадоше Търци Немцомъ.
20. 1688. Немци узеше ѿ Тѣр || чина Бели Градь Столни.
Того лѣта Немци ѡсвоише Илокъ, || и Бели Градь Велики, и
Смедерево.
Того лѣта и херцегъ разби || тѣрски таборъ, ѡсвоише Боснѣ
землю.
21. 1689. узеше Немци Вели || ки Сегеть кодъ Печѣа ѿ Търчина.
Гладомъ ихъ поморише. ||
Того лѣта Нем || ци разбише Търчина подѣ Нишемъ и узеше
Нем || ци Нишь и Видинъ.
22. 1690. потомъ постѣпи Търчинъ унапре || дакъ, понеже ѡполчися
Францѣзъ ѡкаяни на цесара Леѡполда || и принѣжденъ бистъ
цесаръ разделить свою воискѣ и полчитися || и стати противъ
Францѣза.
В' то время узе Търчинъ Нишь и || Видинъ, и Смедерево, и
Бели Градь, и Липово.
23. 1691. разби Немаць || Търчина над Миялевцу у Сремѣ више
Сланкамена Града и освоише || сва ѡружѣя воиске и великаго
везира убише.
24. 1693. Немци освои || ше Варадь, ѣновѣ и Вилагошь.
25. 1695. Немци освои || ше ѿ Търчина Ъ҃лѣ || градъ; гла҃хъ ихъ
поморише. И того лѣта узе Търчинъ Липовѣ, зашто ѣ || ѡстави
Немаць попалѣнѣ.
26. 1697. Того лѣта ѡсвоише Немци ѿ Търчина То || каи и Патакъ.
разби принцъ Ѣвгеніѣ Търчина на Сенти и яничарс || ка г | с | да
погибоше, и потопише се с воинствомъ своимъ в' рецѣ Тисѣ.

27. 1699. Лешполдь цесарь тверди мирь учини с Търчиномъ за 25 лѣта. ||
28. 1705. И того лѣта Іюзефъ цесарь жени се. престави се Лешполдь || цесарь. Поживе 66 лѣтъ.
29. 1706. Того лѣта Немце кървце разбише маѣарске. || освоише кървце Ѡстрогонь и потомъ в'скоре цесарска воиска || узе Ѡстрогонь ѿ кървць маѣарскихъ.
30. 1708. Анстеръ генераль разби || Търке подь Тренчиномъ.
31. 1709. І узеше Немци Нитрѣ градъ, и то естъ кодъ || Терневе града. узеше Немци ѿ кървць [...] Торнѣ и Бесп || римъ и прочее
32. 1711. градове и то есте во пределѣ кодъ Бели Града Стоянаго. || престави се Іюзепъ цесарь. Поживе лѣтъ 33.
33. 1712. Того лѣта и || миръ с кървци ѣтверди. наста Кароль цесарь.
34. 1716. Мѣца || іюліа 25го разби принць Ѣвгеніе Търке подь Варадиномъ градъ || и тѣ погипе велики везиръ яничарски ага.
35. 1717. Того лѣта Немци у || зеше ѿ Тѣрака Темишваръ уесень. разби принць Ѣвгеніе || Търке совершенно подь Бели Градомъ и узе Немаць Бели Градъ, || вся ѡружія тѣрская и всѣ Сервию освои и исподь Пореча гра || ницѣ поставише.
36. 1718. кодъ Пожаревца миръ учинише междѣ || цесаромъ и Търчиномъ за 24 лѣта.
37. 1719. Ѡиде елчѣа немецки Даміянъ Фирмондъ у Цѣриградъ и тѣрски елчѣа Ібраимъ бегъ Ѡиде у Бечъ.
38. 1738. сего лѣта почеше сраженіа междѣ цесаро|м| Кароломъ и тѣрскимъ цѣрмъ.
- Того лѣта билъ рати почетакъ. ||
- Тогда поче Немаць на Тѣрчина [...] клятвъ престѣпи и || бистъ заробленъ капетанъ Рака из Гакова; и разбише его Тѣр || ци на Бадани селѣ. Унаци и катане бачке и потиске погипоше и || заробише се.
- Тогда поче Немаць с Тѣрчиномъ вои бити подь Видино|м| || и подь Нишомъ и по|д| Бель Градомъ и разби Тѣрчинъ Немца на Болечи || кодъ Гроцке, и узе Тѣрчинъ ѿ Немца Бели Градъ велики и всѣ || Сервію и прочее сего года.
39. 1739. ѡктом. 22 и стоаше Немци у Бель Гра || дѣ до мѣца іюліа 2го
40. 1740. года такоже и Тѣрци стояхъ у Бель Гра || дѣ. Наѡсобливо загради се Немаць паласатима ѿ Тѣрчина и то || пролеѣе разори Немаць бедемъ башъ до темела, и|з| кога изнесе све || из града Немаць; ѡрѣжие и топове и прочая и всѣ свою багажнѣ изнесе || тогда.

41. 1740. придоше елчѣ и учинише границѣ Савомъ и Бель Градо|м| || горе, а ѿ Бель Града доле Дзавомъ и поставише миръ за 25 лѣта. || Того же года бистъ кѣга по всеи цесарскои земли до Беча и до || Златногъ Прага за три лѣта и многе хрстѣански родъ помре || и домови ѿпѣстише многи без числа и бистъ скорбъ велѣя по в || сеи земли.
42. 1741. того лѣта бистъ в' пределѣ сремскомъ ного || бола и рѣкобола и многимъ члкомъ ногѣ ѿпадоше: ѿвию но || ге, а дрѣгимъ рѣке; и тогда бистъ гладъ великъ || ѿ болѣзень по всемъ пределѣ срѣкомъ и бач || комъ. Во истинехъ делеи цѣсарскихъ, ѿ || тѣрскихъ, а потомъ воинствена || лета прошедшая да разѣ || мѣють чтѣщи во к || нижицѣ сеи. || Мѣца ѣвнѣа || 20го || 780.

Уз издање

Текст се објављује са страница 137-140 (новије пагинације) из рукописа Аврама Милетића који се чува у Библиотеци Матице српске.⁸ То је посебни летопис који долази као други по реду у одељку што у својој целини обухвата странице 129-140. Мада је у Зборнику сам одељак насловљен као «Родословѣ срѣкѣи цѣри», он у ствари садржи белешке које су организоване на начин својствен жанру старог српског летописа. Сем у првом приказу рукописа још из 1883. године, кад је Илија Огњановић у његовом саставу нотирао *летопис*,⁹ у свим описима који су се касније у различитим поводима појављивали означавао је, према Милетићевом наслову, да се у рукопису налази *родослов*, али без праве идентификације самог дела, односно без упозорења да се не ради о спису у жанру старог српског родослова. Сам текст до сада није публикован нити је, колико ми је познато, у литератури коментарисан. Стиче се утисак да је заправо остао непрочитан, будући да није уочено како под називом «Родословѣ срѣкѣи цѣри», који је са горње и доње стране посебно издвојен украсним плетеним гранчицама, долазе два посебна летописачка списка која су ту обједињена у својеврсну целину. У првом летопису последњи годишњи чланак је о турском освајању Родоса 7034 [=1525/1526] године, а његов прави завршетак чини варијанта познатог недатираног записа да је деспотица Јелена кћер Марију удала за брата краља немачког, а другу за Петра, војводу молдавског. После таквог обавештења, што је предочено на начин који би пре био својствен стилу карактеристичном за жанр родослова но летописа, означава се окончање првог текста, овог

⁸ Садашња сигнатура му је РР III 11, док је ранија, под којом је у литератури тај кодекс навођен, била РР 230 (уп. Иванка Веселинов, *Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске. I датирани*, Годишњак Библиотеке Матице српске, IV (1981), бр. 14, стр. 55-58).

⁹ [И. Огњановић], *Какве су се песме певале пре сто година*, Јавор, X (1883), св. 46, ст. 1464-1465.

пута нешто скромнијом украсном гранчицом, да би после њега, без посебног наслова, непосредно за напоменом «При томъ предложенаѣя воинствена дѣла ѿбрѣтохъ во календаръ иако же слѣдуетъ», уследиле вести о турским освајањима; од њихове неуспешне опсаде Беча подробније се прате етапе ратовања «Немца са Турчином» све до успостављања мира 1740. године. Летопис се завршава обавештењем о куги која је те године завладала «по всеи цесарској земли», те констатацијом да 1741. године «по всемъ пределъ срѣкомъ» наста глад због болештина, те да «того лѣта бистъ в' пределъ сремскомъ ногобола и рѣкобола». Саопштења су организована у годишње чланке као и у првом летопису, само што су у другом године дате по новој ери, а не као тамо, по византијској; увек су обележаване арапским цифрама. Завршни колофон летописног одељка садржи, сасвим у духу XVIII века, просветитељски интонирано обраћање читаоцу. Уз наглашавање веродостојности претходног излагања, ту је испољен и својеврсни однос према предоченим историјским етапама и њиховим актерима. Будући да је тај исказ формулисан у 1. лицу, рекло би се да је и потекао од самог Аврама Милетића.

Начин графичког представљања и илуминирања одељка са наведена два летописачка текста упућује на то да их је редактор, вероватно је то био сам Аврам Милетић, схватио као континуирани приказ историјског тока. У њему се разликују поједина раздобља, најизразитије се издваја оно у којем су у центру пажње првог летописа «српски цареви»; раздобље с турским царевима протеже се и кроз први и други летопис, да би на завршетку дошла етапа што је означена као «воинствена лета». Под таквим летима би се, по свој прилици, подразумевало новије време, кад је у борбама за земље и градове што их је раније Турчин био освојио, власт прелазила у руке Немцима, макар привремено и делимично. У таквом читању текста обраћање читаоцу из колофона односило би се на оба летописа и сугерисало би да је читав одељак схваћен као летописачка целина. Његово својеврсно јединство огледало би се и у томе што је одељак на првој страници започет крупним словима типографског писма, а затим се прешло на ситнији грађански курзив. Простор испод колофона до краја странице заузима вињета. У истом Зборнику на сличан начин, помоћу истицања читаве прве странице или само почетних редака посебним писмом, представљена су и нека друга прозна дела, па и већ прво следеће Слово светог Василија.

Како сам установила, летописни одељак започиње текстом какав је у летопису Борђошких који се у рукопису Библиотеке Матице српске (PP III 2) са самог почетка XVIII века, иначе најранијем сачуваном рукопису летописа тога типа, налази под називом *сказаніе въ кратце соущиѣмъ ѿ аѡама до нѣѡшнѡго вѣѡмене*,¹⁰ док му је у познијем зборнику исте библиотеке наслов врло сличан Зборнику Аврама Милетића: «Родословіе сербскы|x| црѣи и фамилиѣ».¹¹ У науци је такав

¹⁰ Најновији опис у: Душица Грбић и други, *Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, XIII, (2008), бр. 103, стр. 7-26.

¹¹ Садашња сигнатура тог Зборника је PP III 34, док је под ранијом описан у Иванка Веселинов,

летопис познат као Остојићев, са објављеном варијантом Верковићевог преписа и извесним разликама по Остојићевом.¹² У његова два преписа (у рукопису Борђошких и у Вршачком)¹³ после општег дела збивања се у континуитету прате до 7146 [=1637/1638] године, а у Зборнику Аврама Милетића прекидају се на годишњем чланку из 7034 [=1525/1526], да би у другом летопису из истог Зборника, након једне белешке која се односи на констатовање у првом летопису пропуштеног турског освајања Босне 1462. године, уследио продужетак са обухватом догађаја од 1526. до 1741. године.

Од сачуваних односно описаних рукописа једино се у Зборнику Аврама Милетића налази такав летописачки приказ у каквом се, ради постизања континуираног приказивања, прибегло спајању два по стилу, а и пореклу међусобно различита летописа; први је при том био прекинут у очигледној жељи да се избегну понављања и у историографском смислу заокружи одређена целина. То се добро види кад се тај први летопис упореди са већ поменутих потпунијим преписима који, мада су и сами из XVIII века, чувају првобитни обухват догађаја до 1637/1638. године. Уз извесне разлике, другом летопису Милетићевог зборника најближа је паралела у Раваничком летопису што га је Милорад Шапчанин издао према препису који је Стефан Зорановић сачинио у манастиру Врднику 1764. године.¹⁴

Судећи по наведеној напомени у 1. лицу, сам Аврам Милетић је првом летопису из «календара» прикључио «воинствена дела». Вероватно је он на у "хронолошком смислу" одговарајуће место преместио и белешку о деспотици Јелени која је у летопису, какав је летопис Борђошких, била накнадно додата после годишњих чланака о збивањима из XVII века. Истина, тешко је рећи шта је Милетић тачно имао у виду, кад је упућивао на свој извор у «календару». Није искључено да је просто тако назвао свој предлогак са летописом у којем су године биле издвојене на посебни, за преписе старог српског летописа неуобичајени начин.

На порекло таквог «календарског» организовања вести могло би указати издање Раваничког летописа. У први мах није сасвим јасно, да ли је сам образац био својствен још рукописном предлошку или је настао тек приликом

Српске рукописне ћирилске књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске (3). II недатиране, Годишњак Библиотеке Матице српске, VI (1983), бр. 48, стр. 122-124. Услед техничког пропуста ту се летопис препознаје само према навођењу његовог експлицита.

¹² Најпре га је Љ. Стојановић издао по Верковићевом препису (Starine, XIII (1881), 190-196), да би затим из Остојићевог летописа објавио само варијантна читања, али је пропустио да при том укаже како, за разлику од Верковићевог, Остојићев садржи и општи део (*Споменик СКА*, III (1890), 156-157). У продужетку ће се на Остојићев летопис, као и на одговарајућу упоредну летописачку грађу, указивати према *Своду свих летописа* у Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927 (даље: Стојановић, *Свод*).

¹³ О рукописима таквог летописа нешто подробније и с ранијом литературом реч је у мом раду *Три брата Мрњавчевића у рукописној традицији рачанских летописа*, у *Зборник у част Марији Клеут*, Нови Сад 2013, 329-346.

¹⁴ Милорад Шапчанин, *Летопис раванички*, Гласник СУД, XX (1866), 1-21.

његове припреме за штампу. Док је врднички рукопис летописа у међувремену изгубљен, такав летопис је сачуван у недовољно запаженом препису у зборнику Библиотеке Српске патријаршије у Београду бр. 175 (л. 78^a - 89^б).¹⁵ У њему су, управо као и у Шапчаниновом издању, саопштења организована по рубрикама, а године су предочене у посебној колони. Уз сам састав, на међусобну блискост та два преписа упућује и њихов почетак «По владѣнїю и началства серб'скаго многѣмъ лѣтомъ мимошедшимъ»¹⁶ који је и у функцији својеврсног наслова, а показује да се ту имала у виду разлика према уобичајеним садржајима старог српског летописа. Проистиче, дакле, да је током XVIII столећа у више наврата на исти начин био исписиван преглед историјских догађаја. Ђорђе Бубало је указао на то да је у Бранковићевом летопису, једином нашем летопису који је сачуван у латинском преводу,¹⁷ грађа распоређена по рубрикама са вестима окупљеним око једне године.¹⁸ Иако би се и ту могло поставити питање, да ли је тако било још у несачуваном преводиочевом изворнику, чини се да наведени пример из зборника БПС 175 показује да је у рукописима из XVIII века одговарајућа рубрикација летописа била нешто распрострањенија. Додуше, у Зборнику Аврама Милетића у техничком погледу грађа није на тај начин предочена, али зато стилизација самих вести без формуле «у лето ...» упућује на то да је и у Милетићевом предлошку летопис био уређен по обрасцу рубрикације какав је познат из БПС 175, односно на сличан начин на који је варијанту таквог летописа објавио М. Шапчанин. У самом концентрисању више вести из једне године могао би се видети извештај, истина, још врло скроман искорак у односу на традицију старог српског летописања у којој доминирају појединачне вести представљене формулом «у лето ...». Милетић је, очигледно, то имао у виду, кад је свој предлог назвао «календар».

Пре «календара» у Милетићевом зборнику, односно пре Зоранићевог преписа Раваничког летописа 1764, у српским издањима месецослова и календара нису регистровани додаци с родословом владара или летописом.¹⁹ Било би зато занимљиво на ширем компаративном плану проучавати утицај који су штампани календари на несловенским и инословенским језицима вршили на трансформације жанра српског летописа у XVIII веку. Прву паралелу у српском издаваштву пружа Орфелинов Вечни календар који је у деценији кад је Аврам Милетић исписивао свој Зборник изашао у два неизмењена издања (Беч 1783,

¹⁵ Даље: БПС 175.

¹⁶ Наслов је из необјављеног рукописа БПС 175, л. 78^a.

¹⁷ Није утврђено од кад тачно потиче тај превод у којем је, према Н. Радојчићу, преводилац прегледније распоредио грађу, али по томе што га је Ксав. Фр. Пејачевић (+ 1781) употребио у својој Историји Србије, може се закључити да је сачињен негде у 70-им годинама (Radović N., *Istorija Srbije Fr. Ks. barona Pejačevića*, сепарат из *Razprave*, V-VI, Ljubljana 1930, 47, 71).

¹⁸ Ђ. Бубало поводом одговарајућег Трухелкиног публиковања Сарандапорског летописа истиче да је то идеални начин распоређивања грађе (Ђорђе Бубало, *Угарска и Угри у старим српским летописима, у Српско-мађарски односи кроз историју*, Нови Сад, 2007, 33).

¹⁹ Уп. Миодраг Матицки, *Календари*, Књижевна историја, I/ 4 (1969), 715-743; *Летопис српског народа. Три века алманаха и календара*, Београд 1997.

²1789). Већ поређење с «прибавленіемъ свѣщенна и свѣтскѣа хронологіи», за које је у оквиру наслова истакнуто да се појавило «нынѣ первѣ на славенскомъ ѣзыкѣ въ ползѣ славеносербскихъ народѣвъ», упућује на свест о извесној новини. Наиме, ту је по сличном хронолошком принципу предочен сегмент библијске и црквене историје, а после другачије организованог одељка о српским владарима, што га је Орфелин сачинио према Јулинчевој Историји, будући да – како каже – у недовољно јасној историји тих славеносрпских народа «лѣта не вездѣ извѣстна»; затим су, опет према годинама издвојеним у посебну колону, наведени одабрани историјски догађаји од средине XV столећа, од турског заузимања Цариграда, па све до пада Београда 1739. године.²⁰ Такве паралеле између летописа у рукописима из XVIII века и Орфелиновог уређивања различитих одељака Хронологије у Вечном календару са своје стране потврђују да су током XVIII века слични процеси иновирања како избора, тако и организације вести били актуелни и карактеристични за рукописни летописачки рад и за припрему одговарајућих хронолошких одељака у штампаним календарима. Посебно је индикативно да и у летопис продире, истина ретко, податак културноисторијске природе. Тако је у оба летописа типа Раваничког, а у његовој варијанти у Зборнику Аврама Милетића чак два пута, било забележено за раније летописање неубичајено саопштење о увођењу грегоријанског, тј. «римског», односно «немачког» календара, а Орфелин ће у одговарајућем одељку Вечног календара свог читаоца обавестити о проналаску хартије, штампарства, као и «стрѣлнога праха», док ће посебно издвојити преглед оснивања високих училишта у Европи.²¹ Битну разлику између историјског одељка у Зборнику Аврама Милетића и Хронологије у Вечном календару чини то што је Милетић сасвим изоставио општу историју, док је Орфелин веома много пажње посветио библијској историји и историји цркве.

Околноста да се у Зборнику Аврама Милетића повезивањем различитих летописачких целина у једну испољава у извесном смислу посебни историографски приступ заслужује пажњу: приликом интерпретирања националне историје означавањем родословом раздобља српске државности истакнут је његов доминантни династички принцип, док се стиче утисак да је потоњи период, који је приказан као историја ратовања са Турцима у земљама што су их они освајали, а које су се, с променљивим успехом у новије време од њих ослобађале, измештен из оквира уже схваћене националне историје. Уколико би се уважио став да је за разликовање културе средњег века и епохе просвећености, и посебно поимања историје у њима, релевантан однос према идеји времена и простора, те да је и у српској култури човек XVIII столећа «мислио просторно, а не временски»²², могле би се у летописима из Зборника Аврама Милетића

²⁰ *Вѣчный [...] календарь*, Беч 1783, 288-342.

²¹ *Вѣчный [...] календарь*, 340, 343-345.

²² Уп. Мирјана Д. Стефановић, *Чему историографија у 18. столећу?*, Истраживања, 21 (2010) 125-130.

уочити обе оријентације. И док би се у том случају актуелне просветитељске конотације препознавале у летопису «календарске» провенијенције, дотле би се у првом летопису и даље као карактеристичне виделе неизмењене традиције средњовековног летописања. Будући да су се те првобитно засебне и различите летописачке целине у Зборнику нашле као међусобно функционално повезане, очигледно је да је разлика у њиховој концепцији била превасходно одређена околношћу да су се њихова саопштења односила на различита раздобља, најпре на оно чији се проток времена означавао годишњим чланцима, али је био организован и у складу с династичким принципом, а затим и на оно, већ после нестанка српске државности, кад су се од XVI столећа приказивали догађаји који су Србе изводили на историјску сцену у земљама што су се углавном налазиле ван историјских граница некадашњих српских држава. Срби су у тим збивањима учествовали у саставу туђих војски, али су нарочито од Великог рата крајем XVII века војујући за туђинске владаре, често и у далеким крајевима, штитили свој колико национални, толико и социјални статус. Ако би се у таквом размицању географских граница историјске сцене могло видети преовлађивање просторне димензије и у концептуалном смислу, ја бих ипак била склона мишљењу да су у конкретном случају, у историјском одељку Милетићева зборника, различити приступи просто били одређени праћењем промена у положају српског народа који се после губитка независности нашао у Турској царевини и Хабзбуршкој монархији, а не пуким изменама историософског концепта.

Поводом другог летописа, оног који је у Зборнику Аврама Милетића «календарског» порекла, треба напоменути да он представља и посебну структурну варијанту летописа, нешто другачију од оне у објављеном Раваничком, као и од оне у рукопису БПС 175 које су пак заједно, на исти начин, удаљене од Милетићеве. Проблем варијанти и њиховог порекла биће утолико занимљивији, уколико се узме у обзир да у препису Аврама Милетића, за разлику од друге две варијанте, нема раваничке теме, нити уопште речи о сеобама. Управо недостатак таквих важних збивања из српске још сасвим блиске прошлости упућује на потребу даљих разматрања како историје текста тог типа летописа, тако и његове функције у друштвеном животу свога доба. Имам, наиме, у виду да је у летопису из Зборника Аврама Милетића изостављањем обавештења о аустријском повлачењу избегнута и оцена о «бегу» патријарха Арсенија III с неколико владика и много српског народа (БПС 175, л. 82^б; Стојановић, *Свод*, бр. 1346), као и слична о каснијем «бегу» патријарха Арсенија IV (БПС 175, л. 80^б; Стојановић, *Свод*, бр. 1369). У Раваничком летопису и БПС 175 под 1737. и 1738. годином говори се са изразитом осудом о немачко-турском рату до којег је дошло због немачког нарушавања договореног мира, међутим у тежњи да се даља збивања, понајвише опширно приказана страдања народа, објасне у својој узрочно-последичној повезаности није се одмакло од прибегавања традиционалној, сасвим средњовековној поставци о Божијој казни за грехе.

Истакнуто је тако да «поиде Немац на Тврчина воевати пре рока»²³ (БПС 175, л. 85^a; Стојановић, *Свод*, бр. 1368), затим «објашњење» да због тога «постиже насъ праведнии гнѣвъ божїи, и посла праведнии²⁴ Б[г]ъ кѣгѣ, напраснѣю смрть и болѣзань, на народъ и державѣ цесарскѣ» (БПС 175, л. 88^b; Стојановић, *Свод*, бр. 1373), те још једном «да бысть кѣга, и мори за три године во имя сѣтя Троицѣ егоже Немцы престѣпише клетвѣ» (БПС 175, л. 89^a; Стојановић, *Свод*, бр. 1373). У Милетићевом «календарском» приказу, који је уопште нешто сведенији, али и прегнантнији, и поред констатације да започињањем рата «Немацъ клятву преступи», куга «по всеи цесарској земли», као и глад и болештине «по всемъ пределѣ србкомъ» нису представљени као казна Божија.

Код Илариона Руварца, који је и сам објавио једну варијанту записа о сеоби са потписом Раваничанина Стефана Даскала, налази се узгредно запажање о томе да је такав запис доцније неко употребио при састављању Раваничког летописа.²⁵ Као посебно дело Стефана Даскала приказао га је Младен Лесковац оценивши да он «једва ако има коју живљу слику судбоносног догађаја који приказује, па је без књижевног интереса, а једина његова драж је у томе што га је написао аутентични учесник Велике сеобе».²⁶ Чини се, ипак, да је том запису Нада Милошевић Ђорђевић адекватније приступила, кад га је, не тражећи у њему «књижевну вредност», сврстала у културноисторијска предања.²⁷ У сваком случају, он ће бити занимљив за проучавање летописачке традиције која припада колико историји толико и књижевности, и то не само у периоду старе српске културе него и нововековне, онакве каква је свакако била заступљена у XVIII столећу.

Како се саопштење Стефана Даскала односи управо на оно што у варијанти летописа из Зборника Аврама Милетића није присутно, поставља се питање, да ли је та Милетићева варијанта била изворна, односно да ли су оне у Раваничком летопису и БСП 175 настале секундарним интерполирањем српске тематике, или је Милетићев спис, а можда још и његов предложак, био сачињен тек у процесу прераде летописа какав је Раванички, кад су из њега накнадно била искључена извесна саопштења. У недостатку било каквих сведочанстава о Милетићевом начину рада, о томе да ли је он тек копирао свој предложак или

²³ У Раваничком летопису: «преваро[м], пре рока». Исказ је наведен према необјављеном тексту из БПС 175.

²⁴ У Раваничком летопису: «преблагѣ».

²⁵ Иларион Руварац, *О пећким архиепископима и српским патријарсима од Макарија до Арсенија III*, Истина, III (1888), 509-510. О издањима записа: Чедомир Денић, *Манастир Раваница у Србији и њен књижевни фонд од краја 17. до почетка 19. века*, у *Сендандрејски зборник*, 2 (1992), 86-91. Уп. такође: Мирјана Ђоровић-Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан Раваничанин*, Рад војвођанских музеја, 5 (1956), 73-79; Боровоје Маринковић, *Прилог библиографском изучавању Стефана Раваничанна, писца с краја XVII и почетка XVIII столећа*, Зборник Матице српске за историју, 3 (1971), 205-213.

²⁶ Младен Лесковац, *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*, у *Војводина I*, Нови Сад 1939, 439. (Аутор се служио издањем Лавровског које је ту, омашком, приписао Ровинском.)

²⁷ Нада Милошевић Ђорђевић, *Од бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд 2000, 146.

га је евентуално и редиговао, одговор би могло дати упоредно текстолошко изучавање Милетићевих исписа и одговарајућих летописачких бележака које припадају традицији записа Стефана Даскала, а познате су из других сачуваних рукописа односно издања несачуваних. Установљавање рукописне историје датог типа летописа допринеће сагледавању поимања, па и развоја жанра летописа током XVIII stoleћа с чијег је почетка до нас дошао најранији, још уникални српскословенски текст Борђошких, а с његовог краја остали летописи који су у новијим језичким и структурним редакцијама; међу њима је летописни текст у Зборнику Аврама Милетића са највише индивидуалних црта које су таквог карактера да се и у структурном погледу може говорити о посебној редакцији.

Посматран у целини, Зборник Аврама Милетића својим разноликим садржајем показује да се укус његовог састављача налази негде на средокраћии између онога што је пружала писана и усмена традиција, а што је у самом Зборнику било представљено аутентичним жанром старе српске књижевности какав је, на једној страни, био летопис типа Остојићевог или пак (још увек непроучено) Слово о светом Василију, и, на другој, примерима усменог стваралаштва које су проучаваоци издвојили унутар феномена «поезије песмарица».²⁸ Таквом укусу понајвише су и одговарала дела из жанровских међупростора, попут Приче о боју косовском и грађанских песама²⁹ која своје порекло дугују разнородним подстицајима. Полазећи од запажања да се већ основном класификацијом Боровоја Маринковића релативизовала анонимност као диференцијални критериј за разликовање «грађанског песништва», а посматрајући га са становишта рецепције и начина традирања, Марија Клеут је закључила да се опозиције колективно – индивидуално, народно – уметничко у њему не могу сасвим разграничити.³⁰ Слично је и с прозним делима у саставу таквих зборника с песмарицама. То је уочила Јелка Ређеп приликом изучавања традиције Приче о боју косовском.³¹ Сад се може рећи да се и у летопису «календарског» порекла, захваљујући сегментима који се у историји његова текста указују као варијабилни, огледају трагови можда ранијих контаминација, а свакако и ретуша који је нанет пером последњег преписивача што, по свој прилици, иде у прилог помисли да је Аврам Милетић, кад је летописачки одељак у свом Зборнику састављао, сам извршио извесне корекције, међу којима би могло бити и изостављање саопштења Стефана Раваничанина. У сваком случају, има разлога претпоставити да је, тек напоменом назначујући могућност сопственог

²⁸ О творевинама усменог порекла у њој уопште, а посебно у Зборнику А. Милетића в. Мирослав Пантић, *Народно (усмено) стваралаштво, у Историја српског народа*, IV/2, Београд 1986, 142-144, као и Марија Клеут, *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*, Нови Сад – Београд 1995, где је, уз уводну студију, идентификован и објављен корпус таквих песама уз предочавање њиховог распореда по појединим песмарицама, тако да се добро сагледава какво место у њему заузимају Милетићеви записи.

²⁹ Познато је да су у Милетићевом зборнику у оквиру самог феномена грађанског песништва заступљене, мада малобројне, и ауторске песме, па и нека што ју је сам Милетић сачинио.

³⁰ Марија Клеут, *Српско грађанско песништво*, 5, 40.

³¹ Јелка Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин – Нови Сад 1976.

интервенисања, већ самом организацијом летописачког одељка Аврам Милетић реинтерпретирао стари летописачки жанр у складу са визуром свога доба, са његовим приликама и неприликама, али ослањајући се при том на постојеће искуство у поступању с предлошцима и приликом преношења традиционалних садржаја уопште.

На крају треба још приметити да, док историографска обавештења у Зборнику Аврама Милетића немају вредност историјског извора првог реда, у његовом летопису уочава се по нека особеност. Нарочита је и, по свој прилици, уникална стилизација опширнијег саопштења о куги – у њој пажњу привлаче и примери кованица *рукобол* и *ногобол* које, изгледа, у том облику, па и значењу нису посведочене.³²

* * *

С обзиром на потребу и важност текстолошког проучавања, а упркос чињеници да би летопис у осавремењеном језичком виду био приступачнији данашњем читаоцу, приликом публикувања текста ипак је прибегнуто онаквим едиционим решењима каква највише доприносе издвајању релевантних варијантних читања како би се у даљем изучавању рукописне традиције могла прецизно установити историја његова текста. Дакле, насупрот уобичајеној и сасвим оправданој пракси да се Зборник Аврама Милетића, односно стихови из њега, објављују модернизованим, тзв. грађанским писмом, летопис који је у сам Зборник уписан 1780. године, предочава се грађанским писмом, али се при том репродукују и знаци из старијих типова писма, као и руског грађанског, који постоје у самом рукопису. То се чини због тога што се испоставило да би «калфински правопис XVIII века», како га је својевремено окарактерисао Владимир Ћоровић, наглашавајући да у песмарицама он нема нарочитог научног интереса, у овом случају, кад се ради о летопису, ипак могао имати.³³

Својеврсну подршку таквом решењу налазим у досадашњој пракси публикувања летописачких бележака одговарајућег типа. Сем у издању П. Лавровског, приликом ранијих објављивања компаративних бележака Стефана Даскала, као и Раваничког летописа, примењивано је и старословенско писмо, али га је већ Љ. Стојановић, кад их је прештампавао, заменио грађанским сачувавши при том извесне карактеристичне диференцијалне графеме које су се употребљавале у нашем XVIII столећу.³⁴ На то га је са своје стране могао

³² Према ранијим изворима у значењу «подагра» документује се *ногоболеније*, *ногобоља* (Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*. I, Нови Сад 1982).

³³ *Предговор* антологији: Тих. Остојић и В. Ћоровић, *Српска грађанска лирика XVIII века. Из старих песмарица*, стр. II-III.

³⁴ Уп. издања бележака Стефана Даскала и Раваничког летописа: П. Лавровски: *О манастиру Раваници*, Гласник ДСС, XII (1860), 681-4; М. Шапчанин, *Летопис раванички*, Гласник СУД, XX (1866), 1-21; П. Срећковић: *Воинствена времена*, Споменик СКА, V (1890), 37-38; П. Срећковић, *Подаци из фрушкогорских манастира*, Споменик СКА, XIX (1892), 54-55; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1905, бр. 5279-5303; 5304-5039;

подстаћи и препис таквог летописа у рукописном зборнику БПС 175. Мада није указивао на тај летопис, није га могао пренебрећи, будући да се тим зборником иначе сам служио³⁵ – у њему је летопис какав одговара Раваничком летопису из Шапчаниновог издања био исписан, попут Милетићевог, савременијим типом писма.

Приликом издавања текста извршена је подела на речи, реченице и одељке, а крај редака је обележен двома вертикалним цртама. Унети су знаци интерпункције. Великим словима су означавани почеци реченица, као и властита имена и географски називи. После године, која је у рукопису забележена арапском цифром, знак две тачке које су пресечене косом цртом (/.) пренет је као тачка. Скраћенице нису разрешаване, наредна слова су спуштена у ред између две усправне црте (примери: г|с|да, градо|м|); пренета је титла под којом нема наредног слова (примери: мѣа, црѣ, цѣарскихѣ). Ни очигледне погрешке у преписивању нису исправљане; на места са нејасним читањима упозорено је у заградама. Вести су издвојене у нумерисане рубрике према годинама по узору на издања Раваничког летописа и његову рукописну варијанту у БПС 175. То је учињено да би се прегледније уређеним текстом омогућило лакше упоредно изучавање тих компаративних летописачких бележака, на шта са своје стране упућује не само њихова блискост по садржини него и по окупљању појединих годишњих вести у рубрике, било да су оне тако и технички уобличене, било да се према стилизацији подразумевају.

Резюме

В настоящей работе впервые публикуется текст летописных записей из Сборника Библиотеки Матицы сербской с конца XVIII века (РР III 11), известного в литературе как *Песенник Аврама Милетича*. Он представляет собой вторую часть летописного отдела Сборника, который в описаниях определяется как «родословие» на основании его не точного наименования в самом списке, где читается *Родословие сербских царей*. Вопреки большому вниманию, которое в истории сербской литературы вызывали песни в этом Сборнике, прозаические сочинения в нем, за исключением *Жития князя Лазаря (Повести о косовской битве)*, оставались неизданными и даже ошибочно определенными. Удалось установить, что в первой части *Родословия* – древнесербская летопись, которая соответствует летописи, у Любомира Стояновича названной *Летописью Остоича*, а в ее продолжении – летописные записи, чьи варианты известны по списку 1764 года, изданному под названием *Раваницкая летопись*. В списке Милетича их источником назван какой-то «календарь». Таким образом в его

Стојановић, *Свод*, бр. 1315-1381; 1465-1495.

³⁵ Из зборника БПС 175, који је сам био исписиван у више наврата и различитим рукама, Љ. Стојановић је, између осталог, објавио Руварчев родослов, а њиме се служио и за навођење варијантних лекција из Руварчевог I летописа. Уп. *Споменик III* (1890), 105-107, 123-129.

Сборнике было указано на определенные различия между первой и второй летописями. Отмеченные различия главным образом касаются оформления годовых статей еще в предполагаемом протографе, который в этом смысле оказывается близким к *Раваницкой летописи*. Более существенное различие обнаружено в том, что в «календаре» Милетича почти полностью отсутствует сербская историческая тематика и особенно известия о переселениях под предводительством патриархов Арсения III и Арсения IV, на основании чего можно утверждать, что речь идет об отдельной редакции данной летописи в Сборнике А. Милетича.

Ключевые слова: летопись в Сборнике Аврама Милетича, древние сербские летописи, Раваницкая летопись, Летопись Остоича

О аутентичности тестаментa Петра Првог Петровића

Уводна објашњавајућа опаска

Многимa није знано да је Боровоје Маринковић пре одласка на одслужење војног рока завршио докторску дисертацију о Сими Милутиновићу Сарајлији. Тему дисертације није пријавио благовремено, а када је то учинио био је обавештен од професора Вида Латковића, како је дисертацију о песнику већ званично пријавио „неки Нешић“ о коме Латковић тада ништа није знао, па је и у презимену погрешно. Реч је била о Владану Недићу потоњем професору народне књижевности. Несуђену дисертацију Маринковић никада није обелоданио у потпуности, већ само некоје фрагменте. Благодаречи пословичној Бориној тежњи да помогне млађим колегама имао сам срећу да прочитам рукопис у целини. Многошта непознато о Сими Милутиновићу, многошта до тада пређутано налазило се у том рукопису. Један загонетни детаљ Милутиновићеве биографије, епизоду из песниковог пријатељевања са Његошем – Бора није разматрао. У питању је тестамент владике Петра I Петровића диктиран наводно са самртничког одра секретару Црне Горе Сими Милутиновићу. Тај тестамент је довео седамнаестогодишњег Рада Томова на чело Црне Горе. Проблему гонетања оригиналности те опорукe намењени су следећи редови посвећени сећању на поштованог и драгог пријатеља.

*

Црна Гора је у рецепцији песника Симе Милутиновића имала посебно симболично значење. За њега је она представљала особени простор између земље и неба, вилинску државу у којој једино човек попут њега може да се осећа слободним „као птица“, у коме му се може „не морати“. О Црној Гори је сневао у дугим видинским ноћима чувајући бостан једном старом Турчину. Вилински простори Црне Горе били су непрекидно присутни и у песниковим будним сновиђењима у Видину, Кишењеву, Лајпцигу. Нешто дужи боравак у Лајпцигу донео је Милутиновићу мало радости, али и пуно раочарања, туге и бола. Ту је завршио велики историјски спев *СРБИЈАНКУ*, упознао многе значјне личности, био искрено хваљен од Гетеа, али трагично заљубљен у „своју звезду зорњачу - Зорицу“ – Терезу Албертну Лујзу фон Јакоб¹. Скрхан

¹ О свему томе више у Н. Љубинковић: *Пјеванија црногорска и херцеговачка име Симе Милутиновића Сарајлије. Прилог проучавању народне поезије Вуковог времена*, Библиотека

због неузвраћене љубави, дубоко разочаран Вуковим оштрим критичким ставом према спеву, као и неповољном рецепцијом *Србијанке* међ делом Срба провуковски оријентисаних – песник одлучује да се не враћа у Србију, већ да се запути у идеализоване просторе својих сања, у обитавалиште горских виула, у Црну Гору. Са црногорским владиком Петром Петровићем већ је претходно успоставио присне и срдачне контакте, штампавши чак и неке владине песме.

Сима Милутиновић ће боравити у Црној Гори од прве половине септембра 1827. до првих дана јануара 1831. Запутио се не сачекавши одобрење аустријских власти. Не знајући пут забасао је у црногорским врлетима. После вишедневног лутања и дана без хране проведених у напуштеној колиби на бачијама у писању прве верзије *Трагедије Обилић* - стигао је на Цетиње у ноћ 23. септембра. Владика Петар га је примио срдачно и намах именовао секретаром Црне Горе. Током боравка у Црној Гори, песник се непрекидно мешао у политику. Марта 1828. године, на пример, намислио је да пређе у Србију и да са кнезом Милошем договори војни споразум између Црне Горе и Србије. Покушавао је да успостави и тешње политичке везе са царском Русијом, а и да са моћном царевином договори такође план заједничких политичких (заправо војних) акција. Политички је деловао и у ужим просторима црногорске државе. Сврха песниковог дугог боравка у манастиру Острогу, у Бјелопавлићима, јесте превасходно политичка. Према једном извештају, у Острог је приспео у лето 1828. године, а ту се налазио и у септембру следеће године². Вероватно је пратио војне покрете никшићких Турака, али је деловао и међу Бјелопавлићима, у то време још увек недовољно поузданим³. Дакако, боравак у Острогу је повремено прекидао ради краћих пословних (и опет политичких) одлазака на Цетиње. Чини се да је Милутиновић био много у покрету. Сва писма из црногорскога раздобља живота датована су, односно лоцирана, на Цетињу. Извесно је, међутим, да се песник на Цетињу задржавао кратко. Обавестивши владика о свим збивањима, подневши му исцрпан извештај, одлазио је даље или, можда тачније, враћао се где је претходно и био. У тим годинама, 1828. и 1829. - сакупљена је и обликована Милутиновићева збирка народних песама. Боравак, дуг у манастиру Острогу допринео је да песник прикупи поголеми број епских песама са подручја Бјелопавлића, а и Морачу (Горњу и Доњу) и Ровце пешке је проходио. Чини се, да се историјом Црне Горе, материјалом за могући спев налик *Србијанки* – Милутиновић није тада озбиљније бавио. Томе послу могао се посветити тек по коначнијем доласку на Цетиње 1830. године. *Историја Црне Горе* писана је од тога тренутка уз активно учешће Петра I све до владине

Вуков сабор, Београд, Рад – КПЗ, 2000, 23-79; Исти: *Сима Милутиновић и Тереза Албертина Лујза фон Јакоб*. У књизи: *Талфј и српска књижевност и култура*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 2008, 79-91.

² В. Недић: *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд, Нолит, 1959, 87.

³ в. Петар Први Петровић: *Фреске на камену*. Избор, предговор, коментари Чедо Вуковић. Библиотека “Луча”, књига 13, Титоград, Графички завод, 1965, 213, 233, 254, 256, 288, 321, 324, 326, 331, 334, 348.

смрти. У стручној литератури влада уверење (прихватио га је и Владан Недић) како је Милутиновић због особеног фалсификата изневерио поверење старог владике, па га је овај сменио са функције секретара Црне Горе. У склопу тако зване казне песник је наводно постављен за учитеља и васпитача будућег владике црногорског, тада још шеснаестогодишњег Рада Томова. Невероватно је, ван сваке памети је уверење да би стари владика препустио васпитање синовца од кога много очекује неке ко је склон преварама и фалсификатима. Тим пре што Милутиновић никако није будућег владика подучавао само писмености, књижевности, философији, историји, већ је користио прилику да изнесе и своја размишљања о владању и управљању земљом и народом. Не треба сметнути с ума да је Милутиновић написао својевремено, а готово пет година пре Вука Караџића, писмо кнезу Милошу Обреновићу у коме је, између осталог, писао и о томе како прави владар треба да се држи према народу, а како њиме да влада.

СТИЦАЈ ОКОЛНОСТИ КОЈИ ЈЕ УСЛОВИО ДА МИЛУТИНОВИЋ БУДЕ СМЕЊЕН СА МЕСТА СЕКРЕТАРА ЦРНЕ ГОРЕ И, НАИЗГЛЕД, УКЛОЊЕН СА ПОЛОЖАЈА ПОВЕРЉИВОГ ЧОВЕКА ВЛАДИКЕ ПЕТРА ПРВОГ ПЕТРОВИЋА СВАКАКО ЈЕСТЕ НЕОБИЧАН И ИЗИСКУЈЕ ПАЖЉИВУ И СВЕСТРАНУ АНАЛИЗУ. Још је чуднија чињеница што се Милутиновић, наводно у функцији секретара Црне Горе појављује у најделикатнијем могућем тренутку - у чину записивања последње воље умирућег владике. О свему томе у нас, у нашој стручној литератури, након студије Милена Николића која је образлагала песниково нечасно понашање, обликовано је мишљење како је Сима Милутиновић злоупотребио поверење старог владике и једно писмо Петра Првог Карађорђевог сину, руском официру, Алексеју, накитио мимо сваке дипломатске опрезности и уздржаности. Писмо је доспело у руке аустријске цензуре, а ова је препис уручила кнезу Милошу. Изненађени и разбешњени Милош намах је оптужио владика Петра, а овај је, пак сву кривицу пребацио на Милутиновића. Тврдио је како је Милутиновић писмо написао без његовога знања, потписао га без сагласности и све то писаније оверио још државним печатом. Песник је прихватио сву кривицу на себе. Дакле, након те крајње непријатне дипломатске афере, сматрајући песника „неподобним“ да даље врши улогу секретара Црне Горе, Петар Први му поверава дужност учитеља и васпитача малолетног Рада Томова Његоша, наводно планираног наследника⁴. Ван памети!

Постоје чињенице које бацају сасвим другачије светлост на тај “неспоразум”. У посланици “благородној господи главарима” писаној на Цетињу 19. августа 1828. године, владика Петар Први обавештава главаре о руским војним успесима у рату против Турака. Вели да су Руси освојили Каравлашку и Карабогданску “и пошто су преко ријеке Дунава бојем срећно пријешли, узели су силом својега оружја све земље и градове до Једрене”. Једрене освоје након жестоке борбе. У тим борбама учествовао је брат рускога цара, Михаил Павлович (чак је и рану задобио), али је учествовао и Карађорђев син Алексин. Управо његовом учешћу у

⁴ Милен Николић: *Сима Милутиновић и владика Петар I*, Прилози КЛИФ, књига XVIII, Београд, 1938, 112-121; В.Недић: нав. дело, 86.

збивањима, владика посвећује знатну пажњу и, чак, претерану благонаклоност:

“...и ту је био наш љубезни Алексиј, син покојнога Карађорђевића, великога српскога витеза, су дванаест хиљада волонтијерах или рећи војниках који су добровољно пошли да се с Турцима бију”⁵.

Даља догађања показују како је “неспоразум” био изузетно сложен. Наиме, да је Милен Николић потпуно у праву, било би за очекивати да владика Петар Први отпусти, да не кажем најури, човека који је злоупотребио његово поверење. Владика се, међутим, задовољава тиме што Милутиновића наводно смењује са места секретара и поставља за учитеља и васпитача будућег владике. Тешко је веровати да би се тако одговорна дужност поверила недостојном, непоштенном човеку. Не мање је битна чињеница, која до сада није ником засметала, да се Милутиновић у тестаменту Петра Првог, крајем 1830. године потписује изнова као секретар Црне Горе. Тестамент је, опет наводно, сачињен осамнаестог октобра 1830. године, на дан смрти Петра Првог. Милутиновић, према тестаменту, ако је овај аутентичан, није био ни смењен, или је, пак, био изнова враћен на дужност. У стручној литератури превладава уверење да је тестамент оригиналан, али ниједан од заговорника такве идеје не иде и неопходни корак даље - не тврди да Петар Први никада није суспендовао, сменио, нити на положају секретара Црне Горе заменио Симу Милутиновића. Кнез Милош, што је још чудније, није касније прогонио Милутиновића као осведоченог Карађорђевићевца (што песник јесте био), што би такође било природно. Напротив! Управо ће књаз Милош користити песникове услуге у каснијим деликатним преговорима са Црном Гором. Тешко је веровати како би Милош користио некога као дипломатског заступника или полицајца, ако у њега нема никаквог поверења (а Милутиновић је био касније код кнеза Милоша у Крагујевцу и полицајац).

У Црној Гори Милутиновић је писао много. Довршио је, тачније дотерао *Трагедију Обилић*. “До средине октобра” 1828. године завршио је трагедију *Дика црногорска* чији ће пети чин надахнути касније Његоша за *Горски вијенац*. И више од тога! Под дубоким утицајем лајпцишких сећања и чежњи песник је написао и данас наводно изгубљене три *Распјевке о Талви*.

Последњи Милутиновићев „литерарни“ рад у Црној Гори јесте можда тако звани тестамент владике Петра Првог, документ који је омогућио Раду Томову да, углавном без озбиљнијег противљења, заседне на владичански престо. Велико је питање како би се све завршило да није било тзв. владичине „последње воље“. Тим тестаментом продужена је власт Петровића у Црној Гори, избегнут могућ грађански рат, а свакојако спречено расуло које се већ слутило.

Да би се расправљало о аутентичности тестаamenta старог владике неопходно је обратити више пажње самоме тексту опорукe, што до сада није чињено. Прво што пада у очи јесте да је Петров тестамент дугачак, предуг чак да га диктира самртник са одра. Садржајно, а и у стилистичком погледу,

⁵ Петар Први Петровић: *Фреске на камену*, 344.

он је, верујем, ван сумње, сручен од стране Петра Првог Петровића. То би се дало доказати минуциозном упоредном језичком и стилистичком анализом теста мента и бројних Петрових посланица упућених брдским племенима. Спорне су, међутим, две битне ствари: датум (а и место) настанка опорукe, као и име Петровог наследника. Чини се да Петрово завештање није могло бити изречено, у перо казивано, осамнаестогa октобра 1830. године, на дан владине смрти. То се морало збити знатно раније. Уводне реченице, које саме собом треба да буду доказ аутентичности - управо допуштају и изазивају сумњу. Петар Први вели:

“Сватко знаде и види како сам ја од давнога времена ороноу и пануо, те не могу већ никуђ, нешто од старости, а највише од свакојаке муке и труда, које сам у вељи мој вијек за народ црногорски и брдски подносио и за слободу хришћанске вјере и нашег отачства претрпио, чувајући народ и сиротињу као своју душу. Но то и сам видећи и познавајући своју слабост и болест неизљечиву и да ми се смрт приближава, написао сам нека потребита писма и књиге и наредио их све ће сам имао што послати да се пошље по мојој смрти, тако и вама и свему народу црногорском и брдском написах и оставих ову књигу, коју сви да чујете и добро разумијете пријед него ме упокуте”⁶.

Када је умро, Петар Први је имао осамдесет три године (рођен је 1747). У опорукци коју тобож диктира са самртне постеље - бесмислено је да говори како је “од давнога времена ороноу и пануо” и како се “од старости” и “од свакојаке муке и труда” никуда не креће. Све то се говори и пише када се на смрт помишља, али док она још увек није човека за руку повела. Петар Први вели даље, да је “написао нека потребита писма и књиге” наредивши да се она, по његовој смрти разашаљу коме треба и где треба. Самртничка постеља није најпогодније место за довршавање неизвршених обавеза, још мање су последњи часови који се на њој проводе идеални за диктирање обимних, до тада, благовремено, ненаписаних упутстава и кореспонденције! Зна се када се то обавља. Уосталом, нико се од историчара није потрудио да сакупи и обелодани ту обимну предсмртну преписку. А и нема је! Биће да је тестамент сачињен којом ранијом, мање драматичном пригодом. А пригода је било. Једна од њих је била и када је стари, оронули, а надасве болесни владика, слао синовца Ђорђија Савова Петровића у Русију на школовање и припрему да у ближој будућности постане владика Црне Горе. Ђорђије Савов Петровић се запутио у Русију 1823. године, а тада Црна Гора није почела изнова да прима руску новчану помоћ, о којој Петар Први много збори у опорукци, кунући се свом црногорском и брдском народу да руске новце није себи присвојио. Русија је обновила 1826. године привремено обустављену новчану помоћ Црној Гори. Ту помоћ је Црна Гора добијала из Русије још од времена цара Петра Великог. Тада је помоћ износила пет стотина сребрних рубаља. Цар Павле је величину износа подигао 1799. године на хиљаду дуката. Међутим, помоћ је исплаћивана само до 1807. године. Рат против Отоманске

⁶ Петар Први Петровић: *Фреске на камену*, 370-371.

империје, а поготову против Наполеона, свакојачко је опхрвао Русију у сваком, па и у материјалном погледу. Године 1807. Русија је престала да исплаћује хиљаду дуката годишње Црној Гори. Помоћ се изнова започела да шаље 1826. године⁷. Из средстава те помоћи, владика је наложио Јеремији Гагићу, да исплати концем 1827. године Милутиновићчеве дугове у Лајпцигу.

Владика Петар Први је био принуђен да тражи новчану помоћ и да непрекидно иснистира на њеном обнављању. Народ је гладовао. Чести ратни сукоби са Турцима (уосталом, због тога Русија и јесте слала новчану помоћ) само су увећавали невоље до границе људске издржљивости. Извесно је, да владика Петар Први није без велике невоље молио 1816. године помоћ у житу, а 1822. затражио двадесет осам хиљада фиорина као накнаду за трошкове које су Црногорци имали у рату против Француза. Но, ни од Русије, нити од Аустрије, од савезника речју - није добио ништа. Обнова новчане помоћи 1826. године имала је свакако више политички, него ли материјални значај. (Мада је и скромна сума за сиромашну Црну Гору била велика). Сигурно је да народ тадашње Црне Горе није могао до краја да верује, како је помоћ моћне руске царевине, невелика. Природно је да су могле колати приче како стари владика присваја већи део новца за себе. Чињеница, која се уосталом лако могла проверити, како владика од руске помоћи Црној Гори измирује дугове својих познаника и пријатеља (Милутиновића, примерице) - само је била од помоћи да се приче шире и да добију вредност полуистина. Управо на те и такве приче одговара Петар Први у једноме делу тестаментa, заклињући се како никада ништа од тога новца није присвојио. Устврдио је да новац добијен од Москве није трошио никада “без велике преше и ...највеће нужде”. За утросак главнине суме обратио се самоме рускоме цару за савет. Овај му је одвратио да ће послати некога од својих официра “који ће и те аспре примити и харчити на суд, који ће он поставити у нашу земљу”. Петар Први истиче:

“...и моја је највећа рана на срцу, коју ћу и у гроб понијети, што и то још не дочеках за мога живота”.

Могло би се, дакле, претпоставити да је тестамент настао свакако не само после 1826. године, већ и након Милутиновићевог доласка у Црну Гору крајем 1827, али свакако далеко пре осамнестогa октобра 1830. године, како је на њему назначено. Индикативно је запажање Чеда Вуковића, приређивача књиге посланица Петра Првог (*Фреске на камену*), који је уврстио тестамент међу посланице. Како вели :

“Стога што је он само једним мањим дијелом својим тестамент у обичном смислу (уколико се односи на одређивање наследника и слично), док у цјелини делује као ‘потоње обраћање народу’, као посланица у којој се своде последњи рачуни са савременицима и у којој је доведена до завршне ријечи владинина

⁷ Ђоко А. Пејовић: *Црна Гора у доба Петра I и Петра II. Оснивање државе и услови њеног развоја*, Београд, Народна књига, 1981, 201. Глигор Станојевић - Милан Васић: *Историја Црне Горе*, књига трећа. *Од почетка XVI до краја XVII вијека*, Титоград, Редакција за историју Црне Горе, 1975, 453-463 (Тај део монографије писао је Глигор Станојевић);

тежња да смири, укори, поучи, да заклиње и проклиње”⁸.

Тестамент јесте посланица. Што се тиче дела, који је, по мишљењу Вуковића, тестамент “у обичном смислу”, ставио бих напомену. Није логично да владика Петар Први не образложи којом реченицом више именовање малолетнога Рада Томова за наследника. Изражавање наде да ће Раде Томов “бити човјек од посла и од разума, колико је преблаг Отац Небесни благоволио подарити, и којег Бог у Цару нашем у свему народу црногорском и брдском на вјеки препоручавам свијем срцем и свом душом”, готово да делује бесмислено, ако се има у виду да Раде Томов, рођен првог новембра 1813. године нема осамнаестог октобра 1830. ни пуних седамнаест година. Стога верујем да се тестамент првобитно односио на Ђорђију Савова Петровића. Он је 1823. године, на скупу свих главара био одређен за Петровог наследника. Зађакоњен је и послат на школовање у Русију. Он је, пак, тамо оставио мантију и кренуо на Војну академију. Познато је како је намеравао да се ожени неком руском кнегињом, али му владика Петар Први то није одобрио и Ђорђије је остао до краја живота нежења. Све оно што данас “знамо” о именовању Милутиновића за учитеља будућег владике Петра Другог, резултат је пре свега размишљања у „обрнутом смеру“. Пошло се од чињенице да је Његош изабран за владика Црне Горе и Брда 30. октобра 1830, па се вратило на претходну наводну чињеницу - да му је једно време учитељ био Сима Милутиновић. Узела се у обзир и чињеница да је Ђорђије Савов Петровић скинуо мантију, ушао у војну службу, да је хтео да се ожени. Тако скупљене, и из тога угла тумачене чињенице указивале су само на једну могућност - Петар Први спремао је Рада Томова за наследника. Међутим, за народ црногорски и брдски, за савременике Петра Првог и Рада Томова све није било тако јасно. Јер да је било, иступање гувернадуре Вука Радоњића приликом јавнога читања тестаментa и његов захтев за заштиту законитих права Ђорђија Петровића било би у најмању руку неумесно. Описи Његошевог проглашавања за наследника Петра Првог инсистирају на драматичности, на напетости ситуације. Но, ако сви знају, превасходно сви племенски главари, ко јесте Петров наследник, ако то не чују тек тада по први пут - нема о чему да се говори, нема драматике, нема изненађења. нити неизвесности⁹.

⁸ Петар Први Петровић: *Фреске на камену*, 547. Тестамент владике Петра Првог Петровића штампан у књизи *Фреске на камену* (370-374) није потпун. Изостављени су завршни подаци о дану и месту настанка тестаментa. Испуштени су и подаци који су говорили о човеку који је опоруку Петра Првог „пред смртију его написао“. Потпуни текст тестаментa налази се у књизи Владана Ђорђевића: *Аустрија и Црна Гора 1814-1894*, Посебна издања СКА, књига XLIX, Друштвени и историјски списи, књига 19, Београд, 1924, 31-33. Текст је преузет из књиге Руса Александра Попова коме „имамо да благодаримо што нам је сачуван“ (31).

⁹ У исправност тестаментa владике Петра Првог Петровића сумњало се од самога почетка, међутим, никада се о њему није расправљало довољно дуго и убедљиво да би се поколебало сентиментално-национално, аксиомско уверење да је све што се на било који начин дотиче Његоша - божански чисто и небески недодирљиво. Први је написао да постоје сумње у ваљаност опорукe - Милорад Медаковић (*П.П.Његош последњи владајући владика црногорски*, Нови Сад, 1882, 48). Сматрао је да је Милутиновић написао лажно завештање „само да се одклони веће зло“. Овим проблемом се први озбиљно позабавио Ристо Ј. Драгићевић: *Чланци о Његоши*, Цетиње, 1949, 57-71. Крајњи закључак му је да је тестамент исправан.

Његош је у једном тренутку био веома киван на Милутиновића. Његош је, као сваки млад, незрео адолесцент, изрекао много срдитих речи на рачун дојучерашњег „учитеља“ и пријатеља. Изненада се умирио. Милутиновић ће, противно исказаном Његошевом гневу, долазити касније у дипломатским мисијама у име књаза Милоша Његошу. Биће у редовној преписци. Стараће се, као старији пријатељ, о издавању и опремању спева *Луча микрокозма*. Милутиновићеве стихови наћи ће се као мото у „Грлици“, званичном црногорском алманаху и календару (1835.-1839). Када се пажљивије размотри ток, и промене, Његошевога расположења, ствар постаје, чини се, јасна. Његош је добро знао како све стоји. Знана му је била и улога Милутиновићева у свему. Изненадио га је песников одлазак на Стањевиће и наводно ношење собом документа о Његошевом именовању за владика. Реч је била о тзв. оригиналима. Његош нема у себе преписа (тражиће га од Гагића, коме су преписи, као рускоме конзулу били својевремено предочени). У неприлици, тачније у паници, бојећи се како ће Милутиновић све разоткрити Његошевим противницима (гувернадору Радоњићу, на пример), млади владика покушава да Милутиновића призове натраг. Због чега се Милутиновић није одазивао - тешко је поуздано рећи. Да ли се Милутиновић држао неког претходног договора у који је и Његош био упућен, а у чију је поузданост касније посумњао, да ли је Милутиновић имао битне разлоге да учини да тзв. оригинали нестану, па Гагићеве преписи добију преко ноћи вредност оригинала - домишљања су без поузданог одговора. Свакојакo је ипак у питању и песниково особењаштво и инфантилност. Све се то могло другачије, а једноставније учинити.

Његош је дуго био у страху. Уплашен је и 12. јануара 1831. године када горко обавештава Гагића како је Милутиновић стигао у Боку Которску и да се ту сусрео са Његошевим противником, једним од вођа опозиционе струје, Луком Пејовићем. Његош додаје карактеристичну тврдњу. Наиме, састајање Милутиновића са Луком Пејовићем уверило га је како је Милутиновић “ништа чојак и да не умије держат и крит тајну”. Шта је Милутиновић морао да чува као тајну, или другачије, шта је то песник могао рећи Луки Пејовићу и Његошевим

Значајан прило проблему дао је и Павле Ровински (в. Павле Аполонович Ровински: *Дјела о Јужним Словенима*, књига прва (уредник: Нико С. Мартиновић). Ровински о Његошу, Цетиње, 1967, 37). Последњи се питањем ваљаности опоруке позабавио Јевто М. Миловић (*Петар II Петровић Његош у свом времену*, Посебно издање Црногорске академије наука и умјетности, књига 5, Титоград, 1984, 26-37). Миловић такође стоји у уверењу да је реч о свакојакo аутентичном документу.

Другачије мишљење заступа Љубомир Дурковић-Јакшић. У књизи *Србијанско-црногорска сарадња (1830-1850)* /Посебна издања САН, књига ССLXXII, Историјски институт, књига 6, Београд, 1957, 6-9/, између осталог пише:

“Поред свега што је Његош писао о Милутиновићу, кад се зна колико је Гагић контролисао исправност тестамената и других докумената о проглашењу Његоша за господара, није можда искључена могућност да је Милутиновићев одлазак са Цетиња од самог почетка био са знањем Његошевим, само да би се прикриле радње у вези с тестаментом. Ово се може претпоставити тим пре што је Милутиновић омогућио Његошу да дође на престо, и што су оба били и остали добри и искрени пријатељи. То се не сме губити из вида при доношењу оцене о питању односа између Његоша и Милутиновића у ово време” (9).

противницима, што би наследнику Петра Првог могло битно да нашкоди. Одговор се, дакако, намеће. Милутиновић је могао да изнесе истину о Петровој опоруци¹⁰.

Време је пролазило, а противници нису наводили доказе да је Његош узурпирао трон Црне Горе. Тада је будући владика Раде постао свестан да га Милутиновић није ни продао, ни издао, већ да је, у најгорем случају, био као и увек својеглав, вртоглав и “више од пола луд”.

У случају да Раде Томов није био од стране Петра Првог означен као наследник, намеће се и питање због чега су га главари признали, а некоји међу њима и свесно прихватили мимо Ђорђија Савова Петровића. Одговор је такође једноставан. Раде Томов је пунио седамнаест година дан пошто је био проглашен за наследника Петра Првог. За одговорну дужност коју је прихватио - био је премлад. Морао је да се носи са глађу и немаштином који су суверено владали Брдима и Црном Гором и да, без ауторитета часне старине Петра Првог, зауздава и усмерава завађена црногорска и брдска племена. Посебно је мучно било обуздати и уколотечити увек амбициозне, властитељне племенске главаре. Главари су разложно сматрали да ће једноставније излазити на крај са голобрадим Радом Томовим, него ли са, из Русије долазећим официром, Ђорђијем Савовим Петровићем. Потоњи је био старији, искуснији, у свему зрелији. У народу би јамачно имао додатни углед рускога официра и штићеника¹¹. Ђорђије Савов

¹⁰ Постоји тврдња да се Милутиновић враћао у Црну Гору непосредно после боравка у Котору јануара 1831. године. Првога априла 1831. године Његош је обавештавао Гагића да су главари протерали 19. марта Милутиновића с Његуша. Чињеница јесте да се Милутиновићу губи траг око два месеца на почетку 1831. године, али ова прича Његошева сасвим је невероватна. Тешко је поверовати да би се Милутиновић вратио непосредно након одласка, без обзира ко све зна или не зна да је он прав или крив. Ако се вратио и стао пред разљућене главаре рескрирао је да га мушкетају, а не, релативно безболно, само протерају. Још је теже поверовати да би од главара протерани и тиме и понижени Милутинович пристао да се убрзо поврати у Црну Гору, у дипломатској мисији, као човек од поверења кнеза Милоша Обреновића. Извесно је, да није о Његошу реч, све нелогичности и невероватности би биле давно уочене. Међутим, нико не може да се сроди са могућношћу да и Његош, као многи смртник, прибегава полуистинама и неистинама када му оне одговарају.

¹¹ Ђорђије Савов Петровић јесте по много чему проскрибована личност. Деценијама, све до Његошеве смрти, био је у близини владике и још у већој близини саме власти. Годинама је био врста сувладара у сенци. Више се истакао као јавна личност тек у годинама када је предводио црногорску државну војску против некојих побуњених племена (Црмничана, Бјелопавлића, Пипера) 1846. и 1847. године. Међутим, у историјама Црне Горе у деветнаестом веку, Ђорђије Савов Петровић се тек припомиње, а његова политичка и историјска улога битно смањују. Нажалост, уклањањем Ђорђија Савова Петровића из политичко-историјског видокруга, он се једновремено уклања и из културно-историјског временског тренутка Петра Другог Петровића Његоша. Тиме се директно омета правилно разумевање, ишчитавање и тумачење Његошеве драме *Лажни цар Шћепан Мали*, која је заправо Његошев обрачун са присутним му рођаком - Ђорђијем Петровићем. Некоји подаци о Ђорђију Савову Петровићу налазе се у књизи Ђока Д. Пејовића - *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*. Књига садржи и одељак директно посвећен Ђорђију Петровићу (Опозициона активност Ђорђија Петровића, 114-117). Међутим, далеко више података је растурено на другим местима књиге, а поменути одељак није начинио ни добар свод грађе која се у књизи може наћи. Бројни подаци су растурени и у књизи Јевта М. Миловића: *Петар II Петровић Његош у свом времен*. Међутим, будући да Миловић не пише директно о Ђорђију Савову, већ да га помиње само у мери у којој се његова делатност дотиче и личности које Миловића интересују - подаци садржани у његовој књизи уистину су само ситни комадићи великог мозаика.

Петровић није допуштао наду да се њиме може управљати, премлади Раде Томов је ту наду подгревао. Претпостављам да је и Ђорђевићев отац Саво веровао како лакше може усмеравати синовца, него ли рођеног сина, самосвесног руског официра.

Тестамент-посланица старога владике Петра Петровића јесте, осим два детаља, аутентична владинина творевина. У тексту су „само“ промењени - датум настанка и име владиног наследника.

Наша, књижевна, посла

„Они који ишту науку само да чрез њу на некакова зовома господства дођу, а не да разумнији, просвештенији, бољи и совершенији буду, па ако ћеду и у селу децу учити: такови криво, мрачно и худо мњеније како о науки тако и о својој души имаду, и подобни су басне орлу, који се високо пење, само да гди зечића или корњачу угледа.“

(Доситеј)

Књижевне борбе и полемике водиле су се, и још увек се воде, на различите начине, неретко, недозвољеним и непримереним средствима. Суочене стране, потакнуте често необузданим и опасним сујетама, посежу за најразноврснијим тактикама напада и омаловажавања неистомишљеника, одступајући од елементарног научног нивоа. Позадина ових борби и несугласица много пута прикрива ванкњижевне разлоге, личне нетрпељивости и служи као добра илустрација за разумевање „наших књижевних нарави“. Док поједине полемике и критике остају у историји српске књижевности упамћене по оштрини и злурадости, друге прекрива заборав. Тако је заборав пао и на својеврсно надмудривање које се у рубрици „белешке“ *Српског књижевног гласника* односно *Бранковог кола* одиграло између Јована Скерлића (1877–1914) и Милана Шевића (1866–1934), а све поводом Доситеја Обрадовића и његове француске лектире. Подсетићемо овде на њихово размимоилажење у ставовима, али и на писање заборављеног Милана Шевића о Доситеју Обрадовићу.

Обележавање стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића, 1911. године, пропраћено је бројним текстовима посвећеним животу и раду великог просветитеља. Пригоде овакве врсте представљале су zgodnu прилику да се о значајним личностима пише, те је и 1911. била још једна важна година за све проучаваоце живота и дела Доситеја Обрадовића. Била је то, наиме, прилика да се објави непозната грађа о писцу *Живота и прикљученија*, исправе неке грешке изнете у ранијим радовима и донесу нова читања и тумачења, или бар она која претендују да таква буду. Те године се Милан Шевић налазио у Бечу и био је, знамо из његових дневника и сачуване преписке, добро упућен у збивања на књижевној сцени; од 1911. године његово име налазило се међу именима уредника *Бранковог кола*. Сасвим очекивано, и овај карловачки лист са новим уредништвом на челу одазвао се обележавању стогодишњице Доситејевог смрти и посветио јој четири броја – прилоге за „Доситејеву споменицу“ дали су

Ватрослав Јагић (чији је текст отворио споменицу), Тихомир Остојић, Милан Решетар, Димитрије Руварац, Милан Петровић, Васа Стајић, Иван Пријатељ, Милан Шевић и други.¹ Задржаћемо нашу пажњу само на раду, односно, радовима Милана Шевића посвећеним Доситеју Обрадовићу.

Наравно, нимало случајно.

Данас, када је иза нас обележавање двестогодишњице од смрти Доситеја Обрадовића, неке неправде се, још увек, нису исправиле – мислимо овога пута на незаинтересованост књижевних историчара за рад Милана Шевића. Овај рођени Новосађанин, који је учио школе у Будимпешти, Минхену, Женеви и Лајпцигу, био је *први* који је за тему своје докторске дисертације изабрао Доситеја Обрадовића, а тезу је одбранио у Лајпцигу 1888. године код професора Вилхелма Вунта, Аугуста Лескина и Рудолфа Хилдебранда. Наслов тезе гласио је *Dositheus Obradović ein serbischer Aufklärer des XVIII. Jahrhunderts*. Наредне године штампао је тезу у Новом Саду, на немачком језику.² И већ на овом месту настао је један необичан превид у нашој науци. Ево о чему се ради: превод Шевићеве тезе појавио се 1889. године у београдском листу *Доситије* (дакле, исте године када је књига штампана). Иако је Боривоје Маринковић неколико пута упозоравао на овај превод, он је остао незапажен, а наша културна и књижевна јавност оглушила са на податак о његовом постојању. Тако се у часопису *Гледишта* 1999. године појавио превод Јелене Танасковић („Доситеј Обрадовић – српски просветитељ из XVIII века“) који данас у нашој науци грешком слови за први превод Шевићеве студије о Доситеју Обрадовићу.³

¹ Реч је о следећим бројевима: двоброј (12-13) од 24. марта и двоброј (14-15) од 7. априла 1911. године.

² Dr Milan Šević, *Dositheus Obradović ein serbischer Aufklärer des XVIII. Jahrhunderts*, Neusatz, Druck von A. Rajević, 1889. Приказ Шевићеве књиге појавио се, исте године, у *Босанској вили*. Видети: Ђ. М. Ђ., „*Dositheus Obradović* (Inauguraldihsertation?) Von Dr. M. Šević“, *Босанска вила*, бр. 11, год. IV, 1. јун 1889, стр. 174–175.

Нисам била студент професора Боривоја Маринковића, упознала сам га у породичном кругу, пошто сам се запослила као асистент-приправник на Одсеку за српску књижевност у Новом Саду. Била је велика част и уживање бити гост професора Маринковића. Приликом тих сусрета упијала сам све што је професор причао: о ратним данима проведеним у Београду, студијама, о згоди са професором Петром Колендићем и његовим студентским семинарским радом, Хемингвејевој секретарици и пишчевој молби у вези са издањем његових књига у Југославији која није испоштована, о случајно нађеним писмима Војислава Илића... Често би разговори добијали сетан привук и завршавали се констатацијом о нашем немеру према књижевној прошлости... „Наша посла“, говорио би професор, и одмахивао руком.

До данашњег дана нисам се сусрела са човеком који је са толико енергије, љубави и задовољства показивао драгоцене и интересантне примерке из своје библиотеке, нама, који смо тек закорачили у свет књижевне историје – „прелиставање заборава“. Књиге из своје богате библиотеке професор Маринковић несебично је поклањао и позјамљивао. Имала сам срећу да се и сама више пута уверим у причу о племенитости Боривоја Маринковића. Чувши да се интересујем за живот и дело Милана Шевића, професор ми је истог часа, великодушно – онако како је само он знао – уступио на коришћење *сву* грађу коју је о њему прикупио. А грађу је чувао уредније и имао боље распоређену него већина наших библиотека!

³ Видети: „Радови о Доситеју Обрадовићу“ у књизи: Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела III*, прир. Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1961, стр. 712.

Боривоје Маринковић опоменуо је на овај превод и када је писао о листу *Доситије* који је излазио у Београду током 1889. године под уредништвом Милана Биљчевића: „Доситије“, дакле, био је замишљен и делимично остварен као патриотско-националистички недељник,

О чему је, наиме, Милан Шевић у својој тези писао? Након кратких уводних запажања која се односе на значај појаве Доситеја Обрадовића у српској култури и књижевности, Шевић је навео да његов рад представља, заправо, „покушај да се створи обједињујући преглед учења и убеђења“ Доситеја Обрадовића, са погледом на њихов настанак и развој – дакле, његова теза била је усмерена „више на исправљање него на извештавање“.⁴ Након приказа животописа Доситеја Обрадовића који је био поткрепљен фрагментима из аутобиографије и смештен у прво поглавље књиге, Шевић је донео и преглед Доситејевог књижевног рада, уз кратак осврт на језик којим је овај просветитељ писао. У Доситејевом делу препознао је, најпре, утицај немачких просветитеља, затим енглеских, док је француски утицај углавном искључио, уз оgradu да је Доситеј и преводио француске писце и полемисао против Русоа и де ла Метрија. Треће поглавље тезе јесте кључно јер је у њему Шевић изнео преглед учења и схватања у Доситејевом делу, осврнуо се на његов еклектицизам праћен бројним недоследностима. Шевић се није сложио са тезом да је Доситеј Обрадовић први српски филозоф, јер његовом раду недостаје научни карактер и прави филозофски систем, а супротставио се и писању Милана Кујунџића да је Доситеј изнад Канта у моралној филозофији. Као велику вредност Доситејевог дела издвојио је његов рад на ползу народа и разумевање његових потреба. Ова невелика књига у својој суштини била је Шевићев покушај да се проникне у Обрадовићево дело, укаже на утицаје и значај његове појаве, направи својеврсна синтеза и као такву би је требало посматрати – у нашем времену можда би јој се могло нешто и оспорити, али никако књижевноисторијски значај. У сваком случају, објављивањем докторске тезе Милан Шевић није престао да се интересује за Доситеја Обрадовића и његово дело – Доситеј је био и остао његова велика тема.⁵ По свему судећи, када се посматра свеукупно интересовање Милана Шевића за српску књижевност XVIII века можемо недвосмислено закључити да је Шевићев усуд био то што је много више знао него што је стигао да напише и

па је и сарадња већине потписаних аутора, међу којима је било професора Велике школе и писаца од угледа (Драгиша С. Милутиновић, Чедо Мијатовић, Милорад П. Шапчанин) била усмерена једино у овом правцу. Изузетак од замишљене концепције листа чини објављивање српског превода докторске дисертације Милана Шевића ‘Доситије Обрадовић, српски просветитељ из XVIII-ог века’ (у броју 4/10).“ (Видети: Боривоје Маринковић, „Када је и где излазио лист ‘Доситије’“, *Политика*, LXV, бр. 19680, 19. јул 1968, стр. 6505.)

Дакле, превод докторске тезе Милана Шевића био је објављен у наставцима, од четвртог до десетог броја у листу *Доситије*, а први преводилац са немачког на српски био је Светолик М. Јакшић који је у свом преводу изоставио Шевићева уводна разматрања и мото преузет из Фихтеових *Говора немачкој нацији*.

Превод Јелене Танасковић штампан је у часопису *Гледишта*, бр. 1-2, 1999, стр. 168-195. На податак да је ово први (једини) превод Шевићеве докторске дисертације налазимо у следећим радовима: Наташа Вујисић-Живковић, „Прилог проучавању научног рада Милана Шевића“, *Педагогија*, LXII, 2, 2007, стр. 305., и у недавно објављеној књизи *Срби у Лајпцигу: „Српски студенти на лајпцишком универзитету“*, *Срби у Лајпцигу*, прир. Душан Иванић, Београд, 2012, стр. 108.

⁴ Видети превод Шевићеве дисертације објављен у часопису *Гледишта*.

⁵ Највећа тема књижевног историчара Милана Шевића било је проучавање живота и рада Јована Јовановића Змаја. И у текстовима о Змају, Шевић је често помињао Доситеја.

објави. (Пример који поткрепљује изречену тезу налазимо и у тексту Боривоја Маринковића „Нови подаци о Доситеју Обрадовићу“ у којем наилазимо на важан и интересантан податак – једино је марљиви Милан Шевић знао за заборављено Доситејево писмо упућено Григорију Обрадовићу објављено у бечком *Световиду* 1853. године, оно је осталим историчарима књижевности, до Боривоја Маринковића, измакло из вида. Препис Доситејевог писма објављеног у овом часопису налази се у рукописној оставини Милана Шевића.)⁶

Након штампања докторске тезе, Шевић се огласио новим текстом посвећеним Доситеју тек 1903. године у *Српском књижевном гласнику* где је писао „О Доситејевим и о народним баснама“. Године паузе између објављене тезе и овог чланка не би требало да наведу на погрешан закључак – када год је био у прилици, у архивама, страним библиотекама, Милан Шевић није заборављао да потражи податке о Доситеју. На пример, 1909. године налазио се у Трсту, а у дневнику је забележио:

„7. (20) авг. петак. По доручку отишао до српске цркве. Нашао црквењака ‘који једе’ седамдесетчетврту годину, и он ми показао цркву познату ми још од пре 20 година. Наишао свештеник, Вукодиновић, и с њим сам говорио о архиви. Не зна ништа, да ли ће бити што од Доситеја, од Вука има неколико писама и преписао их је Д. Ружић. (...) Код српске цркве нашао се са свештеником Поштићем и са председником општине Мићићем. Овај ми нерадо допусти да прегледам архиву.

8. (21) авг. субота. (...) По подне у српској општини, тражио трагове Доситејеве али не могах ништа наћи у оном, што су ми ставили на расположење. Преписао једно Соларићево писмо. (...)“⁷

Неколико месеци касније, у Панчеву, Шевића је, између осталог, заинтересовао податак о постојању једног Доситејевог писма:

„15. (28) окт. четвртак. (...) На ручку била с нама гђа Хадија, и обећала ми послати Доситејево писмо писано неколико дана пред смрт, што је у ње урамљено, у препису, и једно Змајево у оригиналу. (...)“⁸

Ипак, Шевић није 1909. године објавио писмо које се налазило у власништву потомака Каратице пл. Хадије, добио га је касније, у препису Ивана Мартиновића. Наредне године у једном даху прочитао је књигу *Српска књижевност у XVIII веку*, а након читања забележио је прве утиске у дневник: „Довршио касно у ноћ Скерлићеву књигу. Добро је што су сабрани толики подаци, и ту није само књижевност и целокупна култура православног дела нашега народа, али је књига

⁶ Видети више о томе у: Боривоје Маринковић, „Нови подаци о Доситеју Обрадовићу“, *Трагом Доситеја*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 145-150. (Текст је први пут објављен у *Ковчежићу* 1961. године.) Шевићев препис Доситејевог писма из *Световида* налази се у рукопису насловљеном „Доситејеви проблеми“ у Рукописном одељењу Матице српске (РОМС, инв. бр. М. 10. 901) Иначе, у својој монографији необичне судбине *Млади Змај* Шевић је напоменуо да није могао да дође до „потпуног Световида“.

⁷ РОМС, инв. бр. М. 17. 579.

⁸ РОМС, инв. бр. М. 17. 589.

површно па и швиндлерски написана.“ Скерлићевој књизи ће се вратити након месец дана када буде радио на историји дејче књижевности: „(...) сређивао грађу за дејчу књижевност из Скерлићеве књиге (Срп. књиж. XVIII в.) и побележио неке погрешке те књиге“.⁹ У години прославе Доситеја Обрадовића, Шевић је публикувао неколико својих текстова посвећених Доситеју, том приликом објавио је поменуто писмо о којем је слушао у Панчеву и реакцију на Скерлићево писање. Све своје прилоге слао је из Беча, удаљеност и измештеност из средишта збивања за њега није било исто што и необавештеност – помно и предано пратио је све што се пише.

Најпре се огласио чланком „Доситеј и Русо“ који је написао са намером да исправи погрешку Јована Скерлића начињену у приказу расправе Петра Скока о Доситеју Обрадовићу и Ла Фонтену штампаном *Српском књижевном гласнику* 1907. године,¹⁰ а поновљену и у књизи *Српска књижевност у XVIII веку*. Тежња Милана Шевића била је да укаже на омашке које је београдски професор начинио пишући о Доситејевом односу према француској књижевности, нарочито Русоу. Скерлић је, подсетимо, у приказу поменуте расправе овако писао: „Доситеј није знао за најглавније писце свога времена, и он нигде не помиње ни Волтера, ни Монтескија, ни једног енциклопедиста, па ни самога Русоа, са којим има више но једну црту заједничку, и којега је по својој природи био предодређен да заволи и разуме.“ Ова, храбро изнета, готова тврдња према Шевићевом убеђењу захтевала је проверу – потврду или одбацивање. Дobar зналац Доситејевог и Русоовог дела, Милан Шевић, у чланку „Доситеј и Русо“ поступно, вешто и утемељено оповргао је Скерлићево писање. Према Шевићу Доситеј и Русо били су потпуно различити, чак су заступали дијаметрално супротне погледе. Ова двојица писаца била су другачија по карактеру, али, што је важније, и по делу које су за собом оставили а у којем је разлика још више долазила до изражаја. Док је Русо окренут природи, Доситеј је заинтересован за културу. Шевић је истакао неслагање и у њиховим схватањима: Русоове идеје „потичу од њега и у њему се

⁹ Прва белешка је од 9. марта (24. фебруара) 1910; друга од 14. априла (1.) 1910. Милан Шевић се тада налазио у Бечу. РОМС, инв. бр. М. 17. 580.

У већ помињањом Шевићевом рукопису „Доситејеви проблеми“ (РОМС, инв. бр. М. 10. 901, Шевић је био много директнији, издвојене наводе из књиге *Српска књижевност у XVIII веку*, и њеног писца овако је коментарисао: „Поузданост којом С. расправља проблеме је поузданост једнога незналице, који још није ни свестан о проблемима а камо ли да их је кадар савладати. Чињенице нису повезане, не развијају се једна из друге зато што се до унутрашњих није ни дошло, но су само спољашње повезане. Увек одвојено говори о једном – о другом о Баумајстеру и о Д., о Лесингу и Д., и. т. д. – али какав је утицај и у чему, у ком су односу, које су идеје њихове заједничке, које различите, откуд та заједница одн. разлика потиче о томе ни спомена. Није био над предметом, ни у једној висини с њим, но под њим, јер му је овај израстао више главе, и он није умео ни да га прегледа, а камо ли савлада. О Досит. педаг. Подробно знање предмета није увек потребно и проницљивост једнога лит. историка се огледа управо у томе, што и из мало факата с једног поља, а с помоћу целовите слике, што је имамо о једном писцу, уме да конструира и његове тековине на том једном пољу. Овде то није случај.“

¹⁰ Шевић, међутим, погрешно наводи да је Скерлићев приказ штампан 1909. године. Чланак „Доситеј и Русо“ објављен је у *Бранковом колу*, XVII, бр. 14 и 15, 7. април 1911, стр. 211–215.

развијају (...) Доситеј прима идеје готове и, остајући веран својој главној тежњи, мења поједине мисли у себи, ниже често и супротне, а да му то и не долази до свести.“ Постоје неједнакости и у њиховом односу према просвећености – тврдио је Шевић – Доситеј се зауставио у „првој просвећености“, и здрав разум јесте главно обележје његовог дела. Сасвим супротно, Русо „показује излазак из просвећености и отвара путове за ново доба, за романтику.“ Шевић је још указао и на супротности у погледима на религију и политичким идејама закључивши да Доситеј није могао разумети Русоа, и да би то неразумевање било обострано.

Можда Јован Скерлић не би ни реаговао на Шевићево писање да се финале овог текста није директно односило на њега као књижевног историчара, јер је аутор у поенти оштро (пре)судио Скерлићевом писању о Доситеју: „Ко би пак предузео, да пређе сав Доситејев рад и да га дубље изучи, тај би се могао и на други начин о томе уверити, и то непосредно, из уста самог Доситеја. Јер Доситеј у својим списима спомиње Русоа, и Скерлић, који је поред многих других ствари о Доситеју написао ‘као стамено постоље и позадину уа његову велику личност’ и једну велику књигу [*Српска књижевност у XVIII веку*] – није Доситеја ни прочитао. (...) Али Скерлић не само да није прочитао Доситеја но није прочитао ни ону литературу о њему, коју и сам наводи, иначе би и ту могао наћи, да Доситеј помиње Русоа. (...) Из ових се чињеница види, да Скерлић не испуњава ни прве, најпримитивније увете за литерарно-историјски рад. И пошто Скерлић није прочитао ни писца, о коме пише, нити проучио литературу о њему, то се онда није чудити, што ни приближно није могао извршити задатак, што га је себи поставио.“¹¹ Ипак, Шевић је свој рад завршио у помирљивом тону закључивши да је Скерлићев допринос важан јер даје подстицај другима да исправљају његове грешке, а све у корист вишег циља – да се дође до што потпуније и прецизније слике о Доситеју Обрадовићу и његовом времену. Све што је Шевић из Беча писао било је поткрепљено примерима и објашњењима, није остављало много простора за маневар Јована Скерлића. Испунио је што је намеравао прецизно и зналачки показујући да писац књиге *Српска књижевност у XVIII веку*, овога пута, није био у праву.

Али, ту није био крај.

Скерлић је био љут и поражен – зар Милан Шевић да тако о њему пише? И то баш у *Бранковом колу*, листу који није много ценио и са којим је, како је то на једном месту примећено увек „укосо стајао“! (Исправљање неких његових грешака и Шевићево писање тумачио је и као нетрпељивост на релацији *Српски књижевни гласник – Бранково коло*.) Непобитна је чињеница да се Скерлићу поткрала омашка, то је јасно, али грешку није желео да призна. Плах, какав је био, брже боље обрушио се на Шевића у *Српском књижевном гласнику* у чланку „Наше књижевне нарави“ који је био објављен у рубрици „белешке“.

¹¹ Скерлић је као литературу уз своје писање о Доситеју у књизи *Српска књижевност у XVIII веку* навео Шевићеву дисертацију објављену на немачком језику, као и текст о Доситејевим баснама објављен у *Српском књижевном гласнику* 1903. године. (Видети: Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Српска краљевска академија, Београд, 1909, стр. 430–431.)

Овај кратак текст написао је у виду двоструког одговора, упућеног Милану Шевићу и Димитрију Руварцу поводом њихових чланака о Доситеју објављених у *Бранковом колу*, прецизније, чланак се односио на места на којима су Шевић и Руварац ставили замерке Скерлићевом писању. Док је на рачун Руварчевог писања Скерлић одговорио потезујући аргументе, нетрпељивост према Шевићу кога је још прозвао својим непријатељем – била је више него очигледна. Удаљавајући се од теме, Скерлић није могао да прикрије бес, а противника је сасвим обезвредио: „Г. Милан Шевић, педагог, лиричар, психолог, песник, приповедач, критичар, човек чија је свестрана некомпетентност опште позната и који је на свима пољима довршио бриљантним неуспехом, – написао је чланак ‘Доситеј и Русо’. Како је тим чланком овај оштроумни писац хтео да ми врати за неколико својих неуспеха, – које му је донела само његова неоспорна неспособност – то ми је, као одличан познавалац француске књижевности, који је француску књижевност студирао на универзитету у Шарошпатаку, и који не зна француски, дао лекцију ко је Русо! (...) Г. Шевић, од кога се као од Бога ништа не да сакрити, нашао је да ја Доситеја Обрадовића нисам ни прочитао, и упутио ме да га читам – не Доситеја Обрадовића но њега, г. Милана Шевића! (...) Иначе, ја са појмљивим задовољством и легитимним поносом бележим у листу оних који су учинили част да ме изгрде и часно име г. Милана Шевића. Хиљадили се *такви* непријатељи!“¹²

Шевић није остао равнодушан на увредљиву Скерлићеву жаоку – одговорио је кратко и ефектно. На не толико приметном месту (и његов одговор штампан је у рубрици „Књижевне белешке“!) у *Бранковом колу* објавио је текст истоветног наслова као и Скерлићев – „Наше књижевне нарави“. Одговор је био конципиран вешто и занимљиво, након наведених закључака до којих је дошао у свом чланку „Доситеј и Русо“, цитирао је део Скерлићевог одговора који се на њега односио и овако поентирао: „На чињенице одговара Јован Скерлић грдњама и подсмевкама. Али грдње и подсмевке нису још ни једну чињеницу обориле нити је са света уклониле. Грдње и подсмевке су најубичајеније последње средство за оне, којима ништа друго не преостаје, и не умеју сами себе да савладају. Том је средству прибегао и Јован Скерлић. Тиме је сам собом доказао: а) да није прочитао Доситеја, б) да није проучио литературу о Доситеју, в) да, према томе, не испуњава ни прве увете за литерарно-историјски рад.“ Навођењем истоветних аргумената на почетку и на крају свог кратког одговора (а, б, в) и исписивањем на крају латинског израза „Quod erat demonstrandum“, Шевић је постигао жељени ефекат и суверено окончао полемику.

Интересантно је да се у „борбу“ укључио и Васа Стајић који је, непрозван и, чини се, непозван, реаговао поводом Шевићевог текста „Доситеј и Русо“, ватрено бранећи Јована Скерлића од „Милана Шевића, и свих других карловачко-

¹² Навели смо већи део Скерлићевог одговора Милану Шевићу ради јасније аргументације да је његов напад био личне природе. Видети: Ј. С., „Наше књижевне нарави“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXVI, бр. 9, 1. мај 1911, стр. 734–735.

новосадских Милана“, заузимајући Скерлићеву страну и указујући на „личну антипатију“ Милана Шевића према београдском професору. Заправо, Стајић је текст написао под привидом бриге за српску читалачку публику – како не би била заведена и преварена читајући Шевићев чланак. На крају, ни *Бранково коло* није добро прошло: „Што ипак такав лист чини својој публици услуге, каква је ова коју смо осудили, долази свакако отуд што су се ти честити људи на српској науци и просвети, Остојић, Врховац, Радојчић, окупили око једног Милана Шевића, што је он требао да их прикупи око заједничког посла.“¹³ Није познато да ли је Шевић одговорио на овај Стајићев текст објављен у кикиндском *Српском гласу*, али напоменимо да би осврт на потоњи однос Васе Стајића и Милана Шевића био више него занимљив прилог за оглед о „нашим књижевним наравима“.

Без обзира на нападе, Шевић није посустајао, 1911. године објавио је неколико радова посвећених Доситеју Обрадовићу, о чему налазимо податке и у његовом дневнику: „30. (17.) марта – 7. априла (25. марта). Радио на чланку Доситеј и Русо и свршио га у недељу. Написао и чланак Два нештампана писма Доситејева и две белешке и чланчић о Григорију Обрадовићу. (...) Читао књигу Тихом. Ост. Доситеј Обрадовић.“ Исте године објавио је у *Vedi* текст „Доситеј Обрадовић“ написан поводом стогодишњице смрти, написао је и реакцију на писање Ватрослава Јагића о Доситеју, међутим, није познато где је, и да ли је, овај чланак објављен.¹⁴ Поменуо је Доситеја и у опсежном огледу о књижевности за децу. Наставио је и даље, из његових дневника и рукописа знамо, да се интересује за Доситеја¹⁵ али и да интензивно проучава живот и дело Емануила Јанковића.

Буре и страсти (ни)су се временом стишале, Скерлић се, колико је познато, више није оглашавао, што није значило да је међусобна нетрпељивост ишчезла.¹⁶ Шевић није ћутао – већ 1913. године он као да је тражио наставак полемике, изазивао је Скерлића настављајући да пописује његове грешке. Убеђен да писац

¹³ Видети. В. С., „Доситеј и Скерлић“ (подлистак), *Српски глас*, V, св. 20, 1911.

¹⁴ Из Шевићевог дневника из 1911. године сазнајемо да је након прилога о Доситеју Обрадовићу који је написао за *Веду*, завршио текст „поводом Јагићева чланка о Доситеју“. Рукопис овог чланка налази се у Шевићевој рукописној оставини – ради се о Шевићевом реаговању на чланак „Доситејева речитост“ Ватрослава Јагића којим је отворена „Доситејева споменица“ у *Бранковом колу*. Немамо податак да ли је овак чланак објављен, као и да ли су објављени кратки текстови „Родослов Доситејевог породице“ и „Григорије Обрадовић“ који се налазе у рукопису насловљеном „Доситејеви проблеми“ (М. 10. 901). У другом двоброју „Доситејевог споменице“ *Бранковог кола* објављена је непотписана белешка „Родослов породице Доситејевог“ али она се не подудара са поменутиим Шевићевим рукописом „Родослов Доситејевог породице“, што не искључује његово ауторство.

¹⁵ Тражио је податке о Доситеју Обрадовићу и у Паризу.

¹⁶ Потврду да се извесно ради и о личној нетрпељивости налазимо и на рукопису реферата о читанкама које је Шевић саставио и понудио Просветном савету. Потписници реферата били су Јован Скерлић, Милутин Драгутиновић и Миливоје М. Јовановић. На крају овог документа Шевић је записао: „Лично, негативно[.] Оно што реф. није познато, не може бити добро, и то се тврди као аксиомом који није потребно ни доказивати. Уопште све тврдње имају облик аксиома, – и већ така тврђења тим довољно доказују своју нетачност.“

Историје нове српске књижевности није ваљан књижевни историчар приказао је ову књигу. Навео је низ замерки на Скерлићев рад: критиковао је поделу на књижевне правце, изношење нетачних података, поново се дотакао Доситеја (овог пута због друге Скерлићеве омашке), истицао површне и контрадикторне судове, све како би доказао да овај београдски професор „књижевности приступа споља, а не изнутра, и који још никако не може да се навикне, да и прочита дела, о којима пише. Али Скерлић нема времена, да их чита, – јер он мора да пише о њима, па је и онда још уверен, да даје ‘поред историје књига и историју идеја’”. Стога он и не приказује и не разлаже књижевност, него само говори о њој.¹⁷ Скерлић није одговорио на Шевићево писање, било је и превише оних који су му упућивали замерке, а Шевића је, како смо видели, „отписао“ још 1911. године у чланку „Наше књижевне нарави“. Или је, пак, игнорисањем изречених замерки Скерлић желео Шевићу да јасно стави до знања колико је небитно и неважно његово писање?

Данас, када се са временске дистанце од једног века осврнемо на полемику вођену између Шевића и Скерлића, чини се да је из ње, иако није имао право, београдски професор изашао као победник – Шевићев допринос остао је углавном скрајнут, а његови радови махом расути и заборављени на страницама периодике.¹⁸ (Наравно, немамо намеру да на овом месту тврдимо да је само Скерлић приликом великог рада чинио превиде и грешке – чинио их је и Шевић. На Шевићеве омашке, када је реч о проучавању српске књижевности XVIII века, указао је, и исправио их, Боривоје Маринковић у својим студијама о Доситеју и Емануилу Јанковићу.) Напоследку, Јован Скерлић имао је право у једном – растрзаност између књижевности и педагогије Милану Шевићу није донела добро. Својеврсна подељеност Милана Шевића, на којој су му многи замерали, временом удружена са нашим немаром, уродила је јасним епилогом – његов рад до данас остао је недовољно проучен. Име Милана Шевића ретко када се везује за проучавање српске књижевности XVIII века – међу проучаваоцима српске књижевности овог периода не бележи га ни *Лексикон српског просветитељства*. Његов рад на историји српске књижевности остао је, још увек, магловит и неистражен.¹⁹

¹⁷ Milan Šević, „Dr. Jovan Skerlić, vanredni profesor istorije srpske književnosti na univerzitetu u Beogradu. Istorija nove srpske književnosti. Beograd 1912. Izdanje knjižare S. B. Cvijanovića“, *Veda*, III, 1, MCMXIII, str. 69–74.

¹⁸ Морамо поменути да је у новије време Драгиша Живковић истакао Шевићев чланак „Доситеј и Русо“, указујући на Шевићеву оцену односа Доситеј – Вук која је сасвим другачија од Скерлићеве: „Остајући и сам на концепцији оштрог супротстављања делатности Доситеја и Вука, Шевић је веома паметно указао на даљи корак и завршну формулацију идеја које је Доситеј тек наслућивао и којима се користио у чисто просветитељске сврхе, а које је Вук довео до пуне свести и одлучујућег значаја.“ По Живковићу, Шевић је први правилно указао на пут којим би се требало поћи и којим се може доћи до тачне оцена Вуковог и Доситејевог односа. (Видети: Драгиша Живковић, „Доситеј и Вук“, *Европски оквири српске књижевности I*, Просвета, Београд, 1997, стр. 109–122.)

¹⁹ Видети: *Лексикон српског просветитељства*, прир. Мирјана Д. Стефановић, Службени гласник, Београд, 2009.

На крају, можемо да се запитамо до када је трајала научна и лична нетрпељивост која је тињала између Милана Шевића и Јована Скерлића? Сасвим сигурно све до смрти Јована Скерлића. Због тога бисмо можда могли наш осврт да завршимо једним записом из Шевићевог дневника. Шевић се 1914. године налазио у Паризу и у свој дневник забележио је следећу реченицу:

„16-3-V субота (...) Јуче умро Скерлић.“

Опус марљивог Шевића, међутим, даје нам прилику да подсећање на ову и научну и личну нетрпељивост не завршимо сувом Шевићевом констатацијом о Скерлићевој смрти, нађеној у његовом дневнику. Много година касније, у књизи *О раду и о радницима*, Шевић је неколико реченица посветио и Јовану Скерлићу и његовој књижевној и културној делатности. Том приликом писао је о Скерлићу бираним речима, величајући његову снагу и утицај на најмлађи нараштај („он је развио такву активност која међу јужним Словенима изненађује“), а поткрепљујући своју тврдњу анегдотом из Скерлићевог живота.²⁰ Овај афирмативан осврт на рад Јована Скерлића улива наду да наше књижевне нарави понекад могу да се покажу у најбољем светлу, а не само истицањем мана и слабости неистомислјеника, подсмехом и извртањем истине. Ни највећа имена наше књижевне историографије и културе не могу увек да се одупру ситним људским слабостима – ово подсећање (а колико има сличних примера!) на полемику вођену између два znalца српске књижевности XVIII века то и потврђује. Некада се и на овакав начин „суди“ бројним књижевним прегаоцима и исписује историја српске књижевности.

Наше књижевне нарави. Или „наша посла“, што би рекао Боривоје Маринковић.

²⁰ Милан Шевић, *О раду и о радницима*, Издање задужбине Илије М. Коларца, књ 4 (156), Београд, 1931, стр. 181–182.

Незаобилазни Панта

Заборављени Васа Живковић, песник, свештеник и политички радник, рођен је у Панчеву 1819. године. Школовао се у Сремским Карловцима, Сегедину, Пешти, Пожуну (данас Братислава), Вршцу. Са студија се вратио у Панчево 1844. године и ту остао до краја живота.¹ Када је, 1891. године, умро, испраћен је уз велике почести, а један од оних који су га испратили био је и Иларион Руварац, његов дугогодишњи пријатељ. О том пријатељству сведочи нам оно што је сачувано од њихове преписке: педесетак писама Васе Живковића Илариону Руварцу и двадесетак Иларионових писама Васи Живковићу.

Васа Живковић је био старији од Илариона Руварца неких тринаест година, али што је још важније није се либио да Илариону Руварцу каже и оно што се нико други није усуђивао... Има у његовим писмима и прекомерних похвала, али и савета, препорука и љутих прекора... Једноставно, равноправно је општио са Иларионом. (Углавном се избегавала расправа са неугодним архимандритом манастира Гртетег.)

Овде сам одабрао девет Живковићевих писама Илариону Руварцу; а оно што везује та писма у какву такву целину, јесте Панта Срећковић, академик и професор националне историје на Великој школи у Београду. Панта Срећковић је један од главних јунака Руварчеве расправе „О кнезу Лазару”, али и многих других Руварчевих расправа. Прецизније, Панта Срећковић је главни негативни јунак, који је добио толико простора, да је то било уистину неуобичајено. При том га Руварац ни најмање није штедео: у његовом виђењу Панта Срећковић је и глупак и лудак и пакосник... А о томе од којег је рода, по Илариону Руварцу, не могу ни да пишем.²

Бошко Сувајџић, писац књиге *Иларион Руварац и народна књижевност*³

¹ Историчар Душко М. Ковачевић урадио је посао књижевних историчара и објавио драгоцену студију *Васа Живковић*, Београд 1990.

² О Панту Срећковићу, данас, може се више сазнати из књиге: *Академик Пантелија Срећковић*, Митолошки зборник, бр. 14, Рача 2005.

³ Бошко Сувајџић истиче „веома темељну библиографију” Руварчевих радова из пера Боривоја Маринковића: *Иларион Руварац и његово дело. Поводом 140-годишњице рођења (1832–1972)*, Нови Сад 1973. (Наводим наслов ћирилицом, иако је штампана латиницом – избегавајући тако вулгарни акрибизам.) Узгред, Васу Живковића у својој књизи Сувајџић изричито не помиње. Прецизније, помиње се наш јунак посредно, у једном тексту Илариона Руварца као „Живковићи”, у множини. У именском регистру је то враћено у једнину, али без имена, иако је јасно да је у питању Васа Живковић.

(Београд 2007), описује ту полемику са Пантом Срећковићем и цитира Јована Радонића, који у студији о Илариону Руварцу, пише: „Многи, па и сам Стојан Новаковић, кога је покојни Руварац много ценио и поштовао, саветоваху Руварцу да се умери, да поштеди донекле своју жртву, која се немоћно увијала под ударцима, али Руварац о томе није хтео да чује”.

Са друге стране, пак, како то пише Васа Живковић, Иларион Руварац је обећавао да ће оставити на миру Панту Срећковића, али – о томе нам говоре ова писма – обећање није испунио.

Панту Срећковића Васа Живковић први пут помиње 8. јула 1887. године. Чак скреће пажњу Илариону Руварцу на текст „конфузног брбљала”, Панте Срећковића, „Солунски мир”. Као да је Васа Живковић желео да дā задатак Илариону Руварцу. (А од давања задатака млађем пријатељу Васа Живковић очито није бежао! Напротив! Најупорнији је био када је тражио да Руварац напише истину о митрополиту Герману Анђелићу.) Но, већ у другом писму, од 22. јула 1887, Васа Живковић узима у заштиту Панту Срећковића, утолико што моли Илариона Руварца да овог остави на миру... И тако у неколико наредних писама.

Наравно, ни у једном од тих писама Васа Живковића Панта Срећковић није у првом плану и није једина тема. Лако је видљиво, исто тако, да је главни јунак те преписке мало познати Сава Давидовац⁴, са којим као да се Васа Живковић *отима* о првенство када је пријатељство са Руварцем у питању. (Још једном се показало да љубомора, а не љубав покреће свет.)

Од личности које се овде помињу битни су Панчевци Светислав Касапиновић и Каменко Јовановић. О њима се може више видети у једној књизи необичног наслова, коју је написао Жарко Војновић.⁵ Иначе, Жарко Војновић је забележио како је Васа Живковић мирио Србе: саме са собом и са разумом...

Наравно, понекад му то и није полазило за руком.

I

На св. Прокотија 8. јула 887

*Многопоштовани Господине
Љубезни пријатељу!*

Јуче ми писао Шалај, Лага, шајкаш пензионирац, земунац, па по обичају свом у целом писму свом запиње за Вас, па му није довољно, да Вас буквално заједа, но позива ме, да заједно пођемо у Гргетег, па да Вас подобро изистипамо наравно – ако Ви њему – а поред њега и мени пошаљете колеса. Ја за путовање

⁴ Сава Давидовац, близак пријатељ Светозара Милетића, пуковник и саборски посланик, рођен је 1826. године у Шајкашкој (Тител), а у Земун се преселио 1884. године. У Земуну је и умро 1903. године.

⁵ *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Јовановића уједно и библиографија издања саставио Жарко Војновић библиотекар у Панчеву*, Панчево 2010.

нисам, али кад би сам заиста био – не би сам искао подвоз – и кад је настала пољска радња, те су Вам и коњи и воци нужни – ко би Вам смео такве досаде чинити. Но тај наш Левента научио се као граничарски официр да се служи форшпанима – па што је дикла навикла – и сада во мирь суцій, хоће да се мукте воза. Али сам му данас љуцки одговорио – не верујем, да ће Вам се с мојим писмом похвалити. Чудан је то светац Сава нови – јада ми се како је с ногама [нечитко], и не може да се макне из кревета, а језиком ипак [нечитко] и пецка своје најбоље пријатеље. и сад не може да Вам заборави, како сте га недавно непријазненно примили и џебрачки гостили, и држи, да сте кавалерскији били према Шанчанину. А ја ћу кад одем у Београд састати се са Милорадом – па ћу га питати – како је у Вас прошао.

Није Сава плитка глава; зна он, зашто се Вас лѣпи – не што сте леп и господског строја и рѣста – но што се нада, да ћете наћи места у Вашим списима – да и њега, као историјски важнога човека обезсмртите – или бар имену његову буди које дело посветите. Е, Сава је калкулант – он без рачуна ништа не чини – па зато гледајте – те га утешите – јер га слава и хвала жуљи – а Вас не би ништа коштало – кад бисте га и глиду јунака новијег кова, ма где утуткали – а таква му слава и честь и поклоненіе подобаєть.

Нисам ја безвољан и нерасположен – што неки овдашњи лупежи због Николе и на Св. Николу уродише – што и мене и Свет. због Каменка онако разбојнички и лажно нападају – јер ми бајаги бранимо и недамо Каменка – да за такве роле као курву отерају – јер што је истина – истина је: Каменко као образован и начитан човек – који има великих заслуга за књижевност нашу – навукао је завист **упитних** протува – који овде ни имена немају – но хоће да се докопају општинског блага а Каменко је усталац – вредан и савестан подпредседник и више вреди, него цела општина – једно му фали – што је жестоке нарави и није допадљив, као по Богу и онај његов лањски спутник, који не уме никоме гаж умирати [?] – но што му је на срцу, то је и на језику. Дакле не тужира ме – што које какве олупине из својих смрдљивих уста прскају ме говнима – но што нисам више онај који сам свагда био – човек – да могу још уживати у пријатности Естетства – него џоњам зими за пећком – а лети на наслоњачи – и једина ми је радост и наслада, кад могу пратити збытія на свима нашим пољима – јер нећу да останем натраг.

Велите – да Ви нисте тражили похвале за последњу му расправу о Семинарији – но само сте желели, да Вам искрено кажем: да се нисте у чему затрчали или претерали etc. etc, а ја Вама кажем ево овако лепо и једанпут за свагда – да ја, штогод Ви напишете, читам са благоговѣнімъ – и не могу, а да се не надивим и нахвалим и насладим Вашем Титанском уму... Хоћу ли да кажем! па и Ваше крити кастрејство [?] је класично, и као такав Ви под пером Вашим боцкате и парате своје мртве, Ви их канда пријатно голицате – те и не осете, да их буразите и ...убијате. И у том лежи она Ваша сумња и бојазан, да се можда и замерити некоме! Но без тога не може ни бити јер ко

износи истину на видик, тај не може двома Господинима служити – особито кад ко – као Ви – осветљујете тамнину прошлости и пуштате тадашње раднике – да поред Вас пасирају Revue. То сте показали и н. пр. према Стратимировић[у] и Текелији и према осталим знаменитим нашим људима мирјанима и архијерејима – па сте казали и Слово тврдо на према Рајачићу у многим обзиру – и не коментаришући оно његово писмо о Станковићу, што га је писао Хакману. Станковић је био човек слабичак-човечуљак у свему, али је – као што слушах био много питомији него Јосиф – који је онако не облензяся изнео мане и сладострасни живот Станковићев – а ја знам, да је у свему па и у Симонисању[?] Јосиф много [нечитка реч] био и сујетнији – и ако лукавији од кукавног Станковића – који је онако жалосно умрво – без да је што оставио – чим би му име било достојно спомена. Изнели сте и Панту Живковића и Евђенија па и Платона – а и Несторовића, и што о њима многи не знадоше – то од Вас чусмо. Али заиста никоме ласкали нисте. Но писмо Ср. владике Петра Петровића, љубимца цара Јосифа и министра Кауница – нисте донели потпуно – зашто, то не разумем. Као што држим – да наша Семинарија не би ни онда угледала света да је још поживео и Петровић и дв. канцеларија и да је Петровић постао митрополитом. Исто тако не знам – зашто полажете вере у Треф... надајући се од њега – да ће нам на [нечитка реч] пружити оно – што ми на жалост сами не могасмо подићи и основати. Али свршетак ће Ваше неоцењене брошуре – натерало ми је сузе – на очима, јер у речима: Овако мисли данас, и тако је мислио писац још од год 1864... па нарочито завршетак онај: Светитељи, јудејски и јудеји и чрнорисци, љубимци и браћо моја – простите писцу Илариону – кад то прочитах, онда ми изиђосте пред умне очи мало више но човек – [пола реда нечитко] и са глориолом око главе – дакле не као обични мних, инок, схатник etc као што рече онај звекан [нечитка реч] – те се тај [нечитко] само обрукао пред светом – јер пигмеји никад не наудише Дивовима.

Е сад још нешто! Сигурно сте и Ви добили Браство, што га издаје друштво Св. Саве. Па ако: јесте ли ли читали конфузног брбљала Пантелије чланак: Солунски мир? Е ја нисам веровао – да тај јектор, шта ли је, вел. школе може тако бабски клопузати – па ни стил му није историјски. Баш сте добро учинили – што га изнели на Prangar. Тај човек нема ни стида ни срама – ни људске зреле критике – но непрестано [две речи нечитке] и буба као ветар у [нечитка реч] – коме правца погодити не можеш. – Ја сам се згадио на тај његов Солунски мир! –

Будите ми здрави и телесно и душевно чио и крпак и примите уверење пријатељске љубави и поштовања од Вашег оданог

В.Живковића

Разуме се по себи – да Вас и Бинокловић и Маах љубазно поздрављају.

[Архив САНУ, 5351]

22. јула 887

Велепоштовани,
љубазни пријатељу!

Писао сам Вам пре неколико дана, но не добих одговора, а ја пазим јако на куртоазију – нарочито од стране опробаног и тачнога пријатеља [пола реда нечитко]!

Али сад то на страну! Кад ми нисте одговорили, знак је, да за мене не марите, али марите и још те како марите за Шалај...иваљда земунског с ким водите уредну преписку или баш што га волите – или што га се бојите. Особито према оштрој [нечитко]ћорди, ту с[т]е ви калуђери гипки, еластични, пузави. А ја – и ако нисам блгарин већ Србин, не умет да савијам врата [нечитко] шије нити да ласкам, било калуђеру, а било милитарцу ма да сам рођени граничар, научен на оно [нечитко]! Дакле кад видим, да ме ко омаловажава и преко рамена погледа, а ја брзо окрећем леђа чловеческог [нечитко] па се повлачим у свој скромни положај [нечитко пола реда], па ако и Ви са висине Ваше гргетешке тафле одвраћате очи од наше ритске низине и само милогледно Ваше сремце својим благовољним осмејком удостојите – онда отворено кажите – као што сте отворен и безобзиран у својим историјским расправама – па би знао на чему сам!

Дакле сад хоћу да Вам кажем: зашто Вам ипак пишем? Почели сте лепо с кнезом лазом и донекле текосте правим путем, куд руда, али за тим нестаде Лаза, а Ви ударисте странпутицом, па јурите за другим сенкама, великим и малим, живим и мртвима, и коју год ухватите (:ако се ухватити даду:) а Ви у глас вичете: ся блгар! Нити је Цамблук нити Константин филозоф изде казао, да је бугарин, а Рајић би Вас да је жив, итаком по прстима, кад сте и њега зато поблгарили, што је видинлија му отац био, као да у Видину ни душе српске нема. А шта ће Вам одговорити Стојачковић – то ја не знам, или би требало, да Вам одишали шалу. Ви се само Србима клањатњ као јунацима – а блгари су Вам носиоци српске просвете. Та дѣла промотрите још радове наших бољих књижевника – можда ће открити међу нама још кога побугареног Србина н. пр. Мушицког – или као што га Јов. Бошковић назива Мушићког. – Доситеја, па Вука с Даничићем, и ево сада по несрећи нашој покојног бабу Натошевића – па чак и јунака Давидовца Саву – а у Београду, као што чујем од Бинокловића, који је ономад из Београда дошао – већ купе [нечитко], да и Вас побугаре, држећи се Вашег разлога, да само блгарин може бити историк – а Србин нигда – а и Ваше презиме не мирише на Србљанство. Сад ако у Вашим жилама тече заиста усирена крвца Асенска, боље сами признајте и издајте своју праву генеалогију – јер Пантинци ће фалзифицирати „родство” Ваше, па онда копцајте се,

колико хоћете, не помогоше Вам ни пренемагања Ваша ни класични вицеви.

Читајућ све Ваше расправе вкупњ со иверњм да сте ми онда пред очима – био би Вас и љубио и штитао и голицао – јер и Ви из љубави љуто боцкате и шкакљате редом господу цивилну а и по гдекад мантијаши. Али за Бога, оканите се једанпут Пантелије дур' Пантелије, та већ је премрво, на њега сте тако славног академика сву своју немилост – освету ли – просули. Као да сте наумили – да га стерате у Оркус! У једном селу близу Панчева пре 50. год. осудише на смрт једног човека – који је за кратко време саранио 3. здраве жене – и нико није знао – од чега су оне умрле – и тек кад је трећа умрла – издало га је рођено дете, да је маму тата све донде по табанима голицао – док од мила и у смеју изданула није. Тако и Ви ђаволски голицате Ваше мртве.

Као што сам обећао, послаћу Вам скоро Сиријев (:врло траљаво:) с мађарског на немачки преведен чланак: [наслов чланка] Ту је и Вас споменуо. [Пола реда нечитко] – а говори као с [нечитко] –као да од њега наше ствари зависе.

Имам од Глајхенберга извештај, да Петр. врло траљаво изгледа.

[Нечитко]. Било би то у данашњем нашем растројству по нас врло погубно.

А хоћете ли где на одмориште во [нечитко] стану? Марк је отишао јуна у Баден са женом – па ће и даље – Доктор Вас природно поздравља – а ја сам свагда сь [?] нечитко] Ваш искрењејши поштоватељ

ВЖивковић

[Архив САНУ, 5352]

III

На св. Луку 887
[31. X]

Љубезнејши пријатељу!

Одговарајући ово дана Вашему Шалај...јагеру и ревном посетиоцу гргетешке тафле, који путује, да као беспослен поп јариће крсти, питао сам га – као Вама ближему и милијему слатком пријатељу: да ли што о Вама поузданије зна – јесте ли сирьчъ здрави – живи и читави – јер сте умукли и за мене и за извесне листове... пустивши, кад Ваш братац Мита одјекује место Вас – а Ви негде као испосник да сте се повукли у какву фрушкогорску пећину па испаштате грехе и контемплативни живот водећи сањате и премишљате и комбинирате да ли су оне код Врања рушевине (:види Немању св. IV.) заиста двори Краљевића Марка, као што тврди наш достословни Милојевић, по историји – као и Панта колега Ваш?

Међу тим наићох у неким новосадским новинама – да сте вишем налогу

сходно извукли се из скромне пећине и појавили се у [нечитко] и то ме је обрадовало – али у то стиже ми и писмо нашег земунског преподобника сина убаве Шајкашке Саве многоглавога – у коме вели: да Вам ни врага не фали – но да сте се почели гојити и трбушни волумен добили, па сада [нечитко] и наслаждавате се – вуривши историју у запећак – сухоједенијем и пијенијем... т. ј. радије жваћете и прежваћете сува ребарца и фришке шунке но ми прочита јаствија – па се већ сада спремате [нечитко] прасаца и ћуркова=пурана и сарму и гуштере калуђерске оставивши за своје благоутробије буре радованца залится ради – и још вели, да сте некуда жарке летње дане провели негде [нечитко] пола реда! Нек Вам је наздравље – и треба да се разонодите! Али каже даље тај вечити несташко и задиркивало – да сте наумили и зиму да проведете гдегод у топлијој клими са углађеним светом – јер су Вам догрдили Ваши прњаворци и сирови Нерадинци и брбљави Ирижани – и као да с[т]е смислили – да у Нишу, Сан ремо, Абаџију – или можда у Крф и Кајиро банете и тамо до Духова идуће године пребудете – па тек онда да засучете рукаве – и зарежете перо ради наставка Кн. Лазе, а наоштрите и сикицу ради џепкања иверја! – Каже благо(не)частиви Шалајгуз – да је планирао – да Вам дође у госте – али се боји, да му нећете послати колеснице, пошто сте ради у Африку или другде – и ако га тамо не довучете са манастирским ријама – а Ви ћете му једину частъ печења разноврсна [нечитко] обарене шунке, сувих ребара – који пар кобасица, и кога живог пурана либо прасенце etc. etc. послати – а не да у одсућу Вашем – све то не знани неки проигиман и мој ландџман О. Геден пресмачу и поједу.

Па зар све то дапримакивајушћи Шајкаш зна, а мени ништа не јављате – канда ме је тај Ваш земунски братац тако код Вас опао – да ми баш ништа не пишете? То би била величајша неправда и искљученије из Ваших пријатељских објатја – а знајте – да сам ја и по срцу и по духу или чину ближи и оданији Вам пријашин – него тај сабљаш – који из начела мрзи на реверенду. Но што Вам драго – поклонисте срце своје њему или [нечитко] само га не оставите тамо у жаркој Африци којој црној лепојки – јер то не подобајет пустиножителу! –

Овде се чуде... што сте прекинули рад – ма да то опет годи Пантелији. Но ја им кажем: то је онај летњи сумор и ваздушна мртва тишина – иза које настаје громопуцателна бура.

Желео сам, да и ја банем у Карловце на МЦСавет – али какво је време било – и како сам тричав и како ме је оборио мој недуг – морам чувати собу. А заиста радо идем у Карловце – и ако не на Сабор – али тако на неколико дана!

А требало би да се састанемо! Имали бисмо и о чеми продиванити. –

Ако можете – у неколико реди одговорите ми и шта је решено на прозив јереја Богдана Гузмановића? То ме интересира. Бинокловић Вас често спомиње – а и срди се на Вас – што сте постали дрвени вилозоф.

Здравствујте и сетите се

Вашега срдачно оданог старог пријатеља
ВЖивковића

Мој врло поштовани пријатељу!

Има томе већ 6. недеља, како болујем и ни куда из собе не излазим, и да ли ми гдекоја добра хришћанска душа не дође, да ме види, вера и Бог не би знао – шта бива у вароши, а камо ли у бијелу свијету. Е зато Вам и не одговорих на Ваше цењено писмо од Митрова дне.

И во првих морам се на Вас жалити што кажете, да сте баш на свој имендан добили писмо моје и да сте као у воску држали, е је то честитка Вашег [нечитко], па Вас је немило дирнуло, кад сте се видели преварена. Мој господине пријатељу и српски сине, ја сам држао па и сада држим, да Ви нисте човек таит и сујетан, па да не пазите на такве ситнарије и пусте обичаје – па зато као озбиљном човеку не хтедох китњастим речма градулирати име она – као сурогат првоне кришеном имену, мислећи, да Вам празно честитање неће ни мало радости донети – а гле, Ви се баш јадате и пребацујете ми – што нисам набљудовао куртоазију – које сте се Ви свагда гнушали и људе од цивилизације са тога баш гнушали се и исмевали их.

Али да знате, да ја на Вас заборавио нисам, ето знајте – да ме је у очи великомученика Илариона случајно походио Бинокловић, с којим сам, сетив се мниха – пријатеља Гргетежанина у част и памет његову две бутеље Пилзенског пива о милости жизны, здравј и спасенију роба божја, всечетњајшаго архимандрита Илариона искапио и слатко се продиванио о [нечитко] Илариона новог али не великомученика, но многозаслуженога нашег историчара. Ето видите, ја и без ларме чиним оно, што Ви за цело – по уврнутости срца свога учинили не бисте – па зашто дакле осуђујете онога ког јоште добро познали нисте.

Во бајаги отискујете и нећете да чујете за шалај-пензионирца Саву – а овамо га у сваком писму заподевате. Тако сигурно чините, кад и њему пишете – па не можете – а да се о мене не закачите. Али нек Вам је просто! Човек калуђер – срца скучена и без осећаја и не може другче радити – а пријатељи Вас ипак воле и цене, какви сте да сте – мили сте нам. Само не могу одобрити – што обиђосте (:у правом смислу те речи:) Шалаја – кад оно бесте у Земуну – а то толико значи – као да га не желите видети у Гргетегу! А он тако гине и чезне за Вас!!! Но Ви ћете се опет зближити... Боже стари, ко за кога мари!! –

Него сте човек од речи! У писму последњем велите, да сте и Панту изгустирали, и да ни његово име нећете више да чујете. А кад тамо – а Ви као што наиђох у Вашем – а и нашем – кнез Лазару – опет Панту у ребарца називајући га шмокљаном etc... Па и кукавног уредника нашега добета нашег старог пријатеља и историка – преводиоца Дра Швабу частите свакојачко о цртате као највећег глупака – па кад је Гд. Доктор о журналиста наш Стефан Гуштерски – такав шмокља – да какви су нам остали публицисте, песници и књижевници не-докторци etc. etc. [нечитко]

No intra [нечитко] – каже Др. Стева. Кад каже да му ја често пишем. Он је мени јадан писао, молећи ме – да му поправим имена имена неких банатских села у Пиковљевој историји – и ја сам то учинио – и после, кад је почео издавати Наша доба – то – двапут сам послао претплату на лист – и то је све!

Добро, кад сте прошли на миру у Београду – али сте се сигурно за бусијом каквом – т. ј. за леђи каквог вел. господине на пр. минист. секретара сакрили – те Вас не опази високоучени Пантелемон et consortes – јер иначе прошли би сте, као пре неки дан посланик Комјави у Цегледу!

Ви не знате – колико Вас љуби Ваш лањски сопутник, који се нада да ћете му дати прилику – да на годину или у Русију или у Италију пођете – ма он сносио 2/3 путног трошка. То је лепо од њега – али он ипак као добар рачуница не би штетовао. А нада се да ћете у његовој штампарiji печатати своју историју народа српског – која је већ готова – као што се чује – и он ће Вам дело печатати по најугоднијој цени. Не мари за профит – но хоће да придобије славу, да је у његовој штампарiji из печатње изишла најсавременија историја наша. Сад како се погодите: хоћете ли је о свом трошку штампати или је њему у закладу дати – од Вас зависи. – Па што сте до сада ћутали – и ни коме не поверили тајну – да пишете целокупну историју – но нас частите са „очерками” или као што сада веле: са одломцима? Но, још желим да и то дочекам та да са уживањем критично израђену историју Руварчеву слатко прочитам, па онда: „нынџ [нечитко]”.

Пошто сте се испуцали и окрзли – ако не и тешико ранили многога брата и господског сина у Кнезу Лазару – а иверјем огребли – што но Кроботи кажу – недужне душице – једва једанпут у последњим наставкама Стражиловским отресте се гујске сатире – и постасте објективан и достојанствен писац Кн. Лазарев – што Вам служи на похвалу [нечитко]. Е тако озбиљно и завршаваате – доста сте крви пролили.

Евала и Вашему брату Димитрију! Он свеиштенству осветла образ. Али ми се не свиди – што пише у толиким новинама – а ретко је, бар у свеиштенству наћи људи – који читају и овостране, а где ли онострани разне листове. И паки, част му и поштење. Но не могу пропустити – а да не приметим: да сте браћа једне крви и нарави – коме се попнете на грбачу – јао њему! Тако и Мита с Витковићем.

Што нисам дошао на МЦСавет – нисам баш могао – да у лето или рану јесен – или бар о Ђурђеву сазивају седнице – наканио би се којекако – али као што бива – не могу! О Кузмановићу не водим рачуна – али сам читао у Застави његове чланке – па сам желео да чујем – шта ће рећи МЦСавет?

Та зашто себи огорчавате живот, зашто да сте зло расположени и јетки, очајни и скорбни – кад то не мора бити? Та по видљивом Ви бар немате правога и оправданог узрока, да сами себе једете и трошите? Баш у том будите дрвени филозоф – а не нервозан незадовољник. Победите себе – у колико можете.

Желећи да у посту и молитви проведете божићни пост и у здрављу дочекаате гредуће вел. празнике, јесам као свагда ваш

*одани поштоватељ
ВЖивковић*

И Светислав лепо Вас поздравља – али као вечити несташко Вам поручује да чувате шунку, сланину, kobасице и сухо месо тамо за месојеђе – које идуће године и тако дуго дају – а божјињи пост да не премрсите – но награвате се пасуља, пресног купуса и роткве. [Нечитко] један тај доказ – а и Каменко у том није бољи.

[Архив САНУ, 5354]

V

У дец. 887 1ви дан Зиме и [нечитко]

Велештовани мој стари пријатељу, здравствујте!

*Чим сам Ваше мило писмо од 27. нов примио – а примио сам га на св. Андрију (;а за 3. дана примам ја писма из Берлина, Париза, Лондона – а гле Ириг је на дохват – па треба да писмо до Панчева мили 3. дана и толико ноћи:;) – и одмах цитирах Марха-Каменка (:јер ја не излазим никуда – а он само преко авлије има да пређе до мене -:;) и дадох му Ваше љубазно писмо које прочитавши мало се наругуши – особито оним задебљаним „уветом” – па хркну два триред – и совьци: немам ја турских књига, нити хоћу за Турке (:међу које спада и по гдекоји *prelatus minor* -:;) да знам – али чини ми се да ће извесну књигу имати Др. Касапиновић – Нео-месаревић па ћу му поручити, да Вам је позајми. И бысть тако – и обрече Доктор – да ће је у својој библиотеци, која броји до 2000 разнојезичних и све добраних класичних књига – потражити – али ево ни како да је нађе – и ја му поручих дваред код благовѣиног мога капелана Душана сина иногда физика карловачког Дим. Радуловића – и код мога брзоног пономара [?] Жиду – да се пожуре и да ми пошаље Турске изворе што пре – но он одговара: Ја имам више хасне – кад у својој архиви премећем и тражим забачена акта процесуална – но кад чепркам по прашини међу мојим књигама у пространој но још неуређеној библиотеци – а кад доспем – потражићу – али не за љубав упитног калуђера – но у интересу саме ствари...Ето сад, судите и сами – с каквим људма имам посла ја, и како се љутити морам – кад тако образовани џентлмени и високоучени правници и дипломати тако цинички раде и по младом попи и црквењаку просто одврну – што-но кробови кажу: Нека чека мних гргетешки – није му крава стала на ногу ни манастир изгорио – ја ћу се пашити (:поручује ми) да му познатим каналом наврнем турске изворе правце у манастир. Ја то не разумем – јер је то Делфиски речено – да ли Ви то одгонетнути можете? Ајде, да причекамо, ако чекати можете Ви; – та и ја чекам на Ваш одговор на моје последње писмо – обрекосте али још не одговористе.*

По овом Вашем кратком писму – а и по суђењу Шалај-пензонијца Вашег земуноског пријашина – канда много шурујете с чернокожними рогатима житељима пакла – диаволима и [нечитко] неосвященный иногда јунак шајкашки имаће право, кад онако [нечитко] као што је, вели, то чернокожци и чернорисци и по фарби и по репу и роговима па и по духу браћа су од стрица и може ли и [нечитко] фрушкогорски, [нечитко] бити другачији – него остала му браћа Дрењани? Ја пак по љубави мојој према Вашој Вечасности тако баш не мислим о Вама – али, али – и ако немате роги – али Вам ипак вири из чела роицић а оздо копитица. А зашто – ово: Дакле, кад ја Вама под печалом духовне исповести пишем буди шта, а Ви тајну писма мога – чувајући истина име моје – на велико Ваше калуђерско-историјско звоно изнесите на јавност и то у онако священной св. Лазаревој расправи. Је ли то лепо и пријатељски? Кад ово дана Стражилово Грчићево – и застраших се и згрчих се, кад наиђох у броју му 49. стр. 776 ове грдне речи: 1) Шта мислиш читаоче (:не смем да ти кажем драги читаоче а још мање да те интерпелујем са: Србине брате и српски сине:) јер се то не допада једном господину или погоспођеном брату – (добро кад не рекосте брату протопопу панчев:) који је данас сушта озбиљност – те не трпи ни ласкања ни мажења. Дакле, шта мислиш пуки читаоче etc. etc.

Ergo тако Ви мене на пазар с подсмехом износите? Забележио сам ја то у мојим мемоарима – и ако Бог да – вратићу Вам жао за срамоту!

Уверавате ме – да сте прекинули с Пантом и да нећете не речце више о њему гукнути... а ево никако да га се оканете! Guousgue tardem? – О. та кебају Вас одавно пријатељи о обожатељи нашег многозаслуженог историка Панталеимона – кебају Вас и ако Вас намиришу – кад дођете у Београд – биће задњаја чест којима [нечитка реч]. Но то је Ваша ствар – а ја, оживоваћи одговор на моје последње писмо, ајде де, јесам и бићу всегда

*Ваш искрењеји пријан
Протопоп Васоје*

Ако доживимо пролеће, та дођите мало и овамо – да који часак проведемо својски а Бинокловић вели е ће обећање своје исполнити. Пише ли Вам Земунац С. Д.

[Архив САНУ, 5355]

19/31 дец 887.

Многопоштовани Високопречестныйишй!

Е, да сте ми на домаку – не знам, шта би сам с Вама радио! Буд'што из мога приватнога писма одломисте један пасус – и срећом – што ме не именовасте, уметосте га у онако знамениту расправу о Кн. Лазару – где му место није – јер Ви и у највећој озбиљности хачате се, каламбуришете и збијате шалу и виц-ујете – ето и опет уштинусте нас – истина мало пристојније него што офиснусте Београђане и оне Атићане из варадинског шанца због оних дерних турских извора – па да не беше Брођанина Брлића – ја не знам, шта бисте у једу Вашем учинили или би се можда распукли као напети мехур. Е, па докле да ми трпимо тако несташног Кобогда – који је огласио рат свима нашим старим хисторијским традицијама, бајкама и сказкама, па у пркос повесним необоривим истинама спирате лагу са Вукашина – отерав га у гроб пре Уроша; Вука ослобађате од издајства – вечеру Лазину не признајете – двобој Вуков и Милошев [нечитко пола реда] – да су се сеје, т. ј. женице ових почупале, Обилићу надевате име Кобилић или Копиланић, и правите га Талијанцем, који из потаје убија људе. – Последњег деспота и роба Егерског Ђорђа Бранковића начинисте узурпатом тога имена и швиндлером – пустоловом – све старе најбоље наше историчаре и хроничаре или утерујете у лаж и градите их Блгарима – а Панту славнога – који ће до који дан као Академик о једној дивној теми беседити, нагрдисте – да не може горе бити – и све што је српско окаљасте – као да српкиња није у стању ироја рађати ни на бојном нити на књижевном пољу etc. etc. а зашто? ето Ваши најбољи пријатељи – од тихъ ме онај Шалај-Земунац, первый естъ, каже јавно – да се и Ви имена српског одричете, па се градите пореклом Арбанас – као још некосый во [нечитко] – јер да Богме Руварци и не би су били тако славни, да су Срби – но треба тврдити – да су и потомци Ђ. Кастријоте бољи од нас Срба – па ако још и то докажете – да Срби немају права – [нечитко] на избор патријарха... е онда шта да почнемо с Вама одрасли кршине Албаније?

Па није Вам ни то доста – што рашичићујете маглу старијега, но прашите и у новијем добу, т. ј. подметли сте Јоју Шиљуновишког – те је у Ваше име, – (као што Застава каже) испипао од неког адвоката опис Катанске буне Шабачке од 1844. год. да бајаги Вама даде ради истор. употребе – а овамо је исти Јоја тај опис под својим именом штампао и зато орден добио. – Но хвала им ипак, што су приметили и писац (Адвокат Шабачки) и лисац Поп Јоја – да треба тај опис крупним словима преписати, јер веле: Ви сте већ стар човек – па је вид Вам ослабио – те тако Вас мало огребоше. – Ваљада сте тај адвокатов ехпозе читали у Застави – ово дана у продужењима!

Бојим се, какви сте ми пријатељ, још ћете и из овога писма што извадити

и у Лазаријади уметнути. Али Бинокловић [нечитка реч] гњевно и јаросно, да ће Вас на пролеће летим и слатким речма додати амо – бајаги на гозбу – па ћете онда запамтити – што сте нас турских извора ради на пазар изнели, истина блажије – но оне друге.

Силе Вас убиле – зашто изазивате? Зашто не дате мира ни старима ни младима? Па и опет Вас волимо – јер смо душе благородне – а не као...

Ви се је једите и жестите за сваку потркушицу и искаљујете згрчено своје срце, а наше кољете – а кад Вам што пасира – или Вам се врати жао за срамоту – а Ви одмах сикћете! Поправите се, још је време. Мудрост је *in* [нечитко], а Ви сте као што вели наши учени нови повњеник Јоји већ преишли рубикон [нечитко]. Покајтеси дакле – да спасете душу своју!

А не одговорите ми на моја два последња писма! Ви дакле омаловажавате своје присне пријатеље?... Онај шајкашки – као што Ви кажете погузијат – кога нисте ни посетили – кад оно бесте у Земуну – право вели: не веруј ти калуђеру, тај је у срцу угушио сваку љубав... само не љубав ону, коју Немци називају [нечитке речи], а ми кажемо: *похотъ плотскуз!* За Бога – чувајте се и сачувајте оне – који су Вам још одани и верни.

Овде је снег готово до паса („појаса“) комуникација свака престала – сада наша пошта иде преко Вршца, Темишвара, Кикинде, Соједина, Суботице, Н. Сада, Земун у Београд [пола реда нечитко] – а новине и не добијамо.

Христово рођенство, Н. лето, св. Богојављење и Св. Саву, да у својој пустињи здраво мирно, весело и задовољно проведете с братијом милом, свесрдно жели

Ваши поштоватељ
Василије

примите пријатељско поздравље и од она два Турчина: Месаревић и Макха
ухо одреблиног

[Архив САНУ, 5356]

VII

25. Јан. 888

Велештовани Србине брате и српски сине!

Ето ја рекох „српски сине“, а сви то, који су увиђавни и познавачи „народских“ особина либо карактеристичних црта тврде, да Руварци не могу никако бити прави Срби из многих и многих узрока, а ни су [нечитко] ни Блгари, ни цинцари, но чисти и овејани Арнаути – само што су се припитомили живећи са питоми Србима у [нечитко] Срему. Ја нећу да кажем, како ја мислим о Вашему

пореку, а нећу ни да издам онога земунског пехливана Шалај-Саву [нечитко] али премозгати не могу, да је иначе хладнокрвни и зло [нечитко] Др. Святослав, кад сам му прочитао један пасус из претпоследњег Вашег писма, у ком рекосте: боље да је тај филозоф рекао, да пажљивије чувају калуђери гуске, те би на миру остало 10. комади накљуканих гусака за запатак а да није водио бригу о шункама кобасицама сувим и пр. пун гњева и мрзоте на манастирске [нечитко] копљенике рекао: Боже да куга потре или мутна Марица однесе и прогута цео [нечитко] беспослених туноједаца пустиножителиј а на челу те чорде и онога, који чисте Србе шиље у Бугаре и цинцаре или нека црни Гргетешанин одјури у своје албанско јато грабљивих птичурина, које и сада као свагда у пркос међународних конвенција прелазе границе мирољубиве Србије – и пали и роби и отерује стоку и благо браће наше и т. д. – и т. д. просу Бинокловић грозне и крупне речи. Као да сте га ујели за срце.

Ја тако не [нечитко] говорити – али [пола реда нечитко] има Др. нешто право, јер сте му додијали непрекидно иштипуцајући кукавног вредног оригиналног – и јединог српског хисторичара Панту ма да сте изјавили, да то више чинити нећете... али Ви не бисте могли живети – а да не огребете па и нагрдите и пријатеље и противнике своје. Ја не могу да дочекам краја Кнезу Лазару Стражиловачком, па да седнем и избришем црвеном оловком све што не спада у ту расправу – па да и пресушим турске изворе и сва падрицања Ваша, те да остане чиста студија... али што даље доносите у том чланку, бојим се да ћете оборити сву кулу тврдог предања и [нечитко] и пипања по мраку и старијих и новијих писаца – па ће сва прича о Косовској битци за једно са Лазом и Милошем, Југ Богданом и синовима, Миланом и Иваном и *tuti gvantima* остати гола нага и [нечитке 2-3 речи] – а Волк принац – шта ли је био, чист и светао, јер га опра и ослободи клетве народне (која траје ево већ 500 година) народни калуђер Иларион.

Но дај да Вам во [нечитка реч] одговорим на писма Ваша:

Смета Вам моја артија – крута је и неглатка. Кад сам то прочитао, згрозио сам се. Та Бог Вас видео и смиловао се на Вас, зар пазите и на те ситнице... па при свем том наш честити Марх-Камнеко поклонио ми је 100. ком. најфиније артије за господска писма с препоруком, да је употребим само за писма кад их Вама пишем. Но ја нећу, јер не правим разлике међу госпоштином и рајом, него на оваквој артији пишем у архијерејима и андркамандукама, и фарисејима и матерама – па дакле и Вама.

Ето видите, какви сте [нечитко] и у овом као што сте у свему. О, кад би сам и ја хтео тражити длаку у Вашем јајету *resp* јајцима какве би само ту нашао грдосије – но нећу – нек Вам је просто, нећу да Вас заједам, да Вам не преседне ручак и сарма сос шункоју и сланинају – и кромфле месојејке – или као што је у свом кохбуху Ваш по чину и рангу колега иногда архимандрит, а мој по жени чика Георгій Храниславъ – кромфле прекрстио на српски са „швичке”.

Ја не подмећем мојим и Вашим пријанима своје заједке, него њихове речи и суд о Вама телефонским путем Вама их достављам – да знате: како се овде о

Вама мисли у вишим круговима – а кад би сам Вам ја све обележио какво мњење ја о Вама имам – јао Вам и помагај – али можда ћу ја то позније у форми каквог комичко-туробног фељтона и то у Нашем Добету – што га онако премудро и несебично редигује Ваш љубљени пријан – и Conhistoricus др. Ст. гуштер – па ће се наћи читалаца, који ће познати Вашу фотографију у фељтону – зато мирујте, не дирајте ни мене – ни овд. цинцаре па ни Панчево, које има Тамиш, а не турске чесме и изворе.

Све непрестано наричете и лелечете како сте нервозан и једак, па се за сваку потркушицу кидате и срдите – а шта Вам фали? Живите као бубрег у лоју – мој [нечитко], а Ваш многотрудни намџтник О. Геден, кога ми љубазно поздравите – дринци и зноји се – а Ви пландујете – лети на Тафли – а зими у топлим собама па Вам се све готово и обилно доноси, свакојаке ђаконије и пецива – а Радованцем заливате па и џепаша имате довољно, те тако на тенане правите [нечитко] – док ми други трудбеници једва крај с крајем излазимо – и голупчиће и ситне младе пилиће једемо – а не као Ви ћурке и прасце и разну дивљач... па при свем том не благодарите Господу на толикој благодети.

Та онда вређате ме до срца – кад велите, да сам и ја мукташ као што сте по сопственом признању и Ви – јер кажете – да мени други плаћа Пилзенца [нечитке 2-3 речи] ај, ај! [нечитко]! Као да је проти П... ком стало до муктарења, кад он управо са извора доноси и то често по 50-а и по 100 бутели и вади једну по једну из свога [нечитко] – па како сам од једног бечког пријатеља за неку услугу добио 100. комада Хамбурики Victoria цигара а 15 х. кад ми дође воља – а ја заиста сетим се Вас, па и ако Вас не могу волети – али ипак у Ваше здравље – а у моје грло препалим [нечитко] цигару и испразним бутељу Плазенског благог пива, док Ви у Нерадину или Иригу љуштите бљутавог румског пива и пушите крајцаруше – стинкторис. –

Земунски Ваш пријан и љубитељ српских манастира пензионирац Сава – који је написао ни српски ни хрватски науку о стенографији – па је мисли Вама посветити и Вашим познатим [нечитко] штампати – пише ми ономад – да сте Ви њега – кад бесте у Земуну код попа Митра – тражили – али он вели, да није био онда у Земуну – и да је неистина, да сте га обишли, па Вас на сву меру каспи и загледа Вам у дубину мутнога и скученога [нечитко] човекомрзачког срца – и изрече суд о Вама, као што вели истинит – а ја сам га за то под данашњим укорео – али и осоколио – да Вам и без питања посвети своју Штенографија – а Ви ћете радо и без питања платити печатњу штампару Марху – која ће бити јефтина.

Једно имате право, што мрзите на журналисте – јер наши новинари су већ нам дозлогрдили. Мене молују у календарима и то наказно – јер ја сам у природи још лепушаст и омлађан и – узносе ме као правог пљвуна уз Мушицког и Грујића, као роткву уз поморанџу – а ја вера и Бог и не знам, зашто ме из румпелкоморе изнесоше – кад ја сам собом нигда не признајем себе за песника – и тако они мене у невреме – а зашт' нису пре – после 40. година прославише – варајући и себе и публику – као што антиквари ма какву слику износе – и

продају неучима и нестручнима као своју уметничку израду Тицијанову или Да Винчијеву, Рембрантову или Кореџајеву.

Вас пак почеше називати старцем или старкељом, човека, који је још млађан и телом и духом и ките Вас разним почасним епитетима... [пола реда нечитко] – којима се ни имена не знају – а пред гредућим нараштајима изгледаће као мутне накарадне сенке према Вашој пунонаучној глави, опточеној нимбом и глоријом. [нечитко] и опет [нечитко] им.

Ја сам, чим сам прочитао извесни број Н. Уставности – подерао ону тричаву накараду, коју и Ви спомињете – напротив ме је песма Милорадова у Стражилову врло задовољила – ма да Вас мало [нечитко] ... али лепо и умилно Вас опева тај доброћудни песник. Али ме не изневери добра воља и моје пријатељско према Вама расположење, покушаћу да Вам у славу Вашу и аз недостојни песник оглоригикујем – надајући се, да ћете моју пьснь примити са благоволењем.

Хвала Вам, што ме се сетили разбирајући, како сам провео прошле празнике и благе дане – па Вас је памћење изневерило – јер не знате: да ли сте ми честитали Н. годину и имендан. Ја то ни сам ни тражио ни очекивао – али Вам на то одговарам: да сам Слава Богу – као самац и [нечитко] прилично прославио речене празнике – а тако и оба Ваша оvd. пријатеља – те по томе можете бити уверени, да смо сва тројица и здрави и весели – и да врло често на Вас мислимо etc. Та хоћете ли и Кн. Лазара у брошири целокупно издати – јер овако је мука поцепкани чланак читати од недеље до недеље. Да сте га дали у Летопису штампати, па би га човек могао на душак прочитати... На скоро ћу Вам са дозволом Вашом опет писати, а дотле примите срдачни поздрав тројице нас и верујте, да Вас искрено љуби Ваш пријатељ [нечитка реч]

ВЖивковић

[Архив САНУ, 5357]

VIII

25. фебр 888

Љубезнејши мој стари пријатељу!

*Е, па шта ћете више! место владичанске митре, коју одбацисте, ето Вам [нечитка реч] круне, коју Ви сада као оовострани Србин (:шта ли сте?:) получите први и то одличје, ако ико, Ви га *par exceleitiuns* заслужисте, те се као први академик можете [нечитко], и сви, који знају ценити досадањи рад Ваш и ученост – тим поносити и пред осталим светом подичити. Ако и кад будете вољни или позвани, да свој први говор држите у Београду, па да ступите у веза *благодѣянія* чина тога – а Ви ми јавите благовремено, да и ја а и познати Ваши*

овд. поштоватељи дођемо у свечану седницу – и да Вас чујемо и да уживамо.

Ово што рекох, потписују и Месаревић и Марх ухоровашени без сваке пакосне примедбе, којом Вас често и кад је год о Вама реч, приватно третирају; сада молче ти молци [нечитко]!

Да ћете ви ту учињену Вам почасти потпуње оправдати – сумње нема, па пратећи и оне Ваше славне колеге – који с Вама заједно посташе члановима Сл. академије Краљевинске, на име: Миклушића, Божишића, Јагића etc. etc. о томе су уверени сва браћа Срби и српски синци; само не знамо шта ће бити са Вашим једностручним другом Пантелеимоном, куда ће јадник он – и у коју ће се руну увући од страха и трепета, шта ће га снаћи кад Вас угледа; јер он тамо у Београд [нечитко] као први онострани Балкански историк мора пред Вама ретерирати – и то тако ситним кораком или корацима, да ће одрекав се и другога степена резигнирати на титули или опорећи [нечитак ред], као што би на Ваше стављене услове чинити морао – па да пустите из својих [нечитка реч] мирна и здрава и рехабилитирана!!!

Но сад то је Ваша ствар, Ви сте ми у последњем писму своме рекли, да сте попустљив и помирљива духа – па ваљда ћете такав бити и према свом садашњем акад. колеги Панци, па да не буде последња чест горна прва.

Према томе сад престаје и потреба, да тражите [нечитко] Ваших списа – па да и касу манастирску не теретите или крњите; јер академици имају годишњу лепу наградицу (:хonorар:) па нам можете сада дати и кнеза Лазу и све остале које ћете из гроба васкрснути. А и време је томе! Докле ћете по свима југословенским и кусим и репатим листовима раитржавати Ваша дела, и да ли ће после Вас наћи се кога, који ће etc [нечитко] прикупити и штампати – то Ви судите – а ја мислим: ево сада згоде, да Ви тај академички новац на умна чеда Ваша издате – а не путујући по беломе свету са Вашим опробаним и верним иногда сапутником I на куле на муле и живајская наслаждења проћердате.

Сад сам љубопитљив – а сигурно сте и Ви – шта ће и наши и прекосавски листови рећи, и како ће пропратити избор Ваш, и да ли ће Пантеонци то јест Пантинци и браћа [нечитко] што [нечитко]?

У восторгу души моя и опијен веићу о вашем возвишенију на градус академичке славе и перо ми је отказало услугу – те завршијем са уверењем срдачне братске љубави, с којом до прве прилике, остајем као свагда

нелицемерни и непремьнни
пријатељ

Протојереј Василије

[Архив САНУ, 5358]

Мој прељубазни стари пријатељу!

Ево, да ми више не пањкате, једва сам набавио артије, какве Ви желите, а турио сам на страну ону круту о којој у свакоме писму свом спомињете. Али како сам у великом послу, то за сада биће одговор мој на Ваше премило писмо од 6/18 фебр. кратко – а и артија је мала – па се задовољите са овом кратко [нечитко], данас дакле во кратиц, а скорим биће писмо као црепајски резанци дугачки.

А, баи хвала и слава Земунцу, што Вас поштено кроз шаке пропушта и рашчерупа – то ми се допада – јер се Вама тај наш јунак и за мене свети, евалла му. А ја кукавац настојим, да с највећом пристојношћу и пијететом одговорим на Ваша грубијанска арнаутска писма чувајући се да Ваше суфтилне живце не повредим. Као што и сами признајете, да додирујући порекло Ваше кастраијотско – и ако Вас не бројим у крв Обилићку не начиним Вас Гарашем и као што вешто вели Србин Грабовачки, уредник извесних земунских записника, и наречем Вас оним циганско-фараонским именом, као што чини наш обојудни пријатељ Сава! Дакле ту моју суфтилну куртоазију треба да уважавате, па и Ви моме примеру следујете.

Ваш Др. Купусаревић Вас тако исто љуби као човека – али не и као црнорисца, риса љутога vis-a vis Пантелији – коме ни како не дате покоја [нечитко пола реда], а обрекли сте свечано... а мучки и кивно стављате му за услов: да пљуне на своју прошлост и да се поклати сенки проклетог Вукашина etc. etc. Е, то је захтевање грозно и тиранско; де' те Ви као свештеник хришћански опростите без сваке кондиције рабу божију Панти – па онда ће Вам цео Београд казати: Bravo калуђеру и крвнички Зоиле – (:Марх каже Злоћо!:)

Но збиља и врло збиља! не дотакосте се молим Вас недостатака Купусаревићева... Та је ствар такве природе – да се последице лако превидети дају – а Вама сигурно није до тога – да отуђите човека – који Вас заиста и воли и поштује – ма да Вас кадицад пријатељски загребе и уједе. Ова моја примедба има места... немојте, да таквим будаластим вицем прелазите границе најобичније филозофске мудрости; и с [?] мислим, да Вам могу казати: Sapienti рауса. Имате Ви начина да се и лепо нашалите, а да раните пријатеља – тако, да Вам нигда опростити не може. И паки: sapienti рапеп. Бинокловић је, слободно рећи смем, и најпоштенји и најспособнији и најплеменитији међу познатим старијим нашим борцима, који и противнике своје – ако су заслужили цени и руку им дружа.

А Марх –? И он је ваљан човек и веран сапутник. Изволите га опет позвати – да заједно путујете, јевтиније ћете проћи.

Опицао сам му пулз... али он не мари за посвету, ако је то скопчано са каквим [нечитко] . А што скомрачите – отворите касу манастирску (:каже Светислав:) па платите штампу – а не мрчите гаћа. Што се срамотите и просјачите као Јоаким Вујић или Мил. Видаковић?

Писаћу Вам опет – али и Ви мени. И будите ми здрави и весели и корисни. Ваш искренеји пријатељ

Василије

Шајкаш све иште ону Власијеву оду ланску са чертежама молера У. Предића што Вам је Каменко прочитао у Гајгланду. Али нестала је. Једва чекам на свршетак Кн. Лазара.

[Архив САНУ, 5359]

*Постмодернистичко посезање за матрицом историјског романа:
"Судбина и коментари" Радослава Петковића*

Роман Радослава Петковића *Судбина и коментари* разматра се у овом раду као пример постмодернистичког романа који користи матрицу историјског за решавање специфичних поетичких задатака. Посебна пажња посвећује се интертекстуалним техникама (ради се о везама између Петковићевог романа и *Друге књиге Сеоба* М. Црњанског, али и о функционисању других прототекстова, у том броју преузетих из популарне културе), а такође семантици „грешака“ код представљања чињеница историје 18 века. Сагледан из тог угла, роман Р. Петковића *Судбина и коментари* пружа богат материјал за проучавање функционисања традиционалног жанровског модела у оквирима постмодернистичке поетике.

Кључнe речи: историја, историјски роман, постмодернистички роман, жанровска матрица, Радослав Петковић, «Судбина и коментари».

Историјски роман као модел велике наратије морао је да претрпи темељне промене у књижевности постмодернизма. Упуштајући се у приповедање о времену које је прошло, постмодернисти се одређују не само према стварности, већ и према књижевном моделу, према самом жанру, према литерарној форми. У њиховом односу према историјском роману могу се запазити иронија, гротеска, тежња ка фрагментацији и стварању новог историјског мозаика, коришћење правих и фиктивних докумената. Постмодернисти реализују мисао Л. Хачион о проблематизацији историјском метафикцијом читања прошлости које може да буде непотпуно, погрешно, или такво које скрива оно што није корисно за власт. Субверзивни карактер историјске метафикције у прози постмодернизма остварује се средствима ироније.

Историју постмодернисти доживљавају као текст, и она као таква постаје поље књижевног експеримента. Тема историје је средство за одређивање односа према књижевној традицији (историја књижевности такође је *историја*). Како запажа Игор Перишић, „због нужне везе са светом, књижевност ће тако приповедати и о историји чији је задатак да опише и фиксира прошлост као једини могући појавни облик стварности. Описати садашњи тренутак је већ метафизички проблем, а описати будућност је или утопија или апокалипса“ [Perišić 2007 : 14].

Промена форме наратива, која се збива у постмодернистичком роману, сведочи о промени погледа на историју и стварност. Важну улогу при томе игра уношење аутопоетичког слоја, који значи артикулацију ове промене, а такође позицију „секундарности“ текста историјског романа у односу на друге фикционалне текстове, а не у односу на саму историју.

Одбројавање постмодернистичких тенденција у развоју српског историјског романа у најновијим истраживањима српских историчара књижевности почиње од *Друге књиге Сеоба* (1962) Милоша Црњанског. Роман је заинтересовао многе истраживаче и ово интересовање не смањује се ни данас. Нови талас појачане пажње ка *Другој књизи Сеоба* везан је за излазак постмодернистичког романа Радослава Петковића *Судбина и коментари* (1993), који се ослања на роман Црњанског као на прототекст, а живо занимање за стваралаштво овог писца повезано је са периодом постмодернизма који је реактуализовао уметничко наслеђе модернизма и издвојио у њему типолошки блиска начела. Управо тако прилази третирању романа Црњанског Драган Бошковић [Бошковић 2008].

Роман М. Црњанског јавља се на граници послератног модернизма, а „однос постмодернизма према модернизму је типично противречан“ и „не означава ни једноставан и радикалан раскид са модернизмом, ни праволинијски континуитет: он је и једно и друго, и ни једно ни друго“ [Наџић 1996 : 40].

Угледни истраживач стваралаштва аутора *Сеоба* Мило Ломпар разматра овај роман М. Црњанског у контексту промене погледа на историју (*Аполонови путокази: есеји о Црњанском*, 2004). Ослањајући се на радове А. Тојнбија, Ф. Бродела, Д. Кара, научник закључује: „У разумевању историје акценат се, међутим, све више ставља на активности конструисања приче, пошто се све одлучније наглашава улога приповедања у делима историчара, што поткопава објективност и научност историјских дела (...): долази до превласти приповедачких техника унутар којих се одвија само разумевање над историјским објектима разумевања. Измена историјске оптике у роману Црњанског комплементарна је, отуд, са *перспективизовањем* самог појма историје, јер је оно назначило дубоке трансформације и кризу саме могућности историјског сазнања“. [Ломпар 2004 : 49]. Такав однос према историји карактеристичан је за постмодерну епоху, што потврђује и мисао Линде Хачион: „Постмодернизам не пориче *постојање* прошлости; он се пита да ли ми уопште можемо *познавати* прошлост другачије осим кроз њене текстуализоване остатке.“ [Наџић 1996 : 44].

Роман М. Црњанског о сеобама српских официра Исаковича у Русију у XVIII веку, који се темељи на мемоарима Симеона Пишчевића и бројним историјским и књижевним сведочанствима о тој епохи, демонстрира специфичне релације између историјског документа и фикције. Интертекстуални вишеравански дијалог са традицијом, исто као и пролиферација наративних техника, сведочи о рађању постмодернистичког у недрима модернистичког романа. Даљи пут развоја постмодернистичког романа са темом из националне историје пратићемо

на примеру *Судбине и коментара* – значајног постмодернистичког дела, чији аутор Радослав Петковић користи као један од прототекстова *Другу књигу Сеоба*.

Судбина и коментари Р. Петковића представљају пример посебних релација са историјским знањем. „Човеково упориште у контексту историјске свести и сумње у њу, универзализује се на нивоу свеколике цивилизацијске карактеризације“ – бележи Иван Златковић [Златковић 1994 : 1312-1313]. Приповедни уметнички текст се на тај начин представља као једини вид свеопштег тумачења људске егзистенције, сматра књижевни критичар.

У постмодернистичком историјском роману појмови историје и књижевне историје понекад се преклапају, и предмет приказивања не постаје историјска стварност као таква, већ историјска стварност приказана у делу-претходнику, обележена књижевним цртама и очито фиктивна „историја“. У случају *Судбине и коментара* у улози таквог дела-претходника наступају *Сеобе* и *Друга књига Сеоба*: јунаци овог романа постају потомци српских официра које је описао Црњански – поручник руске царске морнарице Павел (Вуковић) Волков и српски историчар Павле Вуковић. Прича првог од њих везана је за крај XVIII – почетак XIX века, док је други – житељ послератне Југославије, сведок мађарских догађаја 1956. У роману се њихове приче узајамно одражавају, а само дело је изграђено укрштањем два дискурса од којих сваки одговара времену јунака. Први и други део („књиге“) романа посвећени су судбини Павла Волкова и опонашају структуру тадашњих романа (они су подељени на поглавља, чији наслови „препричавају“ њихов садржај) и приповедање „свезнајућег“ наратора, док је трећи (у којем се ради о догађајима из XX века) изграђен у форми записа Павла Вуковића са „епилогом“ у облику сведочанства – белешке његове ћерке. „Ја“-форма смењује „објективно“ приповедање. Роман се завршава одељком „Summa“, у којем се преплићу дискурси приповедача и грофа Ђорђа Бранковића, који је један од јунака овог дела.

Дихотомијом је обележен и наслов романа: *судбина* је појам који подсећа на сижее класичног историјског романа, а *коментари* као знак аутопоетичности – то је оно што даје Петковићевом делу изразито постмодернистичку димензију. Мада роман Р. Петковића тематизује историју, он се, према мишљењу И. Перишића, пре може сматрати антиисторијским. Историја је у њему „подвргнута апокрифним интервенцијама и преобликовању које има за циљ да је, за разлику од традиционалног националног историјског романа, свргне са пиједестала модела кроз који архетипска национална свест једино проговара“ [Perišić 2007 : 52].

Марко Недић је анализирао *Судбину и коментаре* као постмодерни историјски роман. Историчар књижевности запажа да је историја у Петковићевом роману добила карактеристике алтернативне пројекције догађаја из прошлости [Недић 2002 : 306]. Метаисторичност романа он повезује са интертекстуалношћу и прати поједине везе тог типа између *Сеоба* М. Црњанског и романа Р. Петковића. „Петковићев доживљај историје и људске судбине у њој умногоме произлази

из сазнања да се одређене историјске, социјалне, политичке, егзистенцијалне и друге ситуације и на општем и на појединачном плану непрестано и законито понављају у времену у истом или сличном облику и значењу и са сличним драматичним или трагичним последицама по њихове протагонисте.“ [Недић 2002 : 301].

Судбина и коментари почињу као класични историјски роман: описом размишљања протагонисте и ретроспективним представљањем његовог живота. Комбинација традиционалног стила и савремених приповедних техника ствара ироничну дистанцу. Ироничном интонацијом обележени су и поједини наслови „књига“ од којих се састоји роман („КЊИГА ПРВА у којој се приповеда о догађајима поприлично давним, о јунацима који у разним тренуцима носе разна имена, као и о збивањима за која није увек лако пронаћи име, јер *what's in a name*, како је казао онај енглески писац којег други радо цитирају, *o be some other name*“; „КЊИГА ДРУГА у којој се приповест започета у претходној књизи мање-више наставља“).

Док прва и друга књига приповедају о догађајима с почетка XIX века, у трећој књизи читалац ће се упознати „са белешкама које је историчар Павле Вуковић записао у другој половини двадесетог столећа а односе се на разне ствари које су у чудној вези са нашом причом“. Поделивши роман на главе дугачких наслова, аутор истовремено пародира тај поступак: дешава се да текст главе буде краћи од њеног наслова („ГЛАВА XVII у којој један непознат глас поставља једно сасвим неочекивано питање. Ви сте официр који сутра креће за Трст?“ [Petković 2002 : 58]). Иронија се назире и у наслову „ГЛАВЕ XXX, у којој ће бити речено оно што се још увек има рећи“ [Petković 2002 : 107].

Испробавање могућности поигравања жанровским моделом одвија се и на плану структуре, и на плану наративне технике. Ауторов нагласак је на ироничној дистанци према описаним доживљајима, при чему као објекат ироније наступа сам фигура приповедача. На пример, глава која је посвећена аутопоетичким размишљањима, носи наслов: „ГЛАВА XXV Збуњени писац се обраћа читаоцу с надом да овога уопште има. – Воде се и многи мудри разговори, али је много важније што се слуги мирис далеких вртова.“ [Petković 2002 : 237]. У насловима појединих поглавља садржаји се „најављују“ преко навођења цитата из класичних дела и дела савременика Р. Петковића. Само је последња, најзагонетнија глава „Књиге друге“, лишена описног или цитатног елемента.

„Игра историје“ обухвата избор ликова, међу којима су (реални) аутор Хроника Ђорђе Бранковић и (фикцијски) историчар Павле Вуковић. Писац посеже за анахронизмима, спајајући временске планове јунака (крај XVIII – поч. XIX ст. и 50-те године XX ст.) и временски план приповедача (почетак 90-их година XX ст.). Међу цитираним писцима су класици српске књижевности Лукијан Мушички, Захарија Орфелин, Доситеј Обрадовић и Петковићев савременик Драган Великић. Писац инсистира на својој позицији изван граница

текста, алудирајући на савременост: („Човек се данас чудно осећа исписујући реченицу да је Орфелин рођен године 1726. у Вуковару – имена каткад могу нестварније звучати него неке давне године. Ко год је видео макар слике оне сабласти коју у часу док причамо ову причу означавамо именом Вуковара, знаће шта мислимо“ [Petković 2002 : 29]). Коментари фиксирају ситуацију аутора савременог историјског романа који има посла са промењеним историјским контекстом, са другачијим конотацијама. У *Судбини и коментарима* тематизован је постмодернистички ретроактивни утицај савремености не само на позицију аутора, већ и на судбине јунака.

Аутор се побринуо за илузију веродостојности дела, која је елемент интертекстуалне игре – омиљеног наративног поступка Р. Петковића. За разлику од следбеника Валтера Скота, српски писац уводи у романескни свет не само историјске, већ и књижевне координате. Осим историографских радова, писац користи као материјал за његову изградњу дела Албера Камија и Џона Роналда Руела Толкина, стрипове Хуга Прата и Алекса Рејмонда, кршећи текстуалну хијерархију приликом избора прототекстова. Извори информација о изабраној епохи били су такође документи и историјски романи, књижевност чињеница и књижевност фикције употребљена за даљу фикционализацију историје. У *Судбини и коментарима* читалац среће Жилијена Сорела, којем је Наполеон даровао племићку титулу. Стендалов јунак био је сигуран да би могао направити вртоглаву каријеру да се родио тридесетак година раније. У Петковићевом роману он се заиста рађа тридесетак година раније и постаје барон. То што представља чињеницу у једном наративном систему (у роману Ф. Стендала), није чињеница у другом наративном систему. Сорел Р. Петковића има веза са својим претходником из романа *Црвено и црно*, али није његова копија. Писац не само да апелује на читалачко знање, већ и демонстрира његову релативност.

Битан је и један други аспект: историја књижевности третира се као историја, и као таква она такође може да има свој алтернативни, постмодернистички ток. Као што се у класичном роману историјске личности претварају у књижевне јунаке, добијајући фиктивне, домишљене црте и перипетије биографије, тако се код Петковића јунаци историје књижевности подвргавају поновној транспозицији. У постмодерна времена иста права имају, сведени до нивоа лика-знака, јунаци класичне књижевности (Жилијен Сорел, Жорж Данден) и јунаци стрипова (Корто Малтезе). Избор Пратовог лика није случајан: за српску културу Малтежанин представља извор постмодернистичких варијација (роман В. Пиштала *Корто Малтезе*, приповетка В. Павковића „Аргентински танго“) и постпостмодернистичких алузија (нпр., у трилогији З. Карановића *Дневник дезертера*).

Управо са овим јунаком стрипа повезана је кључна метафора Петковићевог романа – врт у Венецији, уласком у који може да се промени судбина. Корто у Пратовом стрипу жели да промени своју причу – изађе из своје приповетке. Није случајност да се управо Малтежанин (Малтезе) налази међу јунацима

Петковићевог романа, који такође желе да промене своју животну (али за писца и читаоце романа – књишку) судбину. Топос врта обележен је интертекстуалним потенцијама и један је од централних у роману. „Божија милост је врт, који се отвара на Ускрс“ – цитира Викентије Ракић; у сећање долази Волтерова сентенција о томе да је потребно обрађивати свој врт. *Hortus conclusus*, врт у Венецији – ово је „затворени врт, чаробно место у коме су укинута ограничења годишњих доба и климатских услова – дакле време и простор; у њему у немогућем складу расту постојеће стварне биљке, али и неидентификовано, фантастично растиње.“ [Обрадовић 2004 : 125]. Овај топос припада и ониричким просторима, и просторима књижевне реалности који подлежу посебним законима.

Мотив венецијанског врта јавља се у оба наративна саставна дела према логици *mise en abyme*. Јунак треће „књиге“ *Судбине и коментара* Павле Вуковић (реплика Павла Волкова – некадашњег Вуковића), за разлику од јунака првих „књига“, не може да промени своју причу, јер не улази у врт. Циклус се затвара (Вуковић-Волков-Вуковић), судбина се понавља. Роман се, ипак, не завршава овим закључком. Његов последњи део („Summa“) неочекивано враћа читаоце судбини Ђорђа Бранковића, познате историјске личности, политичког авантуристе, аутора *Хроника*, и ово поглавље индикативног наслова завршава се његовим закључком о неопходности да се шума претвори у врт и „да својој судбини каже не“ [Petković 2002 : 408].

Историјски дискурс преплиће се са књижевно-фикцијским, цитати из дела различитих периода историје књижевности смењују се разговорима са читаоцем. Р. Петковић ствара „обрнуте Сеобе“. Његов Павел Волков, руски официр српског порекла, иде у Трст и не враћа се у Русију, променивши своју судбину; јунак романа М. Црњанског Вук Исакович сањао је о сеобама из Аустро-Угарске у Русију, а Павле Исакович је то остварио. Вуковић-Волков, створен својеврсном контаминацијом ликова из романа М. Црњанског, ступивши на песак врта, нестаје из романа. „Нови Корто“ сели се у другу причу.

Књижевна стварност има своје законе, као и стварност реална и стварност сна. Зато се не поставља питање: „Да ли књижевни лик може променити своју судбину?“. Јунаци дела других писаца већ су променили своју причу у овом делу – Сорел је постао барон, као што је и желео. Р. Петковић гради романескну конструкцију која демонстрира цикличност и огледалност промењених судбина. Име Спиридон јавља се на почетку и на крају роман о Вуковићима, затварајући круг од Спиридона-распопа из XIX stoleћа до Спиридона-монаха, некадашњег Павла Вуковића.

У роману Р. Петковића и „судбина“, и „коментари“ спадају у ауторску компетенцију: аутор не само да пише коментаре, већ „исписује“ и судбину јунака. О томе сведоче размишљања Ђ. Бранковића о стварности и привиду која имају црте аутопоетичког коментара. Закључни део „Summa“ враћа читаоца том писцу фиктивне аутобиографије, аутору историје, написане неразумљивим језиком, који одиграва значајну улогу у судбинама јунака Петковићевог романа.

Романескни свемир има књижевну природу, аутор успоставља везе са другим писцима и другим делима, шаље нам сигнале о његовој не-реалности. Епоха се у роману одређује не само према историјским личностима-савременицима јунака, већ и према другим ликовима романа. Петковићев јунак је савременик Пјера Безухова, јунака *Рата и мира*. Сусрет јунака двају романа није случајан: поље укрштања значења представља *Друга књига Сеоба* Црњанског, у којој Толстојев роман наступа као један од прототекстова.

Компаративну анализу наративних поступака и приповедних стратегија М. Црњанског и Р. Петковића даје Мило Ломпар. По његовом мишљењу, у роману Р. Петковића Бранковић „постаје и историјски знак приповедања и приповедачки сигнал који раскрива поимање саме историје у *Судбини и коментарима*.“ [Ломпар 2004 : 53]. Битну улогу у избору јунака игра чињеница да је Ђорђе Бранковић – аутор историје са мемоарским елементима, што допушта проблематизацију објективности историјског знања путем истицања разлике између ауторецепције и објективне приче.

У *Судбину и коментаре* инкорпорирани су књижевни текстови XVIII столећа, док се код М. Црњанског, како примећује М. Ломпар, они јављају као алузије, „па би се веза са осамнаестовековном културом, и са историјом, преко судбине грофа Ђорђа Бранковића, јавила као *заједничка* нит која открива метаморфозе једне тристагодишње текстуалности.“ [Ломпар 2004 : 56]. Ову текстуалност истраживач представља као ланац од следећих компоненти: „трагови (1) бројних претходника,¹ докумената и самог Ђорђа Бранковића, посредовани (2) дугим зрењем националних, историјских и политичких фантазама које су до усијања довеле романтичарске речи, кориговане (3) и поново посредоване критичком историографијом, те (4) обликоване у *Другој књизи Сеоба* у граничној ситуацији модернистичког приповедања, да би се (5) изнова појавиле у еминентно постмодернистичкој књижевности *Судбине и коментара*.“ [Ломпар 2004 : 56]. Према Ломпаровом мишљењу, Петковић не експериментира са историјским знањем, а, за разлику од Црњанског, иде према његовим путоказима – закључак који се чини дискутабилним. Историчар књижевности не обраћа посебну пажњу на карактеристична одступања од историје, сматрајући да у овом делу нема ништа сумњиво са тачке гледишта историје (осим понеких „грешака“).

Међутим, погрешна датирања у *Судбини и коментарима* имају различите функције, једна од којих је опонашање логике мемоара Ђ. Бранковића. Компликујући ситуацију са изворима верификованог знања, аутор романа омогућује јунаку да закључи: „то што код њих [историчара - А. Т.] нема помена о неким од мојих предака (...) нипошто није доказ да њих није ни било“ [Petković 2002 : 405]. И обрнуто: то што се спомињу у тексту, није доказ њиховог постојања (што доказују *Хронике* које је написао сам Ђ. Бранковић).

Вишераванска интертекстуална кореспонденција између *Друге књиге Сеоба*,

¹ Никола Радојчић, „О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића“, *ПКЛФ*, Београд, књ. VI, св. 1, 1926, 19

Рата и мира (који је волео да чита Црњански) и *Судбине и коментара* представља још једну потврду постмодернистичке слике историје у Петковићевом делу. Волкова упоређују са његовим *савремеником* Пјером Безуховом, а појам „савременост“ релевантан је и за историографска дела о истом времену, и за јунаке књижевних дела која описују исту епоху. То је писцу послужило као један од сигнала да стави знак једнакости између историјског и књижевног.

У посебну групу можемо да издвојимо јунаке романа који су „допутовали“ овамо из другог књижевног дела. Посебна улога припада овде Малтежанину Корту, у којем читалац препознаје популарног јунака стрипова Х. Прата Корта Малтезеа. „Википедија“ сведочи да се овај професионални пустилов (књижевни лик) „родио“ 10. јула 1887. године и на својим путовањима сретао се са Распућином, Стаљином, Хесеом. Према Петковићевој ретроспективној логици времена, Крто је – променивши своју причу – могао да се нађе у његовом роману.

„Путујући“ мотиви и ликови у постмодерном роману заиста путују из дела у дело. Крто Малтезе је типично постмодернистички јунак: замишљен је као љубитељ читања (пре свега *Утоније* Томаса Мора), што води бројним алузијама и цитатима у Пратовим стриповима. Постоји такође мишљење да је његов прототип био један други књижевни лик – Остап Бендер. Дакле, Волкову, који је „компонован“ од других књижевних јунака, пре свега јунака Црњанског, највише одговара сапутник од истог „материјала“. У трећој књизи Петковићевог романа јављају се јунаци створени од „материјала“ прве две: Вуковић, Марта Ковач, Катарина Вуковић-Трипковић. Ствара се вишестепенаст систем ликова, у чијем је темељу несигуран лик имплицитног аутора.

У *Судбини и коментарима* подвргнута је корекцији техника стварања историјске слике. У Петковићевом роману коегзистирају историјски могући ликови (Волков као контаминација реалистичког књижевног стереотипа и књижевник јунака), ликови са измењеним именима историјских личности (нпр., кнез Разумски), а такође историјске личности које постају део романескног света. У биографијама последњих, додуше, јављају се погрешке. Историјски адмирал Сењавин (рођен 17. августа 1763) у тренутку почетка приче (1806) има 42 године, док писац, стално скрећући пажњу читалаца на узраст јунака, спомиње да *ће он прославити* на Крфу свој четрдесет други рођендан. Војнович у роману завиди Сењавину, на његовим успесима и чину контраадмирала, док је историјски адмирал Војнович, заповедник Црноморске флоте, био надређени (историјском) капетану Сењавину. У време, кад романескни Војнович и Сењавин шаљу Волкова у мисију (након битке код Аустерлица!), историјски Војнович је већ неколико месеци био у оставци.

Критичари, по правилу, не запајају ову игру са хронологијом у роману Петковића, која је срачуната за „александријског“ читаоца. Историја је у роману условна, зато се хронолошки редослед развоја догађаја понекад нарушава. Семантизам „грешака“ (у том броју и анахронизама) карактеристичан је

за Киша, Пекића, Павића, Петковића и представља једну од особености постмодернистичке репрезентације историјске грађе и нашег знања о историји. Прича у делима „квазиисторијског“ жанра носи предиспозицију семантизације грешке; у постмодернистичким делима „извесни познати историјски детаљи намерно су фалсификовани са циљем да се истакну могуће мнемоничке грешке записане историје и стална могућност намерне и ненамерне грешке“ [Наџић 1996 : 193], а у делима горе споменутих писаца они су део сложене наративне конструкције. Уосталом, историја, доживљена као текст, „писани траг“, предвиђа могућност „граматичких грешака“, као и оног што се зове *lapsus calami*.

У роману *Судбина и коментари* у темељ ауторске приповедне стратегије стављен је однос између фабуле и сижеа који нису конгруентни. Фабула одговара судбини (Волкова-Вуковића), док сиже обухвата и коментаре аутора-приповедача, и део „Summa“, чији је протагониста носилац знања о другој, књижевној стварности. Ђорђе Бранковић је још једна од маски аутора. Коментари су ништа мање важан део романа, мада они и не покрећу напред фабулу, а то води закључку да је други део сижејне компоненте (изразито постмодернистички, ауторефлексивни и пародијски) јасно наглашен.

У свом роману Р. Петковић користи разноврсне приповедне шеме, обрађујући се топосу пловидбе, топосу бродолома (паралела са „Животом и прикљученијима“ Доситеја Обрадовића), другим топосима, карактеристичним за пустоловни роман (нпр., за романа Р. Л. Стивенсона). Традиционални модел протагонисте подвргнут је ироничном третирању: метафизичко питање судбине, појавивши се на почетку романа апсолутно немотивисано (то наглашава писац), „обара с ногу“ младог официра. У овој сцени први пут се јавља мотив песка и зиданице на њему². Р. Петковић нуди постмодернистички приступ третирању метафизичких проблема у књижевности, успоставивши на почетку романа координате и оквире потрага, нагласивши „литерарност“ својих ликова.

Песак – то је оно тло, ступивши на које у чаробном врту јунак мења своју причу, прелазећи у другу. Временско-просторном моделу романа одговара модел пешчаника. Судбина официра Волкова „пресипа се“ у судбу историчара Вуковића, где се зрнца приче групишу другачије, али јунак такође не излази из граница свог књижевног света. Волков стаје на песак, бирајући другачију судбину, и нестаје из ове приче, прелази у другу – у причу о судби историчара Вуковића која представља његову нову литерарну варијацију. „Промешавши“ зрнца имена Корто Малтезе – носиоца знања о судбоносном врту – добијамо име Марта Ковач³. У формирању Вуковићеве жеље да промени своју причу ова јунакиња игра улогу аналогну улози Малтежанина Корто у животу Волкова.

Књижевна стварност у роману Р. Петковића показује се као затворени систем. Њен је симбол – пешчани сат, чија два дела можемо да третирамо као

² *Зиданица на песку*, позната есејистичка књига Николе Милошевића, угледног znalца стваралаштва М. Црњанског, носи ништа мање речит поднаслов: „Књижевност и метафизика“.

³ *Ковач* асоцира на *homo faber*.

две (књижевне) стварности у границама романа. Време је циклично, простор огледални, број комбинација зрнаца – бесконачан као у Борхесовој Књизи песка. Чак оно што се чини миметично, у ствари представља мимезис литерарне стварности. Референт нестаје у наслагама књижевне историје. Јунак се креће из једног текста у други. У историјском роману он путује од текста историјског (или фикцијског) ка тексту фикционалном.

Роман Р. Петковића *Судбина и коментари* може се сматрати примером постмодернистичког одговора на велике наративе – преко коришћења матрице историјског романа и њене модификације путем замене историјског књижевним, а великих прича малим.

Литература

- Бошковић 2008: Д. Бошковић, *Світ масок: онтологічний, історичний і наративний театр у романі Мілоша Црњанського «Друга книга Переселень»*, Проблеми слов'язнозства, Львів, Вип. 57
- Златковић 1994: И. Златковић, *Проза интелектуалне динамике (осврт на неколике текстуалне примере)*, Књижевност, Београд: Просвета, Бр. 12
- Ломпар 2004: М. Ломпар, *Аполонови путокази. Есеји о Црњанском*, Београд: Службени лист СЦГ
- Недић 2002: М. Недић, *Основа и прича*, Београд: «Филип Вишњић»
- Обрадовић 2004: Т. Обрадовић, *Интертекстуалност као поетички елемент у делима Радослава Петковића*, Књижевна историја, Београд : Институт за књижевност и уметност, Бр. 122-123
- Crnjanski 1983: М. Crnjanski, *Seobe. Druga knjiga*, Beograd: Nolit
- Наčić 1996: Л. Наčić, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi
- Perišić 2007: I. Perišić, *Gola priča: autopoeitika i istorija u «Grobници za Borisa Davidoviča» Danila Kiša, «Novom Jerusalmu» Borislava Pekića i «Fami o biciklistima» Svetislava Basare*, Beograd: Plato
- Petković 2002: R. Petković, *Sudbina i komentari*, Beograd: Stubovi kulture

Алла Татаренко
(Львовский национальный университет им. Ивана Франко, Украина)

*Постмодернистское обращение к матрице исторического романа:
„Судьба и комментарии“ Радослава Петковича*

(Резюме)

Роман Радослава Петковича «Судьба и комментарии» в этой статье рассматривается как пример постмодернистского романа, который использует матрицу исторического для решения специфических поэтикальных задач. Особое внимание уделяется интертекстуальным техникам (речь идет как о связях романа Р. Петковича с романом М. Црнянского «Вторая книга Переселения», так и функционировании других прототекстов, в том числе взятых из популярной культуры), а также семантике «ошибок» при изображении фактов истории ХУІІІ века. Рассматриваемый из этой перспективы, роман Р. Петковича «Судьба и комментарии» предоставляет богатый материал для изучения функционирования традиционной жанровой модели в рамках постмодернистской поэтики.

Ключевые слова: история, исторический роман, постмодернистский роман, жанровая матрица, Радослав Петкович, «Судьба и комментарии»

*Историјски подтекст романа “Страх и његов слуга” Мирјане
Новаковић²*

“Надам се да ће доћи време кад ће
написано бити усредсређено на оно чиме
се заиста бави и ни на шта више. Највише
могуће стручно, највише могуће тачно, и
без филозофских испада. Осмишљавање
је највише зло” (Ђаво у роману *Страх и
његов слуга* Мирјане Новаковић).

Роман Мирјане Новаковић води особену распру с историјом, која отпочиње
већ његовим мотом: *Роман не трпи историју*. Тој распри се, посредно,
придружују оба приповедача романа – Ђаво и принцеза Марија Августа Турн и
Таксис [Marie Auguste Anna von Thurn und Taxis, Prinzessin von Thurn und Taxis,
1706–1756], говорећи о природи свог сведочења.³ Марија Аугуста наглашава
истинитост онога што говори (“Ја сам рекла све што је било” – Novaković 2008:
237), позивајући се управо на недоследност и противречности свога казивања:

Да лажем, све што кажем било би савршено доследно, састављено
без грешке. Јер да лажем унапред бих смишљала шта ћу да лажем и
испричала бих вам беспрекорну причу. [...] Свака савршена прича је лаж.
А истина је кривудава и несмислена. Када говоримо истину, не пазимо на
логику, јер је ослонац истине она сама, а не Аристотел. *Само лаж живи
на правилима закључивања* (Novaković 2008: 114–115. Подвукла Љ. П.
Љ.).

Овим се, посредно, доводи у сумњу свако осмишљено сведочење, па и

¹ joljilja@gmail.com

² Истраживање на коме је заснован овај рад спроведено је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (број 178005), који се, под руководством проф. др Горане Раичевић, спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете и науке Републике Србије.

³ Обоје, из различитих снажно акцентованих историјских перспектива (пре и после Француске револуције) приповедају о томе како су (и зашто) Ђаво и царска комисија по селима око Београда истраживали има ли вампира.

историја као наука чији су предмет “*res gestae*: радње људских бића које су се збиле у прошлости” (Kolingvud 1986: 15), а биле су довољно узорите да се на њиховом изучавању може заснивати трагање за људском природом, “људско самоспознавање” (Kolingvud 1986: 16). Овако гледано, ако је предмет историографског мишљења прошлост, која се састоји од појединачних, непоновљивих догађаја, ситуираних у конкретном простору и времену (види: Kolingvud 1986: 10), а сврха историје самоспознаја, заснована на дубљем смислу тих догађаја, намеће се неразрешиви парадокс: да би реализовала свој дубљи филозофски смисао и остварила се као наука историја се мора одвојити од “кривудава несмислености” чињеница, мора, хтела не хтела, посегнути за поновљивошћу и уопштеношћу приповедања.⁴

Ипак, на први поглед, постоји више разлога да се сведочење Марије Августе сматра истинитим. У целини дела она је и иначе обликована као “лепа душа” и ђаволов антипод: жена је, није иронична, способна је да воли и пати због љубави. У роману принцеза функционише и као аналогон Марије Магдалене. Попут библијске покајнице, она непостојану и лажну земаљску љубав (а “љубав је узрок свих јада” – Novaković 2008: 18) замењује истином, спознајом Бога. Па ипак, ствари нису тако једноставне. Јер и Марија Августа лаже, или бар пристаје на живот у лажи. Иако је спознала испразност своје опчињености мужем (“Био је обичан...” – Novaković 2008: 236), она остаје с њим, живи обичан живот у свету који је, можда, Ђаволова творевина, његова лаж.

Сем тога, њена прича о иницијацијском пузању кроз београдски водовод (који подсећа на ждрело, али и на улаз у цркву Христовог рођења), о доспевању у утробу града, оличену цистерном, о мучном, опасном успону нагоре до дневне светлости и поновном суочавању с властитим страхом – могла би се тумачити и као симболички приказ сазревања јединке, као кошмарни лични доживљај инициран новим виђењем властите судбине и спознајом о ништавности земаљске љубави. Овакво тумачење могло би појаснити једну од несумњивих “несмислености” њене приче. Она, пред комисијом, сведочи о погибији Вука Исаковича⁵, али у визији која обједињава прошлост садашњост и будућност поново види и остарелог Вука Исаковича. Овим се у њену причу уноси наглашена субјективност, а “све што је било” (Novaković 2008: 237) можда добија смисао личног свођења рачуна, потпуног раскида са једном животном фазом и оним што је ту фазу оличавало. Историјски Вук Исакович преживео је,

⁴ “Континуиран утицај парадигматских обележја епохе коју означавамо као постмодерну, довео је до поступног преображаја традиционалног статуса историје и књижевности, постављајући их ближе једну другој. Са равни ‘науке’, историја се све више премешта на раван ‘приче’, чиме се отварају и могућности за ревизију одређених општеприхваћених судова, уз посебан осврт на ‘официјелна’ виђења националне прошлости. Тако и дела књижевности почињу да се посматрају као релевантни историјски извори, не много субјективнији од историографије, која је много пута до сада (раз)открила своју рањивост (нарочито кад су у питању врло приватни, односно лични интереси ‘компетентних’ тумача кључних историјских догађаја)” (Раичевић–Ераковић 2012: 101).

⁵ “На леђима је лежао Вук Исакович, из груди му је стршала солингген сабља” (Novaković 2008: 182).

иначе, поновни пад Београда и Србије под турску власт (види: Ћоровић 2005). Умро је у Сремској Митровици, 1759, а сахрањен је у манастиру Шишатовца, “у којем су поштоване мошти изразито војничког светитеља ‘деспота’ Стефана Штиљановића”. Најважнији ктитори Шишатовца били су зато “припадници официрског сталежа”, а међу њима и сам Исакович: “Тако је звоник сазидан 1742. године, а ктитор му је био обрстлајтнант Вук Исакович.”⁶

Ћаволово приповедање окончава се неразрешивим парадоксом:

“Јер ја сам створио овај свет. [...] Цео овај свет је мој. Моја лаж. Ван мене не постоји. Ја сам добар приповедач који је измислио и описао и овог коња, и улар, и руку која га држи. И бедем иза и град испред. И принцезу, и њеног принца, и жапца бих ако треба...” (Novaković 2008: 216).

Прави смисао ове тврдње, остаје унеколико загонетан. Свет може означавати људски свет у целини⁷, али он свакао означава и свет романа.⁸ Ћаво је по својој суштини обманљивач, лажљивац⁹, па како год да схватимо исказ¹⁰, парадокс остаје – лажљивац тврди да је лагао. Овим се, наравно, пре свега поентира природа уметничког дела, чија истинитост, ако је уопште има, не може почивати само на ономе што се јесте догодило, већ мора из домена онога “што је појединачно” прећи у домен онога “што је опште”, заменити “оно што се истински догодило” оним “што се могло догодити, и што је могуће по законима вероватности и нужности” (Aristotel 1966: 16). Ствари се, ипак, заплићу управу ту где се све чини кристално јасним. Јер, како је, без поузданог знања о ономе “што се истински догодило”, уопште могуће уочити форме уопштавања, логичког уређења стварности у делу?

Однос према историји, схваћеној као *res gestae* додатно усложњава и чињеница да део оног оно што се збило у прошлости припада светом времену прастварања и, као такво, иницијално митској причи.¹¹ Такви су опис ѓаволовог пада, који се дешава седмог дана од настанка света, и збивања у време Христовог распећа: долазак Христов у Јерусалим, искушавање на гори, ѓаволови сусрети

⁶ Види: Медаковић: http://www.rastko.rs/rastko-hu/istorija/istorija/Medakovic_Seobe.html (преузето 19. 3. 2013). О култу светог Стефана Штиљановића, види: Половина 2013.

⁷ “То каже и Јован Дамаскин, ето и на попове се позивам” (Novaković 2008: 216).

⁸ Овај смисао намеће и помињање књиге коју је неко написао о београдским догађајима.

⁹ Ову представу о ѓаволу деле висока теологија и веровања и представе “ниже” (Иванов – Топоров МНМ II: 455), “народне”, “фолклорне” митологије (Чајкановић 1994/I, 396), оног система веровања који је формиран као “резултат дуготрајног процеса акултурације у току ког су у њен састав ушли различити елементи” (Филиповић 1953: 10). Види, такође: Јанић 1989: 221–234; Rasel 1982.

¹⁰ Људски свет је ѓаволово дело, привид и лаж, или: роман је ѓаволово дело, привид и лаж.

¹¹ Основни модел митске представе о времену јесте “првобитно”, свето време стварања, које се реактуелизује у циклизацијом обредима и ритуалима искуственог “садашњег” времена (Мелетински б.г.: 156–157). Парадигматична прошла збивања остају тако, у митском поимању времена, извор “свега супстанцијалног у садашњости” (Мелетински б.г.: 178), а “садашње време” доживљава се или као циклус, или као поновљиво њихање између полова (рођење – смрт; дан – ноћ).

са Маријом Магдаленом, растеће и васкрсење, па и слутња апокалипсе која прогони ђавола. Сем тога, цела радња везана за Београд и Србију дешава се у седам дана, као особена пародијска инверзија оне седмице у којој је Бог створио свет. Током тих седам дана ђаво божјем творачком говорењу, супротставља своје опсесивно приповедање свакоме ко је спреман, или плаћен,¹² да га слуша. Иреверзибилност и једнократност историјског времена у митском поимању замењује се поновљивошћу и вишеструкошћу, а реална историјска збивања преобликују се у складу с митском структуром и поимају као несавршена утеловљења онога што се већ десило у светом времену стварања. На овакав доживљај времена указује устајање мртвих (вампири) и претапање панораме Београда у слику Јерусалима.

Део приче припада и сасвим блиској прошлости, деведесетим годинама 20. века. Такво је неуспело упокојавање главног вампира у Дедејском Селу, које Ђаво предузима уз помоћ “окретног момка” из Пожаревца, који је “недавно [...] био на Косову”, а Ђаволовом слуги се чини “најспособнијим и најпоузданијим” (Novaković 2008: 68). Непосредне су и јасно препознатљиве асоцијације на порекло и историјску делатност Слободана Милошевића¹³, док је у слици момка “уздигнуте браде” који носи “зашиљени глогов колац и огромни бат” (Novaković 2008: 158), јасан сатирични одјек претњи и политичког перформанса Војислава Шешеља, који је у више наврата обећавао да ће, управо глоговим коцем докрајчити култ Јосипа Броза, и тако окончати његов посмртни утицај, а и касније је, у више наврата, на исти начин претио политичким противницима.¹⁴

Лик Лудвига Винтгенауа, специјалног царског истражитеља који долази у Београд да испита грађење цистерне и потврди или оповргне сумње у регентову издају, није заснован на историји.¹⁵ У времену збивања романа Витгенау је мртав, а његова смрт мотивише онај ток романа у коме се устајање мртвих и тобожње појављивање вампира рационално објашњава као последица стицаја околности које су пратиле његову смрт, али и као свесна манипулација власти, којом се прикрива стварна издаја регента Александра и проневера царског новца издвојеног за градњу цистерне. Међутим, ђаволово стално поигравање именом¹⁶,

¹² Новак, ђаволов слуга, одиста функционише као “негативна Шехеразада” и његов живот се окончава кад је чуо све ђаволове приче (види: Лугоња 2005: 78–86).

¹³ То је посебно важило за време када је роман први пут објављен (Новаковић 2000).

¹⁴ “Onda su, te 1991. godine počeli da izbijaju u svim republikama razni nacionalisti i mi jedno jutro čujemo kako je Sešelj sakupio veću grupu ljudi i da planiraju da zabiju glogov kolac u Titov grob. Otišao sam na kapiju 25 na kojoj su primani posetioци i zaista video mnoštvo ljudi koji ne dozvoljavaju nikome da prođe” (<http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/150619/Ispovest-pukovnika-Veselina-Sljivancanina-1-Moji-dani-u-Hagu/print>). Три године после објављивања романа *Страх и његов слуга* Шешељ је објавио и књигу *Глогов колац у досовском срицу*, а постоје и снимци говора из 1991, кад је, пред масом у којој један од његових следбеника одиста држи зашиљени глогов колац, Шешељ затражио исељавање Титовог гроба из Куће цвећа (www.youtube.com/watch?v=heFzmFTpWeQ).

¹⁵ Према подацима с интернета, Витгенау (Witgenau) је име града, док података о човеку таквог имена нема. (Уместо овог имена претраживач упорно нуди име Витгенштајн.)

¹⁶ Ђаво непрестано, тобоже омашком, замењује име царског истражитеља – Витгенау – именом Витгенштајн, збуњујући своје саговорнике, који ово друго име не препознају. (Принцеза

делањем, идејама овог lika, од првих помена у роману доследно меша фиктивног грофа Витгенауа са човеком много ближим нашем времену, филозофом Лудвигом Витгенштајном [Ludwig Wittgenstein, 1889–1951]. Сместивши га у прву половину 18. века, у време Дејвида Хјума [David Hume, 1711–1776], Лајбница [Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz, 1646–1716]), рационализма, енциклопедиста и филозофије просветитељства, када је, у духу филозофије здравог разума, отпочело радикално оповргавање теологије и метафизике – Мирјана Новаковић Лудвигу Витгенштајну даје улогу алтернативног ђавола у свету романа. Као логички позитивиста за којег је истина “копија чињеница” и који сматра логички неодрживима претензију за изрицањем истинитих судова о стварности и бављење питањима смисла, па и Бога – Витгенштајн у роману доприноси порицању Бога, или бар порицању сврховитости и смисла људског боготражитељства. Истовремено, у парадоксалном свету романа *Страх и његов слуга*, Витгенау/Витгенштајн, тврдећи да “свет није скуп ствари, већ чињеница”¹⁷, постаје непријатељ не само архангелу Михаилу и васкрслим мртвацима већ и самом Ђаволу. Поричући смисао трагања за Богом, он доприноси приближавању часа када ће се Христ вратити¹⁸, а тиме и нарастању Ђаволовог највећег страха – од страшног суда и властите одложене смртности.

Ипак, главнина догађаја о којима приповедачи казују збива се у Београду, у време аустријске владавине, крајем прве половине 18. века, у освит Француске буржоаске револуције, која се у Ђаволовом приповедању у више наврата наговештава, а већ се десила у време када о догађајима казује Марија Августа.¹⁹ Догађања у роману су, тако, непосредан рефлекс низа претходних историјских збивања, попут битке код Малог Мокрог Луга, освајања и предаје Београда, о којима прича Вук Иаскович, или радова на калемегданским утврђењима који су уследили. Овај историјски контекст је тачан и у складу је с историјским подацима о том добу. Сва збивања о којима говоре принцеза и Ђаво смештена су, дакле, у препознатљиви историјски оквир и умногоме су њиме условљена. Иако остају на нивоу помена и наговештаја, на све што се дешава у роману утичу паралелна историјска збивања, пре свега предаја Ниша, која наговештава пад аустријске власти²⁰, што чини егзистенцију јунака несигурном и привременом.

пита: “Каквог Витгенштајна?” – Novaković 2008: 192.)

¹⁷ У роману *Тито је умро*, објављеном једанаест година после *Страх...*, Новаковићева иронијски преобликује исту тврдњу. Њена приповедачица каже: “Свет је укупност вести, а не ствари” (Novaković 2011: 16).

¹⁸ “Знаш када ћу се вратити? Хоћу да ти то знаш. Вратићу се кад људи не буду бринули о паклу и када коначно буду уверени да сам ја мртав, да су ме убили. Да, узвикнуће и то. Доћи ћу кад ме људи забораве” (Novaković 2008: 110).

¹⁹ Историјска принцеза Турн и Таксис, није доживела француску револуцију, пошто је у педесетој години, 1756, умрла “из необјашњених разлога” у Гепингену, покрајина Баден Виртемберг ([http://familypedia.wikia.com/wiki/Marie_Auguste_Anna_von_Thurn_und_Taxis_\(1706-1756\)](http://familypedia.wikia.com/wiki/Marie_Auguste_Anna_von_Thurn_und_Taxis_(1706-1756))).

²⁰ Он је одиста убрзо уследио, после Битке код Гроцке, (23. 7. 1739), у којој је аустријска војска под командом генерала Валиса претрпела веома тежак пораз (види: Поповић 1950: 383–391; Ђоровић 2005).

Запис из оног времена каже:

“...Овај рат цару Карлу не само што ползи никаквије не придоби, но и наш српски род чрез злоје војвод својих управленије турскому мучному посеченију, рабству и коначном именија разграбленију предаде; јако једва која душа спасе се од погибели” (према Поповић 1950: 391).

У историјске чињенице спада и слање царске комисије, која је требало да утврди истину о постојању вампира у Србији и Румунији (истина, овај догађај је анахроно измештен из времена Марије Терезије у време Карла IV). Према постојећим сведочанствима, не само да је таква комисија послата у Србију, већ су истражитељи (претпоставља се због мумифицираних тела на која су наишли) потврдили постојање вампира (види: Ђорђевић 1953: 150–153; Костић 1989: 245–260; Радин 1989: 261–276). Међутим, у роману Мирјане Новаковић вишеструко се релативизује овај историјски подтекст. Трагање за доказима о постојању или непостојању вампира у роману није научни подухват рационалног доба, које се окреће емпиријском научном истраживању, већ пре свега, панична потрага ђавола за доказом да још увек није стигло време страшног суда. Сем тога, испоставља се да је бизарно трагање за живим мртвацима за истражитеље из Беча само маска иза које се крије истрага Витгенуовог убиства. Ипак, стално присутни наговештаји да је прича о устајању мртвих тек начин да се прикрију политичке манипулације и чињеница да је принц Виртенбершки за новац издао град Турцима ничим се не разрешавају, тако да овај ток приповедања у роману умногоме функционише као особено предање, личи на истину, али и на причу.

На историјским чињеницама заснован је и најопштији хронотоп Београда из времена принца Евгенија Савојског [Eugen von Savoyen, 1663–1736], као и описи утврђивања и живота града. У историјске чињенице, спада тако подела града на немачки и српски део, а одиста је постојала и Екмеклучка кафана, у којој ђаво среће хајдуке и чује причу о лажним и правим вампирима. Одиста постоји и водоводна мрежа и сложен сплет канала који повезује Калимекданску тврђаву са околином града.

Поједини подаци из историје свакодневног живота оног доба такође су тачни. Дуван је, рецимо, одиста био општераспрострањен, а управо у време аустријске власти оријенталну кафану, у којој су се служили само кафа и дуван, смениле су кафане западног типа у којима се пију и алкохолна пића (Фотић 2005: 261–301). Штавише, историјског подтекста није лишено ни наглашено комично инсистирање на врстама пива (Novaković 2008: 39–40). “Само у немачком Београду било је тада око 140 кафана, механа и гостионица”, док је Екмеклучка кафана, смештена у српском делу Београда, била “више народна” (Поповић 1950: 217). Опијање је међу становницима ондашњег Београда, претежно “авантуристима, бескућницима, пропалицама и ислуженим војницима” (Поповић 1950: 217), било тако распрострањено да се на њега бечком двору жали генерал Марули, који је на челу Администрације Краљевине Србије био после принца

Александра (Поповић 1950: 218). Историјски тачна јесте и слика беде која је владала по селима²¹, као последица дуге турске владавине, рата, али, свакако, и због поткупљене и несолидне власти²², па и обести српских оберкнезова.²³ О очајном стању народа сведочи и жалба коју је, због насиља, пљачке и безакоња аустријских власти, руској царици Ани упутио митрополит Вићентије Јовановић (Веселиновић 1986: 123–124).

Историјско се, и на нивоу ликова и на нивоу збивања у роману, непрестано “митизује”. Чињенице које би могле бити засноване на историји добијају често сасвим неисторијски смисао: тако, на пример, држање голубова скандаруна на београдској тврђави, које би требало да потврди одржавање везе с Турцима и унапред договорену предају града за новац сакривен у цистерни (што би био логичан ток /псеудо/историјског романа) – добија и сасвим различит смисао. Богу оцу и Христу, пуштањем голуба, симболички, придружује се Дух свети, док се сама цистерна од реалног (још увек постојећег простора²⁴) стално помера ка потенцијално митским значењима и постаје кобна веза с доњим светом, простор медијације потенцијално доступан оностраним бићима и зато опасан.

Историјски позната имена носи читав низ ликова, посредно и непосредно присутних у роману: принц Евгеније Савојски, маршал Вобан [Sébastien Le Prestre de Vauban], турски заповедници града и војсковође, генерал Доксат [Nicola Doxat de Moress]²⁵, принцеза Марија Августа и породица Турн и Таксис (они су одиста били и носиоци поштанског монопола), Александар Виртенбершки, Петер Шмидлин [Schmidlin], Вук Исакович, гроф Марули, гроф Шметау [Karl Christoph von Schmettau]²⁶... И карактеризација појединих ликова, пре свега регента Александра, доста дугује историји. Историјски је тачно, рецимо, да

²¹ Села су имала по десетак кућа, а то су биле земунице, колибе и плетери од прућа и блата (види. Поповић 1950: 16. и даље). Види, такође: Веселиновић 1986: 122–124; Милошевић 2005: 161–172.

²² Поповић сумира опште становиште историчара да је, по свему што се зна Александар Виртембершки [Karl Alexander von Württemberg], иако безумно храбар и безрезервно одан принцу Еугену био “несрећан избор” и за интересе аустрије и за народ у Србији” (Поповић 1950: 53). Исто тврди и Веселиновић (1986: 123): регент је терао народ на кулук, неовлашћено и незаконито повећавао намете, пљачкао и изабљивао поданике, како би обезбедо средства за коцкање, раскалашан и раскошан живот.

²³ Ни српски кнезови и њихова војска нису, рекло би се, били преви заштитници народа: “Извесни примери недисциплине и грабежа натерали су једног нашег епископа да извесне српске људе назове ‘крштеним Турцима’” (Ђоровић 2005: 547). Вишеструко се понављају сведочанства да је део кривике за народно незадовољство “чрез злоје [...] управленије” свакако лежао на Србима војницима у аустријској служби.

²⁴ Такозвани Римски бунар је, у ствари, аустријска цистерна, једини део аустријских фортификационих радова који није уништен када је 1739. Београд поново предат Турцима.

²⁵ У часу када Марија Августа одговара пред инквизицијом он је давно погубљен за наводну издају Ниша (види: Radusinović 2001: 187–190; Софронијевић 2013).

²⁶ Ауторка уместо имена Карла фон Шметауа, који је наследио принца Александра на месту регента (у периоду од 1733–1738), изричито наглашава да је име фон Шметауа Јозеф, тешко је закључити је ли реч о резличитим подацима или о поигравању “правом” историјом. Са историјским грофом Шметауом њеног јунака повезује титула и искуство фортификатора, као и лоши односи са принцем Виртенбершким (<http://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia.html>).

је био рањен по глави²⁷ током опсаде Темишвара, као и то да је у знак оданости према принцу Савојском свој тројици синова до име Еуген. По свему судећи и напраситост и охолост лика у роману умногом се подударају са подацима из историје (види Поповић 1950: 51–56). О томе да је био лишен било каквих моралих скрупула, раскалашан, неморалан и поткупљив, сведоче и притужбе које је Дворском коморском већу у Бечу слао саветник Администрације барон Петер Шмидлин, уз остало због регентовог изабљивања сељака. Од историјских података ипак одступа то што регент Александар, према роману, влада Србијом 1736/37, иако га је 1733. године, према историјским подацима, на челу Администрације наследио или Карл Кристоф фон Шметау²⁸, или, према српским историчарима, гроф Марули.

Управо у лику регента Александра и његове супруге Марије Августе, па и Вука Исаковича, јасно је уочљиво још једно ауторкино одступање од историје, односно чињеница да се у конципирању ових ликова она не ослања само на историјске изворе већ ступа у особени цитатни дијалог са Црњанским, обликујући своје ликове као пандан јунацима првих *Сеоба*. Принц Александар је у роману Мирјане Новаковић знатно присутнији него у *Сеобама*, пошто Црњански ефектно сажима принчеве црте грабљивца, коцкара, развратника, у Исаковичевом сећању на службу која “није била лака”:

“Он се тог човека сећао као неког накардног чудовишта, које је имало обичај да га за време разговора шчепа за неко дугме и да га тако држи, дишући му у уста” (Црњански 2011: 85).

У роману Мирјане Новаковић принц Александар је по много чему пандан ђаволу. Моћан је, окружен слугама, одбацује правила и конвенције, препознаје ђавола када га сретне... Истовремено, попут ђавола и он се плаши губитка те моћи и слуги њен крај. Сем тога, он припада кругу ђаволових повлашћених слушаца. Њему Ото фон Хаузбург (београдски псеудоним ђавола) казује причу о настанку најстаријег племства и свесно га изазива својим парадоксалним описима пакла. Историја у обликовање овог лика улази у оној мери у којој се подудара с његовом улогом у роману. Лик Марије Августе такође је пре свега пандан лику из *Сеоба*. Марија Августа Мирјане Новаковић суштински се разликује, физички и духовно, од фриволне и раскалашне јунакиње Црњанског. Уместо заводљиве жене окренуте уживањима и тражењу разоноде, њена принцеза Турн и Таксис је неко ко трага за темељним духовним вредностима, лепа душа начета патњом. У једној ствари се ипак подудара одступање од историје и код Црњанског и код

²⁷ Његов репрезентативни портрет не показује, истина, никакав ожиљак. Принц је приказан као снажан мушкарац, тамних очију и обрва и глатког, пуног, црвенкастог лица. (Види: http://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:W%C3%BCrtemberg_Karl_Alexander_Herzog.)

²⁸ Види: <http://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia.html> (25. 3. 2013). Моруће је да је Шметау, иначе артиљеријски генерал који је у више наврата командовао у борбама на територији Србије и Бугарске (Веселиновић 1986: 147, 150, 151, 158), у периоду од 1733. до 1736. био заповедник тврђаве.

Новаковићеве – обоје знатно продужују век својих јунакиња. Код Црњанског она је, у другом сусрету са Исаковичем, 1744. године, оличење пропадања свега телесног и пролазности живота, застрашујућа, гротескна слика остареле жене која покушава да врати младост:

“Погледавши је затим запањен и са лица, виде да се сва обукла у ружичасте и беле чипке, са два реда огромних превеза на грудима и са рукавима који су од лаката и сами били читаве сукње. [...] Врат јој је био сав наборан, а на левој страни разголићених груди, видела јој се дуга, модра, танка, кривудава жила.²⁹ [...] Прсти су јој били чворновати, а рука изукрштана дебелим жилама” (Црњански 2011: 90).

И код Мирјане Новаковић она је, у часу ислеђења веома стара³⁰, али је та старост мудра и достојанствена, а историјско искуство револуције и терора део су принцезиног људског сазревања: воде је спознаји о релативности и коначности земаљске моћи.

У неоствареном односу с принцем и кроз сталне негативне судове ђаволовог слуге Новака и Вук Исаковић³¹ се обликује као пандан истоименом јунаку Милоша Црњанског. У роману Мирјане Новаковић он је, пре свега, регентов слуга и најамник лишен осећања националне солидарности. Принцеза га, тако оптужује да је “ропски трпео Александрове хирове и истовремено као најгори господар кињио и плачкао друге Србе” (Novaković 2008: 101). Ова негативна карактеризација могла би, у извесној мери, бити рефлекс историјских података о Србима у аустријској војној служби оног времена. Кнезови и оберкапетани били су повлашћени део српског становништва под аустријском влашћу. Кнезови су, тако, били носиоци ниже судске власти, а оберкапетани су поред моћи коју је доносило командовање војском били и економски повлашћени. Вук Исаковић Црнобарац, командант српске милиције “страшан Турком на Краини” (запис Спиридона Вујановића, игумана хоповског, према Веселиновић 1986: 114), био је, као и други оберкапетани, и овлашћени арендатор, имао је право да држи у закупу (аренди) велике површине обрадиве земље у околини Шапца. Закуп је аустријским властима плаћао унапред, а он је убирао десетину од сељака (Веселиновић 1986: 122–123).

Судећи према сачуваним жалбама и засведоченом незадовољству сељака може се претпоставити да су арендатори одиста “посредно³² или или непосредно наплаћивали више од разрезане своте” (Веселиновић 1986: 122–123), а и иначе

²⁹ Пошто је рођена 1706, историјска принцеза виртенбершка могле је 1744. имати само 38 година, што сигурно није прва младост, али ни застрашујућа старост коју слика Црњански.

³⁰ Да је историјска принцеза Турн и Таксис доживела да види Француску револуцију и време терора, морала би имати преко 85 година.

³¹ Новаковићева, као и Црњански, доследно користи славјанизовану верзију презимена – Исаковић.

³² Народ се 1730. жали народно-црквеном сабору у Београду да оберкапетани, рецимо, траже да им породица из које се удаје девојка дарује чизме (Веселиновић 1986: 123).

је вишеструко засведочено да је народ “за насиља, плачке, крађе и остало [...] кривио финансијске чиновнике, кнезове, оберкнезове, капетане и оберкапетане” (Веселиновић 1986: 122). Број избеглица који су после предаје Београда заједно са Исаковићем прешли у Аустрију, сведочи да однос према њему није могао бити искључиво негативан, али, ипак, има основа да закључимо да је он морао бити у приличној мери амбивалентан. Најзад, поред рефлекса историје и особене цитатне полемике са Црњанским, у основи ове наглашено негативне карактеризације Исаковичевог лика, могло је стојати и негативно искуство ауторкиног времена с различитим осиленим послушницима који су везу с влашћу користили за лично богаћење и стицање моћи. Исто, по свој прилици, важи и за стално, лајтмотивско помињање “дискреције”³³ у роману *Страх и његов слуга*. Колико год је подмитљивост аустријске администрације историјски засведочена, иза слике опште подмитљивости, верујемо, пре стоји актуелно искуство ауторкиног времена.

Веза с укупним делом Милоша Црњанског, веома значајна у роману Новаковићеве³⁴, само је део сложеног цитатног дијалога који додатно усложњава однос њеног романа према историји.³⁵ Тако је, рецимо, историјски тачан податак да је породица Турн и Таксис имала поштански монопол од 16. века надаље³⁶, али у роман Мирјане Новаковић он не улази као део историјске грађе, већ више као део цитатног дијалога с Томасом Пинчоном [Thomas Ruggles Pynchon, Jr.] и његовим романом *Објава броја 49* (Pinčon 1992). Да је тако, непосредно потврђује сусрет на маскенбалу код принца Александра, када се ђаво суочава са наказном образином, која се представља као Тристеро (то је име тајне, подземне поштанске организације за којом трага Пинчона јунакиња Едипа Мас).

У складу с мотом романа Мирјане Новаковић, историја је у обликовању ликова потчињена причи и мења се и преобликује у складу с потребама романа. Реалне егзистенције, као и реална збивања, остају на маргини или, сасвим у духу приповедања, они постају двосмислени и загонетни. Сви ликови, без обзира на то носе ли имена историји познатих људи или не, успостављају односе за које историја не зна и који, већим делом, и не спадају у домен њених интересовања. Бог, Христ, Ђаво, архангели, Месец и звезда Даница, вампири и литерарни јунаци (ауторкини и туђи) нису супротстављени ликовима који имају историјске (или псеудоисторијске) прототипове. Сви они своју егзистенцију остварују захваљујући узглобљености у свет романа, а не због евентуалног

³³ Дискреција овде означава мито које се даје службеницима власти да би се осигурала њихова дискретност.

³⁴ Она се креће од полемичког превредновања када је реч о ликовима принцезе и Вука Исаковича, па унеколико и слуге Новака, који у односу према жени понавља пародирану и иронизовану причу Павла Исаковича, до особеног сагласја у слици Београда, где ауторка у грађењу слике града врло ефектно користи *Ламент над Београдом*.

³⁵ О томе је досад најдетаљније писала Лидија Делић (Делић 2013).

³⁶ Принцеза у *Страху и његовом слуги* каже: “Моја породица држи поштански монопол у Аустријском царству, Мађарској, Славонији, свим немачким грофовијама, Чешкој, Пољској, Низоземљу, деловима Француске, северној Италији” (Novaković 2008: 79).

ослањања на реална збивања. Привидно неспојиви токови романа: казивање о настанку света, Луциферовом паду, доласку, смрти и васкрсењу Христовом; трагање за вампирима; околности које су допринеле поновном паду Београда под турску власт; инквизицијско ислеђење принцезе Марије Августе сплићу се и обједињавају по логици приче. Сва ова разнородна збивања историјска, фиктивна и фантастична постају сегменти ђаволове судбине, његовог дугог пута ка крају историје и властитом крају.

Управо та потенцијална смртност чини ђавола у роману *Страх и његов слуга* трагикомичном појавом. Он, Аристотеловим језиком речено, није ни бољи ни гори од човека већ му је, по много чему, једнак. Рецимо, по слутњи властите смртности, по страху од пакла, којег је непрестано свестан, по одсечености од комуникације с добром, па, можда, и по потискивању свести о властитој немоћи, која избија из опсесивног приповедања о односу с Богом и Христом, из сталних наговештаја о значају властите улоге у будућим збивањима³⁷ и из потребе да има слугу, пре свега као сталног слушаоца. Тако се страх из имена романа може читати као људски страх, али и као страх самог Ђавола, који је, у односу на људе и њихов свет, у позицији аналогној положају регента Александра у Србији: “Био је страх и трепет Србије окружен бедним слугама. За недељу дана ће бити слуга своје страху” (Novaković 2008: 113).

Ово би, пак, могло да значи да – и поред аисторичности, богате метатекстуалности, духовитих цитата и парафраза, поигравања жанровским конвенцијама тзв. тривијалне књижевности и филма, ироније – ово можда и није “прави” постмодернистички роман, који пориче велике системе смисла и васпоставља типично постмодернистичку хетеротопију – већ прича која се остварује у оквиру хришћанске новозаветне историјске телеологије, као слутња коначне блиставе белине Небеског Јерусалима, или оне празнине (можда белог крста на белом пољу) којом архистратиг Михаило слика Божје дело и у коју ће се, можда, коначно утопити бесконачно шаренило Ђаволове еклектичне и чињеничне слике света, па и протвречни крвави колоплет историје.

ЛИТЕРАТУРА

Aristotel (1966). *O pesničkoj umetnosti*. S originala preveo i objašnjenja u registru imena dodao dr Miloš N. Đurić. Pregledano i dopunjeno izdanje. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Веселиновић, Рајко (1986). “Србија под аустријском влашћу 1718–1739. *Историја српског народа*. Четврта књига. Први том. *Срби у 18. веку*. Написали: Радован Самарцић и др. Београд: Српска књижевна задруга, 106–162.

Делић, Лидија (2013). “*Да ја нисам који јесам*”: Проблеми и могућности превода романа “*Страх и његов слуга*” Мирјане Новаковић. У рукопису.

Ђорђевић, Тихомир (1953). “Вампир и друга бића у нашем народном веровању

³⁷ “...У Паризу ћу имати силног посла да припремим нешто” (Novaković 2008: 41).

- и предању”. *Српски етнографски зборник*. LXVI, 150–153.
- Иванов, Вяч. Вс. – Топоров, В. Н. “Славянская мифология”. *Мифы народов мира. Энциклопедия*, 2, К–я. Главный редактор С. А. Токарев. Российская энциклопедия, Москва 1994, 450–456.
- ИСН IV, 1986/1 – *Историја српског народа*. Књ. 4. Т. 1. *Срби у XVIII веку*. Написали Радован Самарцић и др. Београд: Српска књижевна задруга.
- ИСН IV, 1986/2 – *Историја српског народа*. Књ. 4, т. 2. *Срби у XVIII веку*. Написали Рајко Веселиновић, Павле Ивић, Александар Младеновић, Мирослав Пантић, Милорад Павић, Дејан Медаковић, Никола Гавриловић. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Јанић, Ђорђе Ј. (1989). *Српска фантастика. Натприродно и нестварно у српској књижевности*. Уредник Предраг Палавестра. Београд: Српска академија наука и уметности, 221–234.
- Kolingvud, Robin Dž. (1986). *Ideja istorije. Pogovor (Filozofija i istorija: epistemološka osobenost Kolingvudovog objašnjenja istorije)* Risto Tubić. [Nema podatka o prevodiocu.] Sarajevo: Svjetlost, 1986.
- Костић, Звонимир (1989). *Српска фантастика. Натприродно и нестварно у српској књижевности*. Уредник Предраг Палавестра. Београд: Српска академија наука и уметности, 245–260.
- Лугоња, Тања (2005). “Мотив вампира у роману Мирјане Новаковић *Страх и његов слуга*”. *Mons Aureus: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*. Год. 3, бр. 7, 78–86.
- Мелетински, Е. М. (б.г). *Поетика мита*. Превео Јован Јанићијевић. Београд: Нолит.
- Медаковић, Дејан. *Положај српског народа у Аустрији током XVIII века* http://www.rastko.rs/rastko-hu/istorija/istorija/Medakovic_Seobe.html
- Милошевић, Гордана (2005). “Становање у граду и на селу”. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Приредио Александар Фотић. Београд: Clio, 142–172.
- Новаковић, Мирјана (2000). *Страх и његов слуга*. Београд: ReVision Publishing.
- Novaković, Mirjana (2008). *Strah i njegov sluga*. Beograd: Everest medija, 2008.
- Novaković, Mirjana (2011). *Tito je umro*. Beograd: Laguna.
- Pinčon, Tomas (1992). *Objava broja 49*. Prevod sa engleskog i pogovor David Albahari. Novi Sad – Beograd: Svetovi – Rad.
- Половина, Наташа (2013). “Свети Стефан Штиљановић као хришћански ратник”. *Фрушка гора у књижевности. Зборник*. Уредила Љиљана Пешикан-Љуштановић. Нови Сад: Филозофски факултет. (Коришћено у рукопису.)
- Поповић, Душан Ј. (1950). *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718–1739)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Радин, Ана (1989). *Српска фантастика. Натприродно и нестварно у српској књижевности*. Уредник Предраг Палавестра. Београд: Српска академија наука и уметности, 261–276.

- Радусиновић, Милорад П. (2001). “Двије руске вијести о погубљењу Николе Доксата де Мореза у Београду 1738. године”. *Зборник Матице српске за историју*. Бр. 63–64, стр. 187–190.
- Раичевић, Горана – Ераковић, Радослав (2012). “Портрети карловачких митрополита у делима српских писаца”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. Књига XXXVII–2, Нови Сад: Филозофски факултет, 101–112.
- Rasel, Džefri Berton (1982). *Mit o đavolu*. Prevela Gordana Velmar-Janković. Beograd: Jugoslavija – Prosvjeta.
- Софронијевић, Милорад (2013). “Неразјашњено порекло књиге из 18. века. Споменица Доксату де Морезу”. <http://www.drustvosns.org/kultura/tekst/doksat%20de%20morez.html> (25.3.2013)
- Ђоровић, Владимир (2005). *Историја Срба*. Приредио за штампу Богдан Томановић. Подгорица – Ријека – Нови Сад: Октоих – Нова књига – Лео комерц.
- Филиповић, Миленко С. (1953). *Основни карактер и структура веровања у источном делу Југославије*, прештампано из Зборника Матице српске, Серија друштвених наука, св. 6/1953.
- Фотић, Александар (2005). “(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана”. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Приредио Александар Фотић. Београд: Clío, 261–300.
- Чајкановић, Веселин (1994/I). *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, Сабрана дела из српске религије и митологије. Књига прва. Приредио Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партенон М.А.М.

Рана теорија српског романа

Увод

Прва половини 19. века је време увођења романа у српску књижевност и наглог раста његове популарности. Пре тога је постојао само у преводима. Прве романе написао је Атанасије Стојковић *Кандор* (1800.) и *Аристид и Наталија* (1801.). То је тип моралистичко-филозофског романа у коме се путем догађаја доказује или илуструје нека идеја, са многобројним дискурзивним пасажима. Овај модел романа у коме је нарација подређени елеменат дискурзивном није имао даљи развој, нити већег одјека у читалачкој публици. Такав успех имао је модел псеудоисторијског моралистичког љубавно- авантуристичког романа пореклом из старије барокне литературе. Увео га је Милован Видаковић који је од 1810. до 1839. објавио седам романа, један од њих у три књиге. Имао је многобројне следбенике: Тимотиј Илић, Никола Шимић, Јевстатије Михаиловић, Јован Чокрљан, Атанасије Николић, Владисав Чикош, Нестор Исаковић, Димитрије Михајловић, Никола Петровић. По страни од главног типа романа тога времена је вертеровски сентименталистички *Спомен Милице* (1816.) Михаила Витковића. Потом *Племенита и силна љубав* (1831.) Милоша Лазаревића. Док је Јована Стерије *Роман без романа* (1832.) посебан случај теоријске расправе о класицистичком роману у форми романа.² Преводна литература показује, пак, значајну разноврсност. Осим прештампаних превода романа из 18. века Мармонтела и Дефоа, као и многобројних нових робинзонада (Млади Робинзон, Нови доживљаји Робизона и сл.), то су Фенелонов *Телемак*; Лесажов *Жил Блаз* (три издања); Виландови *Абдерићани*, *Агатон*, и *Симпатије*; Волтеров *Задиг*; Гетеов *Вертер*. Од класичних дела Езопов живот; Плутархове биографије; Цицеронов *Сципионов сан*. Потом источњачке повести које су тада у моди; *Хиљаду и једна ноћ*.³ Преводи романа већином су били опремљени пропратним белешкама, а у предговорима могу се пронаћи теоријски искази.

Роман је био нова појава у жанровском систему, због чега су писци имали

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и његово обликовање у српској књижевности* бр. 178005.

² У овом одређењу ослањао сам се на рад Мирона Флашара „Осуда класицистичке нормe и старије романескне фикције“ у *Студије о Стерији*, СКЗ, Београд 1988, 281-288, посебно 287.

³ Види С. Новаковић, *Српска библиографија, за новију књижевност, 1741 – 1867*, Сабрана дела, књ. 16, Београд 2001.

потребу да у предговорима саопште своја уметничка гледишта. То је време промена, а пошто ствари нису саме по себи разумљиве треба их објашњавати – не само због новине као такве, већ што је роман од конституисања његове теоријске самосвести у поетолошким расправама 17. века па све до средине 19. проблематичног статуса, и без дигнитета. Зато су писци често избегавали да своја дела именују као романи, радије су их називали “романтичким повестима”, или су као што је Видаковић често чинио, тврдили да су њихови романи моралне повести сачињене на „подобје“ романа. Постојање романа у уметности стално је требало правдати и објашњавати. У том контексту, објашњавања иновације и трења са отпорима новој појави проблематичног статуса, настаје и наша рана теорије романа која није артикулисана у форми трактата, односно заокружених прегледно изложених ставова, већ је – а тако није само код нас - попут крхотина расута у мноштву различитих записа, фрагментарних исказа, у различитим текстовима различитих аутора, али ипак са јасно видљивим тежишним питањима.

Однос према настанку дела

Како настаје роман, односно какав је однос аутора према стварању, може да буде разумљиво из исказа Милована Видаковића који се, будући да су такви искази ретки, наводи у целини :

(...) Весело бо сердце дух на поетическе фантазије у движеније приводи, и весело сердце такови нам оживљава, да он, от бриге свободан, силом воображенија својего на високо узлети : и као светлооки орао с висине неке на овај свет сматра; с висине предмете на земљи гледи, такове разликује и о њима мисли и разсуждава: да све у природи зашто је онако, а не иначе, он истражи, размерси и у свој ред стави : све то поета труди се дознати, све умом постигнути; све нам јасно предложити и на лири својој такова нам опојати. Дух поетически у живој својој фантасији као муња плане, и у далечајше чужих земаља пределе отлети, пак скида себи испред очију свои от старине завесе, и умно загледа тамо, какве обичаје, и какве нарави; које добродјетели, које ли праотаца наших пороке, оне покривају, и за нас, потомство их, и исправљеније наше чувају и хране. От овуд убо иште се, да поета мора бити, и историк, и географ; искусни физик, и логик : добар ритор, и граматик; да може све, у случају на разне предмете разведене мисли, у леп сојуз комбинирати, и такове нам поукратко, но живо и слатко представити; да нам дух восхити, да нам сердце наше ублажи и развесели.

Но и поета не сматра се отуда само за такова, који речи токмо кује, и такове нам на стихове слаже и намешта; него и онај, кој лепе своје фантасије, и мисли своје на такве идеје возводи; ко природу лепо описати

зна, и ко вешти ваздушне суште, чисто оживотворити уме, било ово на стихове, било прозе.⁴

Добро срце и весело расположење само су општи услов настанка уметничког дела који се тек помиње. Средишњи део исказа односи се на опис стварања дела у коме се кључни значај даје фантазији и интелекту као двема међусобно условљеним компонентама. У првој реченици предмет уметничког посматрања је природа, а уметник „силом воображенија својего на високо узлети“ како би уз њену помоћ могао да „мисли и разсуждава“, „истражи“, и затим „све нам јасно“ прокаже у своме делу. У другој реченици истим начином се посматра свет духовни (морални). Прво „Дух поетически у живој својој фантазији као муња плане“, затим „умно загледа“ врлине и пороке наших предака, што пренето у дело треба да послужи за „исправљеније наше“. Следеће две реченице свака за себе опет истичу два противна елемента. Уместо заноса, инспирације или надахнућа значајан простор заузима набрајање знања које писац треба да има, он мора бити: „историк, и географ; искусни физик, и логик : добар ритор, и граматик“. Наричит значај давао се реторици. Још на почетку списатељског рада Видаковић се жалио што још увек немамо ову „преполезну науку“ на своме језику.⁵ У последњој реченици, овај став о значају знања и вештине допуњава се. Уметник да би то заиста био мора умети да „вешти ваздушне суште, чисто оживотворити уме“, а оживотворавање неживог у уметничком делу не може да се научи, то је дар.

Тако добијамо два пара појмова, фантазију и интелект према вештини и таленту. Фантазија и таленат припадају сфери ирационалног, а интелект и знање - рационалном. Какогод интерпретирали њихов однос, а по свему судећи фантазија има подређену улогу инструмента у сазнавању, избалансираност ових компоненти суштински је класицистичка.

Начело мимезе

Начело класицистичког миметизма почивало је на уверењу о постојању метафизички утемељених поступака грађења текста који имају вечиту важност. Опонашање тих вечних принципа значила је остваривање лепоте која је објективно садржана у њима. Посматрач архитектонског дела, или читалац књиге, није постављао питање колико је то дело изворно, већ је тражио да у њему препозна одређене принципе, и њима се дивио. У теорији романа ти принципи су били обликовање фабуле по начелима каква су била изложена у Аристотеловим и Хорацијевим списима и потом разрађивана у првим теоријским трактатима о роману; ослањање на реторску теорију у писању; приказивање

⁴ *Љубезна сценау веселом двору Иве Загорице. Романтичко сочињеније...* Будим 1835, Предсловије, XVII-XIX.

⁵ Види предговор за роман *Усамљени Јуноша*, Будим 1810, IX – X.

идеалитета уместо стварног живота. То јесте био миметизам, али не емпиријске стварности већ принципа грађења уметничког текста установљених у класичној старини. Овоме типу миметизма додат је и један други облик миметизма познат у Хорацијевој формулацији његовог утицајног списка као преобликовање каквог туђег текста улажењем у племениту утакмицу са њим. Овај условно речено други тип класицистичког миметизма јавља се на једном нижем нивоу као неприкривено грађење свог текста преузимањем делова из различитих других дела, асоцирањем, и претапањем према некаквој замисли, уз употребу сопствене имажинације. Био је уобичајена пракса у класицистичкој поезији и писању романа тога времена. Мирон Флашар је за опис овога типа миметизма у нашу науку увео термин „стваралачки плагијат“.⁶ Када Видаковић, на пример, пише *Велимира и Босиљку* он опонаша правила грађења одређеног типа романа и то бисмо назвали класицистичким миметизмом, али када у роману *Касија царица* прерађује туђе дело, то бисмо назвали стваралачким плагијатом.⁷ Из тог угла ваља осматрити и следећи исказ Јована Стерије : “Ја сам ово жалостно позориште на истини основао по историји незаборављеног нашег Рајића, подражавајући гди гди и славном г. Флориану, и с тим мислим, да сам најпречи пут к полезној забави нашао”.⁸ Стерија не крије да је у своме делу “гди гди” имитирао дело другог писца. За Витковићев роман *Спомен Милице* рађен на подлози Кармановог романа *Фаникина оставштина* закључено је да “није сачувано аутентично Карманово дело јер је измењена, делимично, порука писца, а сасвим измењен начин Кармановог приповедања. Управо намера писца да приповедач буде невидљив је потпуно изневерена. О сличности стила и језика још мање може бити речи”.⁹ То се у томе времену није сматрало плагијатом, већ стваралачким чином којим се једно дело преобликује у друго. Промена форме, интенције, нова стилизација, јесте оно што једно дело настало на подлози другог чини оригиналним. Многобројне тзв. посрбе и прераде из тога времена оригинална су дела по мерилима која су постојала у томе времену.

Треба указати да унутар појма стваралачке имитације (плагијата) постоји разноврсност у поступцима. Наиме, осим поменутог прерађивања туђих дела компилацијом на креативан начин, постоји још један недовољно запажен поступак. То је стварање новог дела тако што се од мање целине, сижеа или само мисли, развије већа целина. Ако је судити по исказима писаца подједнако је распрострањен. Видаковић више пута каже да је свој роман написао тако

⁶ Види М.Флашар, „Начело мимесе и стваралачки плагијат“ у *Студије о Стерији*, Београд 1988, 116-121,

⁷ Види Ј. Schercher, „Милована Видаковића Касија Царица“, *Наставни вјесник*, часопис за средње школе, књ. IX, св.1, Загреб 1902, 1-8.

⁸ *Светислав и Милева*, Ј.С.Поповић, Целокупна дела, књига друга, Београд (без године), 159. Библиотека српских писаца, ур. У. Џонић.

⁹ И. Удовички, „Романсијерски покушаји Михаила Витковића и његове измене Кармановог дела“, *Упоредна истраживања*, књ. I, Београд 1976, 223.

што је неку причу мимогред чуо, или негде прочитао, па је затим „пером распространио“.¹⁰ На исти начин и Вук Стефановић предлаже изнесећи сиже за један будући роман: „камо српски Лафонтен (или ако смем рећи Валтер Скот), да нам ову историју или приповетку, пространо опише“.¹¹ Тако је Милош Лазаревић на основу сижеа који је Вук предложио написао роман. Можемо тај поступак илустровати на примеру Видаковићевог спева *Историја о прекрсаном Јосифу* (1810.). Развијајући библијску причу о прекрасном Јосифу у спев Видаковић је поновио само кључне елементе садржаја у истом поретку (Стари завет, прва књ. Мојсијева, 37, 39-47): Јосифов сан, Јосифа бацају у јаму и продају као роба, тамновање, тумачење снова, Виминијанова чаша, долазак Јосифове браће у земљу Гесемску. Ти елементи су проширени оним чега у Библији нема: брига Јосифовог оца Јакова, плач на материном гробу, дуги разговори Јакова са његовим синовима (у Библији четири стиха, код Видаковића три стране), опис природе, и слично. Могућност да боље сагледамо технику проширивања из основног сижеа дао нам је сам Видаковић: „Отворим Библију и онако јошт неосушеним пером спишем житије Товита, и сина његовог Товије, које потом сложим на стихове“.¹² Прва фаза у писању спева *Млади Товија* (1825.) био је стварање приче поступком њене разраде, проширивања. Друга фаза је преношење прозног израза у стих. Прва би речено реторском терминологијом била *dispositio*, односно уже гледано по врсти поступка *amplificatio*, а друга *elocutio* (језичка организација текста). Реч „распростирање“ опомиње на реторски термин *amplificatio*, словенски превод латинског *amplificatio* гласи „размноженије“ (Мразовић), српски проширивање, распрострањивање, а може бити од реченице до текста. Тада се повезује и са парафразом, која такође може да буде понављање неког другог текста његовим слободним скраћивањем или проширивањем. Део је прогимназмате, односно школских вежби, а објашњава се у делу реторике који се бави композицијом излагања у беседи (*dispositio*). С разлогом се ове технике могу назвати школским класицизмом.

Оба поступка, назовимо их проширивање и прерада, не морају нужно искључивати један други.

Роман као прозно-поетска врста

У основи ране теорије романа, од њених почетака у 17. веку, налази се једна противречност: с једне стране је измишљај, а с друге стране треба да садржи истину. Питање положаја романа између поезије и прозе кључно је. Стално је присутно у расуђивањима српских писаца, и представља онај најопштији теоријски оквир у коме се о роману расправљало, на вредносно повољан или

¹⁰ „Повест је ова истина...Но ја сам је пером распространио, и на подобје Романа сочинио“ (*Велимир и Босиљка*, Будим 1811, Предговор, непагинирано, (стр 15.).

¹¹ Види у Вук Стеф. Карацић, *Даница...*, Београд 1969, 423.

¹² М. Видаковић, *Млади Товија*, Будим 1825, Предговор, IV –V.

неповољан начин. Дистинкција проза /поезија имала је значење неуметничко/ уметничко. Под прозом се подразумевала наука, односно историја, биографија, хроника, или беседа, а под поезијом епика, лирика, драма, и њихове врсте. Роман је имао посебан положај будући да се сматрао врстом која генолошки припада поезији, али која у себи садржи и прозу.

То показују и критичка разматрања Саве Мркаља. „Не разорава ли опет сваки подобни роман границе Поезије и Прозе, од обадвију нешто имајући, а ни једна, ни друга не будући“ писао је Мркаљ одговарајући на Вуково питање шта мисли о Видаковићевим романима.¹³ Мркаљ у разматрању романа као жанра полази од поделе на доње и горње „силе“ у човеку, поезија за њега има нижу вредност јер се односи на емоције, страсти, жеље, док прози припада виши, рационални део човекове личности. Спајањем та два настала је „поетическа проза“. Она би по Мркаљу била прихватљива када би се држала свога предмета, оном који припада доњим силама (поезији), али је неприхватљиво њено прелажење на подручје виших сила (проза), када се „у предјеле разума украда, када оће да нас наставља и увјерава“. Мркаљево неповољно вредновање романа заснива се на класицистичком ставу да роман крши правило о немешању жанровских карактеристика, тј. да нема унутрашњег јединства.

Схватање романа као поетске прозе заступљено је код готово свих писаца прве половине 19. века, а задржало се у школским поетикама и пуно касније. За то има безброј потврда. Милош Лазаревић назива га „струка приповедајуће поезије“. Подробније објашњење даје Нестор Исаковић: „Роман није историческа, него поетическа повест, у којој сила воображенија по вољи својој, као што је у поезији слободно, планове своје изводи. Али зато опет ствар је, која је темељ том роману, истинита, само што није у прози, него у поезији изведена”.¹⁴ Или Милована Видаковића: „Роман бо от историје разликовати ваља; ибо ова токмо о делу истинствује, и к а к о ј е, г д и, и к а д је било? показује: а роман вешти само нам *истини уподобљава* (курзив Н.Г.)”.¹⁵ Проза у којој нема измишљаја јесте основа роману, али у њему се оно што је било не приказује онако како јесте већ, како каже Видаковић, „уподобљено истини“. И Атанасије Стојковић је роман *Аристид и Наталија* назвао „истиноподобном повести“ што опомиње на познати Аристотелов став из његовог утицајног списка, да се у уметничком делу не приказује оно што јесте већ оно што је вероватно и могуће. Измишљање је тиме легитимизовано, али је и ограничено на оно што је вероватно. Када се роман схвата као измишљај сличан истини то у случају наведених романа значи само једно – искључивање чуда,¹⁶ невероватних или немогућих ствари. Уколико

¹³ Сви цитати су из писма Вуку Стеф. Караџићу од 20. октобра 1817, према *Сава Мркаљ Поводом двестагодишњице... „Азбукопретреса“*, Нови Сад 2010, 151-152 (аутограф 148-151).

¹⁴ Види Н. Исаковић, *Пример детињске љубави, или Јелисавета заточеница у Сибирији. Истинита повест овога столећа*, Нови Сад 1840, Предговор, непаг.

¹⁵ *Касија Царица*, Будим 1827, Предговор, 5-6.

¹⁶ Види Милош Лазаревић: „Између романа и јуначки песама велика је разлика: ове много у

се чуда и јављају, као у Видаковићевом роману *Велимир и Босиљка*, то је само због тога да би се на крају показало да чуда нема, и да за њих постоји рационално објашњење. Измишљена фабула је кључна у роману, а она је по правилу авантуристичко-љубавна. Историја и друге науке заступљене у роману више су оквир или декор фабули. Због тога их ми данас називамо псеудоисторијским а не историјским романом, особито због разлике према историјском роману који почиње некако у исто време са Валтером Скотом. Оно што је историјска истина у Видаковићевим и Стеријиним романима, уз обавезне грешке у хронологији и научној тачности (уноси се и народно предање) има више задатак да потврди заснованост на истини, односно да се испуни захтев жанра за истиноликошћу. На истинитост својих повести позивају се сви писци, и онда када су потпуно измишљене, као и онда када се одиста на тадашњим научним (историјским) знањима заснивају. Тако Видаковић у предговору за *Велимира и Босиљку* каже: „Повест је ова истина, ја сам ју мали јеште једва памтим от покојног мојега стрица слушао“. ¹⁷ Или ће издвајати оно што је у роману истина од онога што је „поетическо измишљеније“ као у предговору *Усамљеног Јуноше*: „Повести неке ратне које ће Никодим херој, као дела самовидец Тихомиљу приповедати, јесу истине, и историческе“. ¹⁸ На исти начин поступио је и Михаило Витковић када је у посвети епистоларног романа *Спомен Милице* тврдио да само издаје сакупљена писма, дакле аутентичан докуменат. Нестор Исаковић у обраћању читатељу („Љубезни читатељу!“) тврди: „Черте, које повести овој за основоположеније служе, истините су“. ¹⁹ У предговору за роман *Бој на Косову* Јован Стерија Поповић писао је: „Ја сам ово жалостно позориште на истини основао по историји незаборављеног нашег Рајића“, ²⁰ итд. Ове исказе треба схватити условно, понекад су се писци заиста служили историјским изворима, као Стерија у наведеном цитату, али им је често позивање на истинитост основе њиховог казивања служило за легитимизацију романа.

Роман је више поезија него проза. Измишљена фабула је по правилу разграната, са више паралелних токова и пуно збивања, заплета и преокрета, али прегледна и јасна. Тако Јован Стерија Поповић у огласу за *Бој на Косову* обећава читалачкој публици: „Овде ће се јасно представити што и разних читатеља вкус захтевати може: *разнообразије дивни к једном предмету тежећи случајева*“

себи чудновати догађаја имаду, као што се у нашим српским јуначким песмама види н.п. да вила из горице викне, и борећем се у помоћ дође. Да долете гаврани крвави кљунова, и да говоре. А у роману све то престаје...”. (*Племента и силна љубав*, Будим 1831; цит. према *Почесци српске књижевне критике*, нав. издање, 173.). Роман се сматра уподобљен истини ако у њему нема чуда.

¹⁷ М. Видаковић, *Велимир и Босиљка*, Будим 1811, Предговор, непагинирано (2.).

¹⁸ *Усамљени јуноша*, Будим 1810, предговор, непаг.

¹⁹ Н. Исаковић, нав. дело.

²⁰ Ј.С.Поповић, „Предсловије“ за *Бој на Косову, или Милан Топлица и Зорајуда*, Јован С. Поповић, Целокупна дела, књига четврта, Београд (без године), 149. Библиотека Српски писци, ур. У. Џонић.

(курзив Н.Г.).²¹ Разграната фабула готово увек је линеарно-хронолошка, ређа је појава као у Видаковићевом роману *Усамљени Јуноша*, или *Боја на Косову* Јована Стерије грађење фабуле на сложенији начин по драмском принципу *in medias res* који се огледа у техници ретроспективног причања. Препоручивао га је још Аристотел, а за њим и Хорације за епопеју, о чему су се још у 17. веку у вези са романом водиле учене расправе.

Приказивање идеалитета кроз забавну авантуристичку фабулу за коју се само условно може рећи да је „истиноподобна“ (истиноподобност састоји се у томе да није немогуће да се то што се приказује десило, а не у вероватности) изазивала је отпоре који немају исту основу али имају исти правац – удаљавање од класицистичког миметизма који се заснива на некаквим метафизичким, вечитим идеалитетима, према емпиријској стварности и субјекту.

Оспоравана је животна уверљивост љубавно-авантуристичке фабуле. Вук Стефановић Караџић од романа захтевао је опонашање стварности уместо конструкције измишљених фабула. Није се ослањао на некакав теоријски концепт, већ роману приступа као читалац који приказане догађаја посматра из перспективе реалног живота, и здраворазумски процењује је ли нешто могуће или није, ослањајући се на своје искуство и чула. Тако ће приметити у критици Видаковићевог *Љубомира у Јелисијуму* да славуји не певају у јесен,²² као што певају у Видаковићевом роману, а то је била примена књижевне конвенције за опис идиличног предела који је у писању требао да пружи задовољство читаоцу због чега славуји певају и онда када не певају. Вуков предлог романа какав би требао бити није се пуно разликовао од оних које је критиковао. У предлогу за један будући роман он је изнео опет један љубавни сиже, али из народног предања: три камена у пољу настала су од два момка који су умрли такмичећи се за љубав девојке, а она за њима када је видеола шта се десило. Он је веровао да је то било нешто што се стварно догодило. Када је Милош Лазаревић на основу предложеног сижеа написао роман *Силна и племенита љубав* резултат је био извесна иновација у два правца: ослањање на фолклор и тежња ка већој вероватности у приказивању. Фантастичне елементе претварање људи у камење из народне легенде Лазаревић је у роману заменио биљкама. Тамо где су несрећни заљубљеници пали сада расте „ Душица, стидак, смиље и босиље „. У томе би, кроз делимично прихватање Вукових ставова, био његов отклон од тада доминантног облика романа као „поетическог измишљенија“ према роману који би био више проза него поезија. Али, осим у избору сижеа који се схватао као стварносни, у свему осталом Лазаревић је следио постојећу књижевну праксу. Његов роман је, како објашњава у предговору, роман с тезом: треба да докаже да су Словени, односно Срби, способни за племенита и узвишена осећања. Тиме је полемисао са стереотипима изграђеним у страним културама. У предговору

²¹ Г. Добрашинић, *Објављенија...*, Београд 1975, 51.

²² *Почеци српске књижевне критике*, Нови Сад – Београд, 1979, Српска књижевна критика, књ. 1, 104, прир. Ј. Деретић.

каже да је понегде прози дао десетосложни ток, то значи да је ритмизацију прозног израза на местима великог узбуђења где је традиционална реторика препоручивала употребу метричких средстава у изразу замењивао ритмичким средствима узетим из усмене поезије. Тиме није изашао из оквира реторског начина обликовања стилског језичког израза.²³

Сентименталистички роман *Спомен Милице* Михаила Витковића приближава се емпиријској стварности и емотивном животу појединца тако што настоји приказивати осећања људи онако како их они доживљавају у стварном животу. А да то постигне уздиже на ранг литерарне форме средство свакодневне комуникације као што је писмо. У томе је битно другачији од морално-романтических повести у којима се осећања, нарочито љубавна, приказују у своме идеалитету, не онаква каква јесу већ каква треба да буду.

Другачије основе има критика поучног авантуристичко-љубавног романа Јована Стејића.²⁴ Савременом роману замера низак уметнички ниво. Он није против „романтичког“ типа романа са историјским оквиром, напротив, такав, али добро написан роман, са задовољством би читао, већ сматра да би се бољи ефекат постигао ако би он приказивао карактер и обичаје народа онакав какав јесте, односно ако би се историјски догађаји приказивали без поетизације (измишљања). И предлаже да се историјски роман пише по моделу романа Валтера Скота. Стејићева критика не излази из оквира схватања романа као средства друштвеног изграђивања, већ критички преиспитује начин на који би се боље испунила та функција.

Роман без романа Јована Стерије Поповића је теоријска критика романа на класицистичко-просветитељским основама уопште. Фабулом свога романа он пародира начела организовања приче по класичним упутствима *in medias res*; начело миметизма кроз пародију миметичке технике и, најзад, утилитарну функцију уметности кроз изградњу шаливога романа који треба да забави и засмеје. Стеријин роман је теоријска метафикција.

Полезна забава

У предговору првог романа у српској књижевности, преводу Мармонтеловог *Велизарија*, Павле Јулинац, написао је да ово дело преводи ради „ползе и настављенија“. У развијенијој форми дидактичку функцију романа истиче Милош Лазаревић: „Роман (...) кога је главно намерење карактер оног народа за кога се пише описивати и развијати и њега не нагло него мало-помало од

²³ Види о томе у моме раду „Ритмичка проза“, НССуВД, МСЦ, књ.15, Београд 1985, 45-53.

²⁴ Види у *Почеци српске књижевне критике*, Нови Сад – Београд, 1979, Српска књижевна критика, књ. 1, 165-166, прир. Ј. Деретић. Стејић је белешку о роману објавио у *Забавама за разум и срце* 1828.г.

боље његове душевне, било му какве, лечити”²⁵. Целовитији опис замишљеног деловања на публику којој су романи намењени дао је Јован Стерија Поповић:

Прости наши земљеделци, а и други не имајући кад дубоко о материјама мислити у недељне и празничне дане невину забаву и увеселеније траже, но хоће који што сходније у том од лепо сочињеног романа наћи? Његова душа повест какву читајући у прошле векове повраћа се, и силом воображенија њих очима представља, савњајући ондашње поступке са садањима; његов ум гледајући различна художества оштри се, а срце му се добром примеру подражавајући краси и изображава. Лесно ћу ово моје мњеније потврдити, ако само опоменем, да и сам премудри наш Доситеј у своја морална дела романтичке повести уводити није сумњао, опомињући се често прекрасног оног изреченија: *Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci!*²⁶

Романтичка повест значи описивање љубави онакве каква је у роману. Наиме, термин роман се у старијим књижевним периодима употребљавао као назив за дела писана на романском тј. народном, језику, а она су садржала необичне догађаје и чуда. Отуда је изведеница прво романически, а потом и романтически у почетку семантички била везана за основно значење: приказивање чудних и необичних догађаја као оних у роману. Тек касније је исти термин почео да се употребљава као назив за романтичку школу. У наведеном примеру, као и код осталих писаца романа тога времена значај је приказ љубави у споју са авантуристичким сижеом, необичне приче о страдању и патњама идеализованих љубавника, па је према томе још увек употребљаван у старом значењу. Љубав је приказивана на идеалан начин као часна и чедна, као пример каква љубав треба да буде, а не као осећања стварних људи и онако како се она догађа у животу. Због тога ово, и овакво, приказивање осећања не треба мешати са сентиментализмом. Његова функција је моралистичка, давање узорног примера. Они се могу назвати сентименталним, у основном значењу те речи, јер се приказују осећања, али не и у смислу стилске оријентације у којој се тежи приказивању осећања ближе начину како их доживљавају људи у вануметничкој стварности, са циљем да се као таква што верније прикажу и у роману.

Увођење забавног елемента у роман, а то су романтичке повести, оправдаван је у наведеном цитату Јована Стерије позивањем на Доситејево дело и Хорацијево учење о циљу уметности.²⁷ Хорацијева теорија је реторичка,

²⁵ Види у *Почеци српске књижевне критике*, нав. издање, 173.

²⁶ Ј. С. Поповић, Нав. дело, 159.

²⁷ Поетолошки став о односу уметности према публици исказан Хорацијевом формулом *dulce et utile* био је заједничко место у исказима готово свих српских романописаца. Код Видаковића се јавља још и у једној рећој

даје упутства писцима како поступати да би се остварио успех. Постићи ће га мешајући пријатност са учењем, *prodesse sa delectare*. Ослањање на једну реторичку теорију, а реторика је инструментална дисциплина која нас учи шта и како да радимо да бисмо постигли одређени ефекат, јасно показује да је циљ писања деловање на публику. Тиме објашњење још увек није потпуно. Формула *dulce et utile* познаје кроз историју различите врсте односа између својих делова, они су уравнотежени, или више једно него друго. Питање које нас води прецизнијем одређењу отуда гласи: шта је у теорији и пракси романа прве половине 19. века претежније, *dulce* или *utile*, *prodesse* или *delectare*?

У исказима српских писаца моралистички садржај повољније је вреднован од забавног, а уношење забавног правдано је позивањем на ауторитете Доситеја и Хорација. Ако би из тога закључили да је поука важнија од забавног елемента могли бисмо погрешити. Јер, ако посматрамо романе можемо приметити да је однос обрнут: мање је поуке која се више ценила, а више забаве и задовољства намењеног публици која су у својим исказима писци морали правдати. Тај однос у коме је роман више забава него поука може да буде разумљив из једног општијег погледа на место и улогу романа у друштву. Морални и интелектуални напредак заједнице замишљан је као поступан:

Словом, све вешти велике, које у јестеству гледимо, происходе от малих.

– Нит су мудри у оно време Грци на један пут до оноликог дојти могли, но све су се лагано и ногу пред ногу на ону висину пужали. Наша је должност радити колико ко можемо; зане ако ћемо руке прекрестити у недра, а оно неће ништа ни бити.²⁸

варијанти коју такође познаје античко предање. ”Ја сам овде увео неки род и љубови, но у тому сам уверен, да ништа из мојега пера кануло није, које би благовестну душу, и честно срдце увредити могло. У томе сам подражавао паметним неким, и моралним списатељем, кои познавајући својства срдца у младом веку, краснејша су морална правила у одежду неку љубови завијали, да би јуност к чтењу склонили; *по примеру паметних врачев, кои болној деци лекове у шећеру, и други сласти помешају, да лакше у себе приму* (курзив Н.Г.)” [Велимир и Босиљка, Будим 1811, Предговор, непагинирано (стр. 23)]. У таквој формулацији јавља се, на пример, у спеву Тита Лукреција Кара *О природи ствари* (Београд 1951, 42-43, преп. Аница Савић-Ребац):

А мудро је без сумње то. Лекари,
Кад деци дају пелен одвратни,
ивицу чаше прво премажу
још соком слатким меда злаћана
да лаковерну децу преваре
да усне бар; а када већ попију
пелена течност горку, обманом
неоштећена, него њоме чак
опорављена тада оздраве.

Као и код Хорација (*Сатире и епистуле*, Загреб 1958, 8-10, прев. Ј. Згорелец): “Премда што би ме смело да смијућ се објавим праве/ истине глас? како усрдни школници некад слаткишем/ дјечичи јачају вољу, да уче праве почетке... ,”

²⁸ Љубомир у *Јелисијуму*, Будим 1814, Посвета, непаг. (13-14).

(...)

Као што неки добри Србин не давно нам рече: “от штице се вели, к Платоновој философији долази”. Најпре ваља срца изобразити, и вкус младим на добродетелъ и ученије отворити, пак онда тек корак с њима на више науке предузети; подобно као и земљу за добро семе, најпре ваља узорати, и као што треба утиришити, совершенно преправити ју, пак онда семе к произведенију плода у њу просути.²⁹

У томе контексту романи су схваћени као почетна степеница ка усавршавању: „Романи бо, сатире, и басне јесу такова сочињенија, с којима су паметни људи многе погрешке у роду човеческом истребили, и људе к добродетелъи приклонили“.³⁰

Да је роман више забав него поука, јасно је из општег културолошког концепта, роман је почетни степен у уздизању према чистој науци, а као почетни степен који треба да привуче и припреми читаоца за систематску науку по природи ствари садржи више забаве него науке. Роман је нешто попут мале стабљике од које ће постати велико дрво, или „штице“ (табла на којој се учи писање) на путу према Платону, као у цитираним Видаковићевим поређењима. Његова примарна функција је превасходно забавна, треба да привуче публицу на читање књига. Секундарно, из примера који се у роману приказују и да се морално подучи. Другим речима роман се схвата као казивање моралних поука на индиректан начин, кроз забавну причу.

Задржавање пажње на теоријској компонети образложене позивањем на Хорација, испушта се из вида једна друга важна компонента прагматичког аспекта ране поетике романа, а за коју писци нису могли пронаћи упориште у класичном предању. Романима се изграђује национална култура, осећај заједништва, и национална самосвест. Прво кроз смештање радње романа у српску националну прошлост, и увођење народних имена за ликове романа. Друго, стварањем књижевности на своме језику ствара се читалачка публика. А да би имали шта да читају на своме језику пишу се и преводе романи, који су забавни, повлађују нижем укусу, али су и морални, јер пружају примере моралног понашања. То је део експлицитног програма првих писаца романа, и преводиоца. Написати или превести роман био је патриотски чин, готово као нека врста дужности.

Роман је у првој половини 19. века популарна (нижа) неканонизована књижевна врста са развијеним друштвеним функцијама. Има их више: забава, поука, буђење националне свести, изграђивање националне културе стварањем књижевности на националном језику.

Осврт

²⁹ *Омер и Мерима*, Пешта 1839, Предговор, 5.

³⁰ *Љубомир у Јелисијуму*, Будим 1823, књ. 3, Предговор, непаг (стр. 37).

Као најважнију карактеристику теорије жанра романа у овом периоду можемо означити усмереност према публици. Питања односа личности аутора према стварању романа, и однос романа према стварности, другостепена су и подређена. Теорија романа била је условљена прагматичким циљевима: стварање читалачке публике, национално културно изграђивање, особито морално у духу просветитељских идеја, али и буђење националне свести кроз обраду љубавно-авантуристичког сижеа смештеног у српску историју. Роман је схватан као средство остваривања једног ширег просветитељског програма моралног и интелектуалног уздизања. А ти циљеви су детерминишуће деловали на његово обликовање.

Рани консензус о роману као књижевној врсти може се свести на неколико ставова. Прво, то је из европске традиције наслеђено схватање о роману као продужетку епа, односно „епопеји у прози“. По свом геналошком положају он је „поетическа проза“: обрада истинитог догађаја уз помоћ фантазије. Измишљање је било ограничено вероватношћу (начело „истиноподобности“), а то је значило изостављање чуда. Принцип стварања може се означити како класицистички миметизам, у обе његове варијанте, тј. као опонашање принципа грађења романа, и као прерада туђег дела.

Техника писања романа била је заснована на реторском учењу. Дакле на знању и вештини, али и на обликовању приче уз помоћ фантазије.

У критичким освртима (В. Стеф. Карацић, Ј. Стејић) и у креативном стваралаштву (романи М. Лазаревића, М. Витковића и Ј. С. Поповића) јављају се тенденције напуштања модела класицистичког романа поучно- моралног авантуристичког сижеа у правцу преношења тежишта на субјект и опонашање вануметничке стварности уместо апстрактних принципа приповедања.

Роман прве половине 19. века треба посматрати као важан елеменат једне етапе културно-историјског развоја са којим је био чврсто повезан. Што у томе времену није са становишта наших садашњих мерила настао уметнички вредан роман, треба подсетити да у томе времену ни у другим европским књижевностима није било великог романа, велики европски роман настао је у доба реализма, односно у 20. веку. У првој половини 19. века српско друштво прешло је из предлитерарног у литерарни стадијум развоја. А литераризација друштва није била могућа без развоја популарне књижевности.

Додатак: илустрације у романима

По правилу, уз насловну страну романа израђивао се бакрорез који је приказивао неку изабрану сцену. То се сматрало украшавањем романа; тиме се привлачила публика. У преводу Дефоовог *Робинсона Круса* (1799.) дат је бакрорез-портрет Робинзона према опису датом у роману, до најситнијег детаља. Ова илустрација показује тенденцију која је увек била присутна, тежња

да се прикаже нешто онако како је заиста било, на истинити начин. Робинзонове авантуре схватале су се као истините, као веран приказ нечега што је било и што је публикувано на основу аутентичног Робинзоновог рукописа који се чува у британској библиотеци.³¹

Јован Стерија Поповић је за роман *Бој на Косову*... изабрао сцену која је најдраматичнија, са реченицом цитатом из романа: “Узми овај отров и умри са мном”. Приказује се оно што је ванвремено, типско у човеку: страст, љубав, у идеалној форми свога испољавања. На исти начин поступио је и у избору сцене за драму *Светислав и Милева*.

Милован Видаковић за свој роман дао је да се изреже предео: “Дао сам и на њу [књигу] један прекрасни образац на меди изрезати, који ће један леп у черној гори у неком романтичком пределу, двор живо представљати: у ком је двору стари наш Љубомир са својом милом фамилијом, остатак својег живота, мирно скончао”.³² Интенције су различите. Идеалитет код Видаковића (идеалан предео у који смешта свога јунака) и код Стерије (идеална љубав), према „реализму“ портрета Круса. Публика је све то по мало очекивала и тражила: приказивање онога што је заиста било, поетизацију стварности, моралну подuku.

³¹ Види предговор преводиоца Н. Лазаревића за роман *Живот и ичрезвичайна прикљученија славнога англеза Робинсона Крусе...*, Будим 1779, непаг.

³² Види „Видаковићев други оглас на трећу књигу романа Љубомир у Јелисијуму“, у Вук Стеф. Караџић, *О језику и књижевности*, књ. II, Сабрана дела Вука Караџића, књига тринаеста, Београд 1968, 470-471. Прир. М. Павић.

Рисованъ и гравированъ въ Москвѣ у Свѣд. 1787.

На дѣри у тѣхъ, на снѣгу у тѣхъ, ахъ.

НЕВИНОСТЬ
ИЛИ
СВЕТИСЛАВЪ
И
МИЛЕВА

ЖАЛОСТНО ПОЗОРИЩЕ

У ПЕТЪ ДѢЙСТВІЯ

ІОАННОМЪ С. ПОПОВИЧЕМЪ

Мудролюбія Слушателямъ
сочинѣно.

Трошхомъ Матице Срѣске

Die Unschuld, ein Trauerspiel.

У БУДИМУ
Словыма Краљѣвскогъ 'Свеуч.' Пещи.

1 8 2 7.

Книжка
Андріе Лекуніа
Часть 1.

Робинзонъ у одѣянію.

Андріе Лекуніа
ЖИВОТЪ

И
ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ ПРИКЛЮЧЕНІЯ
СЛАВНАГО АНГЛЕЗА
РОБИНЗОНА
КРУССЕ.

Я самъ дѣла 1632-го у Граду Іерху *) отъ
добре фаміліе рожденъ, башъ ако и не изъ
оно землѣ, ербо а Опацъ мой пришецацъ изъ
Бремена **) было, коисе найпре у Глау ***
А оку-

*) Англійскаго Принца Іорка Градъ и Варонъ
у Ангаш.

**) Такожѣ Градъ и Варонъ Краљѣства
Англійскаго.

***) Тако исто Хановѣру принадлежацъ.

Идеалан предео. Бакорез уз насловну страницу романа Милована Видаковића, *Љубомир у Јетисију*, књ. III, Пешта 1823.

Један београдски професор – Драгољуб Павловић²

Име Драгољуба Павловића³, једног од најзначајнијих српских књижевних историчара 20. века, везује се, првенствено за изучавање старе књижевности – средњовековне и дубровачке⁴. У свом вишедеценијском научном раду, написао је око две стотине различитих радова, студија, приказа, лексикографских и енциклопедијских одредница. Половина његових радова уско је везана за књижевност старог Дубровника. То су прикази књига⁵, обимне студије о

¹ nevena@ff.uns.ac.rs

² Овај рад настао је као резултат истраживања на пројекту „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности (бр. 178005) који се реализује на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, под руководством проф. др Горане Раичевић, уз финансијску помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

³ Драгољуб Павловић (22. мај 1903, Јабланица – 12. август 1966, Београд) основну школу завршио је у селу Гредетину, потом је ишао у гимназију у Нишу, Врању и Скопљу, а Филозофски факултет у Београду завршио је 1926. године. Марта 1927. изабран је за асистента, а школску 1927/28. годину провео је, усавршавајући се, на Универзитету у Греноблу. Докторски испит на Катедри за историју југословенске књижевности положио је тезом *Ђорђе Башић, дубровачки биограф XVIII века*, 2. маја 1931. Две године касније постављен је за доцента, а 1938. за ванредног професора при истој катедри. Током Другог светског рата, од априла 1941. до августа 1945. године, био је заробљеник у логору VI D у Дортмунду. Јануара 1946. године наставља да предаје на београдском Филозофском факултету, а 1951. бива изабран за редовног професора. Продекан факултета био је 1950/51. године, а декан 1959/60. године. 27. маја 1952. изабран је за дописног члана Српске академије наука. Био је члан књижевног одбора Српске књижевне задруге (1939–1941, 1945–1952); члан управе Годишњице Николе Чупића (1939–1941); сарадник Института за проучавање књижевности Српске академије наука (1947–1952); члан Хисторијског института Југословенске академије у Дубровнику; сауредник (1933–1940) и уредник (1954) часописа *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*; члан управе Друштва за проучавање Вука и Доситеја (1957).

За Драгољуба Павловића први пут, тада као студенти, чули смо на основним студијама, читајући његове текстове о књижевности средњег века. Сведочења о њему, као универзитетском професору, изнео нам је, школске 1994/95. године, управо наш професор Боривоје Маринковић, говорећи нам о хуманизму и ренесанси на другој години основних студија. Мишљена сувременика о Д. Павловићу готово су истоветна. Сви се слажу да је био изузетно драг, духовит, ведар човек, благе нарави. Лепо је говорио, лако писао и према свима је био добар – не правећи разлику између академика и сезонских радника који су зими секли дрва. Једну од најлепших и најдирљивијих карактеризација изнео је његов пријатељ, академик Војислав Ђурић рекавши, на комеморацији, да је Драгољуб Павловић био „блага насмејана добронамерност”.

⁴ Он је, међутим, аутор и студија из народне књижевности и српске књижевности 18. и 19. века.

⁵ Приказима је и почео свој рад. Први приказ објављен му је 1926. године. То је кратак текст *Kreševljaković Hamdija, Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najskorijih vremena do danas. Sarajevo 1912.* – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VI, 1926, 296.

ауторима ренесансе и барока и културолошким појавама, приређене антологије дубровачке поезије и приређена дела најзначајнијих дубровачких аутора – Марина Држића и Џива Гундулића. Писао је о раду и ауторским књигама својих претходника и сувременика – Светислава Вуловића, Стојана Новаковића, Павла Поповића, Милана Решетара, Петра Колендића и Мирослава Пантића. Научни рад Драгољуба Павловића уско је повезан са делатношћу часописа *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, у којем је објавио свој први текст⁶ и најзначајније студије попут оних од Ивану Бунићу, Мартолици Рањини или елементима хуманизма у српској књижевности XV века.

Драгољуб Павловић никада није писао о свом научном методу, нити је непосредно формулисао свој научни кредо. Научни методи и однос према раду, међутим, учљиви су у његовим студијама, а могу се нарочито добро сагледати у написима које је објављивао о другим књижевним историчарима. Пре свих, о Стојану Новаковићу и Павлу Поповићу, али и Петру Колендићу, Миховилу Комболу и Антуну Барцу. Пишући о Стојану Новаковићу, поводом педесетогодишњице његове смрти⁷ Драгољуб Павловић је рекао да научноистраживачки, архивски, компаративни, библиотечки и библиографски рад, још од времена Стојана Новаковића, Светислава Вуловића, Јована Скерлића и других научника, има дугу и плодну традицију. На сличан начин, свеобухватно приказујући рад свог учитеља Павла Поповића⁸, Драгољуб Павловић је истакао да су његове расправе пре биле засноване на брижљивом и изворном истраживању чињеница него на духовитим и логичким домишљањима. За Драгољуба Павловића само такве студије или расправе – засноване на вишеструком истраживању података – имале су истинску научну вредност. Можемо, даље, закључити да би неопходне одлике ваљаног књижевног историчара, какви су били управо његови претходници, биле „темељна и широка ерудиција, велика књижевна култура, научна акрибија, истанчан укус, жив, пријемчив и радознао дух, слободан од уских предрасуда“⁹; као и „смисао за уочавање главних проблема, способност савесног, стрпљивог и систематског проучавања и прикупљања књижевноисторијског материјала, и дар сигурног и здравог суда за оцењивање и разврставање писаца и дела из наше књижевне прошлости”¹⁰.

Павле Поповић је, како је нагласио Драгољуб Павловић, био историограф оваквог профила, па његов ученик истиче да је свима био узор. На основу његовог укупног дела, може се видети да је и сам тежио таквом научном профилу, и да је у томе успео. Судови којима оцењује рад Павла Поповића, важили су и за њега: књижевни историчар мора да се “у проучавању појединих

⁶ Исто.

⁷ Д. Павловић, *Стојан Новаковић и његов књижевноисторијски рад*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXI, 1965, 175–193.

⁸ Д. Павловић, *Павле Поповић као научник и књижевни историчар*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 1959, 197–208.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

епоха наше књижевности увек труди да у њима првенствено уочи и подвуче оне најважније и најбитније моменте њихова развоја”¹¹, те да „епохе повеже са одговарајућим политичким, друштвеним и економским приликама”¹², и да „не буде само једностран испитивач и аналитичар који решава мање проблеме и даје основну чињеничку грађу, већ да има много смисла за синтезу и за решавање најкрупнијих проблема у својој области”¹³. Овоме бисмо додали још две особине које Драгољуб Павловић није пропуштао да истакне – опрезност и савесност. Био је и опрезан и савестан и све принципе, које је као позитивне уочавао код других, на најбољи начин је показао у свом раду.

Бављење дубровачком књижевношћу и културом у којој је она настајала, значајно је обухватило целину његовог рада, па се тако рефлекси овог сегмента уочавају и у бављењу другим областима. Они прожимају његове најзначајније студије из средњовековне књижевности – о Ћирилу и Методију, о Светом Сави, о *Александриди*, о поетици књижевности овога доба, те посебно веома драгоцену расправу о деспоту Стефану Лазаревићу и елементима хуманизма у књижевности и култури његовог времена¹⁴. Проучавајући дубровачку књижевност био је, уз Павла Поповића и Петра Колендића, припадник београдске школе рагузологије. Прва студија из дубровачке књижевности јесте његова докторска теза о Ђорђу Башићу, дубровачком биографу 18. века. Као што су пре њега Павле Поповић и Петар Колендић писали о раду Игњата Ђурђевића, а касније Мирослав Пантић о раду на дубровачкој библиографији Себастијана Слада Долчеа, Драгољуб Павловић је докторирао тезом о једном од најстаријих дубровачких биографа. Касније је написао незаобилазне, мада, на махове, у одређеним подацима унеколико превазиђене, студије о Марину Држићу, Динку Рањини, Динку Златарићу, Валу Валовићу, Хорацију Мажибрадићу, Стијепу Ђурђевићу, Џиву Гундулићу, Џиву Бунићу, Мартолици Рањини, Владиславу Менчетићу и Влаху Скваровићу.

Пажљиво ишчитавајући студије Драгољуба Павловића о ренесансним и барокним писцима, уочавамо да су оне конципиране на једнак начин. Структуриране су из два дела и у првом делу износе се чињенице и заокружује се слика о животу одређеног аутора, а у другом делу анализирају се и интерпретирају књижевна дела. Ово је веома значајно због тога што је дубровачка књижевност наглашено референцијална у односу на стварност у којој је настајала – биографију писца, његове социјалне контакте, значајне људе и збивања – па се без ширег увида у живот аутора и његово време ова дела тешко могу у целини разумети. Социолошке и културне околности у којима дело настаје значајне су за тумачење садржине дела и његовог односа према стварности. Попут Павла Поповића или

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Д. Павловић, *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963, 5–16.

Петра Колендића¹⁵, Драгољуб Павловић пише студиозне и потпуно заокружене расправе, анализира дела и оцењује их. Нарочито бисмо истакли да он нагласак ставља на компаративистичке анализе, поредећи дела дубровачких аутора са узорима из, првенствено, италијанске књижевности. Оваквим поступком се успоставља широк књижевно-културни контекст који додатно осветљава аутора и дело и смешта дубровачку културу и књижевност у европски контекст.

Основно полазиште научног рада Драгољуба Павловића јесте архивско истраживање. Попут својих претходника, и он је савесни архивски трагалац. Једно његово архивско истраживање, на пример, уродило је новим подацима о животу Марина Држића. Након Другог светског рата, 1948. године, боравио је у Дубровнику, ишчитавајућу архивску документацију везану за највећег дубровачког комедиографа. Истражујући Држићев живот између 1561. и 1567. године, уочио је и закључио да је Држић из Дубровника у Венецију отишао током 1562. године, а не раније, како се до тада сматрало. Овај, и друге податке, изнео је у раду *Нови подаци за биографију Марина Држића*¹⁶. Исте документе су, највероватније, читали и истраживачи пре њега, али је поједине податке уочио само Драгољуб Павловић. Потом их је повезао на јединствен начин, па су га они касније довели до нових закључака везаних за Држићеву заверу. За разлику од Милана Решетара и Јорја Тадића који су сматрали да су чланови дубровачке Владе знали за Држићеве планове, Драгољуб Павловић је, на основу испитиваних докумената, закључио да дубровачка власт није знала за Држићеве намере.

Поред студија и огледа о појединачним писцима, писао је о жанровима, општим и теоријским питањима везаним за дубровачку књижевност, као и о различитим културним појавама у Републици. Све наведено даје његовом делу одлике ширег културолошког приступа и истраживања. Међу првима је, рецимо, писао о мелодрами, као значајној књижевној и позоришној врсти у 17. веку¹⁷. Готово да нема аутора који се пре њега, али ни касније, тако опширно бавио овим питањем значајним не само за књижевну већ и за позоришну историју, како нашу тако и европску. Управо је Драгољуб Павловић уочио и показао да се мелодрама након почетака у Италији усталила у Дубровачкој републици знатно раније, чак неколико деценија пре него што се проширила у Француску и Енглеску. Ову веома значајну чињеницу Драгољуб Павловић је касније у неколико наврата инкорпорирао у друге студије, на пример, у оне о Џиву Гундулићу.

У његовом научном методу уочавамо још једну особену појаву. Проучавајући живот и рад појединог писца, он је, како је сам написао, наилазио на многе архивске податке, и од те грађе касније састављао своје огледе о културним и

¹⁵ Мада се, за разлику од Драгољуба Павловића, Петар Колендић махом бавио мање познатим ауторима дубровачке књижевности и културе.

¹⁶ Штампан у *Зборнику радова Института за проучавање књижевности при САНУ*, књ. 1, Београд 1951, 97–107.

¹⁷ Д. Павловић, *Мелодрама и почеци опере у старом Дубровнику*, Зборник Филозофског факултета II, 1952, 243–254.

социјалним феноменима у Дубровнику. Таква је, на пример, студија *О кризи властееоског сталежа у Дубровнику XVII века*¹⁸. Као посвећени истраживач, Драгољуб Павловић је увек полазио од податка, али није био лишен ни имагинације и талента. То је јасно уочљиво по томе што је, захваљујући одређеним подацима из живота аутора, расветљавао и тумачио његова дела, али је, са друге стране, анализирајући дела¹⁹ долазио до нових података о животу или о целокупној културноисторијској слици епохе. Управо захваљујући његовим културолошким студијама из историје Дубровачке републике, можемо рећи да је Драгољуб Павловић претеча оних аутора, и наших и страних, који се данас баве историјама приватног живота.

Истраживачки захват Драгољуба Павловића широк је, оригиналан и динамичан. Он, на пример, поједине стихове тумачи као својеврсне путоказе ка књижевноисторијским подацима. Уочавао је да су песме многих дубровачких песника уско везане за свакодневицу, испитивао је и истицао референцијалност барокних и ренесансних песничких творевина према стварности. Управо је Драгољуб Павловић у предговору антологији дубровачке лирике инсистирао на томе да би савремени читаоци и проучаваоци требало да имају на уму чињеницу да је љубавна лирика, која је стварана у ренесанси – меличка лирика: „Треба исто тако водити рачуна да љубавне песме у доба Ренесансе нису толико читане колико су певане уз пратњу леута, и, удружене тако са мелодијом и музиком, оне су деловале далеко импресивније. Лишене музичке пратње и мелодије оне нама данас могу изгледати каткада конвенционалне и књишке, али у своје време оне су у пуној мери задовољавале укус и потребе ондашње публике.”²⁰ Овај навод често се пренебрегава и стоји усамљен. Чини се као да већина проучавалаца дубровачке поезије нема ово на уму приликом анализирања и интерпретације лирике стваране у епохама хуманизма, ренесансе и барока. Овим поводом, намеће се питање: да ли би рецепција те лирике, могућа тумачења, па и схватања ове поезије била унеколико другачија, када се не би сметнуло са ума да је дубровачка поезија, уствари, меличка поезија? Да ли би, даље, приступ дубровачкој лирици унеколико осавремениле претпоставке да је то не само меличка поезија него и лирика која, вероватно, садржи све одлике синкретизма?

Попут ових наведених у предговору антологији, важни су и наводи изнети у напоменама књига²¹, у којима је истакнуто да су његови радови и студије увек, без обзира на намену, рађени на основу изворне грађе и свестрано проучене стручне литературе и да, у недостатку једног обимног уџбеника за историју књижевности, ове студије и чланци могу бити корисни не само наставницима

¹⁸ Зборник радова Института за проучавање књижевности при САНУ, књ. 2, Београд 1952, 27–38.

¹⁹ Као на примеру песме *Посланица Плавковићу* Хорација Мажибрадића.

²⁰ *Дубровачка поезија : зборник*, друго издање, уредио и предговор написао Драгољуб Павловић, Београд 1956, 10.

²¹ D. Pavlović, *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika : studije i članci*, Sarajevo 1955; D. Pavlović, *Iz naše starije književnosti : studije i članci*, Sarajevo 1964.

и студентима, већ и сваком ко се ближе интересује за старију литературу²². Из овога би се могло закључити да је Драгољуб Павловић имао јасно одређен циљ – да старију књижевност, писану на јужнословенском подручју, приближи ширем читалаштву.

Када говори и пише о књижевности ствараој у средњем веку и каснијим епохама, Драгољуб Павловић је термилошки одређује као „старију југословенску књижевност”, а писце као „наше” или као „дубровачке”²³ ауторе. Концепт „старије југословенске књижевности” уочљив је готово у свим радовима Драгољуба Павловића. Он је детаљно осветљавао историјске, уметничке, економске и културне везе припадника свих народа на јужнословенским просторима. Пишући о приликама у српској средњовековној држави, наш књижевни историчар прецизно ће уочити додире са Дубровником или обрнуто. Приказујући живот и делатности Светог Саве у истоименој студији, на крају неће пропустити да дода и податак о спаљивању моштију српског светитеља, на Врачару 1594. године, који у свом спеву *Разбоји од Турака*, први пут у дубровачкој литератури, наводи дубровачки поета Антун Сасин²⁴.

Имајући на уму књижевноисторијски рад Драгољуба Павловића, можемо рећи да је он први књижевни историчар који је отварао, само наговештавајући, одређене теме. Уколико није имао све податке, није заокруживао своје књижевноисторијске „приче” тј. није давао коначне закључке. Вероватно је био свестан да је и постављање одређених теза, идеја и питања за науку подједнако важно као и одговарање на њих. Да није прерано преминуо, засигурно би проширио свој текст о добу деспота Стефанана Лазаревића, на пример, или завршио започету историју књижевности. У томе се огледа актуелност његовог рада и данас. Његове закључке не треба оспоравати, нити тезе побијати, него само настављати од места до којег је у науци дошао. Као што су његови студенти и пријатељи сведочили – да је био благонаклон на испитима, господин у учионици, тако је био благ у налазима и анализама. Чак и кад је закључивао, чинио је то на такав начин да остави простора за даља сагледавања. Током читавог живота наш књижевни историчар – велики београдски професор, бавио се проучавањем старе књижевности. Ни у једном тренутку није је сагледавао, ни у једном сегменту, као коначну и у потпуности истражену.

²² D. Pavlović, *Iz naše starije književnosti : studije i članci*, 146.

²³ Та терминологија код нас је задржана и данас, те се књижевност стварана на тлу Дубровачке републике и Далмације одређује као „дубровачка књижевност”.

²⁴ Д. Павловић, *Сава Немањић*, Београд 1961, 38.

Литература:

- Д. Павловић, *Нови подаци за биографију Марина Држића*, Зборник радова Института за проучавање књижевности при САНУ, књ. 1, Београд 1951.
- Д. Павловић, *Мелодрама и почеци опере у старом Дубровнику*, Зборник Филозофског факултета II, 1952.
- Д. Павловић, *О кризи властеоског сталежа у Дубровнику XVII века*, Зборник радова Института за проучавање књижевности при САНУ, књ. 2, Београд 1952.
- Д. Pavlović, *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika : studije i članci*, Sarajevo 1955.
- Дубровачка поезија : зборник*, друго издање, уредио и предговор написао Драгољуб Павловић, Београд 1956.
- Д. Павловић, *Павле Поповић као научник и књижевни историчар*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 1959.
- Д. Павловић, *Сава Немањић*, Београд 1961.
- Д. Павловић, *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963.
- Д. Pavlović, *Iz naše starije književnosti : studije i članci*, Sarajevo 1964.
- Д. Павловић, *Стојан Новаковић и његов књижевноисторијски рад*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXI, 1965.
- М. Пантић, *Књижевни историчар Драгољуб Павловић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXII, 1966.
- И. Арсић, *Књижевни историчар Драгољуб Павловић*, Србистика, I, 1998.
- З. Бојовић, *Допринос Драгољуба Павловића проучавању дубровачке барокне књижевности*, Митолошки зборник, XVIII, 2008.
- П. Станојевић, *Драгољуб Павловић – лексикографска одредница*, Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, IV, 2008.

*Открића Ђорђа Сп. Радојичића (1905 – 1970)²
Ауторства, датирања, нови текстови*

Посебно место међу проучаваоцима српског средњег века припада Ђорђу Сп. Радојичићу. Овај историчар и историчар књижевности био је важан познавалац српских старина. Своју професорску каријеру провео је на Филозофском факултету у Новом Саду, почев од 1954. године³. Његов научни опус обухвата девет за живота објављених књига, као и многобројне студије и чланке⁴.

Професор Боривоје Маринковић саставио је *Библиографију радова академика Ђорђа Сп. Радојичића* и сигурно спада међу најбоље познаваоце

¹ arsenije@ptt.rs

² Рад је настао у оквиру истраживања вођених на пројекту Аспекти идентита и њихово обликовање у српској књижевности (178005) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ О биографији Ђорђа Сп. Радојичића видети поговор у књизи: Ђ. Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, Дневник, Нови Сад, 2007, 227–235.

⁴ Б. Маринковић–Б. Гаврилов, *Библиографија радова академика Ђорђа Сп. Радојичића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, Нови Сад, 1970, 5–35; *Додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића“*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIV/2, Нови Сад, 1971, 763–774; *Други додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића“*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XV/2, Нови Сад, 1972, 855–856; *Трећи додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића“*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XVI/2, Нови Сад, 1973, 853–858. Након смрти професора Радојичића приређени су за штампу његови радови и књиге: *О Бојки и попу Дукљанину*, Дневник, бр. 9163, 7. мај, Нови Сад, 1972, 13 (Б. Маринковић); *Југословенска стара књижевност*, Зборник Матице српске за славистику, 5, Нови Сад, 1973, 144–163 (Уредништво); *О царици Јевдокији и о називу царица у титулатури средњовековне Србије*, Зборник за историју, 7, Нови Сад, 1973, 105–109 (С. Ђирковић и Б. Маринковић); *Три средњовековне теме*, (I Албанско-југословенски односи у средњем веку, II Српски извори, III Оловни печат Ђорђа, сина краља Бодина), Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига XVII/1, Нови Сад, 1974, 11–35 (Б. Маринковић); *Слуге и ставиоци у средњовековним српским државама*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига XVIII/1, Нови Сад, 1975, 65–74 (Ј. Ређеп); *О монахињи Јефимији (деспотици Јелени), првој српској књижевници*, Кораци, 5–6, Крагујевац, 1989, 272–280 (Ј. Ређеп); *Необјављени чланци академика Ђорђа Сп. Радојичића у „Енциклопедији Југославије“*, Археографски прилози, 20, Београд, 1998, 129–187 (С. Томин); *Дамјан Деспотовић (из рукописне оставштине Ђорђа Сп. Радојичића)*, Свеске Матице српске. Грађа и прилози за културну и друштвену историју. Серија друштвених наука. св. 9, Нови Сад, 1998, 5–19 (С. Томин); *Академик Ђорђе Сп. Радојичић: Великосхимник Јован Каливит негдашњи Велики деспот српски*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 26, Нови Сад, 2000, стр. 45–55 (С. Томин); Ђ. Сп. Радојичић – Г. Суботић, *Из прошлости манастира светог Јована Богослова*, Ниш, 2002 (Д. Бојовић); Ђ. Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, Дневник, Нови Сад, 2007 (С. Томин). Од његових чланака објављених у Политици приређена је књига Ђ. Сп. Радојичић, *Културно благо (Да ли знате?)* Нови Сад, 2006 (С. Томин).

његовог дела. Веома често указивао ми је на многобројна значајна открића Ђорђа Сп. Радојичића, везана за текстове и ауторе српске средњовековне књижевности. Нека од тих открића позната су и прихваћена у науци, а нека су заборављена, будући давно објављена како у стручним часописима и зборницима са научних скупова, тако и у дневним новинама.

Занимљиво је установити колико данас, после временске дистанце од пола века, значе закључци и разматрања Ђорђа Сп. Радојичића. Која од њих су прихваћена и цитирана, а која су изазвала полемику? Које нове рукописе и старе штампане књиге је пронашао у различитим манастирским библиотекама? Којим атрибуцијама и датирањима је највише допринео нашој медијевистици?

Натпис на мраморном стубу на Косову приписао је деспоту Стефану Лазаревићу

Ђорђе Сп. Радојичић сматрао је да *Натпис* спада „међу најлепше саставе старе српске књижевности“⁵. Ово дело сачувано је у једном рукопису из осамдесетих година шеснаестог века, који је некада припадао Карловачкој библиотеци. Сада се налази у Патријаршијској библиотеци у Београду⁶. Објавио га је Гиљфердинг још 1859. године, а 1905. Љубомир Стојановић. Без обзира на доступност, све до Радојичићевог времена *Натпис* је остао незапажен међу књижевним историчарима, тако да се „не помиње ни у књижевно-историским расправама и чланцима“⁷. О његовом евентуалном ауторству, такође, није било речи, изузев мишљења Ђорђа Ђ. Стратимировића из 1914. године: „сва је прилика, да је натпис саставио неки придворни монах кнегиње Милице“⁸.

У потрази за писцем *Натписа на мраморном стубу на Косову*, Радојичић је пошао од становишта да је ово дело „можда саставио сам деспот Стефан Лазаревић“⁹, односно да „наслуђујемо да ће то бити сам деспот“¹⁰. И наредне, 1954. године, Радојичић указује да је аутор, по свој прилици, деспот Стефан и утврђује време настанка *Натписа*: „без сваке сумње после Ангорске битке а свакако 1403/1404 године, када се деспот Стеван бавио на Косову, борећи се

⁵ Ђ. Сп. Радојичић, „У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима“ (*Књижевна стремљења деспота Стефана Лазаревића*), *Летопис Матице српске*, књ. 377, св. 6, Нови Сад, јун, 1956, 597.

⁶ Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, рукопис под бројем 167, стр. 35. У најновијем *Инвентару* овај рукописни *Зборник различитих састава* прецизније је датиран између 1573. и 1578. године: *Инвентар рукописа библиотеке Српске патријаршије*, уредник З. Недељковић, Београд, 2012, 45.

⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Један заборављени спис средњовековног српског световног песништва*, Политика, број 14741, 14. фебруар, Београд, 1954, 8.

⁸ Ђ. Ђ. Стратимировић, *Ступ на Косову*, Бранково коло, свеска VII, 15. април, Ср. Карловци, 1914, 214.

⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Једна световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, Гласник САН, књ. 5, св. 1, Београд, 1953, 153.

¹⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, Јужнословенски филолог, књ. 20, св. 1–4, Београд, 1953–1954, 135.

са својим сестрићима, синовима Вука Бранковића¹¹. Аргументација у прилог деспотовом ауторству јесте да је *Натпис* саставио неко књижевно образован, а за сам опис Косовске битке јасно је да потиче од ратника, од витеза¹². Да је дело писао световњак, витез, најбоље се види из описа српских феудалаца који долазе на Косово¹³.

У својим потоњим текстовима и књигама, Радојичић је са више сигурности означавао деспота као аутора: деспот је без сумње узео лично да саставља натпис¹⁴; биће то свакако сам Стефан Лазаревић¹⁵; врло вероватно Стефан Лазаревић¹⁶.

Након ове Радојичићеве атрибуције, у науци су прихваћени његови аргументи. С друге стране, полемику је изазвало Радојичићево жанровско одређење овог дела као световне похвале, као и његов начин превођења појединих речи¹⁷. Лазар Мирковић сматрао је да је *Натпис на мраморном стубу на Косову* саставило лице које је знало и читало црквене књиге, кроз чије текстове се *Натпис* може најбоље разумети. „Проф. Радојичић мисли да га је саставио деспот Стефан, син кнеза Лазара 1403/4 године, и наводи за то убедљиве доказе. То је највероватније“¹⁸. Мирковић, ипак, износи дозу опреза – уколико *Натпис* није саставио деспот Стефан, то је онда учинио неки писмен калуђер из околине Стефанове¹⁹. Миодраг Ал. Пурковић мислио је да је ово дело „врло вероватно“ деспотово²⁰. На основу стилистичких испитивања *Слова љубве и Натписа Ђорђе Трифуновић* је закључио да „сличност стилских изражајних средстава оба дела воде нас једном перу. Деспот Стефан Лазаревић, песник узвишене духовне љубави, могао је да буде и писац поетских редова о своме оцу и косовским

¹¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Један заборављени спис средњовековног српског световног песништва*, 9. Касније је Радојичић наводио да је *Натпис* састављен у пролеће или лето 1404. године: Ђ. Сп. Радојичић, „У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима“, 598; *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Ђ. Сп. Радојичића, Београд 1960, 334.

¹² Ђ. Сп. Радојичић, *Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, 134, 136.

¹³ Ђ. Сп. Радојичић, „У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима“, 597.

¹⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Косовски натпис*, *Летопис Матице српске*, књ. 386, св. 6, децембар 1960, 458.

¹⁵ *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 334.

¹⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Старо српско песништво IX–XVIII века*, Крушевац, 1966, 117. (друго издање Крушевац, 1988, 108).

¹⁷ Петар Ђорђић се није бавио питањем ауторства, али је похвалио Радојичића због указивања на књижевну вредност *Натписа*. Замерио му је нека преводилачка решења, као и жанровско одређење текста: П. Ђорђић, *О новом издању натписа „на стубу на Косову“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 21, св. 1–2, Београд, 1955, 140–143. Лазар Мирковић сматрао је да Радојичић није верно пренео смисао *Натписа*, као и да није разјаснио значење стуба: Л. Мирковић, *Шта значи мраморни стуб подигнут на месту косовске битке и шта каже натпис на овом стубу?* Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 9–10, 1961–1962, Нови Сад, 1962, 5.

¹⁸ Л. Мирковић, *Шта значи мраморни стуб подигнут на месту косовске битке и шта каже натпис на овом стубу?* 11.

¹⁹ Исто, 11.

²⁰ М. Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 25.

ратницима²¹. Сличну формулацију изнео је у *Азбучнику*: „Овај *Натпис на мраморном стубу на Косову*, писан, можда, руком деспота Стефана Лазаревића, представља стуб – победни трофеј који антропоморфно говори“²². Као „поуздано деспотов састав“ *Натпис* помиње Димитрије Богдановић²³. Ово дело означено је као деспотово и у низу антологија, прегледа и студија еминентних проучаваалаца средњег века²⁴. Милица Грковић, која је превела *Натпис* 1988. године, сматра да је деспотово ауторство „лако могућно“, али и подсећа да је Србија Лазаревић наследника била пуна учених, образованих и талентованих људи, кадрих да „речима насликају оно што су сами видели или чули од сведока“²⁵. Сасвим је усамљено становиште Светозара Матића да *Натпис* није дело деспота Стефана, али се деспот можда јавља у улози редактора текста²⁶.

Установио да је Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* препричао један одељак из *Слова љубве*

Ђорђе Сп. Радојичић указао је на чињеницу да је *Слово љубве*, дефинитивно, упућено мушкој особи. Не може, дакле, бити речи ни о Оливери ни о Јелени – ни о сестри ни о вереници, како су, без ослањања на текст, писали поједини проучаваоци. Сасвим је јасно да деспот пише „најслађему и најљубазнијему, и срца мојега нераздвајному и многоструко жељеному, и у премудрости обилному, царства мојега ближњему“²⁷. *Слово* се не шаље жени, већ мушкарцу.

Коме се конкретно обраћа деспот Стефан у *Слову љубве*, желећи помирење и некадашњи складан живот? У *Житију деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа Радојичић је уочио једно место које упућује на Вука

²¹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968, 288. (на стр. 270 као аутор *Натписа* наведен је Непознати писац). Ђ. Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*, Београд, 1976, 112: „Претпостављамо да је Стефан могао да састави и познати *Натпис на косовском стубу*“. Заједничке чиниоце који упућују на Стефана као писца помиње у књизи *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд, 1979, 101.

²² Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 181–182.

²³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 199.

²⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 350, 355, 358; Д. Богдановић, *Књижевни списи Деспота Стефана* у књизи: *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, избор и предговори М. Павловића, текстове приредио Д. Богдановић, Београд, 1979, 121–137. У свом говору Д. Богдановић изложио је различита мишљења у науци о ауторству овог дела, 132; В. Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Београд, 1990, 278–279; *Списи о Косову*, приредила М. Грковић, Београд, 1993, 154–155 (под називом *Ове речи су биле писане на стубу мраморном на Косову*); Ј. Ређеп, *Косовска легенда*, Нови Сад, 1995, 38. Т. Јовановић, *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, Београд–Крагујевац, 2000, 104–106.

²⁵ М. Грковић, *Још једном о мраморном стубу на Косову*, Књижевне новине, бр. 757–758, 1. и 15. јул, Београд, 1988, 15. (=Кораци, св. 5–6, Крагујевац, 1989, 257–260).

²⁶ С. Матић, *Трећи прилог о Даниловом „Слову“ – значење Похвале кнезу Лазару и његовим ратницима*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 16, св. 1, Нови Сад, 1968, 10.

²⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Постанак „Слова љубве“ Стефана Лазаревића*. Творци и дела старе српске књижевности, Титоград, 1963, 212. (= Стара књижевност, приредио Ђорђе Трифуновић, Нолит, Београд, 1965, 415).

Лазаревића као адресата. Оно се налази у 53. глави *Житија*, у опису деспотових борби с њим: „Бојаше се (деспот) да не пострада подобно Давиду, који проклињаше пределе гелујскије да не падне дажд на ове а ни роса, зато што истече ту крв Јонатанова и побеђујући га узде не затезаше да крви братњеве крив не буде. [...] Константин, у ствари, препричава осму строфу Слова, која гласи: ‘Бесмо заједно, и другу близу друга, или телима или духом, но ако горе, ако реке расцепише нас, Давид да рече: Горе Гелвујске, да не сиђе на вас ни дажд ни роса, јер Саула и Јонатана не сачувасте. О безлобије Давидово, слушајте који сте царски, слушајте, Саула не оплакујеш, обретени? Јер обретох, рече Бог, Давида, човека по срцу мојему’”²⁸.

Радојичић је закључио да је деспот, у ствари, писао *Слово* свом брату Вуку Лазаревићу и властели која је била с њим, позивајући их на узајамну љубав. Ово место из *Житија*, истовремено, доказује да је Константин Филозоф знао за деспотово *Слово љубве*. Занимљиво је да он, који је био толико упућен у деспотов живот, није посебно истицао његов књижевни рад.

Као годину настанка *Слова љубве* Радојичић одређује прву половину 1409. Из тог, за деспота изузетно тешког времена, потиче подела земље са братом Вуком, који је пришао султану Сулејману, као и деспотова болест, због које је затражио помоћ Дубровчана²⁹.

Ово Радојичићево откриће наишло је на позитиван пријем међу проучаваоцима средњовековне књижевности. Милан Кашанин³⁰ и Ђорђе Трифуновић³¹ сложили су се са Радојичићем и означили Вука као адресата. Трифуновић је указао и на чињеницу да Радојичићево изналагање историјске основе (Стефанов позив брату Вуку на измирење) представља само једну могућност. Стефан је првобитно могао да упути посланицу на одређено име, па убрзо да овај спис постане образац („име рек“) за све растављене који би желели у љубави да се сједине³². Бавећи се генезом *Слова љубве*, Радмила Маринковић навела је различите начине решавања питања адресата – од слагања са Радојичићевим мишљењем, до његовог узимања са дозом резерве³³.

²⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Постанак „Слова љубве“ Стефана Лазаревића*, 213.

²⁹ Исто, 214. Треба подсетити да је Радојичић најпре мислио да је *Слово љубве* упућено Ђурђу Бранковићу и његовој властели: Ђ. Сп. Радојичић, „У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима“ (*Књижевна стремљења деспота Стефана Лазаревића*), 593–594. Овај свој текст Радојичић је прештампвао под насловом *Књижевна стремљења деспота Стефана Лазаревића* у књизи *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963. Изменио је, међутим, цео одељак о *Слову љубве* и као адресата, уместо Ђурђа, одредио Вука Лазаревића, стр. 200. Ђурђа Бранковића и његову властелу у вези са *Словом љубве* Радојичић је помињао у радовима пре 1963. године: *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 334; *Превод деспота Стефана Лазаревића, или можда само из доба деспотовог*, *Летопис Матице српске*, књ. 388, св. 2–3, Нови Сад, 1961, 173. (=Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад, 1962, 188).

³⁰ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 360.

³¹ Ђ. Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*, 112.

³² *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд, 1979, 111.

³³ Р. Маринковић, *О генези Слова љубве или деспотов Канцонијер*. Светородна господа српска,

Пронашао ново дело: *Надгробно риданје над кнезом Лазаром* деспота Стефана Лазаревића

Ђорђе Сп. Радојичић је 1964. године указао на постојање још једног деспотовог списка, од којег је, нажалост, сачуван само почетак. Реч је о *Надгробном риданју над кнезом Лазаром*. О томе да је деспот написао и „надгробно риданије“ свом оцу кнезу Лазару није било ништа познато док Леандр Вранусис није објавио каталог Никоса А. Веиса о рукописима манастира Метеора у Тесалији³⁴. На једној од првих страна тог рукописа налази се текст *Надгробног риданја*. Реч је о музичком рукопису из осамнаестог века, који је био власништво „Братана доместика“³⁵.

Медијеисти су прихватили ово Радојичићево откриће и помињали *Надгробно риданје* као деспотово дело. Миодраг Ал. Пурковић сматра да „није искључено“ да је *Надгробно риданје* деспотов састав, очевидно плач за оцем³⁶, док су га приређивачи уврстили у Стефанове радове³⁷. Резерву према Стефановом ауторству изразио је Димитрије Богдановић, указујући на могућност да овај текст спада у ред псеудоепиграфија, списка са лажним, нетачним натписом³⁸. Исто тако, веома позно датирање рукописа у осамнаести век, као и премало сачуваног текста, два су разлога што је за сада немогуће доказати књижевну атрибуцију овог, како се наслућује, изванредног песничког састава³⁹. У својој *Историји старе српске књижевности* Богдановић наводи да је овај плач, са сачуваних свега неколико стихова, „можда Стефанов“⁴⁰.

Хиландарска открића: проналазак нових рукописа, нових текстова, нових аутора

Ђорђе Сп. Радојичић боравио је први пут у Хиландару 1925. године, као студент, у друштву професора Владимира Ђоровића, Драгутина Атанасијевића, Миливоја Башића и Радослава М. Грујића. Касније је долазио још два пута, 1952. и 1953. године, као истраживач, да би проучавао и снимао богату манастирску

Београд, 2007, 381–382.

³⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Непознато књижевно дело из 1389. „Надгробно риданје“ деспота Стефана Лазаревића над кнезом Лазаром*, Политика, број 18250, 26. јули 1964, 18. (=Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад, 1967, 218).

³⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Непознато књижевно дело из 1389. „Надгробно риданје“ деспота Стефана Лазаревића над кнезом Лазаром*, 18.

³⁶ М. Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 25.

³⁷ *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, 102. (текст и превод на стр. 147 и 161); Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи*, 135–136.

³⁸ Д. Богдановић, *Књижевни списи Деспота Стефана у књизи: Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, 135.

³⁹ Исто, 136.

⁴⁰ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 199.

библиотеку. Исто је чинио и у другим светогорским манастирима⁴¹.

Нека од својих хиландарских открића Радојичић је поменуо у сећањима на посете овом манастиру⁴². Она би се могла посматрати као посебан сегмент његовог научног дела. Међу хиландарским открићима има указивања на до тада непроучене рукописе, као и на нове писце и њихове текстове:

• **Пронашао рукопис: *Земљораднички закон***

Ђорђе Сп. Радојичић указао је на постојање овог рукописа 1955. године, када је објавио приређени текст и фотографије сачуваних листова. Реч је о хиландарском рукопису број 466 – то је *Зборник* из друге четвртине петнаестог века, који садржи „српски текст Земљорадничког закона, о коме се у науци ништа није знало“⁴³. Пошто је рукопис делимично оштећен, Радојичић је неке чланове *Закона* реконструисао на основу грчког оригинала. Недавно је објављена монографија Милоша Благојевића о овом значајном извору средњовековног права, која доноси нови превод *Земљорадничког закона*, коментаре сваког члана, као и студију о разним аграрним питањима у Србији средњег века⁴⁴. Благојевић је указао на Радојичићево откриће и његово издање означио као солидно⁴⁵.

• **Пронашао рукопис: *Хиландарски медицински кодекс***

Током свог боравка у Хиландару 1952. године, Ђорђе Сп. Радојичић открио је *Хиландарски медицински кодекс*, свакако најважнији споменик српске медицинске културе. Његово заиста значајно откриће овог рукописа из средине шеснаестог века помињали су проучаваоци ове теме⁴⁶.

• **Пронашао ново дело: *Прошлошко житије кнеза Лазара***

Проучавајући хиландарску библиотеку, Ђорђе Сп. Радојичић пронашао је један, до тада непознат спис⁴⁷. То је *Прошлошко житије кнеза Лазара*, које се

⁴¹ О својим боравцима у Хиландару Радојичић је писао у више наврата. Видети: *Хиландар и његове старине*, Весник, бр. 119, (3. април 1954), 3; *Моје три посете Хиландару (1925, 1952 и 1953)*, Весник, бр. 154 (15. новембар), Београд, 1955, 2; бр. 155 (1. децембар), 2; бр. 156 (20. децембар), 2; *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952. године*. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, 311–335; *Српске архивске и рукописне збирке на Светој Гори. Извештај о њиховом проучавању и снимању у септембру и октобру 1053. год*. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, 336–367.

⁴² Ђ. Сп. Радојичић, *Моје три посете Хиландару (1925, 1952 и 1953)*, Весник, бр. 156, 2.

⁴³ Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова Византолошког института, 3, Београд, 1955, 15–28.

⁴⁴ М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд, 2007.

⁴⁵ Исто, 7, 9. Радојичићево издање помиње и Ђ. Трифуновић, *Хиландарски препис Земљорадничког закона*. Са светогорских извора, Београд, 2004, 226.

⁴⁶ Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс, његов садржај, порекло и значај*, предговор књизи Хиландарски медицински кодекс No 517, Београд, 1980, IX, XI; Р. Баришић, *Хиландарска болница*. Четврта казивања о Светој Гори, Београд, 2005, 410.

⁴⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Једна непозната похвала кнезу Лазару са стиховима*, Гласник САН, књ. V, св. 1, Београд, 1953, 150–151; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*,

налази у рукописном *Прологу од марта до августа*, под бројем 425. Ауторство овог дела Радојичић је приписао неком монаху из Лазареве Раванице, којег је у својим радовима називао Раваничанин II⁴⁸. Ово Радојичићево откриће прихваћено је и цитирано у науци⁴⁹.

• Пронашао нова дела: *Службу и Пролошко житије Петру Атонском* Генадија Доместика

У хиландарском рукопису број 463 из петнаестог века Радојичић је пронашао *Службу и Пролошко житије Петру Атонском*. Ове текстове саставио је светогорски јеромонах Генадије доместик (старешина над хором и певницом), до тада непознати стари српски књижевник. „Тога сам старог српског књижевника открио 1952. год, о своме другом путовању у Хиландар“⁵⁰. Акростих са Генадијевим именом Радојичић је открио у наслову *Службе*: „твореније Генадија јеромонаха и доместика“⁵¹, као и у канону. Тако је постало познато име још једног нашег средњовековног књижевника. У истом рукопису налази се и опширно житије, које је превод и садржи Генадијево име, исписано тајном азбуком. Радојичић је помишљао да је Генадије, можда, био преводилац овог дела, а можда је само преписивач. Поред овог питања, Радојичић је покушао да одгонетне о ком Генадију од Светогораца који су помињу у тамошњим документима је реч⁵². Радојичићево откриће Генадија као изворног писца истицали су историчари средњовековне књижевности⁵³.

Генадијевим стваралаштвом детаљно се бавио Ђорђе Трифуновић. Као место његовог боравка одредио је светогорске манастире Ивирон, Велику Лавру или Хиландар, а као време његовог рада крај девете и почетак последње деценије петнаестог века⁵⁴.

Историски часопис, 5, 1955, 241–254; *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 119–122, 329–330. Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару, Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952. године*, 324.

⁴⁸ Радојичић је у својим радовима ово дело називао похвала са стиховима, прецизно жанровско одређење да је реч о Пролошком житију, дао је Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи и кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968, 13–39.

⁴⁹ Ђ. Трифуновић овај текст приписује непознатом писцу: *Српски средњовековни списи и кнезу Лазару и косовском боју*, 13–39. Видети и: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 194; Д. Динић-Кнежевић, *Допринос Ђорђа Сп. Радојичића проучавању Косовске битке*. Округли сто: Косовска битка у историографији, Београд, 1990, 88; Ј. Ређеп, *Косовска легенда*, 22–23.

⁵⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Моје три посете Хиландару (1925, 1952 и 1953)*, Весник, бр. 154, 2.

⁵¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952. године*, 325.

⁵² Исто, 326–327.

⁵³ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 498; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 259; Генадије Светогорац, *Служба Светом Петру Атонском*, приредио Ђ. Трифуновић, Крушевац, 1995, 15.

⁵⁴ Генадије Светогорац, *Служба Светом Петру Атонском*, 25, 26, 27, 30.

Померио границу настанка родослова до времена бана Твртка I Котроманића

Говорећи о различитим обрадама родослова, Радојичић је закључио да првобитни постанак опширног текста родослова треба ставити у последњу четвртину четрнаестог века, тачније између 1374. и 1377. године. Дотадашња схватања ишла су у правцу означавања Константина Филозофа као састављача првог српског родослова. Радојичић је, на основу анализе садржаја, дошао до другачијег закључка. Сматрао је да су родослови у целини постали онда кад и њихови одељци о бану Твртку и да је њихов првобитни текст састављен негде у немањинским земљама које су биле у саставу Тврткове државе, можда у Милешеви или у манастиру Светог Николе у Бањи код Прибоја⁵⁵. Потребу за састављањем родослова довео је у везу са Твртковом жељом за краљевском круном, који је, повезујући се с Немањинцима, желео да потврди легитимитет својих тежњи⁵⁶. Родбинска веза Котроманића и Немањина остварена је преко брака Драгутинове кћери Јелисавете са Стјепаном I Котроманом. Родослов је састављен пре Твртковог крунисања за краља, пошто се он помиње као бан. Титула, дакле, упућује на доба пре 1377. године, када се прогласио за краља⁵⁷.

Радојичићево упућивање на ранију хронологију настанка родослова прихваћено је у науци⁵⁸.

Приписао ауторство плаштанице из Путне монахињи Јефимији

У манастиру Путна у Румунији, који је задужбина молдавског кнеза Стефана Великог, налази се изванредан пример црквено уметничког веза – реч је о плаштаници из 1405. године⁵⁹. На свиленој тканини ове плаштанице извезени су лик мртвог Христа са збором анђела и два натписа на грчком. У другом делу натписа наведена су имена приложница: „†Μνίστητοι κ(ύρι)ε τὰς ψυχὰς τῶν δοῦλων σου καὶσαρίσις Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλίσις Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς“.⁶⁰ („Помени, Господе, душе робиња својих, ћесарице српске Јефимије монахиње са њеном кћерју василисом српском Евпраксијом

⁵⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историски гласник, 1, св. 2, Београд, 1948, 24.

⁵⁶ Исто, 24.

⁵⁷ Исто, 23.

⁵⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 208–209. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 307–308; Р. Михаљчић, *Родослови*. Лексикон српског средњег века, Београд, 1999, 626.

⁵⁹ О. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 67e année, N. 5, 1923, 369.

⁶⁰ Л. Мирковић, *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни*, Гласник Српске православне патријаршије, година IV, број 14, Ср. Карловци, 15 (28). јула 1924, 215. Натпис су објавили К. Јиречек *Историја Срба*, друга књига (Културна историја), превео и допунио Ј. Радонић, Београд, 1978. (друго, исправљено и допуњено издање), 263–264; О. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, 369; М. Ласкарис, О. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 6, св. 2, Београд, 1926, 149; Petre Ş. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare dela Mănăstirea Putna*, Romanoslavica, III, 1958, 143.

монахињом⁶¹).

Истраживачи српских старина Јефимију из натписа су, углавном, поистоветили са монахињом Јефимијом, удовицом деспота Угљеше Мрњавчевића, али их је збуњивало име Евпраксија. За василису Евпраксију предлагали су различита решења: непозната особа⁶², кћер или снаха деспотице Јефимије⁶³, кћер кнегиње Милице⁶⁴.

Ђорђе Сп. Радојичић је, међутим, у књизи *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци* објављеној 1942. године, предложио инверзно читање натписа на плаштаници: „При узимању велике схиме Јефимија добија ново име, Јевпраксија [...] Деспот даје Јевпраксији једно село ‘да приложи своје ради душе’ манастиру Хиландару. Као ‘василиса српска’ монахиња Јевпраксија везе плаштаницу за спас душе своје мајке ‘ћесарице српске Јефимије монахиње’ и за спас своје душе (1405. године, по једној непоузданој белешци). ‘Василиса’ значи царица, али су на ту титулу у XIV и XV веку имале право и деспотице. Мајка монахиње Јевпраксије давно је умрла [...]. Замонашила се после смрти свога мужа ћесара Војихне (+ око 1366. год.). Носила је оно исто име које ће носити и њена кћи као малосхимница. Била је можда Гркиња. Тиме се може објаснити што су натписи на плаштаници на грчком језику. ‘Ћесарица српска Јефимија монахиња’ почивала је по свој прилици у неком грчком женском манастиру, вероватно у овом крају у коме је раније господовао ћесар Војихна (околина Дrame). ‘Василиса српска Јевпраксија монахиња’ могла је вести плаштаницу за тај манастир, па због тога употребљавати грчке натписе. Плаштаница би доцније доспела у манастир Путну у Буковини“⁶⁵.

Радојичић је, дакле, био против идентификације ћесарице Јефимије с монахињом Јефимијом. Он је сматрао да Јефимија из натписа мајка наше монахиње (која је узела малосхимничко име своје кћери), а да је Евпраксија великосхимничко име наше песникиње Јефимије.

Једино је Радојичић податак о промени имена при монашењу – Јефимија у Евпраксија разматрао у светлости повеље деспота Стефана Лазаревића монахињи

⁶¹ М. Ласкарис, О. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, 149. Лазар Мирковић указао је на чињеницу да се двојако могу схватити речи из натписа – да ли се мисли на царицу српску Евпраксију монахињу, или на кћер српске царице, Евпраксију: „Помени, Господе, душе раба својих ћесарице српске Јефимије монахиње са кћерју василисе српске Евпраксије монахиње“; Л. Мирковић, *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни*, 215.

⁶² К. Јиречек, *Историја Срба*, друга књига, 263. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд, 1940, 22.

⁶³ М. Ласкарис, О. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, 149; Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare dela Mănăstirea Putna*, 150.

⁶⁴ Л. Мирковић, *Допуне к расправи „Монахиња Јефимија“*, Гласник Српске православне патријаршије, година IV, број 2, Ср. Карловци, 28. јануар 1923, 28. (Л. Мирковић наводи мишљење Станоја Станојевића); Л. Мирковић, *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни*, 216.

⁶⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*, Београд, 1942, 18–19.

Евпраксији. Иако познато у науци⁶⁶, име Евпраксија једноставно, није довођено у везу са натписом из Путне. Ову повељу деспот Стефан издао је 1404/1405. године, на Евпраксијину молбу, да би потврдио њен дар Хиландару.⁶⁷ Ђорђе Сп. Радојичић је идентификацију: малосхимница Јефимија – великосхимница Евпраксија, на којој је засновао тумачење натписа на плаштаници, нагласио у својим радовима из 1942. и 1956. и 1960. године⁶⁸. Оно, за сада, представља једино логичко објашњење идентитета две приложнице⁶⁹.

Радојичићево мишљење прихватили су Дамњан Петровић⁷⁰ и Светислав Мандић⁷¹.

Пронашао *Молитвеник* из штампарије Црнојевића

Историјат и продукција старих српских штампарија представљају област којом се Ђорђе Сп. Радојичић веома дуго и посвећено бавио. У склопу теренских истраживања боравио је у Светој Тројици код Пљеваља од 8. до 28. августа 1948. године. На рад у овом манастиру упутио га је Институт за проучавање књижевности Српске академије наука. Занимљиво је да је прва књига коју је том приликом узео у руке у манастирској библиотеци била *Молитвеник (Требник)* из штампарије Црнојевића. Примерак је био непотпуно очуван, са уметнутим рукописним кватернионима и листовима. Овај *Молитвеник*, који је у манастирској збирци носио број 153, садржи укупно 25 штампаних кватерниона по 8 листова⁷². Радојичић је одмах схватио о каквој драгоцености је реч: „Досад се од те књиге знало само за један непотпуно сачуван лист који је у Прагу (нашао га је 1830 год. П. Шафарик), за седам листова који су у Лењинграду (пронашао их је М. Погодин 1848 год.), и за три листа из Народне библиотеке у Београду (нађена 1902 год. међу одломцима из Вукове збирке и међу другим одломцима).

⁶⁶ М. Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 79; *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*, 9.

⁶⁷ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, приредио Р. Михаљчић, Београд, 2005, 461–462. Новија издања ове повеље: А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији 1404. септембар 1 – 1405. август 31, индикт XIII*, Стари српски архив, књ. I, 2002, 131–141; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст. Коментари. Снимци*, Београд, 2007, 175–181.

⁶⁸ *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb MCMLX, 477 (Ђ. С. Р.)

⁶⁹ Историјат проучавања ове плаштанице, као и аргументацију у прилог Радојичићеве тезе видети у раду: С. Томин, Н. Половина, *Плаштаница из манастира Путна. Питање ауторства*, Зборник Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности, Нови Сад, 2014, 95–110.

⁷⁰ *Jefimija*. Leksikon pisaca Jugoslavije, II, Ђ–Ј, Нови Сад, 1979, 559. (Д. Петровић)

⁷¹ С. Мандић, *Царев братучед и царев родитељ*. Велика господа све српске земље и други просопографски прилози, Београд, 1986, 121, 122. Видети и: С. Мандић, *Свилен покров за дар манастиру. Древник*, 71. Мандић је, усвајајући Радојичићеву идентификацију личности из натписа, изнео једно сасвим ново тумачење да је плаштаница дар неког другог лица, дат у знак побожног сећања на умрле владарке-монахиње, зато што се спомињу душе Јефимије и Евпраксије. Вез је дакле, поклоњен њима у спомен, за обредну употребу, или као покров за гроб.

⁷² Ђ. Сп. Радојичић, *Требник (молитвеник) из Штампарије Црнојевића*, Библиотекар, број 4, Београд, 1961, 307–311.

Београдски листови су изгорели; остали су само листови у Лењинграду и Прагу⁷³.

Проналажење овог одломка од укупно 184 листа, које је суштински попунило наша знања о овој старој штампаној књизи, Е. Љ. Немировски назвао је „сензационалним“⁷⁴.

Пронашао коректурне листове за *Милешевски псалтир*

Извештавајући о свом раду на опису пљеваљске збирке, Ђорђе Сп. Радојичић је саопштио да је у једном рукописном *Служабнику* из манастира Света Тројица нашао коректурне листове *Псалтира*. Реч је о *Псалтиру* из Друге милешевске штампарије, која је ову књигу објавила 1557. године. Посебно је важно нагласити да су то једини коректурни листови који су нам се сачували из старих штампарија XV–XVII века⁷⁵. Отиснути у црвеној боји, коректурни листови су у *Служабник* били стављени механички, без икакве праве везе с овим рукописом. Коректурни поступак Радојичић је овако описао: „Погрешно сложена слова обележавана су црним косим цртама [...] А са стране, на белинама, одмах уз текст и у висини реда где су погрешке стављене су исправке, али не, као што се то данас чини, с коректурним знацима испред њих. Исправке се исписују једна за другом онако како долазе погрешке у штампаном реду, па тако изгледа да се ред продужује. Као и усправне црте преко погрешно сложених слова, тако су и исправке биле црним словима, па су се јасно издвајале од црвеног текста. Кад се упореде коректурни листови с одштампаним текстом, види се да су све исправке унете [...] После обављене коректуре вршено је поновно преламање текста“⁷⁶.

Пронашао велики одломак из *Октоиха нетогласника* у Дечанима

Реч је о драгоцену инкунабули из штампарије Црнојевића, друге по реду јужнословенске ћириличке књиге. Одломак из овог *Октоиха нетогласника* Ђорђе Сп. Радојичић пронашао је у Дечанима, у августу 1951. године, у току проучавања рукописа и старих штампаних књига ове збирке. Одмах је објавио вест о постојању ових 38 листа (37 и остатак једног листа), као и о важности овог открића: „Један њен одломак од свега неколико листа и једне илустрације чувао се у Народној библиотеци у Београду све до Првог светског рата, када је пропао заједно с неким другим драгоценим старинама. Један илустровани лист тог Октоиха чува се на Цетињу. Све до недавно тај је лист представљао све што смо имали сачувано од друге српске књиге. Ових дана, међутим, откривен је

⁷³ Ђ. Сп. Радојичић, *Извештај о путу у манастир св. Тројице код Пљеваља и у манастир Љубостињу*, Гласник САН, књ. I, св. 1–2, Београд, 1949, 224.

⁷⁴ Е. Љ. Немировски, *Molitvenik (Trebник) Đurđa Crnojevića*. Pola milenijuma Crnojevića štamparije. Zbornik radova, Zagreb, 1996, 38–39.

⁷⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Коректуре за Милешевски псалтир*, Дневник, година XXIV, број 6766, Нови Сад, 5. септембар 1965, 13.

⁷⁶ Исто, 13. Видети и: Ђ. Сп. Радојичић, *Извештај о путу у манастир св. Тројице код Пљеваља и у манастир Љубостињу*, 225.

међу реткостима манастира Дечана већи одломак Октоиха⁷⁷.

За разлику од претходно поменутих Радојичићевих открића, која су била прихваћена и цитирана у стручним круговима, његов проналазак одломка из *Октоиха петогласника* изазвао је различите коментаре. Они су се тицали дилеме око тога коме треба приписати ово преважно откриће. Пре Радојичића, наиме, збирку дечанског манастира описивао је Лазар Мирковић, који је само поменуо постојање оштећеног и непотпуног примерка петогласника који је „штампан у старим српским штампаријама“⁷⁸, без указивања на огромну важност овог открића. Мирковић је „чак илустровао грб и слова у грбу, али их није дешифровао (Благоверног Господина Гјурга Црнојевика), задовољавајући се да неодређено каже само да су ти листови штампани у старим српским штампаријама“⁷⁹.

Историјат помена ове књиге, од првих трагова о постојању, до открића једног већег њеног фрагмента у Дечанима, изложио је Боривоје Маринковић⁸⁰. Истакао је да дечански фрагмент од 38 листова представља досад највеће откриће у проучавању ове Макаријеве књиге, као и да „многобројне појединости из њене притиском столећа замрачене прошлости још увек ће чекати да буду не само разјашњене, већ и уочене, попут оне у бити својој не толико значајне колико с моралне тачке гледишта оправдане о томе коме би се истраживачу налаз ‘дечанског’ фрагмента, уистину, могао приписати“⁸¹.

Уколико се, ипак, задржимо на питању коме треба приписати ово значајно откриће, најразложнији одговор, чини ми се, поново представља објашњење професора Маринковића: „Откриће штампаног фрагмента Макаријевог *Октоиха петогласника* (*Октоиха* од 5. до 8. гласа) из 1494. године припада, подједнако, и Лазару Мирковићу и Ђорђу Сп. Радојичићу. Првом, разуме се, делимично, другом, разуме се, потпуно. Лазар Мирковић уочио је штампане листове у једном дечанском рукописном кодексу и претпоставио да потичу ‘из старих српских штампарија (sic!)’. Имајући у свести дубоко урезано памћење о изгледу

⁷⁷ Политика, 30. август, Београд, 1951, 5. као одговор на питање од претходног дана: *Од које је старе српске књиге сачуван само један лист?* (текст прештампан: Ђ. Сп. Радојичић, *Културно благо. Да ли знате?* 166); Ђ. Сп. Радојичић, *Две наше библиографске реткости*, Гласник САН, књ. III, св. 2, Београд 1951, 287–288; Ђ. Сп. Радојичић, *Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)*, Историски записи, књ. VIII, св. 1–3 (јануар-март), Цетиње 1952, 1–10; Ђ. Сп. Радојичић, *О старом српском штампаном апостолу*, Библиотекар, 1–2, Београд 1955, 27). Б. Маринковић, *Огледи о старом српском штампарству. Предговори из серије од пет књига о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама у XV, XVI и XVII столећу*, Нови Сад, 2007, 284 наводи да је „дечански фрагмент“, бројао, заправо, 39 листова, 38 штампаних и један рукописни.

⁷⁸ Л. Мирковић, *Опис рукописа манастира Дечана*, Архив Српске академије наука и уметности, број 14517, л. 231.

⁷⁹ О опису дечанских рукописа Лазара Мирковића веома детаљно и обавештено писала је С. Јурић, *Судбина Описа дечанских рукописа Лазара Мирковића*, Саопштено на научном скупу *Дечани у светлу археографских истраживања*, Београд, 2012. Захваљујем колегиници Славици Јурић на уступљеном рукопису рада.

⁸⁰ *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, четврта књига (други део). Од Горажда до Мркшине Цркве (XVI). (Београд, Мркшина Црква, допуне), Цетиње-Београд-Нови Сад 1992, 24–50.

⁸¹ Исто, 35.

тзв. ‘Вуксановог’ листа, о којем је раније писао, Ђорђу Сп. Радојичићу није требало много ни труда ни времена да у ‘дечанском’ фрагменту препозна дотад непознати одломак из Макаријевог у целисти несачуване књиге под насловом *Октоих петогласник*, за којом је читавог живота узалудно трагао⁸².

Утврдио постојање акростиха у Тренодији Захарија Орфелина

Почеци свих четрнаест строфа у *Тренодији* повезани су акростихом, који доноси име писца Захарија Орфелина. Тиме је ово дело, које је Орфелину приписивано у ранијој литератури, са сигурношћу уврштено у његов опус. Радојичић је о овом свом открићу писао 1965. године⁸³: „Матица српска је 1950. год. објавила фототипско издање *Тренодије*, ‘чији је писац свакако Захарија Орфелин’. То фототипско издање ми је омогућило да утврдим да у *Тренодији* постоји акростих, који повезује почетке свих четрнаест њених строфа и који гласи: *Захарија Орфелин*“⁸⁴.

Након помена само неких од многобројних Радојичићевих открића, јасно је да је његов допринос српској медијевистици огроман – састоји се како у проналажењу нових текстова, тако и у атрибуцији и датирању познатих. Посебно треба истаћи његов рад у Хиландару, где је пронашао до тада непознате рукописе. Исто тако, Радојичићева истраживања старог српског штампарства обогатила су нашу науку веома важним сазнањима, као и његови закључци везани за стваралаштво деспота Стефана Лазаревића.

Нека од Радојичићевих открића прихваћена су у науци, те се цитирају и данас, док су нека наишла на, сасвим очекиване и озбиљном истраживању неопходне, ограде и полемичке тонове.

У посебну целину могу да се издвоје различите теме из средњовековне књижевности на које је Радојичић указивао, односно питања која је отварао, што би представљало путоказ за будуће истраживаче. Због обима овог сегмента Радојичићевог рада, о њему ће бити речи другом приликом.

⁸² Исто, 46. У књизи *Огледи о старом српском штампарству* професор Маринковић разматра ово откриће на стр. 324–346, уз додатке којих нема у књизи *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, четврта књига (други део). Од Горажда до Мркшине Цркве (XVI). (Београд, Мркшина Црква, допуне).

⁸³ „Тренодија“ Захарија Орфелина, Политика, 18. април, Београд, 1965, 4. (=Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, Нови Сад, 2007, 173–176).

⁸⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Тренодија Захарија Орфелина*. Историјске расправе, 175–176.

Издавач
Филозофски факултет, Нови Сад

За издавача
Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш,
Деканица Филозофског факултета

Уредили
Никола Грдинић
Светлана Томин
Невена Варница

Рецензенти
Проф. др Гојко Тешић
Проф. др Сава Дамјанов

Прелом и припрема за штампу
Игор Лекић

ISBN
978-86-6065-273-9

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
200 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад